НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

СІМЕЙНІ (РОДИННІ) ЦІННОСТІ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

Колективна монографія

За редакцією
Є. Харитонова, О. Харитонової,
І. Давидової, О. Сафончик

Одеса
Фенікс
2025

УДК 314.146:316.36
С 37

Рекомендовано рішенням Вченої ради Національного університету «Одеська юридична академія» (протокол № 8 від 16 травня 2025 р.)

Рецензенти:

Дудченко В. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія»;

Менджул М. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права та процесу юридичного ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Спасибо-Фатеєєва І. В. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

С 37 **Сімейні (родинні) цінності перед викликами гібридної війни: правові проблеми** : кол. монографія / за заг. ред.: Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової, О. Сафончик ; НУ «Одеська юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2025. – 508 с.

ISBN 978-617-8430-64-1

Монографія містить підсумкові результати наукових досліджень представників аксіологічної школи сімейного (родинного) права за останні десять років, присвячених аналізу правових проблем, що виникають у сфері сімейних (родинних) відносин під час гібридної війни.

Зокрема, характеризуються методологічне підґрунтя та значення ціннісної спрямованості досліджень у галузі сімейного (родинного) права.

Розглядаються мета та завдання, які постають перед українською наукою сімейного (родинного) права при вивченні сфери регулювання сімейних (родинних) відносин. Акцентується увага на необхідності врахування існування в українській правовій традиції категорій «сім'я» і «родина», як цінностей, що утворюють складну систему моральних та юридичних зв'язків, та водночас є одним з головних об'єктів гібридних загроз, а відтак потребують особливої уваги і забезпечення юридичного захисту прав та інтересів їхніх учасників під час гібридної війни. Аналізуються родинні цінності, що опинилися під руйнівним впливом всіх форм гібридної війни. Зокрема, наголошується, що на особливу увагу заслуговують проблеми захисту сімейних (родинних) цінностей, які наразі піддаються активній руйнації з боку агресора: негативний вплив на цивілізаційну самоідентифікацію українців (особливо такої вразливої категорії осіб, як діти), руйнування сімей, родин тощо. У такому контексті розглядаються, як юрисдикційні засоби захисту сімейних (родинних) цінностей, прав та інтересів, так і можливі засоби самозахисту прав та інтересів самими учасниками сімейних (родинних) відносин.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, аспірантів, здобувачів вищої юридичної освіти, всіх, кого цікавить проблематика буття сімейного (родинного) права в умовах викликів гібридної війни з погляду аксіологічного підходу.

УДК 314.146:316.36

ISBN 978-617-8430-64-1

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

Авторський колектив 5

Розділ 1. Аксіологічна школа сімейного права – пошук парадигми зміцнення родинних цінностей під час війни (*Євген Харитонов, Олена Харитонова, Ірина Давидова, Оксана Сафончик*) 7

Розділ 2. Сім'я і родина: моральні та правові цінності (*Євген Харитонов*) 24

Розділ 3. Сімейні правовідносини: деякі проблеми з погляду аксіології (*Олена Харитонова*) 58

Розділ 4. Родинні цінності України перед загрозами гібридної війни (*Євген Харитонов, Олена Харитонова, Ірина Давидова*) 95

Розділ 5. Сім'я як бар'єр до радикалізації та маніпуляцій свідомістю неповнолітніх у цифровому просторі в умовах гібридної війни. Досвід інших країн (*Вікторія Рябченко*) 121

Розділ 6. Роль родини у захисті людей похилого віку в умовах гібридної війни (*Денис Романовський*) 134

Розділ 7. Шлюбні правовідносини в умовах гібридної війни (*Оксана Сафончик*) 148

Розділ 8. Захист прав дітей в умовах гібридної війни (*Катерина Глиняна*) 182

Розділ 9. Відновлення і захист прав дітей, розлучених з батьками унаслідок збройного конфлікту та гібридних загроз (*Оксана Калітенко*) 216

Розділ 10. Тимчасове влаштування дитини в умовах гібридної війни (*Інна Яніцька*) 251

Розділ 11. Усиновлення українських дітей в умовах гібридної війни (*Сергій Журило*) 284

Розділ 12. Правове забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах в умовах гібридної війни (*Олександр Шамота*) 313

Розділ 13. Особливості стягнення аліментів в умовах гібридної війни (*Наталія Волкова*) 344

Розділ 14. Альтернативні способи врегулювання сімейних конфліктів в умовах гібридної війни (*Алла Кирилюк, Лариса Галупова*). 376

Розділ 15. Медіація при врегулюванні сімейних конфліктів у період гібридної війни (*Лариса Галупова, Іван Мартинюк*) 410

Розділ 16. Механізми та принципи колізійного регулювання сімейних відносин з іноземним елементом в умовах гібридної війни (*Олена Кізлова*) 441

Розділ 17. Мислення спадкового права у Modus Futuri Exacti: виклики рекодифікації в умовах війни та європейської інтеграції (*Юрій Орзіх*) 471

Список основних праць представників школи 490

Авторський колектив

Харитонов Євген (ORCID ID: 0000-0001-5521-0839), доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, зав. кафедри цивільного права НУ «ОЮА»: розділ 1 (у співав. з О. Харитоновою, І. Давидовою та О. Сафончик); розділ 2; розділ 4 (у співав. з О. Харитоновою, І. Давидовою);

Харитонова Олена (ORCID ID: 0000-0002-9681-9605), докторка юридичних наук, професорка, членкиня-кореспондент НАПрН України, зав. кафедри права інтелектуальної власності і патентної юстиції НУ «ОЮА»: розділ 1 (у співав. з Є. Харитоновим, І. Давидовою та О. Сафончик); розділ 3; розділ 4 (у співав. з Є. Харитоновим, І. Давидовою);

Давидова Ірина (ORCID ID: 0000-0001-5622-671X), докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права НУ «ОЮА»: розділ 1 (у співав. з Є. Харитоновим, О. Харитоновою та О. Сафончик); розділ 4 (у співав. з Є. Харитоновим, О. Харитоновою);

Сафончик Оксана (ORCID ID: 0000-0001-6781-8219), докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права НУ «ОЮА»: розділ 1 (у співав. з Є. Харитоновим, О. Харитоновою та І. Давидовою); розділ 7;

Волкова Наталія (ORCID ID: 0000-0003-4346-1862), докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу НУ «ОЮА»: розділ 13;

Кізлова Олена (ORCID ID: 0000-0002-9001-1568), докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики МГУ (м. Одеса): розділ 16;

Галупова Лариса (ORCID ID: 0000-0001-6263-2773), кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції НУ «ОЮА»: розділ 14 (у співав. з А. Кирилюк); розділ 15 (у співав. з І. Мартинюком);

Глиняна Катерина (ORCID ID: 0000-0002-1778-1021), кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільного права НУ «ОЮА»: розділ 8;

Журило Сергій (ORCID ID: 0000-0002-4355-5060), кандидат юридичних наук, викладач кафедри економіки, права та управління бізнесом ОНЕУ: розділ 11;

Калітенко Оксана (ORCID ID: 0000-0003-1001-3561), кандидатка юридичних наук, доцентка, професорка кафедри цивільного права НУ «ОЮА»: розділ 9;

Кирилюк Алла (ORCID ID: 0000-0002-3051-6599), кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції НУ «ОЮА»: розділ 14 (у співавт. з Л. Галуповою);

Мартинюк Іван (ORCID ID: 0000-0001-7067-3188), доктор філософії (081 Право), доцент кафедри права інтелектуальної власності і патентної юстиції НУ «ОЮА»: розділ 15 (у співав. з Л. Галуповою);

Орзіх Юрій (ORCID ID: 0000-0001-5680-3177), кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права НУ «ОЮА», науковий дослідник Університету Еребру (Швеція): розділ 17;

Яніцька Інна (ORCID ID: 0000-0002-4729-9076), кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу НУ «ОЮА»: розділ 10;

Рябченко Вікторія (ORCID ID: 0009-0007-1542-6492), аспірантка кафедри цивільного права НУ «ОЮА»: розділ 5;

Романовський Денис (ORCID ID: 0009-0007-7615-745X), аспірант кафедри цивільного права НУ «ОЮА»: розділ 6;

Шамота Олександр (ORCID ID: 0000-0003-3335-9952), аспірант кафедри цивільного права НУ «ОЮА»: розділ 12.

Розділ 1

АКСІОЛОГІЧНА ШКОЛА СІМЕЙНОГО ПРАВА – ПОШУК ПАРАДИГМИ ЗМІЦНЕННЯ РОДИННИХ ЦІННОСТЕЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29959

Євген Харитонов
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Олена Харитонова
докторка юридичних наук, професорка,
членкиня-кореспондент НАПрН України

Ірина Давидова
докторка юридичних наук, професорка

Оксана Сафончик
докторка юридичних наук, професорка

Ґрунтуючись на розумінні цивілістичної наукової школи, як сукупності наукового потенціалу формалізованої чи ситуативно утвореної групи правознавців (особистостей, викладачів та науковців) у галузі цивілістики, котра на методологічних засадах, запропонованих лідером цієї групи, реалізує його шляхом дослідження соціально значимих проблем у певній сфері цивілістики, зауважимо, що така школа може існувати не тільки у галузі, власне, цивільного права, але й на суміжних теренах цивілістичних галузей.

Це дозволяє нам розглядати наукові дослідження у сфері регулювання родинних / сімейних відносин до «цивілістичних» у широкому сенсі останніх.

Як згадувалося, наукові дослідження у галузі регулювання сімейних відносин почалися в Одесі ще на початку 50 років минулого століття, коли сюди приїхав на роботу молодий кандидат юридичних наук Ю. С. Червоний, який захистив у 1952 році кандидатську дисертацію на тему: «Спільне майно подружжя у радян-

ському праві».[1] Він приймав участь у розробці Цивільного кодексу УРСР (1963), Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР (1969). Серед його основних праць у галузі сімейного права, підготованих спільно з вітчизняними та зарубіжними науковцями, «Науково-практичний коментар Кодексу про шлюб і сім'ю України» (2000, 2002), «Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України», «Сімейне право України» (2004) та ін.[2]

Тривалий час Ю. С. Червоний та його колеги і учні вели наукові розвідки у галузі регулювання сімейних та шлюбних відносин, використовуючи, головним чином, методи догматичного та логічно-структурного аналізу з активним використанням при цьому матеріалів судової практики. Потім акцент у дослідженнях проф. Червоного змістився у бік цивільного процесуального права,[3] (хоча декілька його учнів ще продовжували дописувати кандидатські дисертації з проблем сімейного права).

Отже, коли спочатку мали місце окремі теоретичні або прикладні[4] дослідження особливостей правового регулювання тих чи інших сімейних відносин, захисту майнових та немайнових прав батьків і дітей тощо (Ю. С. Червоний, Є. О. Харитонов, І. В. Шерешевський, Ю. С. Вайсбейн, Г. С. Волосатий, О. М. Калітенко та ін.), то з часом усе більш виразною ставала тенденція вивчення викладачами та аспірантами кафедри проблем сімейного законодавства з погляду оцінки його значення для захисту родинних цінностей, зміцнення шлюбу та сім'ї, забезпечення інтересів дітей та їх виховання. Зростанню інтересу до досліджень у цій галузі, безумовно, сприяло прийняття окремого Сімейного кодексу України.

Натомість на кафедрі цивільного права НУ ОЮА, поряд з класичними спеціальними методами дослідження сімейних відносин

---

[1] Червоний Ю. С. Спільна власність подружжя за радянським правом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків. Вид. ХГУ, 1952. 26 с.

[2] Юрій Семенович Червоний: біобібліографічний покажчик. Уклад.: С. І. Єленич, Т. Ю. Іванійчук; Наук. ред.: Ю. М. Оборотов, М. М. Солодухіна. Одеса: Юрид. л-ра, 2007. 68 с. (Сер. «Вчені Одеської національної юридичної академії»; Вип. 7.). URI: http://hdl.handle.net/11300/48.

[3] Червоний Ю. С. Цивільний процес України: підручник. Київ. Істина. 2007. 392 с.

[4] Харитонов Є. О., Бровченко Н. Права матері і дитини (Коментар до Житлового кодексу УРСР). *Рад. жінка.* 1984. № 5.; Харитонов Є. О., Никифоренко Л. Захист житлових прав громадян при опіці та піклуванні. *Рад. право.* 1986. № 5.; Харитонов Є. О. Охорона праці жінок у сільському господарстві (Семчик В. І., Павлович З. А., Олійник В. О. та ін.). Київ,Урожай,1988.;

поступово формується тенденція до розширення використання аксіологічного методу, що логічно кореспондувала методам дослідження загальних цивілістичних проблем з погляду юридичного людино-центризму.

Одним з важливих чинників формування такої тенденції стала необхідність врахування колізії консервативних засад формування правосвідомості учасників сімейних відносин та змін, що відбувалися в українському суспільстві після набуття незалежності, та пошук шляхів її подолання з використанням при цьому світового досвіду.

Під дією цього чинника наприкінці 90-х років XX ст.- на початку XXI ст. пройшов перший етап формування аксіологічної школи сімейного права. Його основним результатом було з'ясування значення Східної Європейської традиції права для становлення правової системи України.

Засновниками цього напряму досліджень, а потім і наукової школи стали Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова. Зокрема, у докторській дисертації Є. О. Харитонова та наступних публікаціях була висунута теза про істотний вплив православної гілки християнства на регулювання сімейно-родинних відносин у східних українських землях та рецепцію тут греко-римського (візантійського) права як одного з елементів морального та правового підґрунтя сімейного права.[1] Ця теза була розвинута і доповнена низкою важливих положень у спільних працях згаданих науковців,[2] а пізніше відповідна проблематика стала об'єктом дисертаційних досліджень В. І. Форманюка[3] та Р. М. Достдар.[4]

Головна увага дослідників на другому етапі розвитку аксіологічної школи сімейного права (від прийняття Сімейного кодексу України до

---

1 Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса, 2000. 260 с.

2 Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Сім'я в Римі та сучасність. *Актуальні проблеми політики та сучасність.* 1997.Вип. 1-2. С.189-191; Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Візантійський тип духовності і Україна. *Проблеми політики.* 1999. Вип.5. С.249-255.

3 Форманюк В. І. Формування Візантійського шлюбно-сімейного права (IУ-УI ст.): дис... канд. юрид. наук-Одеса, 2001. 163 с.; Харитонов Є. О., Форманюк В. І. Візантійське сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Актуальні проблеми політики.* 1998. Вип 3-4. С. 79-84. Харитонов Є. О., Форманюк В. І. Кодифікація законодавства в Україні у XVIII-XIX ст. *Актуальні проблеми держави і права.* 1998. Вип. 4. С. 87-92.

4 Достдар Р. М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03, Одеса, 2005. 20 с.; Достдар Р. М. Вплив духовних засад на шлюбно-сімейне право. *Часопис цивілістики.* 2017. № 27. С.42-45.

2014 року) була зосереджена на вивченні моральних та правових засад правового регулювання сімейних відносин в Україні та відповідності їх європейським цінностям і концепту приватного права Європи.

Важливу роль тут зіграло загальне зростання уваги до розуміння поняття цінностей, а також вивчення питань можливостей та меж трансформацій національних цінностей в умовах євроінтеграції.

Відтак на початку десятиліття терміно-поняття «цінності» є одним з найбільш уживаних у різних контекстах («вибір цінностей», «захист цінностей», «конфлікт цінностей» тощо) та у різних сполученнях («цивілізаційні цінності», «культурні цінності», «політичні цінності», «правові цінності», «сімейні цінності» тощо). Ця категорія використовується як для характеристики самодостатніх феноменів, так і для позначення кінцевої мети, котрої прагнуть учасники суспільних відносин.

У нашому дослідженні ми спираємось на розуміння «цінностей» як основ духовного та матеріального життя людини, що визначають мету, сенс, значення, наміри, нормативність і формальні межі її самореалізації. Їх можна визначити також як загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і навіть людства загалом.[1]

З погляду на нього під таким кутом зору, право в цілому і окремі сфери правового регулювання мають ґрунтуватися на цінностях суспільства, відображених у юридичних формах. Відтак у розуміння права додається характеристика аксіологічних елементів останнього, що дозволяє давати більш точну характеристику права, а також дає змогу коригувати його навіть у межах позитивістського підходу. Особливо важливим є такий методологічний імператив стосовно сімейного права, котре за своєю сутністю є залагодженням конфлікту особистих та групових, приватних та суспільних цінностей, приватного та публічного інтересів.

Власне, на цьому ґрунтується сучасне бачення базових цінностей ЄС, зафіксованих у ст. 2 Договору про Європейський Союз, яка встановлює, що: «Союз заснований на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави і дотримання

[1] Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. М. І. Михальченко та ін. К., 2013. С.9.

прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Названі цінності є спільними для держав-членів у рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю жінок і чоловіків».[1]

З необхідності врахування цих вимог та розуміння «Європейського права» як концепту, випливає, що його слід розглядати, передусім, не як сукупність певних юридичних норм, але, як систему визначальних гуманітарних цінностей, що ґрунтуються на правосвідомості учасників відносин у приватній сфері і забезпечуються, передусім, нею.

Аналіз «принципів права ЄС», названих у DCFR, дає підстави для висновку, що фактично має місце визначення переліку цінностей права ЄС. Так поміж «базових» названі такі принципи, що мають забезпечити досягнення найбільш загальних цілей DCFR, як: свобода, безпека, справедливість та ефективність (з охопленням ними також принципів договірної лояльності, співробітництва тощо). Тобто, фактично йдеться про базові цінності права. До кола «пріоритетних принципів найбільшого політичного значення», до яких у DCFR віднесені: захист прав людини, підтримка солідарності й соціальної відповідальності, збереження культурної та мовної різноманітності, захист і поліпшення добробуту, розвиток внутрішнього ринку.

Оцінюючи сутність і призначення Принципів, що викладені у DCFR, можна зробити висновок, що їхнє завдання полягає у забезпеченні підґрунтя вдосконалення концепту права відповідно до базових цінностей європейської цивілізації. Що має враховуватися усіма європейськими країнами при визначенні мети та завдань розвитку в них сучасного приватного права.

Це дає підстави для висновку, що у контексті прагнення України інтегруватися до Євросоюзу та необхідності відповідної адаптації українського законодавства, положення DCFR мають враховуватися при удосконаленні вітчизняної концепції цивільного права відповідно до цінностей права ЄС.

Відтак виникає необхідність з'ясування національних цінностей, аби можна було порівняти їх з цінностями ЄС.

[1] Шість базових європейських цінностей, які є одним із критеріїв вступу у ЄС. URL: https://armyinform.com.ua/2021/09/06/shist-bazovyh-yevropejskyh-czinnostej-yaki-ye-odnym-iz-kryteriyiv-vstupu-u-yes/

Як свідчать результати соціологічних досліджень, «українці практично у всіх опитуваннях щодо цінностей, які мають для них значення, висловлюють думку, що родина – це основне в житті, головна цінність.

Хоча інститут сім'ї в Україні останні роки зазнає змін, опитування показують, що серед українців «зберігаються стійкі очікування щодо моделей подружніх стосунків: за чоловіком закріплена роль годувальника родини, а прерогативою жінки визнається піклування про родину, сімейний затишок, догляд та виховання дітей. На таку шкалу цінностей не одразу вплинула навіть активізація росією гібридної війни після Революції гідності. Так, за даними опитування у 2015 році, більше 80% респондентів – як чоловіків, так і жінок – погодилися, що саме чоловік має повністю забезпечувати сім'ю. Водночас до ролі «гарної» дружини висувається ціла низка вимог – щодо зовнішності, розуму, вправності у веденні господарства та облаштуванні сімейного затишку. Важливими рисами жіночого характеру визнаються терплячість, уміння уникати та «згладжувати» конфлікти, поступатися чоловікові в суперечках та підтримувати його за будь-яких умов.

Ознаки традиційної родини зберігав розподіл сімейних обов'язків між членами подружжя. Проте зросла частка молодих людей, які висловлюють переконання, що всі сімейні справи мають виконуватись разом, чи в однаковій мірі розподілятися між чоловіком і дружиною».

Звісно це не означало абсолютну відсутність зміни поглядів на сімейні та родинні стосунки. «Натомість, як і в інших країнах Європи, в Україні відбувалися трансформації моделі шлюбу і сім'ї. Сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя – підвищення віку вступу до шлюбу і дітонародження, різноманіття форм шлюбних стосунків та форм сімейних об'єднань, поширення позашлюбної народжуваності – мали місце і в нашій державі. Водночас, міжнародні порівняння свідчать, що українці раніше і частіше реєструють шлюб та народжують дітей у традиційному шлюбі, ніж населення більшості країн Європи. Збережені традиційні національні риси сімейного способу життя: високий рівень шлюбності населення, сімейна солідарність і взаємодопомога поколінь. Орієнтація на самореалізацію у професійній сфері, на досягнення високого соціального статусу не означає відмови від сімейних цінностей чи втрати їх значущості. Сім'я

посідає найважливіше місце у системі цінностей українців: у більшості населення зберегло традиційну повагу до сім'ї, розуміє її значення в житті суспільства та особистості. За результатами дослідження становища молоді України у 2016 р., у відповідях на запитання «Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?» жінки і чоловіки були одностайними у виборі – «сімейного щастя». Отже, сімейні цінності радше адаптуються й переглядаються з метою задоволення нових потреб, а орієнтація на фінансово-матеріальне благополуччя може мати в основі прагнення людей забезпечити усім необхідним свою сім'ю, дітей, створити для них кращі умови».[1]

Зауважимо, що зміни, про які йдеться, відбуваються на тлі згаданого консерватизму сімейного менталітету українців, що може створювати певну колізію «підходів».

До прикладу, в червні 2018 року центром Києва пройшов марш за традиційну сім'ю. Хода відбувалася водночас з акцією на підтримку кінорежисера незаконно утримуваного кремлем українського політв'язня Олега Сенцова. Багато учасників брали участь у ході разом з дітьми. До ходи долучилися священики. До акції долучилося кілька тисяч людей, які пройшли від Софіївської площі до урядового кварталу.[2]

1 березня 2019 року на засіданні IV Всеукраїнського Форуму Сім'ї, тодішній Секретар РНБО Олександр Турчинов говорив про те, що з українського законодавства треба прибрати термін «гендер», повернутися до терміну «чоловіча і жіноча стать» та розвивати «повноцінну сім'ю», щоб захистити Україну від руйнування і морального занепаду.

На його думку, для того, щоб «зберегти нашу країну, наш народ від руйнування, деморалізації, аморального розпаду, … є тільки один історичний досвід – будувати країну на вічних євангельських цінностях. Тільки цей шлях єдино можливий для величі і процвітання … в основі цього фундаменту має бути віра, відповідальність і сім'я, як поєднання відносин між чоловіком та жінкою».

При цьому він зазначив, шо «Сім'я – це благословенне єднання чоловіка і жінки для продовження життя і існування людства. Ця по-

[1] Миколюк О. «Сімейні цінності адаптуються…». День. 13 травня, 2018 р. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya

[2] Середмістям столиці пройшов марш за традиційну родину. 2 червня, 2018 субота. Середмістям столиці пройшов марш за традиційну родину

зиція чітко прописана в Конституції нашої країни. Тому намагання підмінити в українському законодавстві, нормативно-правових актах дві споконвічно людські статі сотнею вигаданих гендерів протирічить нашій Конституції, християнській моралі і є наступом на традиційні для нашої країни цінності», а також наголосив, що «Міцна повноцінна сім'я, що здатна народити дітей, – сьогодні стає одним з найважливіших факторів національної безпеки, від якого залежить виживання та майбутнє нашої країни. … Розвиток і захист інституту сім'ї повинні стати пріоритетом державної політики. Переконаний, що всі ці завдання ми здатні разом реалізувати, зберігаючи стратегічний пріоритет – європейську та євроатлантичну інтеграцію. Більше того – допомагаючи країнам ЄС зберегти християнський фундамент, що свого часу став основою їх розвитку і безпеки».[1]

З цього приводу варто зауважити, що чинники консерватизму сімейної правосвідомості українців соціологи вбачають «у тому, що ми вийшли з традиційного суспільства, і пояснюють це тим, що феодалізм пізно закінчився, і водночас існує патріархальне суспільство, яке розпадалося і ще остаточно не розпалося. Це пояснюють тим, що ми були селянською країною, урбанізація була дуже пізня – 1950-1960-ті роки. На початку 1950-х років 70% населення жило в сільській місцевості, де зберігалися свої цінності. Потім була штучна і прискорена урбанізація, вона зламала і спотворила традиційні цінності. Тому маємо напіврозкладене традиційне суспільство, та ще й з великим досвідом радянської безвідповідальної системи відносин, де людина нічого не варта, якщо не займає високої партійної позиції. Унаслідок цього не може бути революційних змін цінностей».[2] На нашу думку, до цього варто додати згадуваний раніше такий чинник консерватизму як вплив візантійського світосприйняття на формування сімейного права в Україні.

Але констатуючи консерватизм менталітету суспільства, слід зазначити, що соціологи не вбачають в цьому «нездоланної загрози роз-

[1] «Антихристиянський штамп». Турчинов виступив проти «вигаданих гендерів» в українському законодавстві. 2 березня, 2019 р. URL: https://espreso.tv/news/2019/03/02/quotantykhrystyyanskyy_shtampquot_turchynov_vystupyv_proty_quotvygadanykh_genderivquot_v_ukrayinskomu_zakonodavstvi

[2] Соціолог Євген Головаха: З проблемою «Росія» нам жити довго. 12 листопада 2017. URL: https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemoy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html

витку суспільних відносин у цій галузі, оскільки сьогодні саме поняття «традиційної» сім'ї розмивається, – і це об'єктивна реальність, що зумовлена лібералізацією поглядів у суспільстві, емансипацією жінок та розширенням їхньої участі на ринку праці, в громадській діяльності. Виникають нові форми шлюбу, зростає «атомізація» суспільства, коли у дедалі більшої кількості людей взагалі не виникає потреби у створенні родини. В розвинених країнах це вважається прогресивним соціальним процесом, що пов'язаний із розширенням громадянських свобод, лібералізацією суспільних поглядів, повагою до прав різних представників населення. Якщо ж у свідомості багатьох громадян «традиційні» сімейні цінності досі пов'язуються з патріархальним укладом, що визначає підпорядковане становище жінок в ієрархії сімейних стосунків та, зокрема, формує передумови для домашнього насильства, то руйнування цих стереотипів слід вважати позитивним явищем».[1]

Крім того, слід враховувати й «адаптивність» українців до змін, яка вважається сильною стороною нашого національного характеру.[2] Це підтверджують й соціологічні дослідження трансформацій ставлення українців до шлюбу. Так, «хоча особливістю України є високий за європейськими мірками рівень шлюбності (приблизно до віку 30-35 років фактично 90% населення або перебуває у шлюбі, або раніше перебувало у шлюбі, що свідчить про нетиповість для українців позашлюбної самотності), однак сучасні тенденції, які відбуваються в шлюбній сфері, мають місце і в Україні. Це, насамперед, підвищення віку вступу в шлюб. Хоча у нас він все-таки нижчий, ніж у більшості країн Європи, але, тим не менш, зараз у нас середній вік реєстрації першого шлюбу для жінок – 25 років, а для чоловіків – майже 28 років. Відходить у минуле рання шлюбність, тобто шлюби до 18 років. Якщо в середині 90-х це був досить великий відсоток – 8% шлюбів, навіть до 10%. То зараз це 1% шлюбів».[3] На наш погляд, це можна вва-

[1] Миколюк Оксана. «Сімейні цінності адаптуються…». День. 13 травня, 2018 р. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya

[2] Духніч О. Стали критичні до держави і радикальні. Соціолог Головаха — про вплив на українців тривалої війни і браку великих новин з фронту. 19 серпня, 2023. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/viyna-v-ukrajini-vpliv-na-psihiku-lyudey-radikalizaciya-i-zapit-do-derzhavi-monitorig-50347239.html?utm_medium=push&utm_source=gravitec

[3] Соціологія кохання: як українці одружуються і чому розлучаються. Інтерв'ю з провідним науковим співробітником Інституту демографії та соцдосліджень ім. М. В. Птухи НАНУ Людмилою Слюсар 14 лютого 2018 р. URL: https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociologiya-lyubvi-kak-ukraincy-zaklyuchayut-braki-i-pochemu-razvodyatsya-1113755.html

жати прикладом впливу законодавства на частину населення з більшою лабільністю менталітету, оскільки зменшення відсотку ранніх шлюбів стало відчутним після 2012 року, коли в Україні був підвищений шлюбний вік для жінок з17 до 18 років. Думаємо, що такі зміни у законодавстві не суперечили – «шлюбній ментальності» тих, кого стосувалися зміни, а їхнє ставлення до шлюбу виявилося менш консервативним, ніж у старших поколінь. Так, «коли у ході опитувань серед молоді з'ясовували, яку форму шлюбу вони планують в майбутньому, співвідношення традиційного і оновленого ставлення до цього інституту становило майже 50 на 50. Частина традиційно хоче відразу зареєструвати шлюб, а трохи менше 50% хочуть спочатку пожити разом і випробувати свої відносини, а потім вже зареєструвати шлюб, якщо все буде добре. Крім того, близько 5% взагалі не планують реєструвати шлюб. Є люди, у яких дещо інший стиль поведінки, і вони вважають, що їм це не потрібно».[1]

Утім, слід враховувати й тривалість процесу адаптації національного менталітету до європейських цінностей. Як слушно зазначав О. Пасхавер, характеризуючи труднощі, що чекають на шляху до ЄС, «навіть за сприятливих умов характер народу змінюється повільно, десятки років. Завзятість і терпіння – ось що нам зараз потрібно».[2]

Із врахуванням значення згаданих обставин викладачі та аспіранти кафедри цивільного права разом з окремими науковцями деяких інших кафедр цивілістичного спрямування (Є. О. Харитонов, Л. І Харитонова, Н. Ю. Голубєва, О. І Сафончик, К. М. Глиняна, В. О. Гончаренко, О. М. Калітенко….), протягом 2003-2013 рр. активно займаються дослідженням підґрунтя та засад регулювання сімейних відносин в Україні, співвідношення концептів «приватне право» та «сімейне право», особливостей окремих інститутів сімейного права тощо. Було сформульовано та обґрунтовано низку важливих висновків щодо сутності сімейного права та його місця у правовій системі України, співвідношення понять «сімейне право», «приватне право»

[1] Соціологія кохання: як українці одружуються і чому розлучаються. Інтерв'ю з провідним науковим співробітником Інституту демографії та соцдосліджень ім. М. В. Птухи НАНУ Людмилою Слюсар 14 лютого 2018 р. URL: https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociologiya-lyubvi-kak-ukraincy-zaklyuchayut-braki-i-pochemu-razvodyatsya-1113755.htmlr

[2] Пасхавер О. Президент Центру економічного розвитку. У чому наша слабкість. 21 квітня 2019 року. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/u-chomu-nasha-slabkist-50017578.html

та «цивільне право», доцільності існування окремого Сімейного кодексу, сутності окремих його інститутів. Ці висновки та інші результати досліджень були відображені у низці монографій,[1] статтей,[2] коментарів до Сімейного кодексу України,[3] підручників і навчальних посібників,[4] та у кількох кандидатських дисертаціях (зокрема, викладачів, аспірантів та здобувачів НУ «ОЮА»).

Важливим, з погляду конституювання оригінальної школи сімейного права, чинником був захист О. І. Сафончик дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (2018 р.) на тему «Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика».[5] Її дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці цивільного права спеціальним дослідженням, в якому на основі комплексного аналізу проблем нормативно-правового та правозастосовного характеру розроблено й обґрунтовано концепцію шлюбних правовідносин з урахуванням

---

[1] Харитонов Є. Цивільне законодавство і регулювання сімейних відносин. Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти): монографія. За заг.ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2012. 265-282.

[2] Харитонов Є. О. Формування концепції приватного права України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2003. Вип.18. С.539–544; Харитонов Е. О. Семейный кодекс Украины: перекресток традиций. *Научно–практический комментарий Семейного кодекса Украины* / Под ред. Е. О. Харитонова. Х.: Одиссей, 2006. 584 с.; Харитонов Е. О., Харитонова Е. И., Гончаренко В. А. и др. Семейное право Украины: Учебное пособие. Под ред. Е. О. Харитонова. Х.: Одиссей, 2007. 232 с.; Харитонов Є. О. Предмет і метод правового регулювання та деякі інші чинники визначення місця сімейного права у системі права України. *Часопис цивілістики.* 2010. Вип. 9. С. 57-62; Харитонов Є. О. До питання про визначення місця сімейного законодавства у правовій системі України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* № 929. Спеціальний випуск, 2010. С. 399-405; Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С.293-301.

[3] Науково–практичний коментар до Сімейного кодексу України. За ред.. Є. О. Харитонова. Х.: Одіссей. 2006. 552 с.; Научно–практический комментарий Семейного кодекса Украины / Под ред. Е. О. Харитонова. Х.: Одиссей, 2006. 584 с.; Научно–практический комментарий Семейного кодекса Украины. Изд. второе, с изменениями и дополнениями. Под ред. Е. О. Харитонова. Х.: Одиссей, 2007. 592 с.; Науково–практичний коментар до Сімейного кодексу України. Вид. друге, допов. За ред. Є. О. Харитонова. Х.: Одіссей, 2008. 560 с.

[4] Цивільне і сімейне право України: навч.–практ. посіб. Вид. друге, перероб. та допов. За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дришлюка. Х.: Одіссей, 2003.640 с.; Сімейне право України: навч.посіб. За ред. Є. О. Харитонова К.: Істина, 2008. 200 с.; Цивільне та сімейне право України: підруч. За ред. Харитонова Є. О., Голубєвої Н. Ю. К.: Правова єдність, 2009. 968 с.; Сімейне право України: підруч. За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. К.: Істина, 2010. 320 с.

[5] Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика. автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 38 с.

європейських правових стандартів у сфері шлюбу та сім'ї з метою забезпечення законних прав та інтересів учасників шлюбних правовідносин. В дисертаційному дослідженні вона зазначала, що «питання шлюбних правовідносин у процесі розвитку і становлення нашої держави не лише в економічному, а й у соціально-культурному, а також у морально-етичному плані є найбільш актуальними, оскільки вже самі по собі є основою становлення й розвитку суспільства в цілому. Зазначеним питанням приділяється важлива увага в науці сімейного права, адже сім'я необхідна кожній людині. Вона впливає на розвиток суспільства, його моральне здоров'я та є одним із факторів підвищення соціальної активності людей. Саме в сім'ї формуються основи характеру людини, її ставлення до праці, моральних, ідейних і культурних цінностей. Ось чому демократичне суспільство зацікавлено в міцній, духовній і морально здоровій сім'ї. Таким чином, перед державою і суспільством виникло складне й суперечливе завдання: з одного боку, здійснювати таке правове і моральне регулювання шлюбних відносин, яке сприяло б зміцненню сім'ї і збереженню шлюбу та/або фактичних шлюбних відносин та інших форм організації сімейного життя, з іншого – здійснювати це регулювання лише в межах, які не обмежували б ані свободи шлюбних правовідносин, ані свободи їх припинення»[1]. При цьому в дисертаційній роботі були досліджені питання поняття шлюбних правовідносин, шлюбу як соціального та правового явища, визначені особливості їх виникнення та припинення в сучасних умовах, а також зроблено концептуальний висновок про необхідність виокремлення правовідносин, що виникають між особами, які перебувають у зареєстрованому в установленому законом порядку шлюбі, а також правовідносин, подібних до шлюбних (квазішлюбних правовідносин), які можуть існувати між: а) чоловіком і жінкою, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах; б) чоловіком і жінкою, які перебувають у релігійному шлюбі; в) двома фізичними особами (однієї чи різної статі), які перебувають у цивільному партнерстві. Безумовно, розгляд зазначених питань перш за все був спрямований на правове регулювання шлюбних відносин, в тому числі майнових та особистих немайнових відносин в сім'ї та формуванню родинних цінностей в сучасних умовах.

[1] Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: проблеми теорії і практики. Одеса. Фенікс. 2018. 378 с.

Третій етап формування /розвитку аксіологічної школи сімейного права, на нашу думку, пов'язаний з тривалим періодом надзвичайних ситуацій, який в Україні почався у 2014 році Революцією Гідності, продовжувався у латентній формі під час АТО та ООС, влаштував випробовування пандемією коронавірусу COVID-19 і наразі триває у вигляді повномасштабної російської агресії. Перелічені події стали додатковим стимулом зміщення акцентів юридичних досліджень у бік «аксіологічний», особливо після активізації у 2014 році та наступні роки гібридних загроз з боку росії.

На цьому етапі пріоритетні напрями дослідження конкретних/ окремих проблем сімейного права викладачами кафедри – представниками аксіологічної школи визначалися, передусім, характером найбільш актуальних загроз.

Дуже коротко охарактеризуємо тут проблеми, що виникали протягом останнього десятиліття, у сфері родинних (сімейних) відносин.

Гібридні загрози родинним /сімейним цінностям ставали усе дужче помітними ще в часи АТО. Так, внаслідок «встановлення російської юрисдикції» в ОРДЛО була порушена система шлюбно-сімейних відносин. Зокрема, наслідком того, що окупанти не визнавали чинність українського законодавства на територіях самопроголошених днр та лнр, непоодинокими випадками стало фактичне перебування багатьох мешканців цих територій у двох шлюбах укладених раніше за українським законодавством і укладених пізніше одним з подружжя нового шлюбу – вже за російським законодавством – на тимчасово окупованих територіях. З цим була пов'язана проблема визначення правового режиму майна подружжя, його спадкування тощо. Крім того, залишалися невирішеними питання захисту прав дітей та непрацездатних членів родини, забезпечення сімейних прав тимчасово переміщених осіб.

Пандемія коронавірусу виявилась істотним викликом не лише суспільству, але й науковцям, зокрема правознавцям, які вивчали проблеми сімейного права, що виникають при надзвичайних ситуаціях.

Що стосується сімейного права, то тут найбільше юридичних проблем виникало у зв'язку з можливістю реалізації права на шлюб в умовах карантину і локдаунів та необхідністю забезпечення прав та інтересів дітей у згаданих умовах та при вакцинації. У колективних

монографіях серії: «Право і подолання кризи, пов'язаної з пандемією COVID-19»,[1] та інших публікаціях з цієї проблематики[2] згаданим питанням були присвячені наукові розвідки проф. О. І. Сафончик, проф. Є. О. Харитонова, проф. О. І. Харитонової, проф. І. В. Давидової, доц. К. М. Глиняної та ін.

Варто зауважити також, що водночас не припинялися дослідження аксіологічних аспектів проблем сімейного права України у контексті адаптації українського законодавства до права ЄС та рекодифікації цивільного законодавства України.

Разом із тим, особливої актуальності цей напрямок набув після повномасштабного російського вторгнення, а відтак початку активної фази гібридної російсько-української війни, а відтак вимушеним проживанням подружніх пар, батьків та дітей окремо, істотним збільшенням дітей-сиріт, незаконним вивезенням українських дітей російськими окупантами тощо.

Не переказуємо тут зміст публікацій представників школи та висновки, яких дійшли автори, оскільки значною мірою вони викладені у різних розділах цієї монографії. Звернімо увагу лише на практичний (науково-прикладний) доробок, що став можливим завдяки науковим розвідкам представників школи протягом останнього десятиріччя.

Зокрема, за цей час були опубліковані кілька науково-практичних коментарів до Сімейного кодексу, значна кількість навчальних

---

[1] Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту: монографія. За ред. Харитонова Є. О., Харитонової О. І., Некіт К. Г. Одеса: Гельветика, 2020. 404 с.; Приватні та публічні інтереси в умовах пандемії COVID-19: колізії та правові шляхи вирішення: монографія. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової , К. Г. Некіт. Одеса: Гельветика, 2021. 316 с.; Вакцинація від COVID-19: соціальні та правові проблеми : монографія. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, К. Г. Некіт. Одеса: Гельветика, 2022. 374 с.

[2] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. COVID-19 і делікти створення небезпеки. *Часопис цивілістики.* 2020. № 38. С. 5-11; Kharytonov, E., Kharytonova, O., Kolodin, D., & Tkalych, M. (2020). The Covid-19 Pandemic and the Rights of the Individual in Terms of Private and Public Law. Ius Humani. Law Journal, 9(2), 225-250. https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v9i2.253 (Web of Science Core Collection); Davydova I., Buletsa S., Kharytonov E. Prospects of Blockchain Technology and Smart Contracts in the Medical Sphere. Education Excellence and Innovation Management: A 2025 Vision to Sustain Economic Development during Global Challenges. (nov. 13-14, 2019). P. 11980-11989. Kharytonov E., Kharytonova O., Kolodin D., Tkalych M., Larkin M., Tolmachevska Y., Rojas-Bahamon M. J., Arbelaez-Campillo D. F., Panchenko O. I. Distance learning in the conditions of Covid-19: problems and prospects of their solutions. AMAZONIA INVESTIGA. Volume 10. Issue 48. P. 157-169. 2022. (WoS)

і навчально-методичних посібників. Як зазначалося, О. І. Сафончик захистила дисертацію доктора юридичних наук, присвячену теоретичним та практичним проблемам шлюбних правовідносин в Україні. Н. Волкова захистила дисертацію присвячену проблемам захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. Так, у зазначеній дисертації обґрунтовано єдиний концептуальний підхід до розуміння найкращих інтересів дитини при захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, що здійснюється на підставі оцінки та збалансування складових (критеріїв) найкращих інтересів дитини у конкретній ситуації з урахуванням індивідуальності кожної окремої дитини, щодо якої здійснюється захист, та за можливою участю самої дитини для висловлювання своєї думки у цивільному судочинстві. Безумовно, зазначене дисертаційне дослідження сприяло формуванню нового підходу до регулювання сімейних відносин, родинних цінностей та захисту прав дітей. Адже сімейні цінності – це все, що нас об'єднує, все, що ми готові відстоювати і захищати.

Дисертація К. М. Глиняної на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук знаходиться у стадії завершення. Захищено також більше 10 кандидатських дисертацій і дисертацій доктора філософії, присвячених проблемам захисту прав та інтересів подружжя, батьків і дітей, інших членів сім'ї та учасників родинних відносин.

Водночас загальні питання сімейного права та сімейних правовідносин досліджувалися викладачами, аспірантами та здобувачами. Так, були захищені дисертаційні роботи Калітенко О. М., Сафончик О. І, Глиняною К. М., Овчатова-Редько А. О., Фолошня Д. І., Плюшко Д. С. та багато інших.

При цьому серед наукових досліджень саме питань сімейних правовідносин, сім'ї, родинних цінностей та відносин, захисту прав дітей та інших учасників сімейних правовідносин, можна виділити наступні дослідження: Сафончик О. І. («Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика», 2018 р.), Волкова Н. В. («Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві», 2022 р.), Черновалюк Ю. Ю. («Реалізація права на сім'ю шляхом створення дитячих будинків сімейного типу», 2010 р.), Яніцька І. А. («Опіка і піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», 2015), Журило С. С. («Цивільно-правове

регулювання усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами», 2015 р.), Мельник О. В. («Особисті немайнові права дитини при усиновленні за законодавством України та окремих зарубіжних країн», 2016 р.) та ін..

На момент завершення роботи над цією монографією кафедрою цивільного права обговорено та рекомендовано до захисту дисертаційне дослідження асистента кафедри Шамоти О. В. та тему «Правове забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах» (науковий керівник – Сафончик Оксана Іванівна). В цій роботі визначається поняття гендерної рівності та її правове забезпечення при реалізації майнових та особистих немайнових прав учасників сімейних правовідносин, а також особливості регулювання зазначених питань в зарубіжних країнах з метою врахування позитивного досвіду в сфері формування родинних цінностей.

Висновки

Викладене свідчить про доцільність вирішення проблем у галузі сімейного права з урахуванням «ціннісного» підґрунтя останнього, яке в Україні сформувалося історично, зазнаючи впливу західної та східної традицій права, а наразі розвивається у контексті прагнень євроінтеграції, одночасно маючи реагувати на гібридні загрози, зумовлені російською агресією.

Отже загальною передумовою звернення до аксіологічного методу дослідження проблем сімейного права, а відтак і формування наукової «аксіологічної» школи у цій галузі стало зростання уваги до гуманітарних цінностей, прагнення забезпечити права людини в усіх сферах буття, навіть в умовах надзвичайних ситуацій та гібридної війни.

Що стосується вирішення практичних питань, визначення перспектив правового регулювання сімейних (родинних) відносин, то тут слушною здається думка, обґрунтована свого часу, зокрема, у кандидатській дисертації В. І. Форманюка, стосовно того, що характер правового регулювання сімейних відносин значною мірою зумовлюється й таким чинником як обрання у якості зразка римської чи візантійської моделі, ідеології, філософії, регулювання шлюбу.

При характерній для концепції римського права оцінці шлюбу як цивільної угоди між подружжям, регулювання шлюбно-сімейних відносин цілком вписується у рамки приватного права і отже, може здійснюватися за допомогою Цивільного кодексу.

Однак, візантійсько-правова ідеологія шлюбу, розуміння його як таїни, що ґрунтується на духовних підвалинах,[1] суперечить віднесенню шлюбно-сімейних відносин до сфери регулювання цивільним законодавством.

Тому при вирішенні цього питання має бути врахована традиція права, що склалася в Україні, яка веде початок від візантійських витоків. Зважений підхід дає підстави для висновку про недоцільність регулювання цих відносин у Цивільному кодексі та пошуку, натомість, компромісного варіанту (скажімо, регулювання Цивільним кодексом лише майнових відносин у сім'ї, з тим, щоб стосунки особистого характеру регулювалися, або точніше – спрямовувалися Шлюбно-сімейним кодексом, який повинен мати характер комплексної збірки норм моралі та права).[2]

Водночас перспективним є розширення предмету наукових досліджень наукової школи за рахунок вивчення не лише «сімейних» цінностей, але й більш широкої категорії – цінностей «родинних», враховуючи при цьому, що поняттям «родина» охоплюється не лише сім'я, але додатково також значна кількість родинних зв'язків.

Ключові слова: сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, сім'я, родина, родинні цінності, шлюб, подружжя, батьки, діти, гібридна війна, воєнний стан, війна

---

1 Філарет, Патріарх Київський і всієї Руси-України. Різдво Христове та його онтологічне значення для людства на зламі другого і третього тисячоліть. *Сучасність.* 1999. № 12. С. 13.

2 Форманюк В. І. Формування Візантійського шлюбно-сімейного права (IУ-УІ ст.): дис... канд. юрид. наук. Одеса: 2001. 159-160.

Розділ 2

СІМ'Я І РОДИНА: МОРАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ ЦІННОСТІ

DOI 10.32837/11300.29958

Євген Харитонов
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Попередні зауваження

Попри те, що вітчизняні правознавці (так само, як і філософи, соціологи, психологи, педагоги …) неодноразово зверталися до проблеми «сімейних цінностей»,[1] значна кількість питань у цій галузі наразі залишається вивченою недостатньо. Особливо, що стосується їх буття в умовах гібридних загроз. Варто зауважити, що й таке важливе питання: «Про які, власне, цінності – «сімейні» чи «родинні» має йтися ?» – залишається поза увагою українських дослідників.

До того, як вирішити для себе, про що усе ж таки, маємо вести мову, – про «родинні» чи про «сімейні» цінності, очевидно мусимо з'ясувати, що позначається термінами «сім'я» та «родина».

Терміни «сім'я» та «родина» в українській мові

Часто-густо ці терміни вживаються як рівнозначні.

У цьому сенсі цікавим є те, що запит «сімейний бізнес» Вікіпедія переадресовує до терміну «родинна справа». (Родинна справа. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. (Перенаправлено з Сімейний бізнес)

Родинна справа – це комерційна організація у якій ухвалення рішень визначається кількома поколіннями родини, пов'язаної кровною спорідненістю або шлюбом або усиновленням, яка має як здат-

[1] Огляд див.: Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин. Монографія. Київ : Ліра-К., 2022. С. 343-363.

ність впливати на бачення бізнесу, так і готовність використовувати цю здатність для досягнення відмінних цілей.[1][2] Вони тісно ототожнюються з фірмою через лідерство або право власності. Підприємницькі фірми-власники та менеджери не вважаються сімейними підприємствами, оскільки їм не вистачає багатопоколінного виміру та сімейного впливу, які створюють унікальну динаміку та відносини сімейного бізнесу.[1]

Отже поглянемо, що маємо з цього питання в українських словниках.

Передусім, зауважимо, що й одне, й інше слово відомі в українській мові (так само, як у верхньолужицькій, чеській, словенській, сербській) з VI століття.[2] Однак фіксація існування цих слів наразі не супроводжується їх тлумаченням на той час.

Водночас у багатьох випадках у тлумачних словниках української мови терміни «родина» і «сім'я» роз'яснюються, якщо й не одне через одне, то, фактично, як рівнозначні.

До прикладу, Новий тлумачний словник української мови роз'яснює, що родина – це «група людей, що складаються з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я,[3] посімейство». Водночас, там само родина визначається як «група людей, народів, націй згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами[4]», а також «*розм.* Родич або родичка кого-небудь[5]» і «Рід, покоління кого-небудь».[6] Практично таке саме тлумачення пропонується у Великому тлумачному словнику сучасної української мови 2001року (з вилученням слова «посімейство»).[7]

Разом із тим, у тому самому словнику сім'я характеризується як «група людей, що складаються з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; родина, сімейство, фамілія, посімейство», а також як «*перен.* група людей, народів, націй згуртова-

---

1 Родинна справа – Вікіпедія

2 Ющук І. П. Словник української мови VI століття. Львів: Астролябія, 2019. С. 373, 411.

3 Тут і далі підкреслено нами – Є. Х., О. Х.

4 Наводиться приклад такого слововживання з твору Лесі Українки «Руфін і Прісцілла».

5 Ілюструється прикладом з твору Тараса Шевченка.

6 Новий тлумачний словник української мови. У чотирьох томах. Т.4. /Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. К.: Аконіт, 1998. С.7-8.

7 Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. С. 1038.

них дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами; родина».[1] Практично так само визначається поняття сім'ї у Великому тлумачному словнику сучасної української мови. [2]

Труднощі і наслідки перекладу

Борис Грінченко слово «родина» перекладає і розтлумачує у двох значеннях: «1) родня, родные ; …2) Семейство», [3] пояснюючи, разом із тим, що натомість , «Сім'я = сем'я = семья».[4]

У російсько-українському словнику, виданому на межі розпаду радянської імперії російське «семья» перекладається як «родина, сім'я».[5] Натомість, «сім'я» перекладається російською як «семья,. семейство, .. *уст.* фамилия».[6]

При цьому українське «родина» перекладається російською – «1.семья, семейство, *разг.* Фамилия; 2. (*родственники) собир.* Родня;… «родинний – семейный, родственный; родинний стан – семейное положение, родинні почуття – родственные чувства».[7]

Зазначена нечіткість розрізнення згаданих понять призводить до того, що навіть у працях кваліфікованих фахівців вони часом змішуються. Так, скажімо, у виданні українською мовою книги О. С. Стражного, присвяченої дослідженню українського менталітету, поміж рис самобутньої української душі згадується «Повага до родини[8]». При цьому автор зазначає, що «Родинні цінності завжди займали в українській ментальності особливе місце. Сім'я володіла ділянкою землі, кілька споріднених сімей становили хутір або невелике село».

---

[1] Новий тлумачний словник української мови. У чотирьох томах. Т.4. /Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. К.: Аконіт, 1998. С. 216.

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: Перун, 2001. С.1129.

[3] Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. В чотирьох томах. Т.4. Р – Я. / НАН України. Ін–т української мови. К.: Наукова думка, 1997. С. 28.

[4] Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. В чотирьох томах. Т.4. Р – Я. / НАН України. Ін–т української мови. К.: Наукова думка, 1997. С.114.

[5] Ганич Д. І., Олійник І. С. Російсько-український і українсько-російський словник. К.: Політвидав України. 1990. С. 206.

[6] Там само. С.493.

[7] Там само. С. 475.

[8] Тут і далі підкреслено нами – Є. Х., О. Х.

Досить складно встановити співвідношення між підкресленими термінами: є вони тотожними чи ні; що таке «споріднені сім'ї», хто входить до них тощо. Далі ситуація ускладнюються ще більше.

Цитуємо далі: «У російських і європейських суспільствах родина цінувалася не менше. Але якщо в Європі все майно традиційно успадковував старший син, в українців усе нажите батьками розподілялось між дітьми порівну, незалежно від віку, здібностей чи статі.[1] ... принцип майнової рівності обумовлювався характерним для української ментальності уявленням про те, що в родині все рівні і рівною мірою претендують як на лихо, так і на блага»[2].

У виданні цієї ж книги російською мовою[3] термінологія виглядає так: «Уважение к семье. Семейные ценности и родственные узы занимали в украинской ментальности особое место. Семья владела участком земли, несколько родственных семей составляли хутор… В русском и европейском обществах семья ценилась не меньше … принцип имущественного равенства был обусловлен характерным для украинской ментальности представлением о том, что в семье все равны …».[4]

Не торкаючись поки що правових наслідків такого змішування позначень «родина» і «сім'я», констатуємо лише, що воно, у кожному разі, є підґрунтям виникнення плутанини при визначенні характеру взаємин між особами, підстав набуття та передачі ними майна одне одному та стороннім особам тощо.

З'ясовуючи чинники виникнення ситуації, що склалася, зауважимо трансформації, які відбувалися у цій галузі в процесі реалізації завдань мовної політики радянської влади, зокрема, у зв'язку з «підтягуванням» норм української мови до російських стандартів.

Переклад за правописом української мови 30-х років минулого століття дає цікаві матеріали для розмірковування.

Так, у Словнику ділової мови слова «семейство, семья» перекладаються як «родина, сім'я».[5]

---

1 Ігноруємо юридичні хиби і неточності. Зараз нас цікавить інше

2 Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність. К.: Книга, 2008. С. 304.

3 Стражный А. С. Украинский менталитет. К.: Изд-во Подолина, 2008. 384 с.

4 Стражный А. С. Украинский менталитет. С. 323-324.

5 Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія / М. Дорошенко, М. Станіслаіський, В Страшкевич. К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2018. ХУІ; 248 с. Репр.вид. 1930 р. (Серія «Словникова спадщина України). С. 194.

Водночас у галузі економічній при перекладі слова «семья» маємо «пару»: «родина, сім'я».

Однак пошук перекладу слова «семейный» дає несподіваний результат: «семейный (*относящийся к семье*) родинний; (*имеющий семью*) – сімейний».[1] Якщо слідувати правилам питомої, а не зрусифікованої, української мови, то теперішній Сімейний кодекс, насправді має називатися «родинним» (якщо тільки не припускати, що «він має сім'ю), а «сімейне право» – «родинним правом».[2]

У шеститомній Юридичній енциклопедії «сім'я», як правова категорія, характеризується ґрунтовно,[3] але термін «родина» не згадується взагалі.

Порівняння визначення поняття «сім'я» та «родина» приводить нас до цікавого (і загалом, очікуваного) висновку: існуванням Сімейного, а не Родинного кодексу ми, швидше за все, завдячуємо орієнтації на кальки з російської мови.

Оскільки у російській мові поняття «родини», аналогічного нашому немає, то не може бути й «родинного» кодексу. У них відносини, які стосуються сім'ї, є сімейними, Але і стосунки між родичами є «семейственными» (не утвориш же від російського «родня» назву «родняцкиий» чи «роднянский» кодекс).

Натомість в українській мові слово «родинний» вживається як прикметник до «родина» у наступних значеннях: «1. Який належить родині, сім'ї. // Який переходить з покоління до покоління. // Який здійснюється, відбувається за участю членів родини, сім'ї. // Який складається з членів родини, сім'ї. 2. Стос. до родини,сім'ї (у 1 знач.), пов'язаний з життям родини, в родині. Родинне право – галузь права, що регулює шлюбні стосунки, спорідненість, усиновлення та взяття дітей у сім'ю на виховання. 3. Притаманний, властивий рідним (про почуття, стосунки, ставлення). // Сповнений сердечності, інтенсивності; душевний. // Який снує між родичами. *Вступати в родинні*

[1] Словник економічної термінології / Г. Кривченко, В. Ігнатович ; передм,: В Бріцин, П. Гриценко; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Ін-т укр.. мови. – Репр. вид. 1930 р. К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2021. ХУІ; С. 70.

[2] Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Том 9. Юридична думка радянської доби / Упорядники В. Б. Авер'янов, О. М. Костенко, В. П. Нагребельний, В. Ф. Погорілко, К. О. Савчук, І. Б. Усенко, Г. П. Тимченко; відп. редактор В. П. Нагребельний. К.: Юридична книга, 2004. С. 395.

[3] Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.». Т.5. 2003. С. 495-496 (автор статті – І. В. Жилінкова)

стосунки. 4. *Діал.* В якому народився і виріс хто-небудь; рідний (у 4 знач)».[1]

Під російсько-радянським тиском і наслідуючи російську правову систему та перекладаючи юридичні /цивілістичні терміни з російської, правознавство УРСР, а затим і України, логічно позначало і сімейні і родинні стосунки однаково – «сімейні».

Хоча філологи підказували можливість іншого шляху обрання термінології. У цитованому Великий тлумачному словнику сучасної української мови, виданому у 2001 році, цілком слушно йдеться про «родинне право».

Тут слід згадати, що термін «родинний» вже використовувався у законодавстві України. Так, «з приходом до влади в Україні більшовики однією з перших галузей права піддали законодавчому нормуванню родинно-шлюбні стосунки. У 1919 р. РНКУСРР приймає низку декретів, які скасували попередню правову основу шлюбу: «Про громадянський шлюб та про ведення книг актів громадянського стану», «Про організацію відділів записів актів громадянського стану», «Про розлучення». …Тоді ж підготовлено Сімейний кодекс УСРР, але через громадянську війну його не встигли прийняти.

Лише 31 травня 1926 р. ВУЦВК ухвалив Кодекс законів про родину, опіку, подружжя і про акти громадянського стану. Він мав п'ять розділів: 1) Родина; 2) Опіка й опікування; 3) Шлюб; 4) Зміна громадянами своїх імен та прізвищ; 5) Визначення особи безвісно відсутньою або померлою. До Кодексу ввійшли всі положення зазначених декретів».[2] Таку назву він мав і надалі.[3]

Зустрічається цей термін і в наукових дослідженнях того часу. Зокрема, В. І. Бошко, фахівець у сфері родинного права, публікує підручник у 1929 році[4]. «У республіканських часописах «Вестник советской юстиции», «Червоне право» ним були опубліковані десят-

---

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: Перун, 2001. С. 1038.

[2] Родинно-шлюбне право 1920-1930 роки. URL: https://histua.com/knigi/istoriya-derzhavi-i-prava-ukraini-zaruba/rodinno-shljubne-pravo-1920-1930-pp

[3] Ст. 181. Про зміну Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та про акти громадянського стану. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік / Народний комісаріат юстиції. Харків: Юр. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 1172 с. 1929. Відділ 1. Ч. 1-30. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000102

[4] Бошко В. І. Родинно-подружнє право: підруч. для вуз./ В. І. Бошко. Харків : Юрид. вид. НКЮ УСРР, 1929. 272 с.

ки спеціальних праць, присвячених питанням правового становища подружжя та позашлюбних дітей, аліментного права та фактичного шлюбу. Кілька праць учений присвятив проблемам сімейного права за кордоном. Ці дослідження були узагальнені у книгах «Родинно-подружнє право» (Харків, 1929 р.) та «Родинне право» (Харків, 1930 р.). Він був автором коментаря до Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР (1929 р.)» [1]. (Тут вже з'являється термін «сім'я»). Українське звичаєве родинне право досліджував також Борис Олексійович Язловський («Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині». 1925).[2] (Тут цікаво зазначити характерну властивість праць радянських дослідників, які користувалися російськомовними джерелами. Вони зазвичай не згадують про «родину» , а, натомість, слідуючи російській традиції, ведуть мову лише про «сім'ю», використовуючи при цьому узагальнюючу назву «Сімейний кодекс УРСР».[3])

Оскільки прихильники вживання традиційного позначення «сімейне право», «сімейні правовідносини» тощо вірогідно будуть посилатися на поширеність цього терміну не лише в російському законодавстві, і стосовно, права західних європейських країн, можливо, й виводитимуть його від римського права, згадуватимуть римську «сім'ю» тощо, варто згадати, що таке було familia у Римі.

Автор Енциклопедії Римського права[4] Мілан Бартошек, зауважуючи багатозначність терміну familia (домашнє господарство), сукупність сімейного майна, надалі також сукупність осіб, наводить більш, ніж півдесятка категорій римського права, які позначалися цим терміном. Серед них, зокрема, наступні : 1. Основне майно римського господарства (двору), що спільно належить усім його вільним членам, пізніше – таке, що належить батьку сімейства[5] – paterfamilias; 2.

---

1 Перегляд Володимир Ілліч Бошко: спроба створення наукової біографії вченого

2 Енциклопедія українознавства : Словникова частина : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж-Нью-Йорк : Молоде життя, 1955-1995. Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918-1941 роках. В кн.: Академічна юридична думка. К., 1998

3 Див., наприклад: Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Х.: Право, 2008. Т.3: Цивільно-правові науки. Приватне право / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. С. 425-428.

4 Milan Bartošek. Encyklopedie římského práva. 1994, Praha : Academia. 471s. ISBN: 80-200-0243-X.

5 Згадаймо, що російське «семейство» – означає « родина»

Все майно paterfamilias, котрий вільно розпоряджався ним за життя і на випадок смерті; 3. Всі особи і речі, які утворювали римське домашнє господарство; 4. paterfamilias і вільні особи, підвладні йому, тісно згуртована господарська і правова одиниця (головне правове значення familia); 5) familia communi jure: familia adgnatorum, коло вільних осіб, котрих раніше об'єднувала влада paterfamilias (нині покійного); 6) familia naturalis, сім'я, до якої людина належить від народження; на відміну familia adoptiva, до якої вона входить після усиновлення; 7. Сукупність рабів, що належать одному й тому самому хазяїну і займаються домашньою працею в місті або сільськогосподарською працею в селі.[1] На додаток до цього прикметник «сімейний» позначається окремим терміном – «familiaris».[2]

Автори сучасних підручників латинської мови, орієнтованих на римське право, при перекладі слова «familia» називають, як рівнозначні, усі варіанти : сім'я, родина, челядь, майно, раби.[3]

Так само в англійській мові словом family позначаються і родина, і сім'я, і рід, і діти.

Таке розмаїття неузгоджених підходів до позначення цих концептів не виглядає оптимальним. Надто, коли згадати, що, згідно з даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАНУ, «українці практично у всіх соціологічних дослідженнях висловлюють думку, що родина – це основне в житті, головна цінність.

Консерватизм відповідної правосвідомості зумовлений значною мірою тим, що сімейні цінності, на яких ґрунтуються сімейні стосунки нації, народу, етносу, формуються довгий час, змінюючись однак, під впливом дії зовнішніх та внутрішніх чинників. Зокрема, чинниками особливостей українського «сімейного» менталітету вважають те, що хліборобське життя стародавніх українців впливало на родинний устрій. Осілість, стабільний прибуток від праці на землі, чим переважно займалася жінка, робили матір головною особою родини і надовго закріпили тут елементи матріархату. Це стало підґрунтям формування традиційних цінностей української родини, поміж яких – повага

[1] Milan Bartošek. Encyklopedie římského práva. 1994, Praha : Academia. 471s. ISBN: 80-200-0243-X.

[2] Milan Bartošek. Encyklopedie římského práva. 1994, Praha : Academia. 471s. ISBN: 80-200-0243-X.

[3] Гриценко С. П. Латинська мова й основи римського права: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. С. 270.

до жінки, її рівноправність у родині, особливо шанобливе ставлення до матері, дбайливе ставлення до малих, недужих тощо.

Завдяки певному здоровому «консерватизмові» у побуті українська родина з повагою ставилася до народних звичаїв і обрядів, дотримувалася законів гостинності. Сім'ю[1] єднала і спільність національно-культурних зацікавлень, пісенних та побутових традицій тощо.

Хоча наразі в Україні, як і в інших країнах Європи, відбуваються трансформації моделі шлюбу і сім'ї, однак збережені традиційні національні риси сімейного способу життя: високий рівень шлюбності населення, сімейна солідарність і взаємодопомога поколінь. Орієнтація на самореалізацію у професійній сфері, на досягнення високого соціального статусу не означає відмови від сімейних цінностей чи втрати їх значущості. Сім'я посідає найважливіше місце у системі цінностей українців: більшість населення зберегло традиційну повагу до сім'ї, розуміє її значення в житті суспільства та особистості».[2]

Зауважимо, що зміни, про які йдеться, відбуваються на тлі згаданого консерватизму сімейного менталітету українців, що може створювати певну колізію «підходів» при визначенні родинних цінностей.

Чинники такого консерватизму соціологи вбачають «у тому, що ми вийшли з традиційного суспільства, і пояснюють це тим, що феодалізм пізно закінчився, і водночас існує патріархальне суспільство, яке розпадалося і ще остаточно не розпалося. Це пояснюють тим, що ми були селянською країною, урбанізація була дуже пізня – 1950-1960-ті роки. На початку 1950-х років 70% населення жило в сільській місцевості, де зберігалися свої цінності. Потім була штучна і прискорена урбанізація, вона зламала і спотворила традиційні цінності. Тому маємо напіврозкладене традиційне суспільство, та ще й з великим досвідом радянської безвідповідальної системи відносин, де людина нічого не варта, якщо не займає високої партійної позиції. Унаслідок цього не може бути революційних змін цінностей».[3]

---

[1] Принагідно зауважимо, що й соціологи оперують обома поняттями – «родина» і «сім'я», практично, не розрізняючи їх

[2] Миколюк О. «Сімейні цінності адаптуються…». День. 13 травня, 2018 р.: URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya

[3] Соціолог Євген Головаха: З проблемою «Росія» нам жити довго. 12 листопада 2017. URL: https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemoy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html

На нашу думку, до цього варто додати такий чинник, як вплив візантійського світосприйняття на формування родинного/ сімейного права в Україні.

Водночас, у консерватизмі менталітету суспільства не вбачають нездоланної загрози розвитку суспільних відносин у цій галузі, оскільки «сьогодні саме поняття «традиційної» сім'ї розмивається, – і це об'єктивна реальність, що зумовлена лібералізацією поглядів у суспільстві, емансипацією жінок та розширенням їхньої участі на ринку праці, в громадській діяльності. Виникають нові форми шлюбу, зростає «атомізація» суспільства, коли у дедалі більшої кількості людей взагалі не виникає потреби у створенні родини».[1]

Останнє зауваження ще більше актуалізує завдання розрізнення терміно-понять «сім'я та «родина», аби зрозуміти, котре з них має кращі перспективи на збереження, а котре треба (якщо варто) підтримувати (або не підтримувати) за допомогою юридичних заходів.

Для того, щоб достатньо повно і по можливості усебічно з'ясувати сутність цих терміно-понять, враховуючи при цьому їхнє моральне (ціннісне) і правове (юридичне) підґрунтя, проаналізуємо далі положення римського права, що слушно вважається підґрунтям сучасного концепту приватного права Європи, так і норми українського звичаєвого права, що стосуються відповідних відносин.

Оскільки при згаданих суперечках з цих питань у якості аргументів використовується посилання на європейський досвід, далі торкнемося питань бачення римського терміно-поняття familia, котрим позначалася і родина, і сім'я.

Familia в Римі: сім'я і родина

Терміном familia у давні часи позначалась сукупність всього майна, дітей, рабів та іншої робочої сили. Припускається, що спочатку цей термін охоплював тільки рабів, що належали певній сім'ї, а згодом і все інше майно, робочу силу (дружину, дітей, кабальних, інших осіб). Це об'єднання ґрунтувалося не на кровному зв'язку, а на владі pater familias, яка на той час мало чим відрізнялась від влади над рабами. Під владу pater familias підпадали не тільки дружина, діти та їх

[1] Миколюк О. «Сімейні цінності адаптуються…». День. 13 травня, 2018 р. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya

потомство, а й невістки, чоловіки дочок, якщо вони переходили жити в сім'ю дружини (приймаки), а також всі інші особи.

Отже, за сімейним станом римські громадяни поділялися на осіб свого права (persona sui juris) та осіб чужого права (persona alieni juris). До перших відносилися pater familias, до других – інші члени сім'ї, підвладні. Для виникнення приватної правоздатності необхідним було, щоб особа займала у familia незалежне, самостійне становище, а її мали тільки pater familias. Підвладні не мали свого майна. Вони могли укладати приватноправові правочини тільки від імені й на користь pater familias, котрий був єдиним носієм майнових прав сім'ї.

Familia, заснована на підпорядкуванні владі pater familias, називалась *агнатською.* Всі підвладні підкорялися владі одного pater familias і вважалися родичами, тобто агнатами Кровний зв'язок на той час не мав правового значення. Тому дівчина, що виходила заміж і переходила жити до свого чоловіка, займала становище в цій родині дочки його батьків, тобто ставала сестрою братів і сестер свого чоловіка, втрачаючи при цьому родинні зв'язки зі своїми кровними батьками з усіма наслідками, що з цього випливали, наприклад вона вже не могла стати спадкоємницею після їхньої смерті. Агнатське споріднення зберігалося й після смерті pater familias.

Агнати могли бути пов'язані між собою і кровним зв'язком, як, наприклад, батько й діти, проте юридичне значення мало лише підпорядкування владі pater familias. При цьому агнатське споріднення визначалося тільки по чоловічій лінії, оскільки йшлося про підпорядкування владі батька сімейства. Потомство дітей також ставало агнатами свого pater familias. Споріднення агнатів розрізнялося за лініями і ступенями. Агнати одного спільного предка були родичами по боковій лінії, а послідовно один від одного – родичами по прямій лінії. Ступінь агнатського спорідненння визначався числом народжень, що утворювали це споріднення. Ступінь спорідненння по боковій лінії також обчислювався кількістю народжень від спільного предка до другого родича.

Після смерті pater familias його дорослі сини були носіями влади в сім'ї, а дружини й діти підпадали під їхню владу Згідно з цим вільний від батьківської влади римський громадянин, навіть той, що не мав сім'ї, вважався pater familias. «Pater familias вважався той, кому

належала влада в familia, і правильно він так називався, хоча б у нього не було сина», – писав Ульпіан (Д.50.16.195).

Залежність підвладних від pater familias стримувала цивільний обіг. Ніхто не бажав укладати правочин з підвладним, бо все одержане переходило у власність pater familias, який за правочином ні до чого не зобов'язувався. Підвладні самі несли відповідальність за угоди, не маючи ніякого майна. Їхнє подвійне становище не сприяло розвитку продуктивних сил і господарського обігу.

Виробництво матеріальних благ в більшій кількості, ніж можуть спожити їх виробники, породжує прагнення батьків закріпити накопичене протягом життя майно за кровними потомками (нащадками), передусім за дітьми. Агнатське споріднення суперечило бажанню батьків залишити спадщину своїм кровним дітям, які стали агнатами іншого pater familias.

Поступово перевага надається кровному спорідненню, що стало основою нової, когнатської сім'ї, яка пов'язувала групу людей кровними узами. Деякий час ці два види familia існували паралельно, проте когнатська сім'я за нових умов поступово витіснила агнатську.

Кровне споріднення визначається за лініями і ступенями. Розрізняють дві лінії – пряму і бокову. Пряма поділяється на *висхідну* і *низхідну.* Якщо родичі походять послідовно один від одного (батько, син, онука, правнук), це родичі по прямій лінії. Родичі по прямій лінії, від яких походить конкретна особа, називаються «родичами по прямій висхідній лінії» (батько, дід, прадід, мати, бабуся тощо). Родичі, що походять від цієї конкретної особи, складають пряму низхідну лінію (діти, онуки, правнуки). Родичі. які походять від одного спільного предка, є родичами по боковій лінії.

Ступінь споріднення по крові визначається відповідно до тих самих правил. Споріднення однієї особи завжди встановлюється відносно якої-небудь іншої особи. Родичі дружини, з одного боку, й родичі чоловіка, з другого, є між собою свояками.

Характерні особливості римської familia знайшли відбиток у римському родинному/ сімейному праві, яке відзначається завершеністю, послідовністю. Багато його положень збереглося до наших часів.

Familia у Римі класичної доби – це засноване на шлюбі чи кровному спорідненні об'єднання осіб, пов'язаних спільністю побуту, взаємною допомогою й моральною відповідальністю.

Архаїчне римське суспільство прагло ідеалізувати сім'ю. Римські правознавці дещо ідеалістично визначали шлюб як «спілку чоловіка і жінки, спільність всього життя, єднання божественного і людського права» (Модестін. Д.23.2.1). Разом із тим, в усі часи рабовласницької держави дружина, жінка ніколи не займала рівного з чоловіком, мужем становища. Вона завжди знаходилася в залежності від батька, чоловіка, брата, опікуна тощо. Йдеться не про традиційну моральну чи фактичну залежність, а про правову нерівність.

Римське право розрізняло «законний римський шлюб» (matrimonium justum) і «шлюб, що укладався між перегрінами та іншими вільними, які не мали права вступати до римського законного шлюбу».

Законний римський шлюб укладався відповідно до норм цивільного права, допускався тільки між римськими громадянами, що мали jus conubii. Шлюби між римськими громадянами і перегрінами (латинами, вільновідпущениками, колонами) заборонялися. Деякі обмеження щодо вступу до шлюбу зберігалися навіть після того, як усі вільні Римської імперії були проголошені римськими громадянами. До прикладу, особи сенаторського звання не могли брати шлюб з вільновідпущеницями, провінціальний магістрат не міг брати за дружину жительку цієї провінції.

Перегріни брали шлюб між собою відповідно до норм jus gentium. Латини, вільновідпущеники, колони укладали між собою шлюб відповідно до свого правового статусу. Проте такі шлюби правових наслідків римського законного шлюбу не породжували. Дитина, народжена в такому шлюбі, не набувала статусу римського громадянина.

У ранній період розвитку римського права головним був шлюб cum manu. За цим шлюбом жінка попадала в повну залежність від чоловіка чи pater familias, якщо чоловік сам знаходився під владою батька. Вона займала становище дочки батьків свого чоловіка, абсолютно позбавляючись агнатських зв'язків зі своїми батьками, братами, сестрами та іншими близькими родичами Влада чоловіка фактично була необмеженою.

Проте вже Закони XII таблиць допускали можливість укладення шлюбу, за яким дружина не підпадала під повну владу чоловіка. Жінка мала право перешкодити встановленню влади чоловіка, ночуючи поза домом три доби наприкінці кожного шлюбного року, цим

самим перериваючи перебіг давності. Таким способом вона зберігала незалежність.

З розвитком інституту індивідуальної приватної власності влада чоловіка послабляється. Дружина набувала певних прав на сімейне майно і водночас деяку особисту незалежність від чоловіка. Внаслідок цього на зміну шлюбу cum manu приходить новий шлюб – без чоловічої влади (sine manu). В класичний період він остаточно витісняє шлюб з чоловічою владою. Дружина виходить з-під необмеженої влади pater familias, а також свого чоловіка й формально стає незалежною особою.

Однак утвердження нового виду шлюбу мало й негативні наслідки. Незалежність дружини, свобода розлучення, накопичення величезних багатств руйнували сімейно-моральні підвалини римського суспільства. Октавіан Август змушений був прийняти низку законодавчих актів з метою зміцнення шлюбних відносин і припинення зловживань свободою розлучень.

Особисті і майнові відносини подружжя при шлюбі cum manu відзначалися патріархальною суворістю. Дружина не була юридично самостійною. Чоловік міг карати її за провини; витребувати ніби річ назад, якщо вона самовільно залишала його дім; продати в рабство. Так само як раби, діти і дружина були повністю позбавлені правоздатності. Однак правове свавілля чоловіка обмежувалася громадською думкою. Міру покарання за провинність дружини визначалась не її чоловіком, а радою, що складалася з родичів дружини.

Все майно, яке дружина мала до шлюбу або набувала законним чином за час шлюбу, автоматично ставало власністю чоловіка. Практично дружина не могла бути власницею майна, а отже не могла і укладати правочини. Таке обмеження правоздатності дружини компенсувалося тим, що вона поділяла соціальне становище чоловіка: шанування, що виявлялися йому, поширювалися також на неї. Крім того, дружина спадкувала після смерті чоловіка нарівні з дітьми.

Шлюб sine manu не мав наслідком встановлення влади чоловіка над дружиною. Дружина зберігала правовий статус, який мала до вступу в шлюб. Якщо вона була під владою свого pater familias (була persona alieni juris), таке її становище зберігалось і після шлюбу, а якщо не була під владою свого pater familias, залишалася вільною. Влада чоловіка на неї не поширювалася – вона була повністю неза-

лежною від нього. Втім, у сфері деяких внутрішніх взаємин верховенство чоловіка зберігалося (вирішення питання вибору місця проживання сім'ї, способів і методів виховання дітей тощо).

Майнові відносини подружжя у такому шлюбі ґрунтувалися на засадах роздільності майна чоловіка і дружини. Все, що було власністю дружини до вступу в шлюб або набуто нею за час шлюбу, залишалося її власністю, якщо вона юридично була самостійною. Дружина мала право самостійно володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

Разом із тим, дещо обмеженим було jus commercii подружжя одне щодо одного. Хоча, чоловік та дружина мали право укладати між собою різні договори але дарування було обмежене.

Дружина могла доручити чоловікові управління своїм майном. Проте існували обмеження: подружжя відповідали один за одного лише у випадках, коли один з них виявляв стосовно майна другого менше піклування, ніж за своє; між подружжям не допускалися позови, що призводили до безчестя одного з них.

Для відносин батька і дітей в римській familia характерна безмежна батьківська влада над дітьми. «Навряд чи є які інші люди, які мали б таку владу над своїми дітьми, що маємо ми, римські громадяни» (Гай Д. 1.1.55). Patria potestas встановлювалась передусім над дітьми, народженими у римському законному шлюбі. На дітей, народжених в незаконному шлюбі, в конкубінаті, а також в будь-якому фактичному спільному житті, батьківська влада не поширювалася. Вони були чужими для нього.

Мати дитини була завжди відома, навіть якщо вона зачала поза шлюбом. Батьком дитини вважали того, хто знаходиться у шлюбі з матір'ю дитини. «Батько – це той, на кого вказує шлюб» (Павло . Д.2.4.5).

Крім народження дітей в законному шлюбі, батьківська влада встановлювалася шляхом узаконення або усиновлення.

Узаконення – встановлення батьківської влади над власними дітьми, але народженими поза шлюбом. Зокрема, батько міг визнати своїми дітей, народжених в конкубінаті.

Усиновлення – встановлення батьківської влади над чужими дітьми, з якими батько кровними узами не пов'язаний Усиновлення провадилось в формі arrogatio чи adoptio. Арогація застосовувалася

для усиновлення осіб свого права, тобто повнолітніх і самостійних в правовому плані, адопція – для осіб чужого права, тобто тих, що знаходилися під владою pater familias.

Узаконення і усиновлення дітей прирівнювалося до народження їх в шлюбі, тобто вони повністю урівнювалися за правовим статусом до дітей, народжених в шлюбі. Вони отримували правовий статус та ім'я свого усиновителя (батька, що їх узаконив), право взаємного спадкування з ним, поділу його соціального й громадського становища, на них поширювалася батьківська влада тощо.

Батьківська влада припинялася внаслідок: а) смерті батька чи дітей; б) звільнення з-під батьківської влади. Фактично батьківська влада була довічною навіть в розвиненому римському праві.

Досягнення сином повноліття, заснування власного дому, сім'ї та господарства не припиняли батьківської влади і не послабляли її. Проте досягнення сином високого громадського становища (зайняття посади консула, префекта, магістра) звільняло його від батьківської влади, що, як право однобічне, могла бути і припинена в однобічному порядку – волею батька. Батько мав право звільнити сина з-під своєї влади. Внаслідок еманципації син ставав «особою свого права», набував повної правоздатності і господарської самостійності, хоча й втрачав спадкові права у своїй колишній сім'ї (останнє обмеження швидко відпало). Проте повністю влада батька не припинялась і після еманципації. Батько зберігав за собою право користування половиною майна сина.

У майнових відносинах батька і дітей одноосібно панував батько. Pater familias – єдиний і неподільний власник сімейного майна. Майно, набуте дітьми, автоматично ставало власністю батька. При цьому майнова залежність дітей не послаблювалася з їх віком. Діти не мали права від свого імені здійснювати правочини. бути власниками майна і в цьому наближалися до становища рабів. Для ведення господарства вони могли наділятися певним майном – пекулієм. У зв'язку з господарською діяльністю за рахунок пекулію діти вчиняли деякі правочини. Однак, все, одержане за ними, переходило у власність батька. Батько ніс і відповідальність за цими правочинами.

За Октавіана Августа було встановлено, що майно, яке син-вояк набуває на війні, залишається в його власності. Пізніше вводиться таке саме правило щодо майна, набутого сином на державній служ-

бі. Згодом деякі імператорські постанови приписували залишати у власності дітей (а не тільки синів) майно, одержане в спадщину після смерті матері чи інших родичів по її лінії. Це обмежувало майнову владу батька над дітьми, проте не усувало її повністю. На деяке майно, набуте дітьми, батько зберігав право довічного користування. Однак майнова самостійність дітей стає загальновизнаною.

Правові відносини між матір'ю та її дітьми повністю залежали від форми шлюбу. При шлюбі з чоловічою владою мати поділяла стан своїх дітей, знаходилася (як і її діти) під владою чоловіка чи його pater familias. Нарівні з дітьми вона спадкувала після смерті чоловіка, діти – після смерті матері. Як агнати, дорослі сини здійснювали опіку над матір'ю після смерті чоловіка.

У часи ранньої Республіки при шлюбі без чоловічої влади мати з дітьми практично не була пов'язана. Вона залишалась агнаткою своїх кровних родичів – батьків, братів, сестер і не була з точки зору права членом сім'ї чоловіка. Тому дружина не мала права бути спадкоємицею після смерті чоловіка й своїх дітей як і вони після неї.

Утвердження кровної сім'ї чіткіше визначає права матері Згодом вона отримує право на спільне проживання зі своїми неповнолітніми дітьми внаслідок розлучення з їх батьком, на аліменти на дітей. Дітям заборонялося подавати до матері позови, що ганьблять її, притягати її до суду без дозволу магістрату. Розширюються можливості взаємного спадкування дітей і матері.[1]

Підбиваючи підсумки викладеному, зауважимо, що в римському праві «сімейного права», як такого, не існувало ні окремо, ні як частини цивільного права. Кваліфікація сімейного права як частини пандектної системи цивільного права – результат наукової систематизації давніх римських джерел німецькими пандектистами.

Натомість, істотне значення мали природні (когнатські) або юридично сконструйовані(агнатські) родинні зв'язки, завдяки чому розуміння концепту familia у класичному римському праві був близьким до українського розуміння поняття «родина». При такому розумінні римські правознавці під юридичним кутом зору розглядали status familia як одну з умов набуття повної правоздатності. Водночас на такому тлі «внутрішні» відносини у familia за сутністю були відноси-

[1] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том І. Витоки: моногр. Одеса: Фенікс, 2019. С. 379-394.

нами дуже специфічними, з морально-етичним (вплив громади, врахування думки родичів дружини, підвладної чоловікові, тощо), а не тільки юридичним «забарвленням». Вони були відносинами «родинними», а не цивільними, оскільки члени familia, крім pater familias, не мали цивільної правоздатності і не могли бути суб'єктами jus civile.

Порівняємо далі категорію римського права familia з відповідними концептами українського звичаєвого родинного права.

Родина і сім'я у звичаєвому праві українців

Як зазначають історики права, однією з форм вираження норм звичаєвого права, які регулювали сімейно-шлюбні відносини ще до відомого пам'ятника «Руська правда», були прислів'я та приказки. Зокрема, родинних відносин стосувалися приказки: «чоловік дружині отець, а дружина чоловікові вінець», «молодшому синові батьківський двір, старшому новосілля», «чоловік з дружиною лається, третій не втручається».[1]

Оскільки «Правда Руська» займалася лише правом карним і нічого не згадувала про справи подружнього життя, сімейні питання вирішувались згідно з нормами сімейного законодавства, які містились у різних законодавчих актах, а відповідальність за моральність поведінки чоловіка й жінки несла громада. Прикметно, що розрізнялися «моральні устої сімейного співжиття» і правила «міжсімейного співжиття»[2], що, на нашу думку, свідчить про визнання існування сім'ї та більших за розмірами об'єднань, учасники яких перебували у стійких соціальних зв'язках – «співжитті» (родинні стосунки).

Після хрещення Русі джерелом права були церковні статути. Зокрема, в установчій частині Церковного статуту Володимира Святославовича зазначалися справи, що належать до церковної юрисдикції: розлучення подружжя, справи про посаг та інші шлюбні справи, бійка і майнові суперечки подружжя, шлюби між близькими родичами, чаклунство і виготовлення отрути, образа дітьми батьків і суперечки родичів стосовно спадщини.

---

[1] Історія українського права. За ред. О. О. Шевченка. К.: Олан, 2001. С. 10.

[2] Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття ХІУ – ХХ сю. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. С. 260-266.

В установчій частині статуту Ярослава Мудрого перелічувались справи, що належали до церковної юрисдикції; злочини проти моралі і сім'ї, викрадення дівчат, примушення дітей до шлюбу з батьками, шлюби близьких родичів, двоєженство, самочинне розлучення тощо.[1]

Зауважимо, що розгляд особливостей концептів «сім'я» та «родина» за звичаєвим правом на українських землях, які перебували під владою російської імперії, ускладнюється вже згадуваною раніше відсутністю в російській термінології чіткої різниці між позначеннями «сім'я» і «родина». Точніше використанням для позначення української родини архаїчного терміну «сімейство» (можливо, це мало місце і стосовно російських варіантів родинних зв'язків, але вивчення цього питання виходить за межі наших наукових інтересів).

Результатом цього стало те, що коли В. Тарновський писав про «подільність сімейства у Малоросії», послідовно розвиваючи думку, що «Три важнейшие юридические последствия происходят от делимости сімейств и непрочности родового союза: опека матери, довольно частое усыновление и вступление женатого сына при жизни отца в семейную власть»,[2] то сучасні українські дослідники перекладають українською «семейство» і як «сімейство», і як «сім'я» (розрізняючи, однак, при цьому «форми української традиційної сім'ї»). Зокрема, М. В. Гримич зазначає, що в праці В. В. Тарновського «вперше в науці чітко сформульовано головну особливість сімейного[3] укладу українців: подільність сімейств і основну форму української традиційної сім'ї – малу».[4] Як на нашу думку, певною мірою ця обставина вплинула надалі на те, що при описі майнових звичаїв в українській родині увага дослідників акцентується на сімейній власності.

Хоча при ознайомленні з положеннями українського звичаєвого права щодо цієї «сімейної» власності час від часу виникає враження про необхідність уточнення, про яку «сім'ю» йдеться: про велику (дуже велику часом) чи малу.

---

1 Історія українського права. С.14-15.

2 Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. *Юридические записки,* издаваемые П. Редкиным. Т. II. 1842. С. 38.; Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии. *Труды Комиссии для описания губерний Киевского уездного округа.* Т. II. К., 1853.

3 Тут і далі підкреслено нами – Є. Х., О. Х.

4 Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. К.: Аристей, 2006. С. 29.

Згадаємо далі кілька прикладів різного бачення «сімейної власності», а точніше – «фігурантів сімейної власності» дослідниками XIX ст., використовуючи для цього ґрунтовний огляд, зроблений М. В. Гримич. Зокрема, П. Чубинський вважав селянську сім'ю «трудовою спілкою», М Данильченко вважав, що «значення сім'ї в селянському побуті більш як господарче, за спільною працею, аніж кровне. М. Гершонов вважав, що «за одиницю відліку селянської власності …слід взяти не одного господаря (власника) як фізичну особу і не всю сім'ю, а саме «двір» як юридичну особу».[1] Узагальнюючи позиції цих та інших авторів, місцеве звичаєве право та судову практику, М. В. Гримич звертає також увагу на особливості стандартного патріархального варіанту набування майна, котрі у контексті нашого дослідження цікаві тим, що ґрунтуються на розрізненні «великої» та «малої» сімей, а також врахуванні можливості зміни їхнього статусу. «За словами П. Чубинського виділ батьком жонатих синів при своєму житті вважався в Малоросії справою буденною і цілком природною. Виділені діти перебувають у повній незалежності від батьків. Утворене господарство стає цілком автономним і незалежним. З одного боку батько вже не має права втручатися в господарство виділеного сина, претендувати на зароблене сином майно; виділений син не мусить сплачувати податі кореневої сім'ї та не бере на себе відповідальність за батьківські борги у разі його смерті».[2]

У контексті характеристики «подільності сімейств» (великої сім'ї, а фактично – родини) варто згадати, що можливість такої «подільності» була одним з чинників популярності в Україні інституту приймацтва, угоди про яке переважно укладалися за звичаєвим правом. При цьому «в поняття «приймацтво» українська правосвідомість вкладала не лише прийом зятя тестем, а усиновлення дітей, дорослих («кого старі приймають до себе з родиною, щоб вони господарювали, годували їх, одягали, поважали за батьків та поховали»), прийом у сім'ю перестарілих осіб і навіть прийом робітника». Як наголошує М. В. Гримич, «Головне те, що для народної правосвідомості важливий сам факт прийому людини зі сторони (родича або неродича) в родину і передбачення того, що так чи інакше (з погляду народної

[1] Гримич М. В. Указ. твір С. 149-151.
[2] Гримич М. В. Указ. твір С. 188.

правосвідомості) виникає спорідненість між ними – внутрішня сімейна спорідненість».[1]

З погляду характеристики родини, як цінності, можемо тут констатувати важливу юридичну (звичаєво-правову) та морально-етичну підставу розширення родини, зміну родинного статусу окремих осіб разом із узгодженням учасниками родинних відносин, що формуються / трансформуються, моральних/ життєвих цінностей та засад співжиття.

Концепти української народної правосвідомості «сім'я» та «родина», попри намагання у 20-х- 30-х роках минулого століття зібрати матеріал звичаєвого права і використати його у практиці законотворчості, у радянську добу зазнали суттєвих трансформацій.

І якщо перші кодекси родинного права ще певною мірою зберігали уявлення народної правосвідомості про «велику сім'ю», широке коло родинних відносин тощо (згадаймо довгі найменування «сімейних» кодексів УРСР, про які йшлося раніше), то надалі перемагала тенденція усе більшого спрощення правового регулювання відносин, що виникають у цій сфері.

Родина та сім'я у законодавстві незалежної України

У добу розбудови незалежності Україна увійшла з правовою системою, успадкованою від Української РСР, разом з концептами, конструктами, механізмом правового регулювання, властивими останній. Це стосувалося і сфери родинно-сімейних відносин, де надійно ствердилися уявлення про сім'ю, засновані на положеннях праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», їхньому тлумаченні та інтерпретаціях.[2]

Оскільки терміном «родина» Ф. Енгельс і його послідовники (точніше, перекладачі та коментатори його праці) не послуговувались, цей термін не був популярним ні в радянській соціалістичній доктрині права, ні в законодавстві. На ґрунті такого доробку почалося й оновлення українського законодавства. До прикладу згадаємо, що в законі «Про підприємства в Україні» 1991 року, зі змінами і доп.

---

[1] Гримич М. В. Указ. твір С. 353-354.

[2] Советское семейное право : учеб. / под общей ред. В. Ф. Маслова и А. А. Пушкина1981. С. 3-8.; Матвеев Г. К. Советское семейное право / учеб. 1985. С. 5-17.

1998,[1] згадувалося саме «сімейне», а не «родинне» підприємство чи, скажімо, «родинна справа». Так само показовою є згадка про «сімейне підприємництво» (замість питомого – «родинна справа») у найменуванні проєкту Закону України від 17 березня 2025 року.[2]

Недооцінка значення концепту «родина» відобразилась у динаміці проєктів Цивільного кодексу України 1996- 1999 років.

Торкаючись історії цих проєктів, варто зауважити, що спочатку, з 17 червня 1994 року окремо від роботи над проектом[3] ЦК України працювала робоча група з підготовки нового Сімейного кодексу, керівником якої була заступниця Міністра юстиції С. Станік, а заступником керівника групи – проф. Я. Шевченко. Але на завершальному етапі роботи над проєктом ЦК (не пізніше 1996 року) постало питання про доцільність включення до нього норм сімейного права. Відтак доопрацьований проєкт СК увійшов до проєкту ЦК Книгою шостою.[4]

У Передмові до проєкту Цивільного кодексу України 25 серпня 1996 року зазначалося, що «Сім'я становить одну з найважливіших людських цінностей, тому питання врегулювання сімейних відносин ... мають таке велике значення і для суспільства в цілому, і для окремої людини».[5]

Книга шоста «Сімейне право» проєкту ЦК у редакції від 25 серпня 1996 року (глави 82 – 98) містила три вступних статті (Глава 82 «Загальні положення сімейного права») і три розділи: I – Шлюб; II – Сім'я та родина; III – Опіка та піклування.

Стаття 1270 проєкту ЦК досить широко трактувала сімейні відносини, встановлюючи, що «Сімейними є відносини, які виникають у зв'язку з укладенням, існуванням і припиненням шлюбу, особисті та майнові відносини між подружжям. Сімейними є також особисті та

---

[1] Стислу характеристику такого підприємства див.: Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.». Т.5. 2003. С. 494-495. (автор статті В. П. Нагребельний)

[2] Проект Закону про сімейне підприємництво.13109 від 17.03.2025. Проект Закону (17.03.2025)

[3] У цьому та аналогічних випадках ми зберігаємо написання слів на момент видання відповідного документу

[4] С. Головатий, А. Довгерт, О. Підпригора, О. Пушкін, Д. Боброва, Н. Кузнєцова, В. Луць, З. Ромовська, В. Мусіяка, М. Сібільов, Я. Шевченко Передмова до проекту Цивільного кодексу України. *Українське право.* 1996. Число 2 (4) (спецвипуск). С. 25.

[5] С. Головатий, А Довгерт, О. Підпригора, О. Пушкін, Д. Боброва, Н. Кузнєцова, В. Луць, З. Ромовська, В. Мусіяка, М. Сібільов, Я. Шевченко Передмова до проекту Цивільного кодексу України. *Українське право.* 1996. Число 2 (4) (спецвипуск). С. 19 .

майнові відносини, які виникають між батьками і дітьми у зв'язку з народженням дитини, встановленням походженням дитини, її вихованням і розвитком, а також особисті та майнові відносини, пов'язані з родинними стосунками, усиновленням, опікою, піклуванням». (При цьому тут поняття «родинні стосунки» – втім, як і поняття «родина» у розділі II Книги 6 Проєкту – не розкривалось.[1] Можливо, саме через це у згадувану книгу Проєкту попали норми про опіку щодо повнолітніх осіб, які за віком чи станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки (ст. 1435 та ін.).

Згадані юридико-технічні хиби (а також, очевидно, бажання слідувати за усталеними уявленнями про термінологію у цій галузі), зумовили появу на момент прийняття Проєкту ЦК України у першому читанні, очікуваних зауважень.

Зокрема, була запропонована зміна назви і тексту ст. 1270 Проєкту ЦК наступним чином:

«Стаття 1270. Поняття сім'ї (зміна назви).

1. Сім'єю є союз осіб, заснований на шлюбі, кровному спорідненні та усиновленні, який має на меті взаємну моральну і матеріальну турботу і підтримку, народження і виховання дітей.

2. Судом можуть бути визначені стосунки між фізичними особами як сімейні і з інших підстав, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства».[2]

Розділ II. «Сім'я та родина», у якому поняття «родини», крім назви, більш не згадувалося, очікувано було запропоновано перейменувати відповідно до змісту його норм – «Права і обов'язки батьків і дітей».[3]

Врешті, ні в ЦК України, ні в СК України категорія «родина» не згадується, що, на нашу думку, з методологічного погляду є суттєвою втратою.

Однак, зафіксувавши тут свою позицію з цього питання, надалі перейдемо до аналізу розуміння сім'ї відповідно до сучасної доктрини і положень чинного сімейного законодавства України.

---

[1] Проект Цивільного Кодексу України. Українське право. 1996. Число 2 (4) (спецвипуск). С. 31-523.

[2] Цивільний кодекс України. Проект від 25 серпня 1996 р., прийнятий Верховною Радою у першому читанні 5 червня 1997 р. *Українське право*.1999. Число 1. С. 439.

[3] Цивільний кодекс України. Проект, прийнятий Верховною Радою України в першому читанні 5 червня 1997 р. *Українське право*. 1999. Число 1. С. 31. С. 461.

Передусім, варто зазначити, що, попри соціальне та концептуальне юридичне значення поняття сім'ї, ні загально прийнятної сучасної доктринальної позиції з цього приводу[1], ні законодавчої дефініції цього поняття не існує. І хоча в літературі відсутність останньої іноді відносять до переваг СК України,[2] однак в результаті розуміння сутності цієї категорії вітчизняними законодавцями доводиться з'ясовувати шляхом аналізу ознак сім'ї, названих у частині другій ст. 3 СК України (що залишає простір для розбіжностей у тлумаченні).

Враховуючи зазначене, звернемося й ми до аналізу положень ст. 3 СК України, котра називається «Сім'я». Оскільки йдеться про ключове поняття сімейного права, що характеризується через його ознаки, наведемо зміст згаданої статті повністю. Отже, ст. 3 Сімейного кодексу містить такі принципово важливі положення:

«1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.

2. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

3. Права члена сім'ї має одинока особа.

4. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства».

Аналізуючи положення ст. 3 СК України, передусім, зауважимо декларацію в ній позиції щодо бачення вітчизняними законодавцями значення сім'ї у суспільстві. Вона характеризується як «первинний та основний осередок суспільства». Природно, держава зацікавлена в існуванні здорового суспільства, вживає низку заходів (у тому числі юридичних), спрямованих на охорону і підтримку сім'ї. Це знайшло відображення у положеннях ст. 51 Конституції України, згідно якому сім'я охороняється державою, та у ст. 5 СК України, що, значною мірою, містить адаптований виклад на рівні галузевого законодавства

[1] Див., наприклад: Шевченко Я. Н. Совершенствование законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодат.). 1986. С. 5-14.; Сімейне право України: підруч. За ред. В. С. Гопанчука. 2002. С. 30-32.; Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. 2009. С. 8-9.

[2] Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. 2009. С. 8.

положень норм Конституції України та Конвенції ООН про права дитини 1989 року.

Значення, яке надається сім'ї, як осередку суспільства, зумовлює необхідність визначення ознак цього феномену, що на законодавчому рівні зроблено у частині другій ст. 3 СК України. Відповідно до цієї норми найважливішими ознаками сім'ї є таке:

1) сім'я – це особи, які «спільно проживають»;

2) сім'я – складається з двох або кількох осіб, які є членами сім'ї. Одинока особа не є сім'єю, а лише має «права члена сім'ї» (частина третя ст. 3 СК України);

3) припускається, що особи, які утворюють сім'ю, проживають спільно. Але це припущення може бути спростоване необхідністю роздільного проживання дружини та чоловіка у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин. Зазначене стосується і характеру проживання (спільного чи роздільного) батьків і дитини. Оскільки частина друга ст. 3 СК України не містить вказівок на причини, з яких батьки та діти можуть проживати окремо, випливає висновок, що характер останніх та їх поважність правового значення не мають. Хоча строк можливого окремого проживання даною нормою не встановлений, однак із суті сімейних відносин слідує, що йдеться, очевидно, про тимчасове недотримання вимоги спільного проживання. Якщо особи, які утворювали сім'ю, почали постійно проживати окремо, вони втрачають права члена даної сім'ї, набуваючи, натомість, права члена іншої сім'ї, з якою їх пов'язує спільне проживання, побут тощо;

4) члени сім'ї пов'язані спільним побутом. Природно, що це положення стосується лише тих випадків, коли члени сім'ї проживають разом. При роздільному проживанні спільного побуту, як правило, не існує. Факт утримання, спільних витрат тощо сам по собі не означає наявність спільного побуту;

5) члени сім'ї мають взаємні права та обов'язки.

Варто зазначити, що положення частини другої ст. 3 СК України стосовно наявності взаємних прав та обов'язків членів сім'ї містять вказівку, швидше, не на ознаку сім'ї, а на наслідки визнання спілки фізичних осіб сім'єю: якщо конкретні особи визнаються членами однієї сім'ї, то між ними існують сімейні відносини і у них виникають взаємні права та обов'язки. Причому це стосується не тільки сімей-

них відносин, але також і прав та обов'язків, наприклад, у житлових відносинах, де право користування житлом іноді пов'язується з визнанням особи членом сім'ї.

Попри те, що у частині другій ст. 3 СК України не вказується, які особи складають сім'ю, ця норма має тлумачитися обмежувально, оскільки у ст. 2 ЦК України поняттям «особи» об'єднуються фізичні та юридичні особи. На перший погляд, здається очевидним, що юридична особа не може утворювати сім'ю, однак, керуватися лише «очевидністю» змісту понять при з'ясуванні змісту норми методологічно невірно. Тому в даному випадку нормативною основою визнання поняття «особи», яке вживається у СК України є ст. 291 ЦК України, яка встановлює, що «фізична особа ... має право на сім'ю». Отже, сім'я може утворюватися лише фізичними особами, тобто людьми (ст. 24 ЦК України).

Сім'я, як «осередок суспільства» має складатися щонайменше з двох осіб. Положення частини. третьої ст. 3 СК України, згідно якому права члена сім'ї має одинока особа, було б невірно розуміти як визнання можливості існування сім'ї, що складається з однієї особи. Зазначена норма лише надає права члена сім'ї одинокій особі з метою забезпечення рівності її становища у суспільстві та уникнення дискримінації на цій основі. Таке наділення правами члена сім'ї може мати значення, наприклад, при наданні кредиту, визначенні рівня доходів тощо.

Підстави створення сім'ї визначаються у частині четвертій ст. 3 СК України. Відповідно до цієї норми ними є: шлюб; кровне споріднення; усиновлення; інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Попри зовнішню нескладність переліку підстав створення сім'ї, щодо нього необхідні деякі застереження.

По-перше, зауважимо, що у згаданій нормі мається на увазі створення сім'ї у юридичному значенні цього поняття, оскільки «сім'я», як явище природне та соціальне, існує незалежно від приписів норм права, а її ознаки і підстави виникнення визначаються нормами не юридичного (так званого, «позитивного»), а природного права. Що ж стосується поняття сім'ї, як юридичної категорії, зокрема, як категорії законодавства, то воно визначається законодавцями вольовим шляхом і може змінюватися у залежності від уявлень суспільства та

державної політики у відповідній галузі. Так, скажімо, у Давньому Римі поняттям familia спочатку охоплювалася уся сукупність осіб (як вільних, так і рабів), а також речей, що перебували під владою одного paterfamilias; пізніше так позначалася сукупність людей (як вільних, так і рабів), що були під владою одного paterfamilias; ще пізніше – сукупність вільних людей, що були під владою свого paterfamilias у, так званій, «агнатській» сім'ї; аж поки «когнатська» сім'я, яка ґрунтувалася на кровній спорідненості, не набула більш звичного для нас характеру сімейно-трудового об'єднання родичів по крові (при цьому дружина не вважалася «когнаткою» свого чоловіка).

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що у частині четвертій ст. 3 СК України йдеться, швидше, не просто про «підстави створення сім'ї», а про «підстави створення сім'ї у юридичному значенні» (як правової категорії), а отже, і про підстави виникнення сімейних правовідносин. Таким чином, зазначені підстави виступають у якості юридичних фактів.

По-друге, слід враховувати, що перелік підстав створення сім'ї, вказаних у частині четвертій ст. 3 СК України (шлюб, кровне споріднення, усиновлення), не є вичерпним, а має орієнтовний характер, оскільки далі згадуються «інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства». Така позиція щодо визначення підстав створення сім'ї виглядає досить ліберальною, однак можливість практичного її втілення у життя залишається досить сумнівною. Зокрема, відносини опіки та піклування над дітьми, договору патронату щодо дітей відповідно до ст. 2 СК України, нібито, можуть бути визнані «сімейними». Однак, до прикладу, при розгляді житлових справ, пов'язаних з визнанням права на житло за особою, яка може бути визнана членом сім'ї наймача, суди слушно ставили під сумнів існування сім'ї за участю піклувальника та підопічного, вказуючи, що й такі ознаки, як спільне проживання та спільний побут, тут є лише наслідком встановлення піклування, але не підставою створення сім'ї.

Зауважимо, що вираз «підстави створення сім'ї», використаний у частині четвертій ст. 3 СК України, є неточним, оскільки її зазначені положення мають застосовуватися з урахуванням положень частини другої ст. 3 СК України, відповідно до яких для утворення сім'ї недостатньо, скажімо, одного лише кровного споріднення, а необхідним

є спільне проживання (крім винятків, встановлених цією ж нормою), спільний побут тощо. Таким чином, йдеться не про одну «підставу», а про юридичну сукупність (складний юридичний факт) або ж сукупність юридичних підстав.

Оскільки у Сімейному кодексі України поняття «сім'я» використовується у юридичному сенсі, то воно має розглядатися у контексті інших правових категорій, що визначають статус приватної особи. Зокрема, ця думка підкреслюється і в ст. 4 СК України: її назвою – «Право особи на сім'ю» – звертається увага та ту обставину, що йдеться про елемент правоздатності особи, а у тексті згаданої статті фактично йдеться про три важливих правоможності особи: 1) право на створення сім'ї; 2) право на проживання в сім'ї; 3) право на повагу до свого сімейного життя.

Законом право на створення сім'ї пов'язується з поняттям «право на укладення шлюбу» (частина перша ст. 4 СК України). Тим самим підкреслюється, що таке право виступає тут як елемент, так званої, «сімейної дієздатності» – складової частини загальної дієздатності фізичної особи.

Право на створення сім'ї у такому сенсі виникає у людини з досягненням шлюбного віку, який має становити (на день реєстрації шлюбу) 18 років (ст. 22 СК України). За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам (ст. 23 СК України). У випадку реєстрації шлюбу особою, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. У разі припинення шлюбу до досягнення особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається (ст. 34 ЦК України).

Зауважимо необхідність розрізнення понять «право на укладення шлюбу» і «право на сім'ю», оскільки останнє є ширшим і може реалізовуватися, як за волею особи, так і незалежно від її волі (якщо існує прямий припис закону). Прикладом такої «примусової» реалізації права на сім'ю може бути правило частини другої ст. 4 СК України, яка передбачає, що «сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку». Хоча, у зазначеній нормі сказано; «може створити», однак більш правильним здається вважати, що у разі народження дитини сім'я утворюється незалежно від бажання

такої особи (очевидно, у законі мається на увазі жінка. Така презумпція має практичне значення з врахуванням сенсаційних повідомлень деяких медіа про імплантацію ембріона чоловікові, народження ним дитини тощо). Підставою виникнення сім'ї тут є факт народження дитини, а не волевиявлення особи на створення сім'ї. Тим більше, що народити дитину може і неповнолітня, і навіть, малолітня особа («незалежно від віку» – як сказано у частині другій ст. 4 СК України). Отже, волевиявлення останньої юридичного значення саме по собі не має (ст.ст. 31 та 32 ЦК України). Крім того, інший підхід до вирішення цього питання означав би порушення прав дитини, яка також є фізичною особою і відповідно до ст. 291 ЦК України незалежно від віку має право на сім'ю. Таким чином, при народженні дитини сім'я, яка складається з матері та дитини, виникає автоматично (підставою є кровна спорідненість, про що йдеться у частині четвертій ст. 3 СК України). Перешкодою виникнення такої сім'ї, очевидно, могла б бути лише відмова матері від дитини (але, якщо матір малолітня, то дії, пов'язані з такою відмовою не входять до обсягу її цивільної дієздатності).

Висновок про те, що у разі народження дитини сім'я утворюється незалежно від бажання матері, знаходить підтвердження у частині третій ст. 4 СК України, яка передбачає, що кожна особа має право на проживання в сім'ї. Оскільки виникнення такого права не пов'язується з досягненням певного віку, станом здоров'я та іншими обставинами, можна зробити висновок, що воно виникає у кожної людини з моменту її народження.

У зв'язку з цим, виникає питання про відповідність цьому положенню частини третьої ст. 143 СК України, яка передбачає можливість залишення батьками дитини у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я.

Тут логічним виглядає висновок, що згадана норма, яка міститься у ст. 143 СК України, є такою, що суперечить загальним положенням СК України, котрі забезпечені, у свою чергу, правилом ст. 51 Конституції України (відтвореним у ст. 5 Сімейного кодексу) про охорону державою сім'ї, дитинства, материнства та батьківства. Отже, у цій частині Сімейний кодекс України потребує удосконалення, а до того часу частина третя ст. 143 СК України мала б не застосовуватися на практиці.

Варто зазначити, що право на сім'ю, як елемент цивільної правоздатності, охоплює не тільки можливість приватної особи мати сім'ю, але й право особи на повагу до свого сімейного життя.

На перший погляд, може здатися, що йдеться про моральну норму, не забезпечену правовими санкціями. Проте, такий висновок є неточним. Згадуване право у ст. 32 Конституції України, а потім і в ст. 292 Цивільного кодексу та у частині п'ятій ст. 5 Сімейного кодексу України, сформульоване «від зворотного»: «Ніхто не має права втручатися у сімейне життя фізичної особи, крім випадків, передбачених Конституцією України». У такому формулюванні юридичний зміст зазначеного права є більш очевидним і цілком логічно, що його реалізація забезпечена низкою юридичних норм, які передбачають можливість відповідальності за порушення таємниці особистого життя, захисту честі і гідності, відшкодування моральної шкоди тощо.

Отже, на підставі аналізу положень чинного законодавства України, сім'ю можна визначити як спілку (спільноту) людей (приватних осіб), пов'язаних шлюбом, або спорідненістю, або іншим юридичним зв'язком, передбаченим законом, учасники якої, за загальним правилом, проживають разом, поєднані спільним побутом і мають юридичні права та обов'язки один щодо одного.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що СК України пропонує, радше, «рамкові» норми визначення поняття сім'ї, доповнюючи їх певною мірою положеннями Глави другої СК щодо здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків, а також захисту сімейних прав та інтересів. Цим, власне, й вичерпуються Загальні положення СК України, а натомість акцент переноситься на регулювання шлюбу, відносин подружжя, батьків і дітей та інших осіб, названих у ст. 2 Сімейного кодексу.

При цьому зауважимо, що частини перша-третя ст. 2 СК України встановлюють вичерпний (закритий) перелік учасників сімейних відносин (лазівку в якому, однак, дає змогу знайти частина четверта ст. 3 ЦК України).[1] Як на наш погляд, це є результатом того, що СК України внаслідок дії згадуваних раніше та інших чинників (значною мірою, здається, вимушено) був орієнтований не лише на відповід-

[1] Сімейний кодекс України. Станом на 01.09.2024 р.: наук.-практ. коментар. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. К., 2025. С.7-21.

ність засадам цивільного законодавства і положенням ЦК України, але й на відмову від концепту «родина». (Утім, «утриматися в межах цивільного законодавства» тут не вдалося, про що свідчить офіційне тлумачення терміну «член сім'ї» Конституційним Судом України, який зазначив існування об'єктивних відмінностей змісту цього поняття у залежності від галузей законодавства, які акцентують увагу на певних ознаках сім'ї.[1] Така позиція була підтримана й вітчизняними цивілістами.[2])

Варто згадати, що на ці хиби методологічного характеру звертали увагу й доброзичливо налаштовані до України зарубіжні компаративісти, які безсторонньо оцінювали ситуацію. Зокрема, видатний американський компаративіст Уїльям Е. Батлер, який багато років вивчав українське право, аналізуючи тлумачення поняття «член сім'ї» Верховним Судом України, зауважив, що таке тлумачення виглядає надто широким і таким, з яким не згодні багато українських цивілістів.[3]

Поділяючи думку, стосовно «дуже поширювального» тлумачення поняття «член сім'ї» Верховним Судом, разом із тим, проаналізувавши його позицію, припускаємо, що він виходив з розуміння терміну «сім'я» у широкому значенні, тобто, фактично, як «родини». Зауважимо, що, як на нашу думку, у разі якби поняття «родини» існувало у Сімейному кодексі, все стало б на свої місця, бо є «члени сім'ї» (вужче коло) і є «члени родини» (більш широке коло суб'єктів).

Оцінюючи ситуацію, що склалася, в цілому, можна припустити, що правовий інститут «родина» наразі у законодавстві України не використовується, значною мірою, ще й тому, що він не вписується в існуючу концепцію співвідношення Цивільного та Сімейного кодексів (хоча насправді мало б йтися про кодекс «Родинний». Але це – тема окремого дослідження.

---

1 Рішення Конституційного Суду України від 3 червня 1999 року № 5/рп

2 Шевченко Я. М. Проблеми нового Сімейного кодексу України. *Проблеми законності.* 2003. Вип. 63. С. 4-1); Зілковська Л. Поняття сім'ї і закономірності розвитку сімейного законодавства про державну охорону сім'ї. *Сучасні проблеми приватного права*: збірник наукових праць присвячених 80-й річниці з Дня народження Ярославни Миколаївни Шевченко / відп. ред. Н. С. Кузнєцова, Р. О. Стефанчук. Київ: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012 С. 63-64.

3 Мудрість порівняльного правознавства: збірник статей / Упор. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ: Логос, 2019. С. 269.

Висновки

Оскільки наразі СК України послуговується виключно терміном «сім'я», котрий, як зазначалося, не зовсім природним шляхом витіснив в українській юридичній термінології і законодавстві дихотомію «родина – сім'я», зауважимо відмінності між цими –терміно-поняттями.

Для цього, передусім, скористаємося порівнянням переліку осіб, які згідно зі ст. 3 вважаються (можуть вважатися) членами сім'ї, та іншими особами, котрі можуть бути пов'язані відносинами спорідненості, свояцтва тощо.

Отже, ст. 3 СК України передбачає, що «сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає».

За межами цього переліку виявляються особи, що є родичами, але не проживають разом (виняток – подружжя, батьки і діти); особи, які спільно проживають, але не пов'язані спільним побутом; особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, але не мають спільних прав і обов'язків. Це можуть бути брати і сестри (рідні, двоюрідні тощо брати і сестри), дід (прадід), бабуся (прабабуся), (правнуки), тітки і дядьки та їхні племінники і племінниці, а також родичі більш віддалених ступенів спорідненості, котрі наразі не вважаються учасниками сімейних відносин.

Такий стан речей під «ціннісним кутом зору» виглядає не найкращим варіантом забезпечення захисту прав та інтересів вказаних та інших учасників відносин, що виникають у родинах. Ба більше, так принижується й значення родини та родинних зв'язків, що в умовах викликів гібридної війни не можна вважати припустимим.

І наостанок наведемо погляд «безстороннього» щодо цих відносин фігуранта – штучного інтелекту (ШІ).

Йому було задане питання: «Чим відрізняється «сім'я» від «родини»?

Відповідь:

В українській культурі слова «родина» та «сім'я» часто використовуються як синоніми, але між ними є тонкі відмінності. «Сім'я» зазвичай стосується ближчих родичів, які проживають разом і мають спільний побут, а «родина» має ширший периферійний сенс, включаючи більше родичів по крові та тих, які не проживають разом.

1. Родина (ширший вимір):

- **Включає:**
  Близьких та більш віддалених родичів, що пов'язані кров'ю (батьки, діти, бабусі, дідусі, дядьки, тітки, племінники, двоюрідні брати та сестри тощо).
- **Може охоплювати:**
  Розширену сім'ю, яка може не проживати разом, але має спільні культурні та соціальні традиції.
- **Фокус:**
  На родинних зв'язках та родинному корінні.

2. Сім'я (вужчий вимір):

- **Включає:**
  Близьких родичів, які живуть разом та мають спільний побут (мама, тато, діти).
- **Основні члени:**
  Взаємні обов'язки та права між членами сім'ї, що проживають разом.
- **Фокус:**
  На повсякденному житті, спільному господарстві, та взаємодії у сім'ї.

Взаємозв'язок:

- Сім'я є частиною родини.
- Родина, як правило, охоплює одну або кілька сімей.
- «Родина» може бути використана для позначення родичів, які не проживають разом, наприклад, «родина Петренка» (усі його родичі).
- «Сім'я» може бути використана для позначення родичів, які проживають разом, наприклад, «сім'я Петренків» (батьки та діти, що живуть разом).

В українській мові та культурі:

- **Сім'я**
  зазвичай розглядається як основна одиниця суспільства, яка дає початковий досвід та цінності.
- **Родина**
  відіграє важливу роль у підтримці культурних традицій та історії, передаючи їх від покоління до покоління.

Підсумок:

Хоча ці слова часто використовуються як синоніми, важливо розуміти, що «родина» має ширший спектр значення, включаючи всіх родичів по крові, а «сім'я» – більш конкретне значення, стосуючись тих, хто проживає разом та має спільний побут».

Зауважимо, що у процесі написання статті штучний інтелект (крім запиту, наведеного наприкінці цього розділу) не використовувався.

Але висновки наші з ним з цього питання багато в чому збігаються.

Ключові слова: цінності, родина, сім'я, сімейне право, сімейне законодавство, члени сім'ї, шлюб, діти, чоловік, дружина, звичаєве право, римське право, звичаєве право, споріднення, спадкування.

Розділ 3

СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ З ПОГЛЯДУ АКСІОЛОГІЇ

DOI 10.32837/11300.29957

Олена Харитонова
докторка юридичних наук, професорка,
членкиня-кореспондент НАПрН України

Попередні зауваження

Передусім, варто зазначити, що базові категорії сфери регулювання сімейних відносин – «предмет і метод сімейного права», «принципи сімейного права», «сімейні відносини», «сімейні правовідносини», «механізм правового регулювання сімейних відносин» вже привертали увагу вітчизняних правознавців[1], а деякі з цих концептів були також об'єктами монографічних досліджень.[2]

[1] Ковальська В. С. Підстави зміни та припинення сімейних правовідносин: монографія; за наук.ред. С. Д. Гринько. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2014. 260 с.; Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. К, 2008. 17 с.; Жилінкова І. В. Правові гарантії зміцнення сім'ї. *Радянське право.* 1987. № 3. С. 79-81; Жилінкова І. В. Регулювання майнових відносин подружжя. *Право України.* 1994. № 11-12. С. 29-32; Жилінкова Ірина. Подружні правовідносини в Україні. *Міжнародний щорічник сімейного права.* Гаага. Бостон.Лондон. 1994. С. 465-483; Жилінкова І. В. Імперативне і диспозитивне регулювання майнових відносин в сім'ї. *Вісник Академії правових наук України.* 2000. № 1(20). С. 115-120; Жилінкова І. В. Майнові відносини членів сім'ї: цілі та засоби правового регулювання. *Вісник Академії правових наук України.* 2000. № 2 (21). С. 106-114; Жилінкова І. В. Поняття сім'ї в праві. *Вісник університету внутрішніх справ.* 2000. № 10. С. 247-251; Заїка Ю. О. Спадкові права „добросовісного" подружжя в недійсному шлюбі. *Підприємництво, господарство і право.* 2002. № 11. С. 28-30; Заїка Ю. О. Заповіт подружжя. *Право України.* 2004. № 4. С.91-93; Ульяненко О. О. Шлюбний договір у сімейному праві України: дис...канд. юрид. наук. К., 2003. 185 с.; Явор О. А. Функції шлюбного контракту в сімейному праві України: автореф. дис...канд. юрид. наук. Х., 1996. 13 с.

[2] Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї: автореф. дис...докт. юрид. наук. Х., 2000. 39 с.; Менджул, Марія. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 420 с.; Труба В. І. Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин: дис.. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2020; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021. 470 с.; Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин. Монографія. Київ : Ліра-К., 2022. 508 с.

Торкались українські науковці також питань «сімейних цінностей» (хоча більш активно їх досліджували не правознавці, а культурологи, релігієзнавці, етнологи, соціологи, політологи, психологи, освітяни).

Активізуючи вивчення правових феноменів під аксіологічним кутом зору, маємо враховувати, що в реальному житті визначення цінності будь-якого концепту, конструкту тощо неможливе без врахування його «двоїстої» – суспільної (публічної) і приватної вартості (цінності).

При цьому, попри поширене уявлення про «приватність» особистого життя, правове регулювання сімейних відносин більше належить до царини публічного права, ніж права приватного.

«Приватність» як цінність і сімейні відносини

Під впливом поширеного наразі уявлення, що романтичні стосунки і сімейні відносини є справою особистою, багато хто вважає, що сучасне сімейне законодавство ґрунтується (має ґрунтуватися) суто на засадах приватного права.

Щоб перевірити слушність таких уявлень, варто згадати історію регулювання сімейних відносин, про яку йшлося в попередньому розділі.

По-перше, зауважимо, що «сімейне право» ніколи не було частиною права приватного. Зокрема, в римському праві поняття «сімейне право» не існувало, відносини усередині familia регулювалися на публічно-правових засадах, а status familia – мав значення, передусім, як передумова правоздатності. При наступних рецепціях римського права саме положення його сімейного та спадкового права реципувалися найменше, а оновлювалися безпосередньо суб'єктами оновлення законодавства шляхом видання норм публічно-правового характеру.

По-друге, чимало несподіванок несе огляд історії виникнення і формування категорії «приватність».

Як стверджують дослідники, до Промислової революції в жодному суспільстві світу приватність не була пріоритетною. Потреба в усамітненні пленталась позаду грошей, престижу, безпеки та зручності. «... ніхто не знає, коли *приватність стала концепцією*, припу-

скається, що це сталося водночас зі збільшенням суспільної прірви між правителями, шляхтою та всіма іншими. Фараони Стародавнього Єгипту, а також державні діячі високого рангу спали на підвищеннях, усі інші лежали на килимах чи на землі. Стародавні афіняни часом проєктували будинки так, щоб до них потрапляло максимум світла і мінімум поглядів.

Навіть римське слово *privatus*, від якого походить слово «приватний», зазвичай означало просто громадянина без державної посади і походило від слова *privo*, що означає «усуваюся, втрачаю», а також «звільняю». «.. римляни ... аж ніяк не були прихильниками рівноправ'я, обожнювали виставляти на показ власне багатство: розкішні заміські вілли, вишукані басейни з рабами і міські особняки... Попри розкіш та відкритість життя привілейованих осіб, більшість мешканців римських міст жила в переповнених, часто нашвидкуруч збудованих халупах, де приватності просто не існувало».[1]

Тому ані в старожитньому Римі, ані в середньовіччі не існувало слова для означення приватності. Хоча королева Єлизавета I переймалася недоторканістю власного приватного життя, сучасне слово походить від давньофранцузького *prive*, що означає «приязне або інтимне місце».

Термін «приватність» набув наближеного до сучасного значення лише в епоху Відродження, після проголошення IV Латеранським собором у 1215 р. нових канонів, що зобов'язували всіх християн до обов'язкової сповіді. Особиста мораль поступово звелася до духовного світу людини, стала приватною та індивідуальною справою.

Однак «недоторканістю сімейного і приватного життя почали перейматися лише наприкінці XVIII століття. …Чоловіки по клубах, жінки – вдома… Вплив багатьох зовнішніх чинників перетворив родинний будинок на своєрідний притулок та місце відновлення після дедалі більшої кількості стресів у мінливому світі. Значною мірою цьому сприяв розвиток євангельського християнства, для якого характерна віра у вплив родини на добрі сосунки в громаді та за її межами.

Реагуючи на дедалі суворіші вимоги праці, християнські оселі стали мікрокосмами любови та душевної щедрости. Чоловіки повер-

[1] Браян Фаґан і Надя Дуррані. Чим ми займалися в ліжку: історія і його вплив на біографії великих людей. Пер. з англ. К., 2019. С.210-212.

талися додому, в гармонійне середовище, де їх оточували любов'ю і спокоєм».[1]

Можна вважати, що з цього часу сім'я, в її ідеальному варіанті, стала осередком існування сімейних гармонійних відносин, хоча й пізніше «приватність» розумілася не як свобода особистих (сімейних) стосунків, як сімейна цінність. Це радше було те, «що ми називаємо недоторканістю приватного життя, правом на усамітнення й відокремленість від громадського простору».[2]

У такому контексті варто з'ясувати, який сенс вбачають в цьому понятті правозахисники.

На їхній погляд, приватність розуміється як основоположне право, яке є ключовим для автономії та захисту людської гідності, слугує в якості основи, на якій побудовано багато інших прав людини.

Приватність дозволяє нам створювати бар'єри та керувати межами для захисту від необґрунтованого втручання у наше життя, що дозволяє нам визначитися у тому, хто ми є, і яку взаємодію з навколишнім світом ми хочемо здійснювати. Приватність допомагає нам встановити межі для визначення того, хто має доступ до нашого тіла, місця перебування та речей, а також до наших зв'язків та іншої інформації. Внаслідок цього приватність є ключовим шляхом захисту людини та суспільства від свавілля та невиправданого користування владою, шляхом зменшення того, що може бути відомо про нас та зроблено з нами, і водночас – захисту від інших осіб, бажаючих встановити свій контроль.

Приватність дає нам простір бути собою без судження, дозволяє нам вільно мислити без дискримінації, і є важливою складовою частиною нашого контролю над тим, хто що про нас знає.

У сучасному суспільстві міркування щодо приватності є дискусією про сучасні свободи.

Коли ми розглядаємо, як ми встановлюємо та захищаємо межі навколо особи та можливість особи мати слово щодо того, що з нею станеться, ми також намагаємося вирішити питання:

- Етики сучасного життя;
- Правил, що регулюють ведення торгівлі; а також,
- Обмеження, які ми накладаємо на державну владу.

---

[1] Браян Фаґан і Надя Дуррані. Чим ми займалися в ліжку: історія і його вплив на біографії великих людей. Пер. з англ. К., 2019. С. 214-216.

[2] Браян Фаґан, Надя Дуррані. Вказ. твір. С. 210.

Таємне спостереження, яке рідко здійснювалося у минулому через його агресивність, відсутність відповідальності та конкретний ризик для демократичного життя, швидко стає стандартним методом спостереження.

Privacy International передбачає світ, у якому приватність захищається, поважається та виконується. «Установи усе частіше здійснюють спостереження за особами, і навіть виключають нас з участі у прийнятті рішень про втручання у наше життя, нашу інформацію обробляють, наші тіла досліджують, наше майно обшукують. Ми вважаємо, що для того, щоб особа приймала участь у житті сучасного світу, розвиток законів та технологій необхідно посилити, не підриваючи при цьому можливість вільно користуватися цим правом».

Наразі приватність є кодифікованим основоположним правом людини. Право на приватність виділяється в усіх значних міжнародних та регіональних правозахисних інструментах, у тому числі:

Загальна декларація ООН про права людини 1948 року, стаття 12: «Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань»[1].

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року, стаття 17: «1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. 2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань»[2].

Це узгоджується із положеннями статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якою органи державної влади не можуть втручатись у здійснення права на повагу до приватного і сімейного життя, за винятком випадків, коли втручан-

[1] Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 A (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

[2] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (*2148-08*) від 19.10.73). Міжнародний пакт про громадянські і по... | від 16.12.1966

ня здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Також відповідно до статті 15 цієї Конвенції під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом[1].

Отже, з одного боку, декларується, «що органи державної влади не можуть втручатись у здійснення права на повагу до приватного і сімейного життя». Але, з іншого боку, далі маємо чималий за обсягом перелік винятків «випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

Важливою складовою частиною права на приватність є право на захист персональних даних. Більше 100 країн зараз мають закон про приватність та захист даних у тій чи іншій формі.

Однак, занадто часто спостереження здійснюється, не беручи до уваги ці форми захисту. Це є однією з підстав, за яких існує Privacy International – для забезпечення того, щоб потужні установи, такі, як уряди та корпорації, не зловживали законами та лазівками для вторгнення у вашу приватність.[2]

Право на приватність гарантується Конституцією України. Зокрема, ст. 30 захищає територіальну приватність (недоторканість житла), ст. 31 комунікаційну приватність (таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції), ст. 32 інформаційну приватність («ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків передбачених Конституцією України»,

---

[1] Європейська конвенція з прав людини. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97} з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14 та 15 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. Конвенція про захист прав людини і осн... | від 04.11.1950

[2] Що таке приватність? 09.11.2020. Оригінал: What is privacy? *Переклад Харківської правозахисної групи.* URL: https://khpg.org/1604922460

«не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди»), а стаття 28 – деякі аспекти фізичної приватності (жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідам»).

Україна з 1997 року є учасницею Європейської Конвенції з прав людини, що є частиною її національного законодавства.[1]

Далі розглянемо, як таке бачення «приватності» відображається на сфері регулювання сімейних стосунків в Україні.

Поняття та підстави виникнення сімейних правовідносин[2]

Проблеми визначення поняття та сутності правовідносин подружжя, батьків та дітей привертали увагу багатьох вітчизняних цивілістів. Значну увагу їм приділяв і Г. К. Матвєєв, який ґрунтовно розглядав ці питання у підручнику «Советское семейное право».[3] Разом із тим, досліджуючи конкретні питання сімейного права, науковець порівняно менше уваги приділяв теорії сімейних правовідносин. В зв'язку з цим здається цікавим розглянути питання, що пропонуються нижче.

Враховуючи те, що сімейні відносини практично поглинаються відносинами цивільними, котрими відповідно до ст. 1 ЦК є особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, сімейні відносини можна визначити як особисті немайнові та майнові відносини, що виникають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання, встановлення опіки та піклування, і засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

---

[1] Європейська конвенція з прав людини. {Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97} з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколів № 11, 14 та 15 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12, 13 та 16. Конвенція про захист прав людини і осн... | від 04.11.1950.

[2] Харитонова О. І. Поняття та підстави виникнення сімейних правовідносин. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права* (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 16 вересня 2010 року. К.: КНТ, 2011. С. 59-64 . Тези написані у 2010 р. з метою фіксації першого викладу поглядів на категорії, що пізніше висвітлювалися іншими авторами, у викладі тексту збережена тодішня редакція.

[3] Матвеев Г. К. Советское семейное право: Учебник, 1985. 208 с.

Варто згадати, що в літературі неодноразово вживалися спроби довести, що сімейні правовідносини є категорією самостійною, яка відрізняється від поняття цивільних правовідносин.[1]

Але поки що жоден з аргументів, особливо в умовах розширення розуміння предмету цивільно-правового регулювання, не виглядає достатньо переконливим. Адже чинний ЦК України регулює як майнові, так і особисті немайнові відносини, ліквідувавши, таким чином, характерний для радянського цивільного права критерій розмежування цивільних (головним чином, майнових) та сімейних (головним чином, немайнових) відносин.

Для визначення співвідношення цивільних та сімейних відносин маємо враховувати, що, як особисті немайнові, так і майнові відносини, можуть вважатися відносинами цивільними, якщо їм властиві наступні ознаки: 1) учасники таких відносин стосовно один до одного виступають як юридично рівні суб'єкти; 2) предметом їх є відносини, що виникають з приводу матеріальних і нематеріальних благ; 3) метод правового регулювання ґрунтується на засадах ініціативи учасників і диспозитивності норм; 4) змістом відносин є сукупність цивільних прав і обов'язків, які мають їхні учасники; 5) захист цивільних прав і спонукання до виконання юридичних обов'язків здійснюється за допомогою специфічних заходів впливу і, як правило, у судовому порядку.[2]

Очевидно, враховуючи ту обставину, що сімейні відносини виглядають як різновид відносин цивільних (і по суті є ними), законодавці у ст. 1 СК (а за ними і багато хто з правознавців) не акцентують увагу на визначальних ознаках сімейних відносин, а орієнтують на визначення сутності та поняття сімейних відносин шляхом встановлення приблизного переліку останніх, вказуючи, що Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Отже, саме відносини, пов'язані із зазначеними інституціями, і визначаються законодавцем вольовим шляхом як сімейні, що добре помітно у змісті ст. 2 СК. У

[1] Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР, 1972. С. 70-71; Сімейне право України: Підручн. За ред. Ю. С. Червоного. К.: Істина, 2004. С. 72-75.

[2] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цивільні правовідносини. Навчальний посібник. К.: Істина, 2008. С. 41.

зв'язку з цим слід зауважити, що назва ст. 2 СК – «Учасники сімейних відносин, які регулює Сімейний кодекс України», загалом, не відповідає її змісту, оскільки містить не характеристику учасників сімейних відносин, а лише наголошує на тому, що певний суб'єктний склад є критерієм віднесення (або не віднесення) особистих немайнових та майнових стосунків до сімейних. Оскільки у ст. 2 СК України учасники сімейних відносин (або, що те саме, «сімейні відносини у залежності від складу учасників») об'єднані у три групи, відповідно до цього можна виокремити три види сімейних відносин за суб'єктним складом:

До першої групи належать особисті немайнові та майнові відносини, які складаються між подружжям, батьками, дітьми, усиновлювачами та усиновленими. Друга група – це відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком. Третя група відносин – це відносини опіки та піклування над дітьми (глава 19 СК України), відносини патронату над дітьми (глава 20 СК України).

Відповідно слід розрізняти й три групи сімейних правовідносин, враховуючи при цьому, що всередині кожної із груп слід розрізняти окремі види правовідносин: правовідносини між подружжям; правовідносини між батьками та дітьми; правовідносини між усиновлювачами та усиновленими; правовідносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками; правовідносини між прабабою, прадідом та правнуками; правовідносини між рідними братами та сестрами; правовідносини між мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком; правовідносини опіки та піклування над дітьми; правовідносини патронату над дітьми. Кожен із названих видів сімейних правовідносин має свої особливості суб'єктного складу, об'єктів, змісту та підстав виникнення.

Варто зауважити, що класифікація сімейних правовідносин, які будучи за сутністю цивільними правовідносинами, належать до загальноправової категорії правовідносин, можлива також і за тими чи іншими критеріями, які застосовуються для загальної класифікації правовідносин взагалі і цивільних правовідносин, зокрема. Так, вони можуть були поділені на загальні та конкретні, особисті немайнові та майнові, абсолютні та відносні, речові та зобов'язальні,

матеріальні та процесуальні (процедурні) тощо.[1] Оскільки згадані класифікації мають загальний характер, то детальніше їх тут розглядати немає сенсу.

Підставами виникнення, припинення та трансформацій правовідносин (або «юридичними фактами») у загальній теорії права визнаються обставини реального життя, з якими норми права пов'язують встановлення, зміну чи припинення правовідносин.[2]

Юридичні факти у сімейному праві можуть бути систематизовані та класифіковані за різними критеріями.

За ознакою характеру наслідків, котрі настають внаслідок існування певних обставин, вони можуть бути поділені на: 1) юридичні факти, що встановлюють право. З їх існуванням пов'язане виникнення правовідносин. Наприклад, реєстрація шлюбу породжує шлюбні, а затим і сімейні відносини; 2) юридичні факти, що змінюють право. Наявність цих фактів тягне зміну правовідносин, що вже існують. (укладення шлюбного контракту після реєстрації шлюбу); 3) юридичні факти, що припиняють право. Це такі обставини, наявність яких тягне припинення правовідносин, що вже існують. Наприклад, розірвання шлюбу припиняє відповідні правовідносини; 4) юридичні факти, що перешкоджають виникненню або трансформації права. Це обставини, наявність яких зумовлює правову неможливість виникнення, зміни, припинення тощо правовідносин. Наприклад, таким «перешкоджаючим» фактом є перебування у близькій спорідненості, що виключає можливість укладення шлюбу (ст. 26 СК України); 5) юридичні факти, що призупиняють право. Наприклад, зупинення позовної давності у випадках, передбачених ст. 263 ЦК України; 6) юридичні факти, що поновлюють право. До них належать обставини, наявність яких тягне відновлення прав, що існували раніше. Наприклад, у разі появи особи, оголошеної небіжчиком, суд скасовує відповідне рішення, і така особа може зажадати від інших суб'єктів повернення майна, що належить їй (ст. 48 ЦК України). У цьому випадку відновлення права власності пов'язане з двома обставинами: 1) появою особи, оголошеної небіжчиком (померлою), 2) скасування судом рішення про оголошення особи померлою.

[1] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цивільні правовідносини. Навчальний посібник. К.: Істина, 2008. С. 13-18, 51-59.

[2] Загальна теорія держави і права. За ред. В. В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 1997. С. 193.

Поряд зі «звичайними» юридичними фактами у сімейному праві мають місце також факти-правовідносини. Сутність останніх полягає в тому, що для виникнення, припинення тощо одного правового відношення юридичне значення має існування (чи відсутність) іншого правового відношення. Так, для виникнення аліментних правовідносин чоловік та жінка мають перебувати у шлюбі (ст. 75 СК України), якщо тільки не йдеться про обставини, передбачені ст. 91 СК України.

Поширеною у сімейному праві є класифікації юридичних фактів у залежності від значення волі суб'єкта права для виникнення, припинення або трансформації правовідносин: 1) дії, тобто, обставини, що залежать від волі людини, і 2) події – обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини і непідвладні їй. Останні мають юридичне значення у випадках, коли вказані у актах законодавства або договорі як такі, що породжують правові наслідки. Дії можуть бути правомірними і неправомірними. Правомірні дії у галузі сімейного права можуть бути поділені на види у залежності від ступеню наявності вольового критерію на: 1) юридичні акти, 2) юридичні вчинки. У залежності від характеристики суб'єктів, що вчиняють дії, юридичні акти у сфері дії сімейного права можуть бути поділені на: 1) акти суб'єктів приватного права, 2) акти суб'єктів публічного права (акти законодавства, адміністративні акти, судові акти – рішення, постанови, ухвали тощо). Інший вид правомірних дій – юридичні вчинки характеризуються як дії, що спеціально не спрямовані на встановлення юридичних наслідків, але породжують їх внаслідок прямої вказівки закону. Вони, у свою чергу, можуть бути диференційовані в залежності від «питомої ваги» в них вольового елементу на: 1) вчинки вольові і 2) вчинки невольові.

Підставами виникнення, зміни тощо сімейних правовідносин можуть бути саме вольові юридичні вчинки, які здійснюються суб'єктом права за наявності у нього волі (бажання) діяти певним чином, тобто, усвідомлено, однак без спеціального наміру створити для себе або інших осіб юридичні права й обов'язки. Разом із тим, такі свідомі, вольові дії породжують певні правовідносини, передбачені нормами права, незалежно від наявності відповідного наміру на їх встановлення у особи, що діяла. Характерною ознакою таких вольових вчинків є намір особи діяти тим чи іншим способом, без чого правовідносини, передбачені нормою права, не виникають. Тому суб'єктом пра-

вовідносин, що виникають на підставі вольових юридичних вчинків, може бути тільки дієздатна особа. Прикладом вольових юридичних вчинків може бути спільне виховання та утримання дитини, яке у випадку спору може створити правові наслідки за рішенням суду незалежно від бажання особи, яка їх вчинила.

Завершуючи характеристику підстав виникнення, зміни і трансформації сімейних правовідносин, варто згадати про те, що в загальній теорії права також зверталося увагу на доцільність розрізнення реальних юридичних фактів та уявних юридичних фактів (фактів, які припускаються, тобто, правових презумпцій, або фактів, які пропонується припустити за приписом закону, тобто, правових фікцій).

Розглядаючи питання про юридичні факти сімейного права маємо враховувати, що внаслідок можливості субсидіарного застосування до регулювання сімейних відносин норм ЦК України, мають бути враховані й положення останнього щодо підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, положення ст. 11 ЦК, яка містить перелік таких підстав.

При цьому слід наголосити на принципово важливому правилі, згідно якому цивільні правовідносини можуть виникати із дій осіб, встановлених актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не встановлені цими актами, але породжують цивільні права і обов'язки за аналогією. Таке рішення є характерним для приватного права. Крім цього, слід підкреслити той важливий факт, що у ЦК України наголошується на відсутності вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав та обов'язків. тобто, цивільні права та обов'язки виникають не лише за наявності прямо зазначених підстав, але також і з інших юридичних фактів.

Стаття 1270 проєкту ЦК досить широко трактувала сімейні відносини, встановлюючи, що «Сімейними є відносини, які виникають у зв'язку з укладенням, існуванням і припиненням шлюбу, особисті та майнові відносини між подружжям. Сімейними є також особисті та майнові відносини, які виникають між батьками і дітьми у зв'язку з народженням дитини, встановленням походженням дитини, її вихованням і розвитком, а також особисті та майнові відносини, пов'язані з родинними стосунками, усиновленням, опікою, піклуванням».[1]

[1] Проект Цивільного Кодексу України. *Українське право.* 1996. Число 2 (4) (спецвипуск). С. 31-523.

Стаття 3 СК України «Сім'я» не містить визначення сімейних відносин. Натомість у ній вміщено положення: про соціальне значення сім'ї; вказівку на те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. У цій же статті СК визначені підстави, на яких «створюється сім'я»: шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також інші підстави, «не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства».

З положення частини другої ст. 3 СК України випливає, що члени сім'ї – це особи, які мають взаємні права та обов'язки членів, а відтак припускається, що між цими особами виникають відносини, які можна назвати «сімейними»).

Те, що визнання конкретних осіб членами однієї сім'ї, тягне виникнення між ними сімейних відносин, взаємних прав та обов'язків, наводить на думку, що або тут маються на увазі не юридичні інші (скажімо, моральні) права і обов'язки, або має місце ототожнення у цій нормі СК України «сімейних відносин» та «сімейних правовідносин».

Очевидно у ст. 3 СК України мається на увазі створення сім'ї у юридичному значенні цього поняття, як юридичної категорії, зокрема, як категорії законодавства, а отже у частині четвертій ст. 3 СК України йдеться, про «підстави створення сім'ї у юридичному значенні» (як правової категорії), а отже, і про підстави виникнення сімейних правовідносин. Таким чином, якщо зазначені підстави виступають у якості юридичних фактів, то сім'я за своєю сутністю є правовідносинами.

Зокрема, видатний американський компаративіст Уїльям Е. Батлер, критично характеризував норму щодо турботу держави про сім'ю як данину звичці.[1]

Проблеми приватноправової характеристики статусу дитини – підлітка

Визнання за членами сім'ї існування певного приватно-правового статусу, припускає необхідність з'ясування, передусім, сутність та-

[1] Мудрість порівняльного правознавства: збірник статей / Упор. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ: Логос, 2019. С.269.

ких концептів та конструктів терміно-понять, як «приватне право», «правовий статус особи», «дитина» та «підліток».

Найбільш дослідженим з них є концепт «приватне право», тому лише нагадаємо тут, що під ним ми розуміємо сукупність таких, що ґрунтуються на природному праві, ідей, засад, норм, якими визначається статус приватної особи.[1]

Зауважимо, що терміно-поняття «статус особи» не є самодостатнім, таким, що окремо і повністю визначає правове становище приватної особи. У цивілістиці «статус» розглядається як складова частина більш широкої категорії «правосуб'єктність», котра охоплює два елементи: правоздатність (здатність особи мати юридичні права та обов'язки) і дієздатність (здатність своїми діями набувати права та обов'язки). На відміну від суб'єктивного права, правоздатність є невід'ємною від особистості, але не залежить від статі, віку, національності, фаху, майнового стану останньої. Її не можна передати, делегувати комусь іншому. Вона є абстрактною, а не конкретною, яким є суб'єктивне право. Правоздатність є своєрідним «юридичним потенціалом» особи, який дає їй змогу за певних умов набувати суб'єктивні права.

Дехто вважає, що категорія правоздатності має не загальне значення, а може виправдано вживатися лише у галузі цивільного права. Проте, таке звуження цього поняття здається невиправданим, оскільки правоздатність є властивою кожному суб'єкту права, незалежно від того, учасником правовідносин у якій сфері вона є. Тому категорія правоздатності має значення також і для сфери публічного права, що пояснюється тим, що «правоздатність не є статичним явищем, а тісно пов'язана із соціально-правовою активністю особистості, з її свободою. В ній знаходить прояв зв'язок особистості з державою та суспільством, який характеризується наявністю у особистості рівної, повної, реальної та гарантованої можливості бути носієм конкретних прав та обов'язків».[2]

---

[1] Харитонов Є., Харитонова О. Засади цивільного законодавства, що визначає правовий статус фізичної особи. *Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти)* : монографія. За заг.ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 102-120; Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Людина як приватна особа. Засади статусу. *Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів:* колективна монографія. За ред. проф. Довгерта А. С. і проф. Харитонова Є. О. Одеса: Гельветика, 2020. С. 109-124.

[2] Сокуренко В. Г. Право. Свобода. Равенство / В. Г. Сокуренко, А. Н. Савицкая. Л.: Изд-во при Львовском ун-те, 1981. С. 106.

Загальність правоздатності у приватній сфері означає, що вона ґрунтується на нормах природного права, відображаючи можливість особи бути учасником суспільних зв'язків, які мають юридичні права та обов'язки. Водночас, та обставина, що правоздатність є загальною, не перешкоджає її диференціації за галузевою та іншими ознаками. Галузева правоздатність ґрунтується на положеннях відповідної галузі законодавства і полягає у можливості суб'єкта мати права та обов'язки у відповідній галузі. Відтак розрізняють цивільну, трудову, процесуальну правоздатність тощо.[1] З цих позицій можемо вести мову про сімейну правоздатність, розуміючи її як здатність особи мати суб'єктивні права і обов'язки у сімейних відносинах.

Дієздатність є здатністю особи самостійно, своїми діями набувати і здійснювати права, створювати для себе обов'язки та виконувати їх. Як і правоздатність, вона може бути різної галузевої приналежності, зокрема, сімейно-правової. У цьому разі сутність її полягає у здатності здатність особи своїми діями набувати для себе сімейні права і створювати сімейні обов'язки.

Сімейна правоздатність та дієздатність разом із правовим статусом утворюють категорію сімейної правосуб'єктності. Сімейну правосуб'єктність найпростіше визначати як соціально-правову можливість (здатність) особи бути учасником сімейних правовідносин.

Правосуб'єктність є природним правом особи. Тому з погляду приватного (зокрема, сімейного) права, вона є правовою можливістю. Але, з іншого боку, – вона не може бути реалізована поза суспільством, а тому визнається соціальною можливістю.

Таким чином, природними передумовами сімейної правосуб'єктності є природне право; соціальними передумовами – існування суспільства; юридичними передумовами – норми сімейного права; формально-юридичними передумовами – норми сімейного законодавства.

Що стосується базового терміно-поняття «статус особи», то під ним зазвичай розуміють правовий стан особи, що характеризується наявністю комплексу юридичних прав і обов'язків. Поняття «статус» включає в себе те стабільне, фундаментальне у правовому стані

[1] Детальніше див.: Харитонова О. І. Структура правового відношення з погляду дихотомії : приватне право – публічне право. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії.* 2003. Т. 2. С. 61-70.

суб'єкта, що разом із правосуб'єктністю містить також вказівку щодо існування певного кола основних прав та обов'язків.

При цьому не існує загального (універсального) правового статусу. Натомість, законодавством передбачений неоднаковий обсяг прав та обов'язків для різних груп осіб, що існують і діють у різних сферах права. Відтак правовий статус асоціюється зі стабільним правовим станом суб'єкта, а правове становище змінюється в залежності від правовідносин, в які він вступає.

Підсумовуючи викладене, можна назвати такі характерні риси правового статусу: 1) у ньому знаходить відображення бачення державою місця окремої особи у системі соціальних зв'язків, закріплене у відповідній законодавчій формі; 2) його зміст, що має певну стабільність, змінюється не з волі окремих, приватних осіб, а у публічно-правовому порядку внаслідок вираження певним чином волі законодавця (навіть, якщо йдеться про визначення їхнього приватноправового статусу); 3) елементами правового статусу є загальні (статусні) права та обов'язки суб'єкта об'єктивного права; 4) в межах загального статуту формується правове становище конкретного суб'єкта, його суб'єктивні права та обов'язки; 5) в межах загального статусу правове становище конкретної особи є динамічним, воно змінюється у залежності від виникнення, розвитку та припинення різноманітних правовідносин.

Перед тим як перейти до характеристики правового статусу дитини, ще раз акцентуємо увагу на відмінностях між терміно-поняттями «загальний правовий статус особи» і «спеціальні правові статуси». (Останні є сукупністю прав і обов'язків, що конкретизують та доповнюють загальні права та обов'язки, зокрема, стосовно до різних осіб, які мають різне сімейне, родинне тощо становище).

Так само доцільно розрізняти загальний та спеціальні цивільно-правові та сімейно-правові статуси.

Одним з таких спеціальних правових статусів є (чи мав би бути) статус дитини. На жаль, відповідні норми Сімейного кодексу України у цьому питанні далекі від доскональності

Зокрема, ст. 6 СК України «Дитина» встановлює, що «1. Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. 2. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років».

Хоча частина перша ст. 6 СК фактично, містить «дещо завуальоване» роз'яснення поняття «дитина», як категорії сімейного законодавства, однак при цьому не пропонується власне визначення терміно-поняття «дитина», а натомість вказується на те, хто має правовий статус дитини. Відтак єдиним критерієм наділення статусом дитини є те, що фізична особа ще не досягла повноліття, тобто, 18 років. Це випливає з частини другої ст. 6 СК, а також зі ст. 34 ЦК України.

Крім того, хоча у частині другій ст. 6 СК загальне поняття «дитина» диференціюються на два види: 1) малолітня дитина і 2) неповнолітня дитина, такий поділ тут має суто формальне значення, оскільки конкретно правове становище тих та інших визначене не у ст. 6 СК, в у спеціальних нормах цього Кодексу – ст. 148, 149, 152, 160 та ін. Тому, оскільки поділ дітей на малолітніх та неповнолітніх повторює відповідну диференціацію фізичних осіб ст.ст. 31, 32 ЦК України, то при визначенні статусу конкретної дитини слід враховувати також положення цивільного законодавства»[1].

Але однією з головних вад наведеної норми Сімейного кодексу, на наш погляд, є ігнорування категорії «підліток», котра має, особливо в умовах гібридної війни і пов'язаних з нею правовими психологічними, консцієнтальними тощо загрозами, важливе теоретичне і практичне значення.

Як зазначали психологи ще у далекому мирному 2009 році «В сучасному світі в суспільстві з нестабільною соціальною, економічною, екологічною, психологічною ситуацією найсутужніше живеться підліткам», у яких, зокрема, «змінюються ціннісні орієнтації».[2]

Коли додамо до переліку названих ще загрози, пов'язані з постійною інформаційною агресією росії; зусиллями російських спецслужб, спрямованими на вербовку підлітків з метою залучення їх до проведення терористичних актів; постійними нічними терористичними актами російськими військами; врешті, з перебуванням на тимчасово окупованих росіянами територіях або вимушеним переїздом в інші місця проживання тощо, то масштаби проблем, які тут постають, не можуть не вражати.

---

[1] Сімейний кодекс України. Станом на 01.09.2024 р.: наук.-практ. коментар. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. Київ: Норма права, С.14-25.

[2] Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей. Соціальна психологія. 2009. № 6 (38). С. 148–153

Варто зауважити, що українське сімейне законодавство з цього питання дуже відстає і від міжнародних зразків. Так, не враховується встановлена ООН таблиця віку людини.[1] Утім, і міжнародні організації не завжди оперативно враховують загрози гібридної війни. До прикладу, в 2019 році, на п'ятому році після анексії Криму Дитячим фондом ООН UNICRF і ГО «Волонтер» була видана загалом дуже корисна книжка, присвячена кризі підліткового віку. Книга (буклет) містить поради, як містить кризу підліткового віку і геть не згадує про те, як долати таку кризу в умовах окупації частини території держави, тимчасового переміщення на підконтрольні уряду території тощо.

Як зазначають психологи, до XVII–XVIII століття підлітковий вік не виокремлювався в життєвому циклі людини як особливий період, а відтак звернення до цієї проблематики можна вважати продуктом Нового часу.[2] Після цього відповідні проблеми стали предметом пильної уваги психологів. «І варто зазначити, що саме психологи в умовах повномасштабної агресії найбільше звертають увагу на проблеми, які мусять вирішувати українські підлітки та їх батьки у самих різноманітних обставинах, так чи інакше пов'язаних з війною. Наголосимо, що ця проблема стосується усього суспільства: «Адже у підлітка, поряд з дисгармонійністю в структурі особистості, «згортанням» раніше набутої системи цінностей, відбувається формування нової ціннісної системи, вибудова власної життєвої позиції».[3] Дослідження процесу формування ідентичності та її кризи у підлітковому віці є одним із актуальних питань сьогодення, вивчати які досить складно. За даними багатьох психологічних досліджень у значної частини підлітків на даному етапі розвитку України спостерігається життєва безпорадність, соціальний нігілізм, пасивність, відчуженість від дорослих, зневіра та байдужість до всього. В умовах перебудови суспільства процес формування ідентичності та образу – Я у неповнолітніх характеризується послабленням значущості уявлень про базові морально–етичні принципи[4].

---

1 https://topua.com.ua/tablicya-viku-lyudini-za-rokami-klasifikaciya-viku-prijnyata-vsesvitnoyu-organizaciyeyu-oxoroni-zdorovya-vooz

2 Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей. *Соціальна психологія.* 2009. № 6 (38). С. 148–153.

3 Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей. *Соціальна психологія.* 2009. № 6 (38). С. 148–153.

4 Краєва О. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості. *Проблеми сучасної психології*, 2019 (7). С. 310. https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-7.%p.

При цьому з огляду на те, що надзвичайно важливе значення в умовах консцієнтальної гібридної війни має формування у підлітків, незалежно від того, де вони перебувають – в Україні чи за кордоном – системи цінностей, варто дослухатись до порад психологів стосовно того, як підліткам не втратити сенс життя.

І хоча поради, які ми далі цитуємо, адресовані українським підліткам, які перебувають за кордоном, але, на нашу думку, вони можуть бути корисними українським підліткам, незалежно від місця їхнього проживання.

Отже, як вважає психолог і психотерапевт В'ячеслав Халанський

«Серед підлітків з українських сімей, які опинилися в умовах еміграції чи війни, можна виділити три групи:

1. Підлітки, які взагалі перестають щось робити для адаптації та формування майбутніх планів. Вони втрачають інтерес до навчання, розвитку й часто утворюють групи, де алкоголь і наркотики, на жаль, стають об'єднуючим стимулом і способом уникнення реальності.

2. Підлітки, які механічно виконують те, що їм кажуть батьки: ходять до школи, прибирають, дотримуються певного порядку, але ці дії не є для них особистісною цінністю. Вони живуть за інерцією, без внутрішньої мотивації.

3. Підлітки, які намагаються формувати власне майбутнє: вступають до навчальних закладів, шукають нові можливості, адаптуються до нових умов і поступово будують власну систему цінностей.

Важливо розуміти, що пошук сенсу для підлітка рідко пов'язаний із сенсом життя батьків. Часто він народжується всупереч, а не завдяки батьківським очікуванням. Підлітки формують або знаходять свій сенс самостійно.

Франкл довів, що в умовах втрати сенсу людина схильна заповнювати внутрішню порожнечу компенсаторними поведінками: залежностями, агресією, втечею у байдужість чи небезпечні форми розваг. Ці реакції лише тимчасово знижують напругу, але не вирішують екзистенціальної кризи. Тому пошук, відкриття й формування особистого сенсу є основою психічного здоров'я, особливо в підлітковому віці, коли питання «навіщо» звучать найгостріше».

Для того, що вирішити ці проблеми і подолати кризу, В. Халанський пропонує підліткам наступний алгоритм дій: «Цінності – це те, що для тебе справді важливе: дружба, справедливість, свобода,

турбота про інших. Цінності можна уявити як AirTag, який допомагає знайти сенс. Сенс – це коли ти розумієш, навіщо робиш щось саме зараз. Ціль – це конкретна дія або результат, якого ти хочеш досягти».[1]

Хоча проблема, про яку тут йдеться є точкою прикладення зусиль, передусім, психологів і психотерапевтів, однак її вирішенню, на наш погляд, має (і мусить) сприяти право. Особливо – право родинне, як система ідей, засад та норм, що визначає статус члена родини (сім'ї), взагалі, і статус дитини, зокрема.

Запровадження сімейної юстиції, як засіб захисту сімейних цінностей в умовах війни

Сімейні спори належать до числа найбільш поширених у судовій практиці, охоплюючи такі категорії справ як: розірвання шлюбу; визнання шлюбу недійсним; поділ майна; позбавлення батьківських прав; усиновлення дітей; встановлення батьківства; стягнення аліментів; визначення місця проживання малолітньої дитини; укладення та виконання шлюбного контракту; спори, що виникають у зв'язку з фактичними шлюбними відносинами, тощо.

Практиками звертається увага на те, що, сімейні спори самі по собі важко морально переносити: дуже складно, коли закохані раніше люди ділять нажите спільно майно, намагаються вирішити з ким залишаться діти, порядок і розмір аліментів тощо. Під час таких подій подружжя не може в стані емоційних переживань прийняти правильне рішення. Найбільше в такій ситуації страждають саме діти.[2] Цілком слушно (навіть, якщо робити поправку на рекламу) наголошується на тому, що, оскільки розірвання шлюбу завжди є неприємною процедурою для подружжя, бажана участь досвідченого адвоката, завдяки чому сторонами психологічно легше переноситься розірвання шлюбу.[3]

На тлі визнання юридичною спільнотою специфіки сімейних спорів і необхідності участі в них юристів, котрі усвідомлюють цю спе-

[1] З чим стикаються українські підлітки за кордоном. Поради батькам. 21 травня 2025 року. https://nv.ua/ukr/blogs/ukrajinski-pidlitki-za-kordonom-z-yakimi-psihologichnimi-trudnoshchami-stikayutsya-ta-yak-jim-dopomogti-50515833.html

[2] Сімейний адвокат/ Сімейні спори. URL: https:// jurist.lviv.ua

[3] Сімейні спори / Адвокат Людмила Новаковська. URL: novakovska.com; Сімейні спори. URL:www.law.vn.ua

цифіку та спеціалізуються на відповідних категоріях справ, дивним може видатись відсутність спеціальної сімейної юстиції.

Як на наш погляд, певним гальмом обговорення і вирішення цього питання є ототожнення сімейної та ювенальної юстиції або розуміння другої, як складової частини першої. Так, зазначається, що концепція сучасного сімейного суду розглядає його як суд змішаної, причому комплексної, юрисдикції – кримінальної, цивільної, сімейної. Але, разом із тим, з посиланням на зарубіжний досвід сімейні суди характеризуються як такі, що розглядають справи про злочини неповнолітніх тощо. І саме з сімейними судами пов'язують майбутнє ювенальної юстиції.[1]

Тут слід враховувати, що доцільність існування ювенальної юстиції, котра визначається як система державних та недержавних інститутів, спрямованих на захист прав дитини, правовий і соціальний вплив на дитину та її оточення: державні структури (правоохоронні органи, суди, адвокатура, служби у справах неповнолітніх, соціальні служби для дітей та молоді, органи пенітенціарної системи) і громадські організації та об'єднання, центральним елементом якої є ювенальний суд, активно заперечується певними ортодоксальними колами. Завдяки зусиллям останніх було відхилено проект Закону «Про загальнодержавну програму «Національний план дій по реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року», розроблений відповідно до Указу Президента від 11 липня 2005 року «Про першочергові заходи по захисту прав дітей», яким передбачалося запровадження ювенальної юстиції.[2] Автори, що представляють «протестну течію, претендуючи на «неупереджений погляд», намагаються довести, що ювенальна юстиція суперечить «сімейним цінностям і українським виховним традиціям», визначаючи, водночас, доцільність спеціалізації суддів, які розглядають справи про злочини неповнолітніх.[3] Негативне ставлення конкретно до ювенальної юстиції, очевидно, певною мірою поширюється й на юстицію сімейну взагалі.

Не торкаючись тут проблем запровадження ювенальної юстиції, котрі є предметом самостійного розгляду, зазначимо лише, що

[1] Мельникова Е. Б. Ювенальна юстиція: Проблеми кримінального права, кримінального процесу та кримінології: учб.посібник. 2-е вид., випр.,доп., 2001. 272 с.

[2] Что такое Ювенальная юстиция. Електронний ресурс: режим доступу: wm-changer.ru

[3] Піданнікова О. М. Ювенальна юстиція в Україні. Неупереджений погляд. *Православный взглядъ.* № 2 (24). 2013. Сімейна сторінка. URL: pravv.km.ua

не викликає заперечень твердження колишнього Уповноваженого Президента України з прав дитини Юрія Павленка, що по своїй суті ювенальна юстиція стосується лише двох категорій дітей: дітей, які вчинили правопорушення, є жертвами або свідками злочину і дітей, які уже позбавлені батьківського піклування і що ювенальна юстиція жодним чином не стосується Сімейного кодексу та внутрішньо-сімейних конфліктів.[1] Відтак можемо при обговоренні питань запровадження сімейної юстиції винести проблематику, пов'язану з ювенальною юстицією, «за дужки» і оцінювати доцільність створення спеціалізованих судів сімейних судів, як таку.

На нашу думку, сімейну юстицію слід запроваджувати як систему державних та недержавних інститутів, спрямованих на збереження та зміцнення сім'ї, правовий і соціальний вплив на дитину та її оточення: державні структури і громадські організації та об'єднання

Центральним елементом сімейної юстиції мають бути спеціалізовані сімейні суди, до юрисдикції яких доцільно віднести усі спори, пов'язані із сімейними та «нібито сімейними» відносинами. До перших належать відносини, передбачені ст. 8 СК України. До других, на нашу думку, можна зарахувати відносини, котрі формально не знаходяться у сфері дії сімейного законодавства, але за своєю сутністю є сімейними (майнові відносини між особами, що перебувають у «фактичному шлюбі»; спадкування подружжя та «фактичного подружжя» тощо).

Разом із тим, сімейну юстицію не варто зводити лише до системи спеціалізованих сімейних судів. Вона має включати також недержавні інституції на кшталт «сімейних конференцій», відомих праву Нової Зеландії (Закон 1989 року «Про дітей, молодь та їхні сім'ї») та деяких інших країн. Суть таких «конференцій» полягає в тому, що справи, порушені в результаті здійснення злочину неповнолітніми, замість слухання у суді, передаються поліцією для розгляду на конференції, у якій участь, крім сторін, приймають також члени їх сімей, родичі та шановані у громаді люди. Присутні мають право дослідити факти і запропонувати рішення проблеми, яке після обговорення має бути прийняте одностайно. У межах закону сімейні конференції виступають альтернативою суду, що дозволяє використовувати їх як частину формальної системи правосуддя. У Новій Зеландії

[1] Приданникова Ольга. Ювенальна юстиція в Україні.02.04.2013 URL: vybor.ua

за результатами таких конференцій закривають близько 80% карних справ. Успішність конференцій сприяла перейманню цього досвіду правовими системами Австралії, Великої Британії, Бельгії, Нідерландів та Швеції. [1]

В наших умовах для реалізації завдань сімейної юстиції у системі останньої могли б створюватися «сімейні ради», до складу яких, крім сторін, доцільно залучати також їхні сім'ї, родичів та шанованих у громаді людей. Обговорюючи проблему, учасники такої «ради» можуть знайомитися з сутністю спору, доказами, висловлювати свої міркування та пропонувати рішення, котрі набувають правового значення після прийняття одностайним голосуванням. У випадку відмови виконувати таке рішення сторони можуть бути примушені до цього судом без додаткового розгляду ним справи. Фактично, у таких випадках йдеться про медіацію, що відповідає сучасним тенденціям розвитку концепції захисту прав особи. Розгляд сімейних прав спеціалізованими сімейними судами у сукупністю із застосуванням засобів медіації, можна сподіватись, буде слугувати надійним підґрунтям сімейної юстиції.

Гібридна війна і самозахист прав та інтересів дітей

Повномасштабне російське вторгнення російських військ в Україну, істотно ускладнило здійснення та захист прав вразливих верств населення, зокрема, дітей.

Це зумовлює потребу у більш широкому використанні самозахисту, нормативною основою якого є, крім згаданих норм Конституції України та ЦК України, є частина 1 ст. 154 Сімейного кодексу України, котра наділяє батьків правом на самозахист своєї дитини як до досягненнями ними повноліття так і після його настання та ст. 262 СК, що наділяє таким правом сестру, брата, мачуху, вітчима та інших членів сім'ї на захист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки.

Однак при цьому норми сімейного законодавства визначають лише суб'єктів відповідних відносин, тоді як конкретна регламентація останніх є прерогативою ЦК України, котрий, у свою чергу, обмежився викладом у ст. 19 ЦК загальних засад самозахисту, не врахо-

[1] Відновне правосуддя – Сімейні конференції. URL: www.commonground.org.ua

вуючи особливостей самозахисту прав та інтересів дітей, тим більше у воєнний час.

Принагідно варто зауважити існування колізії при визначенні особи, яка може здійснювати самозахист прав та інтересів дітей.

Відповідно до положень статті 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. При цьому самозахистом вважається застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Одразу варто зауважити, що оскільки йдеться про захист цивільних прав не тільки на українській території, а й на тимчасово окупованих російськими військами територіях, на останніх слід враховувати не заборони окупаційної влади та «моральні засади суспільства», що насаджуються нею, а норми українського законодавства та моральності, які стосуються відповідних відносин. До того ж враховуємо, що категорія «моральні засади суспільства» за своєю сутністю є оціночною і не має чіткої правової характеристики. Визначення змісту цього поняття залежить від низки політичних, соціальних, індивідуальних, особистих тощо чинників і у кінцевому підсумку проводиться судом, який діє відповідно до законодавства України.

Із врахуванням цього зауваження мають розглядатися і вимоги частини 2 ст. 19 ЦК України стосовно того, що способи самозахисту мають відповідати змістові права, що порушене, характерові дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Зокрема, як випливає зі змісту цієї статті, самозахист визнається поведінкою правомірною за умови дотримання низки вимог: 1) порушення цивільного права або реальна загроза його порушення (протиправне посягання). При цьому об'єктом порушення (посягання) може бути як право того, хто захищається, так і право третьої особи; 2) відсутність у законі заборони застосовування обраного стороною способу самозахисту. Мається на увазі як пряма заборона конкретної поведінки, так і заборона певного типу дій; 3) не суперечність моральним засадам суспільства; 4) відповідність поведінки того, хто здійснює самозахист, змістові права, що порушене, характерові дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням; 5) об'єктивна спрямованість поведінки того, хто здійснює самозахист, на протидію правопорушенню.

Розглядаючи ці положення стосовно випадків самозахисту прав дитини в умовах російської агресії, воєнного стану тощо, варто згадати позицію З. В. Ромовської щодо сутності самозахисту, яка була сформульована досить давно, але, вважаємо, досі не втратила актуальності. На її думку, самозахист – це застосування самою управоможеною особою у встановлених законом випадках заходів примусового характеру без втручання державних або громадських органів. Самозахист завжди слідує за вже вчиненим правопорушенням. Тому не можна говорити про самозахист як про правову категорію у випадках, скажімо, коли мати за допомогою третіх осіб силою повертає собі дитину, відібрану батьком. У цьому разі має місце не самозахист, а відповідні самоуправні дії управоможеної особи на такі ж самоуправні, незаконні дії іншого. Сімейне законодавство можливості такого самозахисту не передбачає.[1]

Власне, ця позиція так чи інакше наразі підтримується дослідниками проблем самозахисту к сфері сімейних відносин, котрі зазначають, що неюрисдикційна форма захисту (самозахист) своїм змістом має відповідні способи: дії суб'єктів-носіїв права, спрямовані на захист їх прав й охоронюваних законом інтересів, що вчиняються ними без звернення за допомогою до відповідних компетентних органів та осіб. Сімейне законодавство встановлює можливість здійснення самозахисту батьками, дідом, бабою, сестрою, братом, мачухою, вітчимом своїх, відповідно, дітей, онуків, своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки, і не передбачає можливості застосування самозахисту щодо самого себе. До способів самозахисту зараховують, зокрема, такі дії як необхідна оборона.[2] Принагідно зауважимо, що саме остання є найбільш поширеною формою самозахисту взагалі та самозахисту прав дітей, зокрема. Необхідна оборона полягає у завданні шкоди правопорушнику з метою припинення правопорушення і захисту цивільного права та охоронюваного законом інтересу. У якості ознак необхідної оборони називають наступні риси: 1) вона є свідомим і вольовим вчинком; 2) за своїм сенсом вона є суспільно корисною; 3) виключає суспільну небезпеку й

[1] Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве. Львов, 1985. С. 32.

[2] Єніна Л. В. Форми та способи захисту прав та інтересів сторін шлюбного договору. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 8. С. 71-72.

протиправність діяння. Шкода, завдана у стані необхідної оборони, відшкодуванню не підлягає.

У зв'язку з тим, що ст. 19 ЦК називається «Самозахист цивільних прав», виникає питання, чи поширюються її положення також на самозахист інтересів? Адже глава 3 ЦК України називається «Захист цивільних прав та інтересів» (і це формулювання повторюється у назвах статей 15,16, 17 ЦК України), тоді як у назві й тексті ст. 19 ЦК йдеться про самозахист лише «цивільного права». Таким чином категорія «інтерес» ніби залишається поза межами правового регулювання (дозволу на самозахист).

На нашу думку, тут варто виходити з того, що назва глави 3 ЦК України, дає підстави для поширювального тлумачення найменування ст. 19 ЦК, а відтак поширення її дії також на самозахист цивільних інтересів (зокрема, дітей). При цьому цивільний інтерес розуміється як прагнення, устремління, потреби особи, котрі не визначені законом або угодою сторін, як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх.

Цивільне право і сімейне право: сучасні проблема співвідношення

Дражливим питанням врегулювання сімейних відносин, щодо якого у вітчизняному правознавстві, з давніх давен, точаться дискусії,[1] є визначення співвідношення цивільного і сімейного права. Відлуння цих дискусій зі сфери теоретичної логічно відчувається у галузі практичної законотворчості, що, зокрема, знайшло відображення у складному перебігу процесу прийняття Цивільного кодексу та Сімейного кодексу України

У процесі цієї дискусії противники виокремлення сімейного права у самостійну галузь наголошують на подібності предмету правового регулювання цивільного та сімейного законодавства, зазначаючи, що там і там таким предметом є немайнові та майнові відносини між юридично рівними суб'єктами. При цьому між цивільними та сімей-

[1] Сімейне право України : підруч. За ред. Ю. С. Червоного. К., 2004. С. 5-22.; Сімейне право України : підруч. За заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. К., 2004. С. 3-16.; Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. К., 2009. С. 20-22.

ними відносинами відсутні принципово сутнісні відмінності. Досить складно виокремити самостійний сімейно-правовий метод правового регулювання. Внаслідок цього розмежування сфери дії цивільного і сімейного законодавства може відбуватися «вольовим шляхом», що є нелогічним і створює певні незручності на практиці. Натомість прихильники кваліфікації сімейного права як окремої галузі за допомогою аналізу цивільних та сімейних відносин достатньо переконливо доводять різницю між ними і стверджують, що «за допомогою предмета і методу можливо не лише виокремити сімейне право з єдиної системи права, а й виявити такі його особливості, яких цілком достатньо для того, щоб склалася чітка уява про сімейне право як галузь»[1]

Основним спеціальним джерелом сімейного законодавства України є Сімейний кодекс, котрий поряд з Цивільним кодексом, належить до найважливіших законодавчих актів, що визначають та забезпечують статус приватних осіб.

Оскільки СК України є основним спеціальним джерелом сімейного законодавства України, то звідси випливає той практично важливий висновок, що коли йдеться про відносини, пов'язані із шлюбом, стосунки між подружжям, батьками і дітьми, членами сім'ї та родичами (коло яких визначає СК), керуватися, передусім, слідує нормами СК України, якщо інше прямо не застережене у законі. Разом із тим, оскільки сімейні відносини за своєю сутністю є цивільно-правовими, то зазначене не виключає, а навпаки, припускає застосування до їх регулювання також і норм ЦК України.

Такий висновок не лише ґрунтується на теоретичних конструкціях, але має під собою і легальну основу. Зокрема, ст. 8 СК України встановлює, що майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами, не врегульовані СК України, регулюються відповідними нормами ЦК України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Таким чином, зазначена норма СК України визначає засади субсидіарного застосування норм цивільного законодавства до регулювання сімейних відносин.

На перший погляд, зі змісту названої норми, нібито, випливає, що умовами застосування норм ЦК України до регулювання сімейних

[1] Труба В. І. Сімейне право в системі галузей приватного права. *Актуальні проблеми приватного права України:* Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнєцової / Відп.ред. Р. А. Майданик, О. В. Кохановська. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 460.

відносин є: 1) майновий характер сімейних відносин; 2) неврегульованість їх СК України; 3) відповідність такого регулювання суті цих відносин.

Однак такий висновок суперечить засадам субсидіарного застосування Цивільного кодексу, встановленим ст. 9 ЦК України, котра передбачає, що положення останнього застосовуються до сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства.

З врахуванням існування зазначеної колізії правових норм, при вирішенні питання про застосування норм ЦК України до сімейних відносин, слід виходити з того, що ЦК України за своєю концепцією та змістом є кодексом приватного права, якому відводиться провідна роль у системі законодавства, що регулює відносини за участю приватної особи. Отже положення ЦК України може застосовуватися не лише до «суто цивільних» відносин (у вузькому розумінні цього поняття), але й до будь – яких взаємин (як майнових, так і немайнових) суб'єктів приватного права, що не врегульовані спеціальним законодавством. Інше рішення неминуче погіршує становище осіб, які перебувають у сімейних відносинах, порівняно з тими, що не є учасниками таких відносин.

До цього слід додати, що, як випливає з суті додаткового застосування норм однієї галузі законодавства до відносин іншої галузі, має йтися про субсидіарне застосування не лише ЦК України, але й інших актів цивільного законодавства. Разом із тим, для субсидіарного застосування цивільного законодавства до сімейних відносин норм ЦК України необхідною є неврегульованість сімейних відносин не тільки нормами СК України, але й іншими актами спеціального сімейного законодавства.

Що стосується вимоги відповідності норм ЦК України «суті сімейних відносин», до яких вони можуть застосовуватися субсидіарно, то така вимога є надто неконкретною, щоб мати значення критерію визначення кола норм ЦК України, які підлягають застосуванню. Натомість, більш правильним є керуватися тими міркуваннями, що норми ЦК України можуть застосовуватися у випадку прогалин в сімейному законодавстві до будь яких сімейних відносин, що мають майновий характер, а також до тих немайнових відносин, зміст яких охоплюється положеннями книги другої ЦК України «Особисті немайнові права фізичної особи».

Оскільки зазначені питання є дискусійними, що знайшло відображення у правовій доктрині, постає питання, чому виникла така ситуація?

У пошуках відповіді на нього необхідно повернутися в початкову точку, поглянути на ті основи, які визначають в нашому суспільстві розуміння суті сімейних відносин. У зв'язку з цим, доречно пригадати те, що право є елементом культури, відображаючи особливості світогляду того або іншого співтовариства людей. Оскільки, у свою чергу, світогляд значної частини суспільства формується (відбивається, трансформується) на основі певної релігії (або схожого по суті філософського учення), то і суть, принципи, зміст права, в значній мірі (прямо або опосередковано), визначаються цим чинником. Саме вказаними обставинами обумовлено існування в Європі Західної та Східної традицій, в рамках яких відбувається розвиток окремих галузей права.

Філософсько-етична основа християнського шлюбу починає впливати на правове регулювання цього суспільного інституту вже незабаром після надання християнству статусу офіційної релігії в Римській імперії. У міру формування двох гілок християнства – західної (католицизму) і східної (ортодоксальної, православної) відбувається диференціація розуміння значення шлюбу на Заході та Сході Європи.

Одним з головних положень православного християнства в цій сфері є визнання ним «помилковості» характерного для Заходу так званого «реалістичного» підходу до оцінки мети шлюбу, суть якого полягає в тому, що шлюб розцінюється, перш за все, як засіб створення умов для продовження роду, внаслідок чого знижується значення духовного і інтелектуального аспектів шлюбу. Саме ж православ'я практично від часів свого виникнення як гілка християнства дотримується протилежного підходу – ідеалістичного, згідно з яким головна мета шлюбу полягає не в задоволенні потреби продовження роду, а в прагненні до розвитку, вдосконалення, повноти буття. Обґрунтування такого бачення суті шлюбу Іоанн Златоуст бачив у тому, що людина, яка не перебуває в шлюбі, це не людина, а тільки її половина. Чоловік і дружина не двоє людей, а одна людина.

З цих позицій сімейні відносини не можуть розглядатися як складова предмету цивільно-правового регулювання, оскільки це приземлює їх, позбавляє духовності і применшує значення моральні

но-етичних основ. Звідси випливає той висновок, що вони мають регулюватися спеціальним законодавством, яке визначає особливий характер шлюбу як соціального інституту. З цих позицій, прийняття Сімейного кодексу України, як окремого кодифікованого акту, виглядає цілком логічним, хоча й породжує питання щодо визначення особливостей останнього та співвідношення його норм з положеннями Цивільного кодексу.

Таким чином, проблема визначення місця сімейного/ родинного законодавства у вітчизняній правовій системі ускладнюється тим, що недостатньо враховуються особливості традиції приватного права в Україні, які полягають у співіснуванні та одночасному впливі в Україні Західної та Східної традицій приватного права. Це зумовило ту особливість українського права, що інститути речового і зобов'язального права мають підґрунтям засади римського права (як правило, в німецькій інтерпретації) – Західна традиція, в той час як сімейне і, частково, спадкове право тяжіють до Східної традиції. Ця особливість мала б враховуватися і в процесі правотворчості, і при тлумаченні та застосуванні юридичних норм, які регулюють відносини за участю приватної особи. Однак поки що враховується цей чинник недостатньо. У результаті через дискусії стосовно співвідношенні ЦК України та СК України, створюються додаткові перешкоди оновленню сучасної концепції українського законодавства – як цивільного, так і родинного.

Оскільки при згаданих суперечках з цих питань у якості аргументів використовується посилання на європейський досвід, далі торкнемося цих питань.

Сімейний кодекс України і проблема визнання його окремішності[1]

Одним із завдань оновлення українського цивільного законодавства та адаптації його положень до засад європейського права вважається консолідація норм, що регулюють майнові та немайнові відносини на засадах рівності сторін та засадах диспозитивності правового регулювання їхньої поведінки, у єдиному Цивільному кодексі. Від-

[1] Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Давидова І. В. Родинні цінності України перед загрозами гібридної війни. Цивілістична платформа. 2025 № 2 (5). С. 22-45.

так вже скасований Господарський кодекс України, планується скасувати Сімейний кодекс України та Закон України «Про міжнародне приватне право», включивши їх до ЦК України, як складові Книги останнього.[1] Власне, у такій пропозиції, як варіанту концепції кодифікації вітчизняного цивільного законодавства, нічого надзвичайного немає. Більш того, зауважимо, що саме таку структуру мав проєкт у редакції від 25 серпня 1996 року,[2] прийнятий 25 серпня Верховною Радою України у першому читанні 5 червня 1997 року.[3] (Якщо оцінювати термін «рекодифікація», котрий вживається як синонімічний щодо виразу «оновлення цивільного законодавства», то можна визначити головний акцент «оновлення»: це відновлення принципових засад «кодифікації», яка була незвершена. Вдаючись до алюзій, можна сказати, що йдеться не тільки – і навіть не стільки – про «принципове оновлення», скільки про «реконкісту» у цій галузі).

Головним доказом на користь регулювання цих відносин у Цивільному кодексі є те, що за їхньою сутністю сімейні відносини є відносинами цивільними, котрі ст. 1 ЦК визначає як особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. При цьому сімейні відносини поміж інших цивільних відносини виокремлюються за підставами їхнього виникнення: шлюб, кровне споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання, встановлення опіки та піклування тощо. Ця позиція часто-густо обґрунтовується посиланням на те, що ЦК України регулює як майнові, так і особисті немайнові відносини, ліквідувавши, таким чином, характерний для радянського цивільного права критерій розмежування цивільних (головним чином, майнових) та сімейних (головним чином, немайнових) відносин.

В цілому рішення проєкту Цивільного кодексу України, на перший погляд, виглядали зовні привабливо, об'єднуючи в одну структуру весь комплекс відносин, що стосуються визначення становища при-

[1] Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. 128 с.; З приводу концепції щодо модернізації Цивільного кодексу України (рекодифікації). URL:https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiyi-schodo-modernizatsiyi-tsivilnogo-kodeksu-ukrayini-rekodifikatsiyi

[2] Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. *Українське право*. 1996. № 2. С. 32-523.

[3] Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р., прийнятий Верховною Радою у першому читанні 5 червня 1997 р. *Українське право*. 1999. № 1. С. 32-558.

ватної особи (зокрема, в сімейно–побутовій сфері). Відповідно, шлюб і сім'я розглядалися не як самоцінність, а як закріплення цінності ще більш високого порядку – забезпечення пріоритету індивідуальних прав приватної особи (якби йшлося не про цивільні відносини, то ще більш привабливим було б позначення «права людини»).

Відтак прийняття Верховною Радою України 10 січня 2002 року Сімейного кодексу України виявилося для багатьох певною мірою несподіванкою і поставило питання: наскільки виправданим є таке рішення?

Як важливий аргумент на користь ліквідації Сімейного кодексу України і включення відповідних норм до складу Цивільного кодексу у дискусіях звучить твердження, що у більшості європейських країн відсутні спеціальні сімейні кодекси (іноді це звучить ще більш категорично – «у жодній європейській країні немає Сімейного кодексу), а відносини у цій сфері регулюються за допомогою включення до ЦК, побудованих за пандектною системою, розділу «Сім'я»/ «Сімейне право». До прикладу, BGB містить книгу четверту «Сімейне право». Таку саму або схожу структуру використовують послідовники німецького концепту цивільного законодавства. Власне, тут має місце прагнення максимального втілення у життя концепції «доцільності єдності правового регулювання відносин між приватними особами».

Попри його позірну вагомість, цей аргумент спростувати не так вже й складно. Звернувшись до гарно систематизованого компаративістського дослідження регулювання сімейних відносин, визначимо ставлення до вирішення цього питання у країнах, які входять до складу ЄС, тобто охоплених процесом євроінтеграції.

Картина вимальовується досить цікава. У державах Західної Європи – членах ЄС (Австрія, Бельгія, Німеччина, Нідерланди, Люксембург) джерелами сімейного права є норми (зазвичай створені на базі Французького, Німецького, Австрійського цивільних кодексів), включені до складу Цивільного кодексу відповідної держави.[1]

Але в країнах Східної Європи, частина з яких має багато спільного в історичному розвитку з Україною, що робить важливим огляд на особливості джерел їхнього сімейного права, картина виглядає інакше. Якщо в Чехії, Румунії Цивільні кодекси регулюють також сімейні

[1] Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород, РІК-У, 2021. С. 64-70.

відносини, то в Польщі діє Сімейний (Родинний) кодекс, у Молдові (котра наразі не є членом ЄС, але прагне цього) діє Сімейний кодекс. Сербія має спеціальний Сімейний закон. Складнішою є система регулювання сімейних відносин Угорщині, де сімейному праву присвячена Четверта книга ЦК, але істотно «підкріплена» Законом «Про захист сім'ї».[1]

У Південній Європі, де членами ЄС є Греція, Іспанія, Італія, Мальта, Португалія, Словенія та Хорватія, у більшості з названих країн сімейні відносини регулюються цивільними кодексами. У деяких з них є також низка спеціальних законів у галузі сімейного права – Греція, Італія, а в Іспанії на території Каталонії діє Сімейний кодекс 1998 року. У Словенії та Хорватії сімейні відносини регулюють спеціальні Сімейні кодекси (у Словенії -2017 року, у Хорватії – 2015року).[2]

Строката картина вимальовується у нордичних державах. При цьому тільки у Швеції сімейне право є частиною цивільного. Натомість Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія надають перевагу регулюванню сімейних відносин спеціальними законами різного рівня кодифікації.[3]

Що стосується країн Балтії, то й тут є відмінності у обранні оптимального підходу регулювання сімейних відносин. У Естонії це робиться за допомогою спеціальних законів, Латвія та Литва воліють регулювати сімейні відносини, використовуючи Цивільні кодекси.[4]

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що в країнах ЄС співіснують різні підходи щодо джерел регулювання сімейних відносин, зумовлені історичними, світоглядними чинниками, розумінням сутності шлюбно–сімейних відносин, філософією шлюбу та сім'ї.

Значною мірою мірі вказаними обставинами обумовлено існування в Європі Західної і Східної традицій, в рамках яких відбувається розвиток окремих галузей права.

Філософсько–етична основа християнського шлюбу починає впливати на правове регулювання цього суспільного інституту вже незабаром після надання християнству статусу офіційної релігії в Римській імперії.

---

1 Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: 2021. С.71-76.
2 Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: 2021. С. 76-82.
3 Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: 2021. С. 84-88.
4 Менджул М. В. Порівняльне сімейне право, 2021. С. 89-92.

Якщо, наприклад, в класичному римському приватному праві шлюб розглядається, перш за все, як договір, спрямований на зміну правового, особистого і матеріального стану громадян, то з приходом християнства йому надають значення самостійного суспільного і правового інституту. Шлюб стає таїнством, а його соціальна значущість визначається тим, що він розцінюється як основа сім'ї, суспільства, Церкви, держави і разом з тим як регулятор моралі, а також взагалі всіх позитивних елементів людського співтовариства.

Разом із тим, у міру формування двох гілок християнства – західної (католицизму) і східної (православної) відбувається диференціація розуміння значення шлюбу на Заході і Сході Європи.

Важливим доказом на користь окремого СК України є те, що він охоплює низку відносин неюридичного характеру.

У свою чергу, підґрунтям неюридичних норм та правил є менталітет суспільства, котрий включає в себе головні характеристики етносу і є одним з провідних критеріїв при зіставленні націй одна з одною. У такому сенсі, «менталітет» як спосіб мислення, світосприйняття, духовної налаштованості, притаманний індивіду або групі, використовується для характеристики національних особливостей народів, особливостей культури.

Менталітет суспільства базується не на системі логічних категорій і понять, а на суперечливих образах або стереотипах думок, уявлень, дій, які навертають людину до певних типів реакцій, виступаючи своєрідним механізмом, що визначає характер довготривалих форм поведінки і думок людини в рамках тієї чи іншої спільності. Менталітет – це характеристика стану рівня і спрямованості свідомості (індивідуальної і групової), її здатності до засвоєння норм, принципів і цінностей життя, до адаптації до умов соціального середовища, впливу на неї, до відтворення досвіду попередніх поколінь.

Національний менталітет – образ мислення, духовна налаштованість, властива певній конкретній етнічній спільності.

Хоча, як і в інших країнах Європи, в Україні відбуваються складні трансформації моделі шлюбу і сім'ї (підвищення віку вступу до шлюбу і дітонародження, різноманіття форм шлюбних стосунків та форм сімейних об'єднань, поширення позашлюбної народжуваності), однак міжнародні порівняння свідчать, що українці раніше і частіше

реєструють шлюб та народжують дітей у традиційному шлюбі, ніж населення більшості країн Європи.

Зауважимо, що у консерватизмі суспільства, його менталітету не вбачається нездоланної загрози розвитку суспільних відносин у цій галузі, оскільки сьогодні саме поняття «традиційної» сім'ї розмивається, – і це об'єктивна реальність, що зумовлена лібералізацією поглядів у суспільстві, емансипацією жінок та розширенням їхньої участі на ринку праці, в громадській діяльності.

Відтак, обираючи напрям удосконалення регулювання сімейних відносин, маємо враховувати національний менталітет, який є підґрунтям розуміння концепту сімейного права і визначення засад сімейного законодавства.

Викладені міркування є першим з доказів на користь того, що основним спеціальним джерелом сімейного законодавства України має бути Сімейний кодекс, котрий поряд із Цивільним кодексом, належить до найважливіших законодавчих актів, що визначають та забезпечують статус приватних осіб.

Після повномасштабного російського вторгнення в Україну ситуація, як на наш погляд, істотно змінилася, оскільки агресія завдала відчутної шкоди не тільки економіці України, суспільству в цілому та окремим приватним особам, але й усій системі міжособистісних зв'язків, зокрема, сімейним відносинам.

Якщо після анексії Криму та утворення, так званих, «днр» та «лнр» такі відносини зазнали негативного впливу, головним чином, на цих територіях, то з 24 лютого 2022 року у руйнівний вир були втягнуті мешканці більшості областей України. Розлучені сім'ї, вимушено розкидані по світу родини, насильно або обманом вивезені за кордон українські діти, неможливість реалізації права батьків на виховання дітей, утруднення встановлення опіки над малолітньою дитиною, яка залишилася без батьків, неможливість реалізації положень частини 1 ст. 52 Конституції України і положень Конвенції ООН про права дитини 1989 р. та інших міжнародних правових актів щодо здійснення прав дитини – далеко не повний перелік наслідків війни для українських сімей і родин, з якими вже зіткнулася і юридична практика.[1]

[1] «Не хочу бути одруженим з цією жінкою». Адвокатка про те, чому велика війна примусила багатьох українців переосмислити свій шлюб. 5 серпня 2023. Автор: Євгенія Корольова. URL:https://life.nv.ua/ukr/socium/rozluchennya-chomu-rozluchayutsya-ukrajinci-yak-platiti-alimenti-za-kordonom-pid-chas-viyni-advokat-50343971.html

В таких мовах, як на нашу думку, було б легковажно розсіювати норми, що стосуються шлюбу, сім'ї, стосунків батьків і дітей, опіки, піклування тощо поміж норм ЦК України. Натомість доцільно доповнювати і удосконалювати Сімейний кодекс України, наповнюючи його нормами, появи яких вимагає життя у воєнний та повоєнний час.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що Європейський концепт права ґрунтується не на вимогах однакового регулювання відносин у сфері буття приватної особи, а на прагненні забезпечення максимального комфорту буття особи та її прав.

Це головна вимога адаптації національного права до засад ЄС. Тому вирішальним є не те, якими законами, кодексами регулюються сімейні відносин, а як вони мають координуватися у процесі зближення законодавства держав-членів ЄС.

Відтак, якщо положення Сімейного /Родинного кодексу тощо відповідають регламентам ЄС, які визначають засади сімейних стосунків,[1] то цього цілком достатньо і немає підстав для включення його до ЦК України.

Висновки

Підсумовуючи результати вивчення деяких актуальних проблем сімейних правовідносин під кутом зору аксіології, можна зробити наступні висновки.

При розгляді категорії «сімейні відносини» необхідно враховувати, що ця категорія, починаючи зі стародавніх часів, звичаєвого права і формування римського права, ніколи не була суто приватноправовою. Внаслідок суспільної цінності сімейних відносин, їхнє регулювання практично в усіх правових системах «європейського типу» здійснювалося і здійснюється на змішаних публічно-правових засадах. Відтак сімейні правовідносини слід оцінювати із врахування цієї їхньої особливості і не прагнути механічно відносити до сфери цивільного законодавства.

Існування окремого сімейного законодавства з елементами публічності в методі правового регулювання в умовах гібридної війни має низку переваг, до яких, зокрема, належить закріплена в ньому

[1] Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: С. 93-104

можливість і обов'язок забезпечити більш повний юридичний захист прав та інтересів соціально вразливих учасників сімейних відносин (дітей, людей похилого віку, інвалідів тощо).

Оскільки сімейне законодавство містить елементи публічно-правового регулювання, в умовах війни це може дозволити також використовувати його для вирішення завдань збереження сімейно-родинних цінностей, які наразі можна вважати елементом національної безпеки України

Ключові слова: аксіологія, сімейні цінності, сімейне законодавство ЄС, Сімейний кодекс України, правовий статус особи, сім'я, правовідносини, підстави виникнення правовідносин, сімейні правовідносини, сімейна юстиція, діти, підлітки, захист прав та інтересів, самозахист, війна

Розділ 4

РОДИННІ ЦІННОСТІ УКРАЇНИ ПЕРЕД ЗАГРОЗАМИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ[1]

DOI 10.32837/11300.29956

Євген Харитонов
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Олена Харитонова
докторка юридичних наук, професорка,
членкиня-кореспондент НАПрН України

Ірина Давидова
докторка юридичних наук, професорка

Вступ. Більше 11 років (хоча більш точним було б вести лік від початку 90-х років минулого століття – від набуття Україною незалежності) наша держава існує у стані гібридної війни, яку веде проти України Російська Федерація. Ця обставина мала би враховуватися при визначенні всіх напрямків розвитку держави і суспільства, зокрема, правової системи, однак послідовної державної політики у цій галузі, поки що не спостерігається. Звісно, певною мірою це можна пояснити відволікаючою дією такого потужного чинника, як пандемія КОВІД-19, котра зачепила не тільки Україну, а й багато країн світу. Але за характером і обсягом створюваних проблем та за своїми наслідками гібридна війна для України (а в перспективі й для усього світу) є набагато серйознішим викликом). Відтак проблема полягає у з'ясуванні характеру і ступеню впливу гібридної війни на всі сфери буття держави та суспільства, зокрема на правову систему України, і юридичне регулювання відносин, що найбільшою мірою вразливі в умовах такої війни. Зокрема, до останніх належать сімейні (точніше, родинні) відносини, зв'язки та цінності, котрі є безпосереднім об'єктом ворожої агресії.

[1] Матеріал був опублікований: Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Давидова І. В. Родинні цінності України перед загрозами гібридної війни. Цивілістична платформа. 2025 № 2 (5). С. 22-45.

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю з'ясування сучасних тенденцій науки цивільного права у розробленні сфер і груп відносин, а також цінностей, які потребують особливої уваги і правового/юридичного регулювання/ захисту їхніх учасників, з огляду на загрози гібридної війни. До них ми відносимо, зокрема, ті родинні цінності, які опинилися під руйнівним впливом всіх проявів гібридної війни. На особливу увагу заслуговують цінності, що вже зараз піддаються активній руйнації з боку ворога: негативний вплив на цивілізаційну самоідентифікацію українців (особливо такої вразливої категорії осіб, як діти), руйнування сімей, родин тощо, а також можливі засоби самозахисту у сімейних відносинах.

У науці цивільного права останніми роками спостерігається значне пожвавлення у питаннях євроінтеграційних змін законодавства, його рекодифікації. У сфері сімейних відносин ці зміни обґрунтовуються трансформацією моделі шлюбу і сім'ї, підвищенням віку вступу до шлюбу і дітонародження, різноманіттям форм шлюбних стосунків та форм сімейних об'єднань, поширенням позашлюбної народжуваності – явищами, характерними для європейських країн. На цьому тлі, йдеться, зокрема, і про недоцільність збереження Сімейного кодексу України. Робиться це, як на нашу думку, без врахування традиційних національних рис сімейного способу життя: високого рівень шлюбності населення, сімейної солідарності і взаємодопомоги поколінь, а також величезної кількості проблем, що наразі виникають у сфері сімейних відносин після повномасштабного російського вторгнення в Україну. До них слід віднести велику кількість зруйнованих сімей, значне число осіб з ПТСР, які повертаються в родини і мають адаптуватися знову до сімейного життя, дітей, що піддаються ворожому психологічному впливу тощо. У таких умовах, було б легковажно переносити норми, що стосуються шлюбу, сім'ї, стосунків батьків і дітей, опіки, піклування тощо, до ЦК України, де вони можуть опинитися у затінку численних норм Цивільного кодексу.

У процесі дослідження авторами застосовувалися багато які з традиційних для правознавства методів наукового пізнання: діалектичний, порівняльно-правовий, формально-логічний та інші. Зокрема, за допомогою діалектичного методу було визначено наявні підходи щодо розуміння природи цінностей, їх класифікації, а також таких категорій, як «менталітет», «фронтир», «цивілізація», «гібридна вій-

на». Історичний метод було використано при дослідженні формування традиційних цінностей української родини, становлення інституту сім'ї. Використано також метод соціологічних досліджень при аналізі трансформацій ставлення українців до шлюбу. Порівняльно-правовий метод слугував методологічною підставою порівняльних досліджень традиційних родинних цінностей українців та європейців.

Разом із тим, на цьому тлі найважливішим був аксіологічний метод, котрий, власне і зумовив можливість погляду на регулювання родинних (сімейних і суміжних з ними) відносин під іншим кутом зору. На нашу думку, саме його використання у цій галузі є найбільш перспективним.

Гібридна війна як чинник впливу на родинні цінності

Термін «гібридна війна» став популярним відносно недавно, але наразі набуває усе нових відтінків.

Аналізуючи цей феномен у контексті російсько-української війни, дослідники наголошують, що «поняття гібридної війни виявилося теоретично і практично найбільш придатним для визначення специфіки дій рф, яка, поєднуючи мілітарні, квазімілітарні, дипломатичні, інформаційні, економічні засоби, не гребуючи ядерним шантажем, послідовно намагається досягти в Україні та в інших точках світу власних, не вповні зрозумілих міжнародній спільноті політичних цілей».[1] При цьому принциповою для розуміння специфіки гібридної війни називається ідея функціонального перетворення на зброю традиційно невійськових засобів силового впливу та об'єднання їх на цій підставі з власне військовими методами».[2]

Однак заперечення доцільності визнання окремих видів війни і прив'язування до «функціонального перетворення на зброю традиційно невійськових засобів силового впливу та об'єднання їх на цій підставі з власне військовими методами», позбавляє можливості їхнього спеціального аналізу у випадках, коли агресор уникає «визнання стану війни», не використовує «власне військові методи» тощо, а досягає ба-

[1] Яворська Г. М., Їжак О. І. Феномен гібридної війни. *Світова гібридна війна: український фронт*: монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. С.15.

[2] Яворська Г. М, Їжак О. І. Феномен гібридної війни. *Світова гібридна війна: український фронт*: монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. С. 26, 28.

жаних ним цілей у інший спосіб (політичний, економічний, юридичний, ментальний-релігійний, дипломатичний, культурний та ін. тиск).

Тому, на нашу думку, доцільно розуміти «гібридність» війни у широкому сенсі – як соціального конфлікту, протистояння держав, спільнот, суспільств, цивілізацій. Війна у такому сенсі може охоплювати також збройний конфлікт, але може відбуватися взагалі без застосування традиційної зброї, але із застосуванням інших засобів впливу (примусу) підпорядкування однієї сторони конфлікту іншій його стороні.

Критерієм їх розмежування є: цілі, мотивація, умови, інструменти, методи, результат. Із врахуванням цих критеріїв можуть бути виокремлені наступні види гібридної війни: 1) мілітарна (слово «війна» тут часто заміняють позначеннями «визвольний похід», «виконання інтернаціонального обов'язку», «уведення обмеженого контингенту», «спеціальна воєнна операція» тощо); 2) інформаційна; 3) дипломатична; 4) економічна; 5) юридична; 6) ідеологічна; 7) культурна; 8) кібернетична; 9) релігійна; 10) психологічна.

Серед них особливе місце має війна психологічна, оскільки, як зазначав К. фон Клаузевіц, війна – це, передусім, «акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю».[1] Війна за своєю сутністю є примушуванням людей до певної поведінки. Кожна війни тягне певні психологічні наслідки тощо. «Психічна війна», це риса будь-якої гібридної війни. За допомогою засобів психічного впливу, «новий гібридний світо(без)порядок … вибудовується на наших очах, – це не якийсь «транзитний стан», це і є нова реальність, котру аж ніяк не можна екстраполювати на реалії минулого. … Поки що москва робить те, що вона робила завжди, і досить успішно, – знищує існуючу реальність».[2]

Констатуючи, що війна між державами, війна за людський розум і волю ведеться постійно (на комерційному, психологічному, ідеологічному та інших фронтах,[3] слід відзначити також подібність, «спорідненість» інформаційної та психічної війни (прикметно, що для позначення психологічного насильницького впливу на духовну,

[1] Карл фон Клаузевіц. Природа війни. пер. Руслан Герасимов. Харків: Vivat, 2018. С. 8-11.

[2] Світова гібридна війна: український фронт: моногр. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. С.9-10.

[3] Золотар О. О. Інформаційна безпека людини: теорія і практика: моногр. Київ: АртЕк, 2018. С. 7.

емоційну, психічну тощо сферу людини використовуються терміни інформаційна, консцієнтальна, ментальна, цивілізаційна, ціннісна війна). У процесі «інформаційної війни» психічний вплив зазвичай здійснюється через інформацію, щоб досягти результату шляхом духовного насильства.

Водночас психічне насильство може бути результатом фізичних дій. Зокрема, є геноцид, спрямований на те, щоб не лише привласнити чужі території, але й закріпити успіх шляхом деформації свідомості населення окупованих територій.

Таким чином поняття інформаційної війни і війни психічної різні за обсягом і заходами, що застосовуються.

«Гібридна війна надає перевагу тому, хто вміє працювати з масовою свідомістю. Сторона, що атакує, повинна доводити справедливість своїх дій як власному народові, так народу, на який націлена атака. А для атакованої сторони досить важко давати відповідь такій неоголошеній війні».[1]

Консцієнтальна війна

Останнім часом набуло популярності позначення «консцієнтальна війна» (від латинського constientia – «свідомість» або «совість», тобто, «консцієнтальна війна» – «війна на ураження свідомості»), Використовуючи його для характеристики російсько-української війни, вказують, що вона «є не боротьбою різних інтересів, а передусім змаганням цінностей, що є характерним для війн міжцивілізаційних, війн, котрі вкладаються в концепцію консцієнтальної війни, війни духовної та смислової». Така війна «спрямована на віртуальний простір та впливає на пізнавальну сферу людини. Об'єктами впливу тут є світоглядні переконання населення та цінності, сформовані у суспільствах. Мета – від тактичної цілі – зміни ставлення людей до процесів та подій до стратегічної цілі – зміни їх самоідентифікації». Ще з кінця 90-х років Москва розпочала війну за свідомість українців, бомбардуючи їх наративами, а Україна не одразу усвідомила, що наративи формують не тільки розуміння минулого, але і програмують майбутнє. Та наратив-

[1] Почепцов Г. З історії поняття гібридної війни в США і Росії. 1 листопада 2015. URL: https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14619/2015-11-01-z-istorii-ponyattya-gibrydnoi-viyny-v-ssha-i-rosii/

на війна, та невід'ємна частина великої стратегічної консцієнтальної війни завдала Україні найбільшої шкоди, призвела до то, що українці виявились не готовими до початку гібридної агресії Росії у 2014 році.[1]

Концепція «консцієнтальної війни» акцентує увагу на значенні «світоглядних переконань населення» та «цінностей, сформованих у суспільстві», як об'єктів агресії (вони ж, очевидно, є змістом «свідомості», на ураження якої спрямована війна).

Але треба шукати відповідь на питання, чим «бомбардування свідомості наративами» відрізняється від інформаційної війни, яка ведеться тими самими наративами і має таку саму мету «ураження свідомості»?

Ми писали, що помітної різниці між цими поняттями немає. Тому не виділяли «консцієнтальну війну», як вид гібридної війни.

Деякі автори вважають, що за будь-яких обставин між державами буде йти війна за вплив на людську свідомість, але відносять інформаційну та консцієнтальну війни до складників гібридної війни,[2] які безпосередньо визначають роль людини у ній. [3]

«Ментальна» війна

Популярним також є позначення «ментальна війна», яким охоплюються терміно-поняття «когнітивна війна», «консцієнтальна війна», «семантична війна», «дискурсивна війна» тощо, котрі з різних боків описують одне й те саме явище – ураження нематеріальних складових мілітарної потуги: людської волі, духу, свідомості тощо.[4]

Позначення «ментальна війна» (часом – «мережева війна») активно використовують російські військові та політики для «тео-

[1] Шумка А. В. Російська агресія в Україні 2022 року як консцієнтальна війна. URL: https://www.polukr.net/uk/blog/2022/12/rosijska-agresija-v-ukraini-jak-konceptualna-vijna/

[2] Ващенко Н. М. Теоретичний вимір дослідження поняття «консцієнтальна війна» в умовах гібридної агресії Росії проти України. *Новітні тенденції в медіагалузі:* ІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 07 квітня 2020 року). Київ, 2020. С. 1-8.; Горбенко Ю. Л. Особистість у гібридній війні: психологічний вимір. *Психологія і особистість.* 2017. № 2 (12). С. 30-39; Сенченко М. І. Латентна світова інформаційна війна. Київ: ФОП Стебеляк, 2014. С. 14-15.

[3] Тараненко М. М., Ярош І. С. Роль людини в гібридній війні: українська революція 1917-1921 рр. та сучасність. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 2. С. 36-39.

[4] Сергій Громенко. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. 23 травня, 2022, glavcom.ua. URL: https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html

ретичного» обґрунтування зміни світового порядку відповідно до їхніх уявлень.

Для цього вони інтерпретують «Стратегії національної безпеки» США щодо «мереживних війн» зі зміною знаків «плюс» на «мінус» і навпаки та розставлянням відповідних російських ідеологічних наголосів. Відправною тезою є твердження, що джерелом загроз є США та їхні союзники. Зумовлено це тим, що США слабшають, їхні еліти деградують, а єдиним способом подолати цю екзистенційну кризу для них є війна проти головного суперника – росії, яку вони бажають перемогти без «демографічних втрат». Вороги прагнуть поступово вивести/витравити росіян (в онтологічному розумінні) як народ, як цивілізацію зі своїм культурно-історичним кодом, усунути російську державу як перешкоду на шляху встановлення потрібного їм світового порядку.

Головні риси такої війни вбачаються у наступному: 1) агресія ведеться в «сірій зоні»; 2) війна ведеться «за світогляд окремих громадян та суспільства в цілому»; 3) поразка полягає не в окупації території, а у втраті політичної волі; 4) бліцкриг здійснюється через вплив на еліти та медіа; 5) атака на країну ведеться не лише ззовні, але й зсередини; 6) «абсолютною перемогою вважається окупація духовного простору та суспільної свідомості, коли переможений втрачає здатність відстоювати свої цінності, повністю асимілює чужі та фальшиві установки, які йому нав'язав противник-переможець».

На такому підґрунті ментальна війна визначається як «скоординована сукупність різного масштабу дій та операцій, спрямованих на «окупацію» свідомості супротивника з метою паралічу його волі, зміни індивідуальної та масової свідомості населення для деморалізації армії та суспільства, знищення духовно-моральних цінностей, традицій та культурно-історичних засад держави, «стирання» національної ідентичності народу».[1]

При цьому вважається, що ментальна війна має три рівні: 1) «війна фактів» – їхнє заперечення, викривлення, віддзеркалення чи знецінення; 2) «війна концепцій» – боротьба за інтерпретацію фактів;

[1] Громенко С. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. 23 травня, 2022, glavcom.ua. URL: https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html

3) «війна сенсів» – за право давати феноменам оцінки (Що важливіше – право України обирати рух до НАТО чи право Росії протистояти глобалізації?)».[1]

Оцінюючи значення концепту «ментальність», зауважуємо, що російські науковці у перше десятиліття цього сторіччя з проблематики ментальності та національного менталітету захистили десятки дисертацій.[2] Відтак логічним виглядає припущення, що це була підготовка концепції «ментальної війни», як війни за свідомість.

Оскільки гібридна війна розглядається як цивілізаційне протистояння у контексті процесів глобалізації як «загрози локальним цивілізаціям») та глокалізації, далі враховуємо ту обставину, що основою самоідентифікації кожної спільноти людей слугує ментальність, котра визначає особисту та колективну систему цінностей. Система домінуючих цінностей суспільства виступає підґрунтям його цивілізаційної самоідентифікації (що знаходить зовнішнє відображення у звичаях, традиціях, релігії чи інших світоглядних ученнях) та цивілізаційній ідентифікації його сусідами.

Цінності

Терміно-поняття «цінності» ми вже розглядали раніше[3]. Тому далі лише згадаємо характерні риси цього концепту.

Як зазначає Мандіп Рай: «Цінності – це ключі до багатьох наших мрій і прагнень... вони – фундамент нашого життя, стійкі й базові переконання, яких ми дотримуємося й за якими діємо незалежно від обставин. Усе решта – рішення, які ми приймаємо, амбіції, які плекає-

---

1 «Ментальна війна» як складова гібридної. До чого готується Росія і до чого слід готуватися Україні? 20.05.2022 від UIFuture. URL: https://uifuture.org/publications/mentalna-vijna-yak-skladova-gibrydnoyi-do-chogo-gotuyetsya-rosiya-i-do-chogo-slid-gotuvatysya-ukrayini/; Громенко С. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. 23 травня, 2022, glavcom.ua. URL: https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html

2 Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Менталітет, правоментальність та концепт приватного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України.* 2015. № 8. С.53-59; Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том ІІІ. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру: моногр. Одеса: Фенікс, 2019. С. 35-52.

3 Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том V. Протистояння відкритого та закритого суспільств і приватне право. (Частина І. Приватне право у відкритому суспільстві: монографія. Одеса: Фенікс, 2022. С. 35-63.

мо, взаємини, які будуємо, – це лише відображення й розшифрування наших засадничих цінностей. Вони керують нашим життям, але не всі розуміють їх, їхню владу і те, як ними послуговуватися. Що більше ми знатимемо й розумітимемо власні цінності, то ясніше бачитимемо, що нам важливо, то впевненіше прийматимемо рішення, щоб цього досягти. Мусимо знати власні цінності, щоб краще розуміти себе і свої мотиви. А ще маємо поважати цінності інших людей – щоб бачити світ їхніми очима і вибудовувати з ними стійкі й гармонійні взаємини.

Цінності – це сукупність нашого досвіду, особистих прагнень, родинного спадку і культурного коріння. Вони визначають наші кар'єру, партнера, спосіб життя й цілі, які ми обираємо. Встановлюють обмеження на те, що вважаємо прийнятним, чесним і справедливим. У кожного і кожної з нас є фундаментальний особистий код, який ми несемо за собою протягом життя, і написаний він мовою цінностей. Цінність впливає на те, як ми бачимо світ і що ми взагалі бачимо.»[1]

Як зазначається у доповіді «Ціннісна складова економічних орієнтацій та поведінки», для українців незмінними залишаються такі традиційні цінності як: родина, праця, друзі, спілкування тощо. Особливо актуальними стали дослідження ціннісно-культурних особливостей українців в умовах сьогодення, адже, до значного спектру уже відомих додався вагомий чинник воєнного характеру – повномасштабна війна та ведення активних бойових дій на території України.[2]

Але визнаючи важливість врахування традиційних цінностей (поміж яких на першому місці згадується родина), дослідники цієї проблематики часом переходять до аналізу таких суспільних цінностей, «як прозорість і підзвітність в галузі державного управління, що стане запорукою збереження довіри громадськості до державних інституцій та залучення більшої кількості активних громадян до взаємодії з органами державної влади, до активної участі у громадських організаціях», зазначаючи необхідність посилення їхнього впливу на

[1] Рай, Мандіп. Компас цінностей. Уроки 101 країни про цілі, лідерство і життя; пер.з англ. Наталії Валевської. Київ: Yakaboo Publishing, 2021. С. 16-17.

[2] Ціннісна складова економічних орієнтацій та поведінки: наукова доповідь за ред. Р. Я. Левіна. Київ: НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». 2022. 152 с. URL: http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/Cinnisna-skladova-economichnyh-orijentaciy.pdf 2.

соціально-економічний розвиток України в умовах війни з метою підвищення результативності управління.[1]

Такий підхід нам здається недостатньо зваженим. Попри важливість суспільних цінностей, поза увагою не мають залишатися і цінності сімейні/ родинні тощо, оскільки останні (за ідеальної моделі) мають передувати цінностям суспільним відповідно до максими: сім'я – первинний та основний осередок суспільства.

Родинні цінності за своєю сутністю є цінностями ментальними, тобто такими, що базуються не на системі логічних категорій і понять, а на образах або стереотипах думок, уявлень, дій, які навертають людину до певних типів реакцій. Менталітет – це своєрідний механізм, що визначає характер довготривалих форм поведінки і думок людини в рамках тієї чи іншої спільності. Він виступає як характеристика стану рівня і спрямованості свідомості (індивідуальної і групової), її здатності до засвоєння норм, принципів і цінностей життя, до адаптації до умов соціального середовища, впливу на неї, до відтворення досвіду попередніх поколінь.[2]

«Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне – все це «перетинається» та постійно взаємодіє на рівні менталітету і здобуває кінцеву змістовну складову на вищих – духовному, моральному та релігійному рівнях». [3]

У гібридній війні ментальні цінності є об'єктом атак агресивного сусіда, який прагне відшукати й використати «спорідненість», а за відсутності такої – у кращому разі, створити видимість «подібності менталітетів», а у гіршому, – силоміць нав'язати свої цінності. Для цього активно використовуються наративи про «братні народи», «розколоті цивілізації» тощо.

Очевидно, тому що концепт «розколоті цивілізації» несе деструктивне навантаження, деякі дослідники ведуть мову про «неможли-

---

[1] Копитко М. І., Вінічук М. В., Ганущин С. Н. Вплив суспільних цінностей на соціально-економічний розвиток україни в умовах війни. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна).* 2022. № 2. С. 38–43.

[2] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том ІІІ. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. С. 47.

[3] Смітюх Г. Є., Стрілецький В. В. Український менталітет. URL: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/SacralUkraine/Mentality.html.

вість визнання індивіду носієм лише однієї якоїсь культури»,[1] «відсутність кордонів цивілізацій», «наявність перехідних зон»,[2] а дехто ставить під сумнів існування «чистих», самобутніх окремих цивілізацій, не охоплених взаємодією і трансформацією.[3]

Оцінюючи можливий характер взаємодії родинних, ментальних цінностей у «фронтирі цивілізацій», враховуємо існування двох типів цивілізацій: 1) агресивні цивілізації, які прагнуть нав'язати свої цінності; 2) цивілізації-об'єкт агресії.

Критерієм цивілізації, як і основою самоідентифікації кожної спільноти людей, є її ментальність, оскільки остання визначає особисту та колективну систему цінностей, котра через це може бути об'єктом агресивного впливу держав-загарбників.

Внаслідок дії цих чинників виникає, по-перше, проблема належної самоідентифікації цивілізацій фронтиру, а відтак, проблема визначення підстав і характеру формування адекватних цінностей у цивілізаціях фронтиру, ступеню сприйняття ними чужих цінностей.

Наразі для європейських цінностей є характерною заміна традиційної опозиції «Захід/Схід» на опозицію «Захід/Південь,» або опозицію «Європа/Ісламський світ», або «Європа/Третій Світ». У ролі «чужих» стали виступати авторитарні держави на пострадянському просторі. Передусім, росія та білорусь, чиї засадничі принципи є протилежними згаданим «європейським цінностям».[4]

Природним виглядає, що кожна європейська цивілізація фронтиру має пройти свій шлях відбору і прийняття європейських цінностей (цивілізаційних, суспільних, родинних, особистих)

Принципово інакше виглядає ситуація з «поширенням» (нав'язуванням) цінностей у «російському фронтирі», до якого росія зараховує держави, які вважає «братніми» (тобто, залежними від неї) і котрим вона – якщо не пручаються – «добровільно», а якщо пру-

---

1 Мелков Ю. А. Проблема единства и множественности культур в условиях глобализации: *Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій*: матер. наук.-практ. конф. К. 2003. С. 78-81.

2 Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. К., 2000. С. 355.

3 Шепелев М. А. Глобальный мир, ordonuovo и новая политическая наука: монографія. Днепропетровск, 2002. С. 26.

4 Адаптація України до переходу світ-системи від одно- до багатополюсності: аналітична доповідь, 2013. С. 44-45.

чаються, то й шляхом відкритого насильства нав'язує свої цінності, свою ментальність.

Іноді такі дії можуть передувати військовій агресії і в цьому разі за своїм типом вони є елементом інформаційної війни, не обов'язково пов'язаною зі збройною агресією (що не завжди враховують дослідники). Так, С. Громенко, ще весною 2022 року висловлював думку, що, готуючись до повномасштабного вторгнення в Україну, кремль намагався здобути спочатку перевагу у ментальній війні, і вважав, що саме звідси – статті путіна про «один народ», пам'ятник князю Володимиру у кремлі, тюремні ув'язнення для «історичних» дисидентів.[1]

Погоджуючись з цією тезою, водночас маємо зауважити, що навряд чи є виправданим пов'язувати їх лише «з підготовкою до повномасштабного вторгнення», оскільки аналогічні наративи і дії мали місце набагато раніше і, так само, не припинилися після початку повномасштабного вторгнення.

Із цим пов'язаний другий тип ураження ментальності об'єкту агресії – під час збройної агресії, на тимчасово окупованих територіях тощо, і, зазвичай із застосуванням фізичного та психічного насильства, з метою завдати шляхом цього насильства суттєвого ураження індивідуальній та колективній ментальності.

Утім на окупованих територіях можуть застосовуватися як один, так і другий тип впливу на ментальність місцевого населення. До прикладу, росіяни планують створити в окупованому Мелітополі так званий «Центр юнармійської підготовки». Ця установа має виховувати українських дітей у проросійському дусі, здатних зі зброєю в руках воювати за «российское отечество».[2]

У зв'язку з цим звертається увагу на те, що «зараз на окупованих територіях створені такі умови, що людина, яка не взяла російський паспорт, практично не може існувати. Вона не матиме роботи, не зможе займатися бізнесом, отримувати медичну допомогу, здійснювати поїздки і так далі і таке подібне. Навіть не можна похова-

[1] Громовенко С. «Ментальна війна» як складова агресії Росії проти України. 23 травня, 2022, glavcom.ua. URL: https://glavcom.ua/columns/sgromenko/mentalna-viyna-yak-skladova-agresiji-rosiji-proti-ukrajini-847665.html

[2] У Мелітополі росіяни планують створити перший на ТОТ «Центр юнармійської підготовки», – Федоров. URL: Росіяни планують створити у Мелітополі перший на ТОТ «Центр юнармійської підготовки» (espreso.tv)

ти людину, якщо вона не має такого паспорта. Тому чимало людей змушені брати такі паспорти. Але є частина людей, яка свідомо йде на співпрацю з окупантами, керуючись мотивами меркантильними. Зрештою, серед них є отруєні російською пропагандою. І, схоже, рівень цього отруєння дуже високий». Разом із тим на окупованих територіях нищать і катують людей, які мають українську свідомість. «Зовсім недавно, зазначає П. Кралюк, – довелося мені поспілкуватися із одним чоловіком із Запорізької області, який, перебуваючи на окупованій території, був схоплений феесбешниками й зазнав катувань «на підвалі». Не називаю його імені, оскільки його родичі й далі лишаються на окупованих територіях. Однак мене вразила фраза, сказана цим чоловіком: «Я не думав, що росіяни такі нелюди. Раніше вони були інші».

Спростовуючи це хибне враження, він нагадує Валуєвський циркуляр, Емський указ, масові розстріли киян армією Михайла Муравйова в лютому 1918 року, Голодомор-геноцид… і зазначає, що «звісно, російська армія не збирається вбивати на окупованих територіях усіх українців. Нищать і катують вони людей, які мають українську свідомість. Для них цікаво зробити із «людського матеріалу» «своїх людей», таких собі запроданців». На жаль, це дає результат. І як приклад, автор згадує відомого радянського шпигуна-терориста Павла Судоплатова, який народився у Мелітополі, з часом займав високі посади в радянських спецслужбах, брав безпосередню участь у розробці та виконанні гучних політичних убивств опонентів сталінського режиму та радянської влади (зокрема, Євгена Коновальця, Олександра Шумського, Григорія Ромжі, Романа Шухевича).

У останні роки життя Судоплатов написав мемуари «Розвідка й Кремль», де дає зрозуміти, що боровся із «несправжніми» українцями, які перебувають під західним впливом і зорієнтовані на Європу – і культурно, й політично. Справжній українець, на його думку, має бути зорієнтований на Росію й вірою та правдою служити радянській владі».[1]

[1] Кралюк П. Феномен Судоплатова. Чи достатня в Україні протидія «русскому миру»? 11 лютого 2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-protydiya-russkomu-miru/32814566.html?utm_source=%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%BE+%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0+Daily&utm_campaign=0fbe4fc61b-EMAIL_CAMPAIGN_2024_02_12_12_43&utm_medium=email&utm_term=0_-0fbe4fc61b-%5BLIST_EMAIL_ID%5D

І саме таких прагне отримати російська влада з мешканців українських окупованих територій в результаті ураження свідомості останніх.

Враховуючи значення такого ураження національної ментальності внаслідок морального і фізичного впливу, розглянемо далі деякі пов'язані з цим проблеми загроз для родинних цінностей та їх подолання.

Українські родинні цінності

Розглядаючи це питання, передусім, маємо, зауважити, що родинні цінності, як концепт, за своєю природою є консервативними (чому значною мірою сприяло те, що значна частина їх мала релігійне підґрунтя).

Відтак консерватизм правосвідомості у відповідній галузі зумовлений значною мірою тим, що родинні цінності, на яких ґрунтуються відповідні стосунки нації, народу, етносу, формуються довгий час під впливом різних обставин повсякденного буття.

Зокрема, чинниками властивостей українського родинного (сімейного) менталітету було те, що «хліборобське життя стародавніх українців впливало на родинний устрій. Осілість, стабільний прибуток від праці на землі, чим переважно займалася жінка, робили матір головною особою родини і надовго закріпили тут елементи матріархату. Це стало підґрунтям формування традиційних цінностей української родини, поміж яких – повага до жінки, її рівноправність у родині, особливо шанобливе ставлення до матері, дбайливе ставлення до малих, недужих тощо.

Рівноправність стосунків виявляла себе також у правах жінки на майно, зокрема, на так звану материзну, що не характерно для деяких інших народів, де повним власником є лише чоловік. Емансипованість української жінки пов'язана не лише із залишками матріархату в українському характері, а й з вимушеною відсутністю чоловіка вдома (визвольні війни, козакування, чумацтво тощо). Жінка тоді мусила була брати на себе відповідальність голови сім'ї й виконувала чоловічу роботу.

Українська родина відрізнялася охайністю побуту, потягом до естетизму (вишиванки, писанки, рушники, розписи хат тощо). Завдя-

ки консерватизмові у побуті українська родина з повагою ставилася до народних звичаїв і обрядів, дотримувалася законів гостинності. Сім'ю єднала і спільність національно-культурних зацікавлень, пісенних та побутових традицій тощо.

Життя української родини будувалося на засадах природо-відповідності, які втілювалися в звичаєвому праві та в громадській моралі. Людина природно прагнула сімейного щастя, а тому молоді завжди намагалися створити сім'ю здорову і дружну. Звідси і культ подружньої вірності.

Природовідповідно будувалося і родинне виховання дітей. За важкою щоденною працею батькам ніколи було спеціально займатися вихованням, діти виховувалися прикладом батьків у процесі праці. Природовідповідний характер мало і виховання любові до рідної культури. Рідне є природним. Так трактувалося засвоєння рідної пісні, казки тощо. Підсвідомо сприймалася істина, висловлена згодом К. Ушинським: «...що зовсім не байдуже для духовного розвитку дитини, якою мовою вона говорить в дитинстві» (Ушинський К., 1954, т. 1, с. 272). Дитина, вихована в нормальних родинних умовах, не уявляла собі майбутнього життя поза сім'єю, формувала в собі духовну потребу в ній. Шляхом практичного засвоєння таких чеснот, як любов до батьків, родинна злагода, почуття кровного зв'язку, згуртованості всіх членів родини, духовний потяг до рідного дому, до рідної культури і мови, вона виробляла прагнення і природну потребу творити свою майбутню сім'ю за зразком тієї, з якої вийшла сама».[1]

Хоча, як зауважує далі Олег Леусенко, котрому належить узагальнений виклад традиційних цінностей української родини, вже з часів Катерини II вони зазнавали руйнівного впливу (проникнення деспотизму у сім'ю, перевантаження жінки роботою, надмірне опікування дітей та ін.), однак багато які зі згадуваних цінностей зберігають значення дотепер, про що свідчать результати соціологічних досліджень.

Зокрема, українці практично у всіх соціологічних дослідженнях висловлюють думку, що родина – це основне в житті, головна цінність. Серед українців зберігаються стійкі очікування щодо моделей подружніх стосунків: за чоловіком закріплена роль годувальника

[1] Леусенко О. Цінності української родини. URL: https://oleg-leusenko.livejournal.com/3786339.html

родини, а прерогативою жінки визнається піклування про родину, сімейний затишок, догляд та виховання дітей.

«Як і в інших країнах Європи, в Україні відбуваються трансформації моделі шлюбу і сім'ї. Сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя – підвищення віку вступу до шлюбу і дітонародження, різноманіття форм шлюбних стосунків та форм сімейних об'єднань, поширення позашлюбної народжуваності – спостерігається і в нашій країні, однак міжнародні порівняння свідчать, що українці раніше і частіше реєструють шлюб та народжують дітей у традиційному шлюбі, ніж населення більшості країн Європи. Збережені традиційні національні риси сімейного способу життя: високий рівень шлюбності населення, сімейна солідарність і взаємодопомога поколінь. Орієнтація на самореалізацію у професійній сфері, на досягнення високого соціального статусу не означає відмови від сімейних цінностей чи втрати їх значущості. Сім'я посідає найважливіше місце у системі цінностей українців: у більшості населення зберегло традиційну повагу до сім'ї, розуміє її значення в житті суспільства та особистості. За результатами дослідження становища молоді України у 2016 р., у відповідях на запитання «Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?» жінки і чоловіки були одностайними у виборі – «сімейного щастя». Отже, сімейні цінності радше адаптуються й переглядаються з метою задоволення нових потреб, а орієнтація на фінансово-матеріальне благополуччя може мати в основі прагнення людей забезпечити усім необхідним свою сім'ю, дітей, створити для них кращі умови».[1]

Зауважимо, що ці зміни родинних цінностей відбуваються на тлі згаданого консерватизму сімейного менталітету українців, чинники якого фахівці вбачають у тому, що «ми вийшли з традиційного суспільства, були селянською країною. На початку 1950-х років 70% населення жило в сільській місцевості, де зберігалися свої цінності. Штучна і прискорена урбанізація зламала і спотворила традиційні цінності, створивши напіврозкладене традиційне суспільство, та ще й з великим досвідом радянської безвідповідальної системи відносин, де людина нічого не варта, якщо не займає високої партійної по-

[1] Миколюк О. Сімейні цінності адаптуються… День. 13 травня, 2018 р. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya

зиції. Унаслідок цього не може бути революційних змін цінностей».[1] Ми до цього додамо ще й згадку про такий додатковий чинник консерватизму у цій сфері як вплив візантійського світосприйняття на формування сімейного права в Україні.

Водночас, у консерватизмі менталітету суспільства в умовах гібридної психічної війни варто вбачати не тільки загрози розвитку суспільних відносин у цій галузі, але також і чинник стабільності, протистояння стороннім насильницьким намаганням викорінити національні родинні цінності. Хоча наразі поняття «традиційної» сім'ї розмивається внаслідок лібералізації поглядів у суспільстві, емансипацією жінок та розширенням їхньої участі на ринку праці, в громадській діяльності, у війні тощо, появи нових форм шлюбу та партнерства, однак, на наш думку, це не означає зникнення потреби у створенні родини.

У звязку з цим цікаво згадати позицію судді КСУ О. Первомайського, який образно охарактеризував і бачення сутності шлюбу, і перспективи його збереження. «Можливо, філософи та соціологи мають рацію в своїх прогнозах щодо невідворотної кризи інституту шлюбу… Уявлення про шлюб та його значення змінились, як і багато чого в світі. Однак зрозуміло, що правдиві відповіді на такі футурологічні передбачення поки надійно сховані у мороці майбутнього, й шлюб як конституційне та соціальне явище «переживе» багатьох з тих, що заперечують його історичну перспективу. Шлюб для тих, кому в ньому пощастило усупереч економічним та соціальним змінам, війнам і пандеміям, є фортецею для двох, місцем та водночас джерелом їхньої життєвої сили та професійної наснаги, особистим «Енфілдом» (стадіон ФК «Ліверпуль»), на якому, як відомо, You'll never walk alone (напис на воротах стадіону та гімн ФК)[2]».

Під таким кутом зору варто переглянути позитивне значення деяких змін у ставленні до шлюбу та родинних зв'язків. Скажімо, викликає сумніви суто позитивна оцінка тенденції підвищення в Україні

[1] Головаха Є.: З проблемою «Росія» нам жити довго. 12 листопада 2017. URL: https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociolog-evgeniy-golovaha-s-problemoy-rossiya-nam-zhit-dolgo-1071353.html

[2] Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду України Олега Первомайського у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb01d710-24#T

віку тих, хто укладає шлюб. Хоча при цьому згадується, що це є загальною тенденцією, характерною для більшості країн Європи, яку сприймає Україна,[1] але здається очевидним, що з погляду оцінки демографічних проблем, зумовлених в Україні війною, наша державна політика у цьому питанні не може корелюватися з політикою країн, звідки люди не виїжджають, а куди приїжджають. Це стосується і вирішення правових проблем, які при цьому виникають.

Звісно, такі питання не можуть бути вирішенні за допомогою досить популярних у надзвичайних ситуаціях публічно-правових заходів (досить згадати невдалі спроби подолати таким чином пандемію коронавірусу на її початку). Натомість, варто обговорити можливість використання сімейного (родинного) законодавства, як «законодавства цінностей».

Сімейний Кодекс України і регулювання родинних стосунків

У контексті євроінтеграційних процесів важливою проблемою є адаптація національних правових систем до засад права (законодавства) Європейського співтовариства.

Відтак одним із завдань оновлення українського цивільного законодавства та адаптації його положень до засад європейського права вважається консолідація норм, що регулюють майнові та немайнові відносини на засадах рівності сторін та засадах диспозитивності правового регулювання їхньої поведінки, у єдиному Цивільному кодексі. Відповідно до цього планувалося скасувати Господарський кодекс України, Сімейний кодекс України та Закон України «Про міжнародне приватне право» включити їх до ЦК України, як складові Книги останнього.[2]

Власне, у такій пропозиції, як варіанту концепції кодифікації вітчизняного цивільного законодавства, нічого надзвичайного немає.

---

[1] Соціологія кохання: як українці одружуються і чому розлучаються. Інтерв'ю з провідним науковим співробітником Інституту демографії та соцдосліджень ім. М. В. Птухи НАНУ Людмилою Слюсар, 14 лютого 2018 р. URL: https://ukr.segodnya.ua/ukraine/sociologiya-lyubvi-kak-ukraincy-zaklyuchayut-braki-i-pochemu-razvodyatsya-1113755.html

[2] Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. 128 с.; З приводу концепції щодо модернізації Цивільного кодексу України (рекодифікації). URL: https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiyi-schodo-modernizatsiyi-tsivilnogo-kodeksu-ukrayini-rekodifikatsiyi

Більш того, зауважимо, що саме таку структуру мав проєкт у редакції від 25 серпня 1996 року,[1] прийнятий 25 серпня Верховною Радою України у першому читанні 5 червня 1997 року.[2] (Якщо оцінювати термін «рекодифікація», котрий вживається як синонімічний щодо виразу «оновлення цивільного законодавства», то можна визначити головний акцент «оновлення»: це відновлення принципових засад «кодифікації», яка була незвершена. Вдаючись до алюзій, можна сказати, що йдеться не тільки – і навіть не стільки – про «принципове оновлення», скільки про «реконкісту» у цій галузі).

В цілому рішення проєкту Цивільного кодексу України, на перший погляд, виглядали привабливо, об'єднуючи в одну структуру весь комплекс відносин, що стосуються визначення становища приватної особи (зокрема, в сімейно–побутовій сфері). Відповідно, шлюб і сім'я розглядалися не як самоцінність, а як закріплення цінності ще більш високого порядку – забезпечення пріоритету «особистісних» прав приватної особи (якби йшлося не про цивільні відносини, то ще більш привабливим було б позначення «права людини»).

Тому прийняття Верховною Радою України 10 січня 2002 року Сімейного кодексу України виявилося для багатьох певною мірою несподіванкою і поставило низку питань, поміж яких головними були «Наскільки виправданим є таке рішення?» та «Коли він буде скасованим?»

Така перспектива стала набувати рис реальності після підготовки концепції оновлення цивільного законодавства.

Головним аргументом на користь доцільності регулювання цих відносин у Цивільному кодексі можна вважати те, що за їхньою сутністю сімейні відносини є відносинами цивільними, котрі ст. 1 ЦК визначає як особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. При цьому сімейні відносини поміж інших цивільних відносин виокремлюються за підставами їхнього виникнення: шлюб, кровне споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання, встановлення опіки та піклування тощо. Ця позиція зазвичай обґрунтовується вказівкою на те, що ЦК України регулює як майнові, так і осо-

[1] Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. *Українське право*. 1996 . № 2 . С. 32-523.

[2] Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р., прийнятий Верховною Радою у першому читанні 5 червня 1997 р. *Українське право* . 1999 . № 1 . С. 32-558

бисті немайнові відносини, ліквідувавши, таким чином, характерний для радянського цивільного права критерій розмежування цивільних (головним чином, майнових) та сімейних (головним чином, немайнових) відносин.

Поряд з цим, як важливий аргумент на користь ліквідації Сімейного кодексу України і включення відповідних норм до складу Цивільного кодексу, у дискусіях висловлюється твердження, що у більшості європейських країн відсутні спеціальні сімейні кодекси (іноді це звучить ще більш категорично – «у жодній європейській країні немає Сімейного кодексу), а відносини у цій сфері регулюються за допомогою включення до ЦК, побудованих за пандектною системою, розділу «Сім'я»/ «Сімейне право». До прикладу згадаємо, що Німецький цивільний кодекс (BGB) містить книгу четверту «Сімейне право». Таку саму або подібну структуру використовують численні послідовники німецького концепту цивільного законодавства. Власне, тут має місце прагнення максимального втілення у життя концепції «доцільності єдності правового регулювання відносин між приватними особами». Досить популярна ця точка зору і серед прихильників удосконалення ЦК України за німецьким зразком.[1]

Попри його позірну вагомість, цей аргумент спростувати не так вже й складно.

Звернувшись до гарно систематизованого компаративістського дослідження регулювання сімейних відносин М. В Менджул, визначимо ставлення до вирішення цього питання у правових системах країн, які входять до складу ЄС, тобто, таких, що долучилися до процесу євроінтеграції. Картина вимальовується досить цікава.

У державах Західної Європи – членах ЄС (Австрія, Бельгія, Німеччина, Нідерланди, Люксембург) джерелами сімейного права є норми (зазвичай створені на базі Французького, Німецького, Австрійського цивільних кодексів), включені до складу Цивільного кодексу відповідної держави.

Але в країнах Східної Європи, частина з яких має багато спільного в історичному розвитку з Україною, що робить важливим погляд на особливості джерел їхнього сімейного права, картина виглядає інакше. Якщо в Чехії, Румунії Цивільні кодекси регулюють також сімейні

[1] Дахно І. Цивільний кодекс – виключно пандектний. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/tsyvilnyj-kodeks-ukrayiny-vyklyuchno-pandektnyj/

відносини, то в Польщі діє Родинний і опікунський (Сімейний) кодекс, у Молдові (котра наразі не є членом ЄС, але прагне цього) діє Сімейний кодекс. Сербія має спеціальний Сімейний закон. Складнішою є система регулювання сімейних відносин Угорщині, де сімейному праву присвячена Четверта книга ЦК, але істотно «підкріплена» Законом «Про захист сім'ї».

У Південній Європі, де членами ЄС є Греція, Іспанія, Італія, Італія, Мальта, Португалія, Словенія та Хорватія, у більшості з названих країн сімейні відносини регулюються цивільними кодексами. У деяких з них є також низка спеціальних законів у галузі сімейного права Греція, Італія, а в Іспанії на території Каталонії діє Сімейний кодекс 1998 року. У Словенії та Хорватії сімейні відносини регулюють спеціальні Сімейні кодекси (у Словенії -2017 року, у Хорватії – 2015року).

Строката картина вимальовується у нордичних державах. При цьому тільки у Швеції сімейне право є частиною цивільного. Натомість Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія надають перевагу регулюванню сімейних відносин спеціальними законами різного рівня кодифікації.

Що стосується країн Балтії, то й тут є відмінності у обранні оптимального підходу регулювання сімейних відносин. У Естонії це робиться за допомогою спеціальних законів, Латвія та Литва воліють регулювати сімейні відносини, використовуючи Цивільні кодекси.[1]

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що в країнах ЄС мирно співіснують різні підходи щодо джерел регулювання сімейних відносин, зумовлені історичними, світоглядними, соціальними, ментальними тощо чинниками, розумінням сутності шлюбно–сімейних відносин, філософією шлюбу та сім'ї.

Немає необхідності зупинятися тут детальніше на аргументах щодо доцільності збереження існування в нашій країні окремого Сімейного кодексу (котрий, до того ж, після його прийняття зараховували до новаторських законодавчих актів, оскільки він містив значну кількість норм, що регулюють відносини, які раніше не входили до сфери дії сімейного законодавства УРСР, наприклад, передбачаючи договірні засади регулювання сімейних відносин, заручини, режим окремого проживання подружжя, поновлення шлюбу, особисті не-

[1] Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород, РІК-У, 2021. С. 64-92.

майнові права та обов'язки суб'єктів сімейних відносин тощо). Тим більше, що на користь такого рішення неодноразово висловлювалися і практики (зокрема, адвокати), і науковці.[1]

Разом із тим, на користь існування спеціального базового закону свідчить також величезна кількість вже згадуваних нами проблем, що виникають у сфері родинних (сімейних) відносин під час гібридної війни, особливо після повномасштабного російського вторгнення в Україну. У таких умовах, було б легковажно переносити норми, що стосуються шлюбу, сім'ї, стосунків батьків і дітей, опіки, піклування тощо, до ЦК України, де вони можуть опинитися у затінку численних норм Цивільного кодексу. Натомість доцільно доповнювати і удосконалювати Сімейний кодекс України, наповнюючи його нормами, появи яких вимагає життя у воєнний та повоєнний час. Можливо, доцільно перейменувати його за польським зразком на Кодекс родинний та опікунський з визначенням у ньому Родини, як базового поняття у цій галузі та відповідним поширенням дії цього Кодексу на родинні та суміжні з ними відносини. Але це питання потребує додаткового вивчення із залученням не лише правознавців, але також соціологів, психологів, учителів та інших фахівців у галузі міжособистісних стосунків.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що Європейський концепт приватного права ґрунтується не на вимогах однакового регулювання відносин у сфері буття приватної особи, а на прагненні забезпечення максимального комфорту буття особи та її прав.

Це головна вимога адаптації національного права до засад ЄС. Тому вирішальним є не те, якими законами, кодексами регулюються сімейні відносини, а як вони мають координуватися у процесі зближення законодавства держав-членів ЄС.

Відтак, якщо положення Сімейного кодексу тощо відповідають регламентам ЄС, які визначають засади сімейних стосунків,[2] то немає необхідності включення його до Цивільного кодексу.

Як на нашу думку, така позиція Європейського Співтовариства є додатковим аргументом на користь обрання шляху забезпечення прав особи у родинній сфері.

---

[1] Серед адвокатів та науковців домінує думка про необхідність збереження Сімейного кодексу як окремого законодавчого акту. URL: https://unba.org.ua/news/6018-sered-advokativ-

[2] Менджул М. В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород, РІК-У, 2021. С. 93-104.

Проблеми самозахисту цінностей (прав та інтересів) у родинних стосунках

Варто зауважити існування й інших, «оперативних» варіантів вирішення проблеми, про яке йшлося вище. Розглянемо це на прикладі самозахисту родинних цінностей та інтересів.

Повномасштабне російське вторгнення російських військ в Україну, запровадження у зв'язку цим воєнного стану створили проблеми здійсненню та захисту приватних прав (прав приватної особи), особливо для вразливих верств населення, зокрема дітей.

Це зумовлює потребу у більш широкому використанні самозахисту, нормативною основою якого є, крім згаданих норм Конституції України та ЦК України, є частина 1 ст. 154 Сімейного кодексу України, котра наділяє батьків правом на самозахист своєї дитини як до досягненнями ними повноліття так і після його настання та ст. 262 СК, що наділяє таким правом сестру, брата, мачуху, вітчима та інших членів сім'ї на захист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки.

Однак при цьому норми сімейного законодавства визначають лише суб'єктів відповідних відносин, тоді як конкретна регламентація останніх є прерогативою ЦК України, котрий, у свою чергу, обмежився викладом у ст. 19 ЦК загальних засад самозахисту, не враховуючи особливостей самозахисту прав та інтересів дітей, тим більше у воєнний час.

Принагідно варто зауважити існування колізії при визначенні особи, яка може здійснювати самозахист прав та інтересів дітей.

Відповідно до положень статті 19 ЦК України особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. При цьому самозахистом вважається застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Одразу варто зауважити, що оскільки йдеться про захист цивільних прав не тільки на українській території, а й на тимчасово окупованих російськими військами територіях, на останніх слід враховувати не заборони окупаційної влади та «моральні засади суспільства», що насаджуються нею, а норми українського законодавства та моральності, які стосуються відповідних відносин. До того ж враховуємо, що категорія «моральні засади суспільства» за своєю сутністю є оціночною і не має чіткої правової характеристики.

Визначення змісту цього поняття залежить від низки політичних, соціальних, індивідуальних, особистих тощо чинників і у кінцевому підсумку проводиться судом, який діє відповідно до законодавства України.

Із врахуванням цього зауваження мають розглядатися і вимоги частини 2 ст. 19 ЦК України стосовно того, що способи самозахисту мають відповідати змістові права, що порушене, характерові дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Зокрема, як випливає зі змісту цієї статті, самозахист визнається поведінкою правомірною за умови дотримання низки вимог: 1) порушення цивільного права або реальна загроза його порушення (протиправне посягання). При цьому об'єктом порушення (посягання) може бути як право того, хто захищається, так і право третьої особи; 2) відсутність у законі заборони застосовування обраного стороною способу самозахисту. Мається на увазі як пряма заборона конкретної поведінки, так і заборона певного типу дій; 3) не суперечність моральним засадам суспільства; 4) відповідність поведінки того, хто здійснює самозахист, змістові права, що порушене, характерові дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням; 5) об'єктивна спрямованість поведінки того, хто здійснює самозахист, на протидію правопорушенню.

Розглядаючи ці положення стосовно випадків самозахисту прав дитини в умовах російської агресії, воєнного стану тощо, варто згадати позицію З. В. Ромовської щодо сутності самозахисту, яка була сформульована досить давно, але, вважаємо, досі не втратила актуальності. На її думку, самозахист – це застосування самою управоможеною особою у встановлених законом випадках заходів примусового характеру без втручання державних або громадських органів. Самозахист завжди слідує за вже вчиненим правопорушенням. Тому не можна говорити про самозахист як про правову категорію у випадках, скажімо, коли мати за допомогою третіх осіб силою повертає собі дитину, відібрану батьком. У цьому разі має місце не самозахист, а відповідні самоуправні дії управоможеної особи на такі ж самоуправні, незаконні дії іншого. Сімейне законодавство можливості такого самозахисту не передбачає.[1]

Власне, ця позиція так чи інакше наразі підтримується дослідниками проблем самозахисту к сфері сімейних відносин, котрі зазна-

[1] Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве. Львов, 1985. С. 32.

чають, що неюрисдикційна форма захисту (самозахист) своїм змістом має відповідні способи: дії суб'єктів-носіїв права, спрямовані на захист їх прав й охоронюваних законом інтересів, що вчиняються ними без звернення за допомогою до відповідних компетентних органів та осіб. Сімейне законодавство встановлює можливість здійснення самозахисту батьками, дідом, бабою, сестрою, братом, мачухою, вітчимом своїх, відповідно, дітей, онуків, своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки, і не передбачає можливості застосування самозахисту щодо самого себе. До способів самозахисту зараховують, зокрема, такі дії як необхідна оборона.[1] Принагідно зауважимо, що саме остання є найбільш поширеною формою самозахисту взагалі та самозахисту прав дітей, зокрема. Необхідна оборона полягає у завданні шкоди правопорушнику з метою припинення правопорушення і захисту цивільного права та охоронюваного законом інтересу. У якості ознак необхідної оборони називають наступні риси: 1) вона є свідомим і вольовим вчинком; 2) за своїм сенсом вона є суспільно корисною; 3) виключає суспільну небезпеку й протиправність діяння. Шкода, завдана у стані необхідної оборони, відшкодуванню не підлягає.

У зв'язку з тим, що ст. 19 ЦК називається «Самозахист цивільних прав», виникає питання, чи поширюються її положення також на самозахист інтересів? Адже глава 3 ЦК України називається «Захист цивільних прав та інтересів» (і це формулювання повторюється у назвах статей 15,16, 17 ЦК України), тоді як у назві й тексті ст. 19 ЦК йдеться про самозахист лише «цивільного права». Таким чином категорія «інтерес» ніби залишається поза межами правового регулювання (дозволу на самозахист).

На нашу думку, тут варто виходити з того, що назва глави 3 ЦК України, дає підстави для поширювального тлумачення найменування ст. 19 ЦК, а відтак поширення її дії також на самозахист цивільних інтересів (зокрема, дітей). При цьому цивільний інтерес розуміється як прагнення, устремління, потреби особи, котрі не визначені законом або угодою сторін, як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх.

[1] Єніна Л. В. Форми та способи захисту прав та інтересів сторін шлюбного договору. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 8. С. 71-72.

Висновки

Таким чином, гібридна війна одночасно є тлом, на якому відбувається деструктивний плив на родинні цінності, а також має однією з цілей вплив на такі цінності, їх деформацію або й знищення.

Потреба у зміцненні родини, родинних цінностей набуває тим більшого значення, чим дужчим стає загальний негативний вплив війни на суспільство і чим більше у цій сфері виникає питань, відповіді на які ще не маємо: «До кого повертаються Герої (а тим більше – тяжко поранені Герої)?», «Як уникнути феномену «втраченого покоління»?», «До кого притулитись літнім людям, евакуйованим із зони бойових дій?», «Чи достатньо допомоги лише психологів у реабілітації тим, хто повернувся з полону?», «Як повернути дитинство українським дітям, які опинились на тимчасово окупованих територіях, були вивезені російськими окупантами і повернути в Україну?».

Цей перелік питань дуже приблизний, але, як здається, наводить на думку, що родині цінності під час гібридної війни в активних фазах останньої мають розглядатися не лише під кутом зору необхідності розширення громадянських свобод, лібералізації суспільних поглядів, повагою до прав різних представників населення,[1] але й з погляду збереження родинних цінностей, підвищення ролі родини у вирішенні загального завдання виживання суспільства у екзистенційному протистоянню російській агресії.

У звязку з цим, на нашу думку, було б недоцільним скасовувати Сімейний кодекс. Натомість доцільно доповнювати і удосконалювати Сімейний кодекс України, наповнюючи його нормами, появи яких вимагає життя у воєнний та повоєнний час. Можливо, доцільно перейменувати його за польським зразком на Кодекс родинний та опікунський з визначенням у ньому Родини, як базового поняття у цій галузі та відповідним поширенням дії цього Кодексу на родинні та суміжні з ними відносини.

Ключові слова: цінності, родина, сім'я, фронтир, цивілізація, менталітет, війна, гібридна війна, консцієнтальна війна, сімейні відносини, самозахист.

[1] Миколюк О. Сімейні цінності адаптуються… День. 13 травня, 2018 р. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/simeyni-cinnosti-adaptuyutsya

Розділ 5

СІМ'Я ЯК БАР'ЄР ДО РАДИКАЛІЗАЦІЇ ТА МАНІПУЛЯЦІЙ СВІДОМІСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ У ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ. ДОСВІД ІНШИХ КРАЇН

DOI 10.32837/11300.29955

Вікторія Рябченко
аспірантка

Вступ. Сучасні війни дедалі рідше ведуться винятково на полі бою. У XXI столітті традиційні форми збройних протистоянь поступово втрачають свою актуальність, поступаючись місцем комплексним методам ведення сучасних конфліктів. Гібридна війна, що об'єднує військову, економічну, політичну та інформаційно-психологічну складові, стала ключовим інструментом країни-агресора. Особливо вразливими до таких стратегій виявляються неповнолітні – діти та підлітки, які через недостатню сформованість критичного мислення та психологічної стійкості стають легкими цілями маніпуляцій.

Представники служб сторони-агресора використовують цифрові платформи (такі як соціальні мережі, онлайн-ігри, месенджери, телеграм-канали, TikTok-платформи) для поширення фейкової інформації, пропаганди вербування неповнолітніх, залучення їх до поширення фейків та формування у них ворожого ставлення до національних цінностей. У цьому контексті критично важливим є виявлення чинників, здатних протидіяти таким впливам, і головним серед них виступає сім'я як базовий соціальний інститут.

Сім'я має потенціал забезпечити емоційну безпеку, критичне мислення, почуття належності, здатність до опору зовнішнім маніпуляціям та збереження ціннісних орієнтирів. Сильні родинні зв'язки, довірливі відносини між батьками та дітьми, залучення родини до процесу цифрової грамотності та патріотичного виховання здатні істотно знизити ризик впливу ворожої пропаганди. Сім'я має висту-

пати не лише об'єктом державної політики, а й активним суб'єктом національного спротиву інформаційній площині.

Стан опрацювання. Різні аспекти захисту прав та інтересів неповнолітніх були предметом аналізу у багатьох наукових праць провідних вчених, таких як О. В. Мельник, Глиняної К. М., Т. В. Боднар, І. В. Жилінкової, Л. В. Красицької, М. В Менджул, О. В. Розгон, З. В. Ромовської, О. І. Сафончик, Є. О. Харитонова. О. В. Радченко та Я. І. Чмир – «Гібридна війна як ключова загроза національному суверенітету України», 2021 р., автори досліджують проблематику забезпечення національного суверенітету держави внаслідок розгортання гібридних воєн, зокрема в глобальному інформаційному просторі. Н. Шостаківська та А. Коваль в праці «Гібридні війни: історичні та психологічні аспекти», 2024 р., розглядають вплив інформаційних операцій на свідомість населення, включаючи неповнолітніх. Акцентується увага на необхідності формування психологічної стійкості у дітей та підлітків до деструктивного інформаційного впливу. Однак питання взаємодії між сім'єю, радикалізацією та інформаційною безпекою неповнолітніх у контексті гібридної війни все ж залишається недостатньо дослідженою в українському науковому просторі.

Водночас українське законодавство, політика у сфері освіти, захисту прав дітей та інформаційної безпеки потребують вдосконалення в частині регулювання превентивних заходів, спрямованих на підвищення ролі сім'ї у цифрову епоху. З огляду на це, вивчення ролі сім'ї як бар'єра до радикалізації та маніпуляцій свідомістю неповнолітніх у цифровому просторі гібридної війни є не лише актуальним, а й стратегічно необхідним для забезпечення національної безпеки, збереження суверенітету, культурної цілісності та здорового розвитку майбутнього покоління України.

Виклад основного матеріалу. Гібридна війна є однією з найнебезпечніших форм сучасних збройних конфліктів, у яких, як зазначалося раніше, поєднуються військові, політичні, економічні, інформаційні, психологічні та кібернетичні методи впливу. На відміну від класичних військових дій, гібридна війна здебільшого ведеться із залученням пропаганди, маніпуляцій, фейкової інформації, деструктивного впливу на свідомість населення, вербування, зокрема, неповнолітніх.

Неповнолітні стали однією з головних мішеней інформаційно-психологічного впливу ворога. Їхня вразливість зумовлена низкою чин-

ників: віковими особливостями психіки, нестабільною самоідентифікацією, критично недостатнім рівнем медіа грамотності, підвищеною довірою до інформації в соціальних мережах, значне зростання потреб, які потребують фінансових витрат, а також і браком уваги та підтримки з боку сім'ї та освітнього середовища. Як наслідок, молодь потрапляє під вплив маніпулятивних технологій.

Відомим прикладом такого впливу є діяльність ворожих телеграм-каналів, які поширюють фейки, навмисно залучають підлітків до протиправних дій, вдаються до вербування молоді. Телеграм став однією з найпопулярніших платформ для впливу на неповнолітніх через інтернет, оскільки його технічні та функціональні особливості ідеально підходять для таких цілей. Однією з ключових переваг телеграм-каналів є можливість зберігати анонімність, так користувачі можуть створювати облікові записи без надання реальних даних (наприклад, номер телефону можна замаскувати), можливість використання псевдонімів дозволяє представникам країни-агресора залишатися невпізнаними, також телеграм надає можливість створювати закриті чати та канали, доступ до яких мають лише конкретні користувачі.

У контексті цифрової трансформації традиційні форми військових конфліктів значно розширюють свої межі, виходячи за межі фізичного поля бою. У руках держав-агресорів ключовим інструментом гібридної агресії стають цифрові платформи – не тільки соціальні мережі та месенджери, а також і відеохостингові сервіси, онлайн-ігри. Ці технологічні засоби перетворюються на багатофункціональні інструменти інформаційної війни, через які реалізується систематичне поширення дезінформації, формування маніпулятивних повідомлень та цілеспрямований вплив на свідомість молоді.

Серед поширених форм залучення неповнолітніх до деструктивної діяльності: участь у флешмобах з антиукраїнськими символами або висловлюваннями, створення мемів, відео чи репостів на користь ворога, участь у чат-ботах або каналах із проросійською пропагандою, залучення до псевдо патріотичних «ігор» із реальною шкодою, ворог вдається до вербування неповнолітніх з метою підпалів та підривів адміністративних будівель, військової техніки.

Особливу небезпеку становить інтеграція передових технологій, таких як штучний інтелект, алгоритми глибокого аналізу даних

(deepfake). Вони дозволяють не лише масово впливати на емоційний стан користувачів, але й «точково» адаптувати контент до психологічних особливостей окремих категорій аудиторії, зокрема підлітків. Наприклад, алгоритми соціальних мереж аналізують інтереси та поведінкові патерни молодих користувачів, автоматично пропонуючи їм матеріали, які посилюють емоційну вразливість або формують спотворене сприйняття реальності.

За офіційними повідомленнями правоохоронних органів в період з лютого 2022 року по березень 2025 щонайменше 50 неповнолітніх були завербовані й брали участь у підпалах і підривах. За цей же період відбулись 42 підпали і підриви в адміністративних будівлях, ТЦК, 88 підпалів і підривів військових, військової техніки та правоохоронців[1].

Цифровий простір використовується країною-агресором як арена ведення психологічної війни проти українських підлітків: це включає як пряму пропаганду, так і латентні наративи типу «війна безглузда», «героїзм небезпечний», і тому подібне. Через такі повідомлення, що часто подаються у формі мемів, відео або анонімних чатів, відбувається поступове знищення патріотичної свідомості, цінностей і національної ідентичності.

У вербуванні неповнолітніх для здійснення підпалів автомобілів ЗСУ чітко простежується спланована російська пропагандистська кампанія, метою якої є дестабілізація ситуації в Україні. Відомо, що вербувальники часто намагаються замаскувати свої дії під протест проти територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки або мобілізації. Існує спроба створити ілюзію, що підпалювання є актами протесту з боку українців, які не схвалюють політику влади чи мобілізацію. Однак насправді це елемент ІПСО, які активно поширюються та набирають обертів у засобах масової інформації та соціальних мережах. Тобто, вербування неповнолітніх з метою підпалів автомобілів ЗСУ – це не окремі випадки вандалізму, а добре продумана стратегія російських спецслужб, метою якої є підрив довіри до української влади та створення ілюзії внутрішнього протистояння.

[1] Гарасим А., Кельм Н., Романишин Н. Вимкніть телеграм. Він робить з українських дітей терористів (інфографіка). URL: https://texty.org.ua/articles/114801/vymknit-telehram-vin-robyt-z-ukrayinskyh-ditej-terorystiv-infohrafika/

Метою інформаційно-психологічного фронту сучасної гібридної війни є дестабілізація суспільства, підрив довіри до державних інституцій, спроба спотворити історичну пам'ять і нав'язати агресивну ідеологію.

Під впливом пропагандистських меседжів, фейкових новин, псевдо патріотичних закликів або деструктивних викликів («челленджів») у соціальних мережах діти й підлітки можуть потрапити під вплив ворожої ідеології або навіть стати її провідниками.

Так, у жовтні 2023 року Служба безпеки України викрила агентурну мережу рф, до якої входили українські підлітки. Їх вербували через телеграм-канали для здійснення антисемітських провокацій у різних регіонах України. Підлітки наносили образливі написи на пам'ятних місцях, вчиняли акти вандалізму на місцях пам'яті жертв Голокосту та підривали пам'ятники саморобними вибухівками. Ці дії були спрямовані на дискредитацію України в очах міжнародної спільноти[1].

Це прямо суперечить положенням Конвенції ООН про права дитини, ст. 36, яка гарантує право дитини бути захищеною від експлуатації у будь-якій формі, включно з пропагандистською діяльністю[2]. В українському законодавстві аналогічні положення містить Закон України «Про охорону дитинства» (ст. 10, 10[1]), що забороняє залучення дітей до політичної чи ідеологічної діяльності, яка може зашкодити їхньому розвитку[3].

Українське законодавство містить положення щодо захисту дітей від негативного впливу інформації. Так, ст. 34 Конституції України гарантує, що кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір[4], але водночас передбачає, що реалізація цього права може обмежуватися в інтересах національної безпеки. Закон України «Про охорону дитинства» містить норми, спрямовані на захист ди-

[1] Ейсмунт В. Росія завербувала українських підлітків для антисемітських провокацій. URL: https://zaxid.net/rosiya_zaverbuvala_ukrayinskih_pidlitkiv_dlya_antisemitskih_provokatsiy_n1573261?utm_source=chatgpt.com

[2] Конвенція про права дитини : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 20.11.1989 : станом на 16 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[3] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III : станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[4] Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

тини від шкідливого інформаційного впливу, пропаганди насильства, жорстокості, дискримінації, а також маніпуляцій свідомістю.

У контексті гібридної війни, яка супроводжується активним використанням інформаційних, психологічних та кібертехнологічних засобів впливу, особливе значення набуває роль ***сім'ї*** як ***основного захисного середовища*** для дитини. Саме сім'я є першим осередком соціалізації, де формуються фундаментальні уявлення про добро і зло, ієрархія цінностей, почуття ідентичності, довіри до світу та соціальних інститутів.

Сім'я забезпечує первинне засвоєння норм поведінки, навичок взаємодії з іншими людьми, формування національної, релігійної, культурної ідентичності. Виховання в родині є підґрунтям для розвитку критичного мислення, моральної стійкості, емоційної стабільності, що особливо важливо в умовах цифрових загроз. Відповідно до Сімейного кодексу України, батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток.[1] Це положення визначає не лише моральний, але й юридичний обов'язок батьків формувати стійкість дитини до деструктивних впливів. У родині, де домінують відкритість, довіра, підтримка, дитина почувається захищеною та має більше шансів протистояти агресивним зовнішнім впливам, зокрема вербуванню та пропаганді, яка активно поширюється через соціальні мережі та інші цифрові платформи.

В умовах зростання ролі цифрового простору у житті дитини сім'я має стати активним гравцем у формуванні медіаграмотності та кібербезпеці неповнолітніх. Раціональний та свідомий батьківський контроль може стати запобіжником девіантної поведінки неповнолітнього. Саме для цього існує низка корисних сервісів для батьків, за допомогою яких можна наглядати за неповнолітнім, при цьому не порушуючи його особистих кордонів, таких як Google Family Link, Qustodio, Bark. Однак, батькам не слід покладатися лише на технічні засоби контролю, адже діти можуть знайти способи обійти обмеження. Натомість важливо ознайомити неповнолітніх з поняттями кри-

[1] Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III : станом на 19 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

тичного мислення, інформаційної гігієни, вмінню розпізнавати фейки та маніпуляції.

Крім того, батьки мають сприяти розвитку у дітей емоційного інтелекту, підтримці позитивної самооцінки та соціальних зв'язків. У період нестабільності, викликаної війною, такі фактори можуть стати ключовими бар'єрами на шляху до залучення дитини до радикальних або антисоціальних груп, що активно вербують неповнолітніх через онлайн-канали.

Нормативна база України визнає сім'ю не лише приватним осередком виховання, а й публічним партнером держави у сфері забезпечення добробуту дитини. У Законі України «Про охорону дитинства» закріплено, що сім'я є природним середовищем для повноцінного розвитку дитини, а держава зобов'язана створити умови для реалізації прав дитини. У статті 9 цього ж закону зазначено, що кожна дитина має право на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів та розвиток громадської активності. Це право також передбачає свободу шукати, отримувати, використовувати, поширювати та зберігати інформацію будь-яким чином, зокрема через інтернет. Для забезпечення здорового фізичного, психічного, соціального, духовного та морального розвитку дитини їй гарантується доступ до інформації з національних та міжнародних джерел[1].

Сімейний кодекс України підкреслює відповідальність батьків за виховання, розвиток і захист дитини, а також можливість залучення до юридичної відповідальності у разі недбальства або сприяння негативним впливам. Така правова позиція створює основу для міжвідомчої співпраці – залучення шкіл, служб у справах дітей, громадських організацій до підтримки батьків у їх виховній ролі.

На рівні державної політики важливим є ухвалення Національної стратегії створення безпечного і здорового освітнього середовища, де закладено необхідність посилення ролі батьків у цифровому вихованні, створенні безпечного онлайн-середовища для дітей[2]. Така стратегія орієнтована на співпрацю між сім'єю, школою, соціальни-

[1] Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III : станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[2] Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2022 рік : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 29.12.2021 № 1770-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-2021-р#Text

ми службами, що дозволяє ефективно попереджати інформаційні ризики.

Тільки за умов скоординованої діяльності всіх учасників виховного процесу, батьків, педагогів, психологів, громадських активістів, можна ефективно протидіяти інформаційному впливу, запобігти деструктивній радикалізації та забезпечити формування стійкої, критично мислячої особистості.

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку», одним із пріоритетів державної політики є захист інформаційного простору, а також недопущення інформаційної агресії проти громадян України[1]. Однак особливих механізмів захисту саме неповнолітніх законодавство досі передбачає недостатньо, що створює потребу в залученні інституту сім'ї як першої лінії оборони в цифровій сфері.

Саме сім'я може стати ключовою ланкою у виявленні ранніх ознак впливу на дитину. Встановлення довірливих стосунків, щоденне спілкування, емоційна «включеність» батьків у цифрове життя дитини – це найефективніша превенція. Батьки повинні бути не лише контролюючою, але й підтримуючою стороною. Саме тому важливо впроваджувати програми цифрового батьківства, навчати дорослих медіаграмотності, створювати консультативні центри підтримки сімей.

Варто зазначити, що у 2023 р. в Україні було запроваджено експериментальні програми цифрової гігієни для родин за участі Міністерства цифрової трансформації України та громадської організації «Інтерньюз-Україна», що вже продемонстрували позитивний ефект, зокрема, підвищення поінформованості неповнолітніх та їх батьків про загрози в мережі та навички розпізнавання фейкових джерел, в тому числі і опанування правил кібербезпеки[2].

Для ефективної протидії гібридним впливам на неповнолітніх, важливо не лише декларувати роль родини, а й формувати цілісну державну політику у сфері підтримки сім'ї як суб'єкта безпеки. Це передбачає створення умов, за яких батьки мають знання, ресурси і підтримку для захисту своїх дітей у цифровому середовищі.

---

[1] Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII : станом на 9 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

[2] Комунікаційна кампанія з просування кібербезпеки в Україні. URL: https://internews.ua/project/Cybersecurity-for-all

Проблема радикалізації та інформаційного впливу на дітей і підлітків стала об'єктом пильної уваги *міжнародної спільноти* ще задовго до широкомасштабного вторгнення росії в Україну. Терористичні атаки у Франції, Німеччині, Великобританії, зростання впливу ІДІЛ у 2010-х роках, а також масове поширення фейків у період пандемії COVID-19 довели вразливість молоді до цифрових загроз. У відповідь багато країн розробили інтегровані моделі захисту неповнолітніх, у яких ключову роль відіграє саме родина як середовище первинної профілактики.

У ***Великобританії*** ще з 2003 року реалізується програма Prevent, яка є складовою національної стратегії боротьби з тероризмом (CONTEST). Метою програми є не каральна політика, а раннє виявлення ознак радикалізації та залучення молоді до деструктивних рухів, з подальшою роботою з родиною, школою, соціальними службами.

До ключових елементів даної програми можна віднести: участь сім'ї у «Channel programme» – індивідуальній роботі з дитиною, інтеграція цифрової грамотності та критичного мислення у навчальні програми початкової, середньої та старшої школи, створення онлайн-платформ для батьків, де вони можуть отримати консультації щодо безпечного користування Інтернетом і ознак цифрової вербовки[1].

Британський досвід підкреслює важливість партнерства між батьками, поліцією, вчителями та громадами, з фокусом не на покаранні, а на перенаправленні дитини від ризикових середовищ.

У ***Німеччині*** діє ініціатива *Schau hin! Was dein Kind mit Medien macht* (українською: «Придивись! Що робить твоя дитина з медіа»), що включає інформаційні кампанії, мобільні додатки для батьків, гарячі лінії підтримки[2].

Німеччина приділяє велику увагу освітнім кампаніям проти цифрової маніпуляції. У рамках проєкту "Klicksafe", підтриманого Європейською комісією, створено десятки онлайн-курсів, плакатів, буклетів для батьків, які роз'яснюють: як розпізнати фейки та пропаганду

[1] The UK Prevent Strategy: A Literature Review, 2011-2021. URL: https://counterextremism.org.uk/wpcontent/uploads/2022/10/UK_Prevent_Strategy_1121_WEB.pdf

[2] «SCHAU HIN! – Was Dein Kind mit Medien macht». URL: https://www.bmfsfj.de/bmfsfj/themen/kinder-und-jugend/medienkompetenz/initiative-schau-hin-was-dein-kind-mit-medien-macht/initiative-schau-hin-was-dein-kind-mit-medien-macht--73512

в TikTok, ютуб, телеграм, які методи залучення до радикальних груп застосовуються до підлітків, як діяти, якщо дитина потрапила під вплив ворожих наративів, як встановити безпечні налаштування на цифрових пристроях. У 2022 році понад 250 заходів було проведено по всій Німеччині в рамках цієї ініціативи[1].

Крім того, у федеральній землі Північний Рейн-Вестфалія діє Medienkompetenzrahmen NRW, започаткована у 2011 році, формує навички цифрової етики, фактчекінгу та критичного аналізу контенту з 6 класу[2].

Фінляндія, яка традиційно має високі показники довіри в суспільстві та якості освіти, запровадила єдиний підхід до медіаграмотності в системі освіти, що охоплює дітей, вчителів та батьків.

Особливості: обов'язкові заняття з цифрової безпеки з 1 класу, навчальні модулі для батьків у форматі онлайн-лекцій: як обговорювати з дітьми складні новини, як контролювати інформаційну гігієну, активна участь місцевих громад та бібліотек у створенні «цифрових клубів для родин», де розглядаються реальні кейси інформаційного впливу[3].

Варто звернути увагу, що у контексті гібридної війни Фінляндія також проводить навчання з розпізнавання ворожих інформаційно-психологічних операцій, у яких беруть участь не лише журналісти, а й шкільні педагоги та батьки, сприяючи формуванню стійкості до дезінформації[4].

Естонія, як країна з високим рівнем цифровізації, входить до п'ятірки держав з найефективнішим захистом дітей у цифровому середовищі. У рамках стратегії «Безпечне електронне середовище для дитини» держава забезпечує: курси для батьків щодо цифрової безпеки та контролю пристроїв, автоматизовані системи виявлення не-

---

1 The German Awareness Centre klicksafe looks back on a very successful Safer Internet Day 2022. URL: https://better-internet-for-kids.europa.eu/en/news/german-awareness-centre-klicksafe-looks-back-very-successful-safer-internet-day-2022?utm_source=chatgpt.com

2 Autoren der Wikimedia-Projekte. Medienkompetenzrahmen NRW – Wikipedia. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Medienkompetenzrahmen_NRW?utm_source=chatgpt.com

3 Stephens T. Finland's Media Literacy and Digital Education: Leading the Way in the AI-Driven Future. URL: https://www.linkedin.com/pulse/finlands-media-literacy-digital-education-leading-way-tarja-stephens-monee?utm_source=chatgpt.com

4 Finland launches Nationwide Media Literacy Program to combat misinformation. *Edinbox:* URL: https://edinbox.com/3660-finland-launches-nationwide-media-literacy-program-to-combat-misinformation#google_vignette

бажаного контенту, спеціальні послуги на e-government платформах, через які батьки можуть «моніторити» активність дітей в онлайн-середовищі (з дозволу дитини)[1].

Крім того, у випадках підозри на вербування чи радикалізацію Естонія пропонує конфіденційні консультації родині та залучення міжвідомчих команд психологів, поліцейських і соціальних педагогів[2].

Загалом у європейських країнах (наприклад, Естонії, Фінляндії, Німеччині) активно реалізуються програми так званої «цифрової батьківської освіти». Наприклад, у Фінляндії в шкільну програму з ранніх років включено навчальні курси з медіаграмотності та цифрової безпеки, з активною участю батьків[3].

Міжнародний досвід може свідчити наступне: ефективне протистояння цифровим маніпуляціям щодо неповнолітніх можливе лише *за умови системної участі сім'ї, освітніх установ та держави.*

Основні моменти, які Україна може запозичити:

- Інституалізована роль сім'ї у стратегіях безпеки дітей (залучення батьків до протидії гібридним загрозам на рівні шкіл, громад, соціальних служб).
- На прикладі Німеччині Україна може запровадити державну підтримку батьків у питаннях цифрової обізнаності (курси, ресурси, психологічна підтримка, рекомендації, створення державного порталу або мобільного застосунку з відеоуроками для батьків).
- На прикладі Фінляндії – інтеграція критичного мислення у шкільну програму як основного інструмента протидії пропаганді.
- Створення механізмів довіри між родинами та владою, що дозволяє вчасно виявляти ознаки небезпеки без стигматизації дітей.
- Міжвідомча координація (освіта – правоохоронні органи – цифрові політики – соціальні служби – громадськість).

---

[1] Victor I. Espinosa & Antonia Pino. E-Government as a Development Strategy: TheCase of Estonia. URL: https://www.researchgate.net/publication/378274450_EGovernment_as_a_Development_Strategy_The_Case_of_Estonia

[2] CoE Recommends Measures to Protect Children Against Radicalization. URL: https://www.asil.org/ILIB/coe-recommends-measures-protect-children-against-radicalization

[3] Stephens T. Finland's Media Literacy and Digital Education: Leading the Way in the AI-Driven Future. *LinkedIn: Log In or Sign Up.* URL: https://www.linkedin.com/pulse/finlands-media-literacy-digital-education-leading-way-tarja-stephens-monee?utm_source=chatgpt.com

Концепція розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації на 2020–2025 роки, (розпорядження КМУ № 167-р від 3 березня 2020 року), та *Стратегія національної безпеки*, що стосується в тому числі і безпеки неповнолітніх в інтернеті (указ Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021), декларують створення безпечного цифрового середовища та розвиток цифрових навичок серед усіх вікових груп. Проте ці документи залишаються маловідомими серед широкого загалу, особливо у сільській місцевості та серед соціально вразливих категорій населення. Це значно послаблює потенціал родини як форпосту захисту свідомості дитини від маніпуляцій, фейків та деструктивних наративів.

Наявна ситуація потребує комплексних кроків, зокрема:

По-перше, впровадження обов'язкових курсів цифрової грамотності для батьків на базі закладів освіти, центрів надання адміністративних послуг та бібліотек. Це дозволить розширити інституційний охоплення родин в умовах цифрової трансформації суспільства.

По-друге, створення інституцій сімейного менторства, в яких фахівці з психології, педагогіки, кібербезпеки та медіа-освіти надавали б родинам індивідуальні консультації щодо профілактики цифрової залежності, виявлення ознак радикалізації та захисту дитини.

По-третє, розширення державних інформаційно-просвітницьких кампаній, подібних до «#stop_сексстинг», але з фокусом на загрози дезінформації, фейків та вербування неповнолітніх. Слугувати зразком можуть, кампанії типу «Schau hin!» чи «Klicksafe» у Німеччині, які поєднують медіа-освіту батьків із масовим інформуванням.

Як зазначає UNICEF, стійкість дітей до цифрових загроз підвищується лише за умов тісної взаємодії школи, родини та громади, а не за ізольованого реагування освітніх або правоохоронних органів[1].

Варто зауважити, що в українському просторі назріла потреба не лише в адаптації європейських підходів до інформаційної безпеки неповнолітніх, але й у створенні національної системи підтримки батьківства в умовах інформаційного протистояння.

Сутність вищевикладеного зводиться до висновку, що в умовах гібридної війни, коли фронт бойових дій доповнюється фронтом інформаційним, однією з найуразливіших груп стають саме непо-

[1] Nearly 95 per cent of children and young people actively check online sources. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/actively-check-online-sources

внолітні. Їхня незрілість, психологічна нестійкість, пошук самоідентичності та відсутність достатнього життєвого досвіду роблять дітей і підлітків ідеальною ціллю для маніпуляторів, пропагандистів та вербувальників. Тому питання захисту неповнолітніх у цифровому середовищі не може розглядатися лише як педагогічна чи технічна проблема, адже воно має виразний правовий і безпековий вимір.

Особливо небезпечною є ситуація, коли неповнолітніх використовують у якості інструменту гібридної агресії: як ретрансляторів фейків, учасників ворожих інформаційних флешмобів чи навіть у ролі виконавців підпалів та підривів адмінбудівель, військової техніки. Таке використання дітей є не лише порушенням міжнародного гуманітарного права, а й глибоким етичним злочином, який повинен отримати належну правову оцінку як на національному, так і міжнародному рівнях.

У ході дослідження доведено, що сім'я відіграє центральну роль у формуванні стійкості неповнолітніх до інформаційно-психологічного впливу. Як зазначено у Сімейному кодексі України, саме батьки несуть первинну відповідальність за моральне, духовне, інтелектуальне й емоційне виховання дитини. Зрештою, сімейний простір – це простір, у якому закладаються патріотизм, національна ідентичність і громадянська свідомість. Водночас самотужки сім'я не в змозі ефективно протистояти складним загрозам гібридної війни без підтримки держави. Нині законодавство України, хоча й містить низку норм, спрямованих на захист дитини від шкідливого контенту, проте захист залишається фрагментарним.

Україна має великий потенціал адаптувати перевірені міжнародні моделі від раннього виявлення ризиків (Велика Британія) до широкомасштабних освітніх і цифрових інструментів (Німеччина, Естонія, Фінляндія). Враховуючи досвід країн Європи окрема увага має приділятися медіа-освіті для батьків і дітей – її необхідно закріпити в державних стандартах освіти як обов'язковий складник виховного процесу.

Ключові слова: інформаційна війна, неповнолітні, психіка, поведінка, інформаційні маніпуляції, вербування, фейки, пропаганда, світогляд, сім'я, родина, захист дітей, шкідливий контент, правове регулювання.

Розділ 6

РОЛЬ РОДИНИ У ЗАХИСТІ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29954

Денис Романовський
аспірант

Відповідно до звіту Департаменту економічних і соціальних питань ООН «Перспективи народонаселення світу до 2024 року: підсумкові результати», старіння населення визначено однією із чотирьох демографічних тенденцій, що формують наш світ.[1] Також на підставі досліджень та офіційної інформації державних органів, можливо прийти до висновку щодо стрімкого зростання кількості людей похилого віку в Україні.[2] [3]

Вищезазначені обставини є керуючими чинниками щодо необхідності дослідження правового статусу людей похилого віку, їх майнових прав, а також напрацювання механізмів захисту. Адже люди похилого віку є однією з найбільш вразливих та незахищених верств населення і потребують необхідної уваги та підтримки. Особливо дане питання є актуальним в умовах тривалої гібридної війни, та з урахуванням найбільшої з часів Другої світової війни, відкритої збройної агресії в Європі.

Дефініція «родина». Для розуміння ролі родини у захисті людей похилого віку, необхідно визначити самі поняття родини та коло осіб, яких можливо віднести до родини.

Згідно з академічним тлумачним словником української мови поняття сім'я та родина є тотожними, це група людей, що складається з

[1] United Nations (2024). World Population Prospects 2024: Summary of Results. UN DESA/POP/2024/TR/NO. 9. New York: United Nations. p. 1

[2] Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/ds.htm

[3] Listening to Citizens of UkraineThe Poverty and Human Impacts of Russia's Invasion of Ukraine. World bank report. URL: https://thedocs.worldbank.org/en/doc/2c2d81f33cb64ac4695818d3cf988fa2-0080012024/original/Listening-to-Ukraine-Poverty-Note.pdf

чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом. [1] Законодавчого визначення дефініції сім'я або родина не існує. Стаття 3 Сімейного кодексу України (далі – Кодекс) передбачає ряд ознак, за наявності яких виникає сім'я, а саме це:

– спільне проживання;
– спільний побут;
– наявність взаємних прав та обов'язків.

Окрему увагу законодавцем приділено випадку відсутності спільного проживання. Так, передбачено, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Також, визначено, що дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Погоджуємось із думкою, що сім'я, як базовий елемент суспільства, за своєю природою повинна включати щонайменше двох осіб. У такому разі, частину 3 статті 3 Кодексу, яка передбачає надання одинокій особі прав члена сім'ї, не слід розуміти як легітимацію існування сім'ї з однієї особи. Ця правова норма спрямована не на зміну дефініції сім'ї, а на забезпечення соціальної рівності для одиноких осіб, створюючи умови для недопущення дискримінації за сімейним статусом. Наділення такими правами має практичне значення, наприклад, під час оформлення кредитів, обчислення доходів або доступу до соціальних пільг. [2]

Повертаючись до можливої тотожності понять сім'я та родина, необхідно зазначити, що частиною 2 статті 9 Кодексу передбачено, можливість укладення особами, які проживають однією сім'єю, а також є родичами за походженням, врегулювання своїх сімейних (родинних) відносин за договором, який має бути укладений у письмовій формі. В такому разі, можливо говорити про тотожність понять сім'я та родина. Проте, вже частина 1 статті 150 Кодексу, передбачає зобов'язання батьків виховувати дитину в дусі поваги, зокрема, до своєї сім'ї та родини. Тобто, в даному випадку законодавець виділяє ці два поняття, як окремі. Але в обох випадках відсутнє визначення вказаних понять.

[1] Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970—1980). URL: https://sum.in.ua/s/rodyna, https://sum.in.ua/s/sim.ja

[2] Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С. 293-301.

З огляду на вищезазначене, можливо прийти до висновку, що поняття родина є ширшим, ніж сім'я. Так, сім'я це – об'єднання приватних осіб, пов'язаних між собою шлюбом, спорідненістю або іншим правовим зв'язком, визначеним законом, які спільно проживають, ведуть спільне господарство та наділені взаємними правами й обов'язками.[1] В той час, як родина це спільнота приватних осіб, пов'язаних спорідненістю, або іншим зв'язком. Тобто, на нашу думку, поняття родина не включає обов'язкових ознак сім'ї, таких як, спільне проживання та побут, наявність взаємних прав та обов'язків тощо.

Враховуючи вищезазначене, у подальшому пропонуємо розглянути роль родини у захисті людей похилого віку за колом осіб, які не обмежуються законодавчими ознаками сім'ї.

Подружжя. Глава 9 Кодексу передбачає права та обов'язки подружжя по утриманню. Подружжя складає сім'ю, а наявність у дружини або чоловіка прав та обов'язків є необхідною складовою шлюбу, зокрема, в частині захисту людей похилого віку.

Відповідно до статті 75 дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Тобто, основними умовами утримання є:

- непрацездатність особи, яка має потребу в утриманні (частиною 3 статті 75 Кодексу окремо визначено, що це має бути той з подружжя, який досяг пенсійного віку або є особою з інвалідністю);
- потреба в матеріальній допомозі;
- наявність можливості в наданні допомоги.

Знаковим, в контексті прав та обов'язків подружжя по утриманню є Рішення Конституційного Суду України № 1-р/2024 від 29.10.2024, прийнятого на підставі конституційного подання Верховного Суду прийнятого Пленумом Верховного Суду від 17.02.2023. Подання Верховного Суду обумовлено прийняттям Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду Постанови від 24.06.2021 по справі № 759/6629/19. Даною Постановою визначено, що приписи частини 4 статті 75 Кодексу, відповідно до якої один із подружжя є таким,

[1] Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С. 293-301.

що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом, не відповідають нормам статей 3, 8 та 48 Конституції України.[1]

Рішенням Конституційного Суду України визнано неконституційним положення частини 4 статті 75 Кодексу щодо обмеження розміром прожиткового мінімуму межі, у разі недосягнення якої особу вважають такою, що потребує матеріальної допомоги іншого з подружжя.

Рішення Конституційного Суду України обґрунтовано, тим що обмеження прожитковим мінімумом потреби та відповідно права на утримання одним із подружжя, не може вважатися об'єктивно оціненим з огляду на індивідуальні потреби одного з подружжя, який потребує матеріальної підтримки, адже воно становить надмірне втручання держави у реалізацію права на отримання допомоги. Крім того, таке обмеження фактично звужує обсяг цього права, обмежуючи його реалізацію лише певним колом осіб, що потребують матеріального забезпечення, без належного врахування конкретних життєвих обставин.

Важливим, при прийнятті вищезазначеного Рішення є урахування «Принципів Європейського сімейного права» визначених Комісією з європейського сімейного права, та визначення особливостей утримання одного з подружжя у контексті цих принципів, а саме:

- матеріальна підтримка, заснована на принципі потреби, та має на меті забезпечити гідне існування того з подружжя, хто після розірвання шлюбу внаслідок об'єктивних обставин неспроможний самостійно забезпечити власне утримання;
- врахування фінансової асиметрії між подружжям, та, якщо один із них має значно вищий дохід порівняно з іншим, на нього може бути покладено обов'язок надавати тимчасову матеріальну підтримку;
- матеріальна підтримка після розірвання шлюбу має забезпечувати справедливий фінансовий баланс між подружжям, не перетворюючись на покарання чи надмірний тягар для платника аліментів, і не ставлячи жодну зі сторін у нерівне становище.[2]

[1] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24.06.2021 по справі № 759/6629/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98054751

[2] Рішення Конституційного суду України від 29.10.2024 № 1-р/2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-24/conv#Text

До винесення зазначеного Рішення Конституційного Суду України судова практика, була неоднозначною, та тяжіла до матеріальної норми, яка передбачає обов'язкове врахування прожиткового мінімуму при вирішенні питань про призначення аліментів одному із подружжя.[1] [2] Тому, прийняття Конституційним Судом України такого рішення, є проявом необхідного верховенства Конституції України, особливо в часи війни.

В контексті захисту людей похилого віку, доцільно звернути увагу, що факт непрацездатності одного з подружжя не є підставою для стягнення аліментів з іншого, за умови непрацездатності останнього. Адже наявність у особи можливості надання допомоги при непрацездатності та понесені витрат на своє лікування є неможливим. [3] [4] Тому, у кожному випадку, судами повинні ретельно перевірятися наявність можливості в наданні допомоги одним із подружжя іншому.

Також необхідно зазначити, що статтею 91 Кодексу передбачене право на утримання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою. Умовами за таких обставин є тривалий час проживання однією сім'єю та набуття непрацездатності за час спільного проживання. Проте на практиці положення даної статті майже не застосовуються.

Як висновок до вищезазначеного, слушною є думка, що державне регулювання не є гарним регулятором шлюбних відносин. Проте, конституційні гарантії, що забезпечують права у сфері сімейних правовідносин, не повинні втрачати свою реальну силу чи зводитися до формальності саме в той момент, коли їхня практична дієвість є найбільш необхідною – під час вирішення юридичного спору між подружжям або при розірванні шлюбу. [5]

---

1 Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 11.10.2018 по справі № 161/16931/16-ц.URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/77136276

2 Рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 20.12.2022 по справі № 127/23758/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108326787

3 Рішення Саксаганського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 22.04.2025 по справі 214/8521/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126801022

4 Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 29.11.2023 по справі № 161/7760/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115376689

5 Окрема думка судді Конституційного Суду України Олега Первомайського у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України (конституційність) частини четвертої статті 75 Сімейного кодексу України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb01d710-24#n2

Діти. Відповідно до статті 202 Кодексу повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Статтею 51 Конституції України передбачено обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Тобто, Кодекс передбачає обов'язок утримання, а Конституція України – піклування. На практиці, в судових рішеннях, та й в юридичній літературі зазначені норми презентовані, як кореспондуючі та інколи ніби аналогічні за змістом. Проте на нашу думку такий підхід є невірним.

Так, відповідно до академічного тлумачного словника української мови піклування (піклуватися) це виявляти увагу, турботу про потреби кого-, чого-небудь. В свою чергу утримання – кошти та інші засоби, що видаються комусь для забезпечення його існування. [1] Тому, можливо прийти до висновку, що Кодексом та Конституцією на дітей покладені різні за своїм змістом обов'язки. Виходячи з часу прийняття, скоріше вбачається, що норми Конституції отримали своє логічне продовження або доповнення в Кодексі.

Також, виходячи із зазначених норм Конституції та Кодексу, вбачається різний склад підстав, за яких у повнолітніх дітей виникає відповідний обов'язок щодо піклування та утримання. В обох випадках це непрацездатність батьків та повноліття дітей. Проте для виникнення утримання необхідною умовою є потреба батьків в матеріальній допомозі. На противагу статтею 51 Конституції та статтею 180 Кодексом передбачено обов'язок батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття без жодних додаткових умов.

Звісно співмірність потреб дитини, особливо малолітньої, не може корелюватись з потребами дорослої людини. Але на нашу думку таке правове регулювання виникнення обов'язків дітей щодо утримання батьків лише за наявності потреби в матеріальні допомозі є дещо дискримінаційним, особливо в контексті захисту людей похилого віку в умовах війни. Адже на нужденну сторону покладається тягар доведення своє потреби в матеріальній допомозі. Передбачення статтею 203 Кодексу обов'язку дітей брати участь у додаткових витратах на батьків, що викликані тяжкою хворобою, інвалідністю або

[1] Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: https://sum.in.ua/s/pikluvatysja, https://sum.in.ua/s/utrymannja

немічністю, допомагає зберегти баланс між правами та обов'язками дітей та батьків.

Суди при розгляді вказаних питань керуються Постановою Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006, якою передбачено, що обов'язок повнолітніх дітей утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги, не є абсолютним. У зв'язку з цим суд на вимогу дочки, сина, до яких пред'явлено позов про стягнення аліментів, зобов'язаний перевірити їхні доводи про ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо них, як підставу передбачену статтею 204 Кодексу, для звільнення від утримання. Також, у відповідності до частини 2 статті 205 Кодексу при визначенні розміру аліментів на непрацездатних батьків необхідно враховувати можливість отримання ними матеріальної допомоги від інших дітей, до яких не пред'явлено позову про стягнення аліментів, а також від дружини, чоловіка та своїх батьків.[1]

Відповідно до Постанов Верховного Суду встановлено, що отримання доходу, який перевищує прожитковий мінімум, встановлений законом для осіб, які втратили працездатність, не є безумовною підставою для відмови у позові про стягнення аліментів. Повинні враховуватися будь-які обставини, які свідчать про потребу в матеріальній допомозі. [2] [3] Зокрема, Верховним Судом визначено деякі обставини, що підлягають з'ясуванню при розгляді справ, а саме:

- розміру доходу нужденної особи, її витрат, умов та місця проживання, стану здоров'я тощо;
- можливість дитини утримувати своїх батьків у силу вимог норм Кодексу;
- підстави, передбачені положеннями Кодексу, для звільнення від обов'язку утримувати своїх батьків.[4]

---

[1] Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 3 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06#Text

[2] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 05.09.2019 по справі № 212/1055/18-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84182574

[3] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18.11.2020 по справі № 757/52096/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93081400

[4] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12.02.2025 по справі № 490/4574/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125125018

Обов'язки дітей відносно своїх батьків, також, знайшли своє відображення в Законі України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». Статтею 47 вказаного закону передбачено обов'язки дітей щодо батьків похилого віку. Визначено, що діти зобов'язані піклуватися про батьків похилого віку, подавати їм допомогу і підтримку, в разі необхідності здійснювати догляд за ними. Тобто, до піклування передбаченого Конституцією та утримання передбаченого Кодексом, вказаний закон додає здійснення догляду. Жодного механізму можливого примусу до здійснення догляду законодавство не містить, що є логічним, адже здійснення самого догляду дітьми може відбуватися лише за наявності волі останніх. Проте, на нашу думку дана норма може гармонічно співвідноситись з положеннями статті 203 Кодексу, де передбачено обов'язок дітей брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю. Також даним законом передбачено, що у випадках, коли батьки похилого віку знаходяться на державному утриманні в будинках-інтернатах, пансіонатах або в інших установах, аліментні виплати на їх догляд сплачуються цим установам. [1]

В контексті вищезазначеного, важливо відзначити, що положеннями частини 3 статті 1224 Цивільного кодексу України передбачено усунення від права на спадкування повнолітніх дітей, а також інших осіб, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

В національних законодавствах багатьох країн-членів ЄС наявні норми щодо аліментних зобов'язань дітей перед батьками. Аналогічні за своїм змістом, зі своїми особливостями, положення містить і українське законодавство. Проте критерієм як ефективності, так і дієвості норм є відповідна судова практика, а з даної категорії справ, вбачається низька кількість судових проваджень. Звісно такий стан справ зумовлений як моральними засадами суспільства, так і неосвіченістю людей щодо своїх прав. [2] Адже за українською традицією

[1] Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#n229

[2] Романовський Д. С. Аліментні правовідносини у контексті забезпечення прав людей похилого віку (євроінтеграційна перспектива). *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів* : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.). Одеса: Фенікс, 2024. С.

переважає ситуація, коли більше батьки допомагають своїм повнолітнім дітям, а не навпаки. Та цілеспрямована державна політика, в тому числі компетентних органів, направлена на просвіту та правовий захист людей похилого віку має поступово змінити ситуацію.

Внуки, правнуки, брати, сестри. Відповідно до положень статті 266 Кодексу повнолітні внуки, правнуки зобов'язані утримувати непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда. Таке зобов'язання виникає за наявності наступних підстав:

– непрацездатність нужденного;
– потреба в матеріальній допомозі;
– відсутність у нужденного чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина або якщо вони з поважних причин не можуть надавати належного утримання;
– наявність можливості у внуків, правнуків надання матеріальної допомоги.

Обов'язок щодо утримання повнолітніми братами і сестрами своїх непрацездатних повнолітніх братів і сестер, відповідно до статті 267 Кодексу, виникає за аналогічних умов, але за відсутності у нужденного чоловіка, дружини, батьків або повнолітніх дочки, сина.

Щодо зазначених норм, необхідно відмітити, що обов'язок щодо утримання баби, діда, співвідноситься із передбаченим статтею 265 Кодексу обов'язком баби, діда утримувати внуків, якщо у них немає матері, батька або якщо батьки не можуть з поважних причин надавати їм належного утримання, за умови, що баба, дід можуть надавати матеріальну допомогу. Проте Кодексом не передбачений обов'язок прабаби, прадіда утримувати своїх правнуків. Тому погоджуємось із думкою про відсутність послідовності в позиції законодавця. [1]

Варто підкреслити, що обов'язок внуків і правнуків щодо утримання баби, діда, прабаби чи прадіда не залежить від факту отримання ними матеріальної допомоги в минулому та має незалежне значення. Крім того, як одну з підстав можливості надання утримання, Кодексом передбачено, відсутність у нужденного чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина. Тому вбачається, що обов'язок щодо утримання прадіда, прабаби, може виникнути у внуків і в правнуків одночасно.

[1] Колектив авторів: «Сімейний кодекс України. Науково практичний коментар станом на 28.09.2009 р.». С. 515.

Судова практика, з розгляду вищезазначених питань практично відсутня. У кожній справі судам необхідно ретельно вивчити всі необхідні підстави на підставі яких можливе утримання. Тягар доведення у повному обсязі покладається на нужденного, зокрема, в частині доведення можливості надання родичем допомоги. [1]

Також, вважаємо некоректним встановлення обов'язку утримання внуками, правнуками непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда, які потребують матеріальної допомоги, за умови, що їх заробітна плата, пенсія, доходи від використання майна, інші доходи є меншими за розмір прожиткового мінімуму, встановленого законом. [2] Вказана норма існувала лише в частині права одного з подружжя на утримання, але Рішенням Конституційного Суду України № 1-р/2024 від 29.10.2024 визнана неконституційною.

Інші члени родини. Статтею 270 Кодексу передбачено обов'язок падчерки, пасинка утримувати мачуху, вітчима, цей обов'язок виникає за наступних підстав:

- падчерка, пасинок мають досягти повноліття, та не передбачають неповнолітніми надання жодної допомоги, на відміну від положень статті 206 Кодексу, якою передбачено можливість стягнення з дитини витрат на догляд та лікування батьків за певних умов;
- непрацездатність мачухи, вітчима;
- потреба в матеріальній допомозі;
- надання падчерці, пасинкові систематичної матеріальної допомоги не менш як п'ять років;
- наявність можливості пасинка, падчерки в наданні матеріальної допомоги;
- відсутність у мачухи, вітчима чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина, братів та сестер або якщо ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання.

В даному випадку, крім інших обставин необхідно встановити факт надання систематичної допомоги падчерці, пасинкові протягом 5 років. Так, сам факт перебування мачухи, вітчима у шлюбі з одним

[1] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18.03.2020 по справі № 184/1378/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88461125

[2] Постанова Дніпровського апеляційного суду від 28.11.2019 по справі № 214/5929/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80177502

із батьків падчерки, пасинка, не свідчить про надання ними протягом п'яти років матеріальної допомоги пасинкам. [1]

Відповідно до статті 271 Кодексу передбачено обов'язок особи утримувати тих, з ким вона проживала однією сім'єю до досягнення повноліття, за наявності наступних підстав:

- особа проживала з родичами або іншими особами однією сім'єю;
- непрацездатність нужденних родичів або інших осіб;
- наявність можливості в наданні матеріальної допомоги;
- строк спільного проживання складає не менше п'яти років;
- потреба в матеріальній допомозі нужденних родичів або інших осіб;
- відсутність у нужденних дружини, чоловіка, повнолітніх дочки, сина, братів та сестер або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання.

Важливо відзначити, що деякі позовні заяви про стягнення аліментів на користь людей похилого віку з їх родичів містять ознаки інших цілей, відмінних від утримання нужденного родича. Тобто позовна заява подається нужденним не заради задоволення своїх матеріальних потреб, а з метою подальшого зменшення розміру інших утримуваних аліментів (найчастіше на дітей) з особи, яка має надавати утримання. До таких висновків можливо прийти проаналізувавши деякі судові рішення, де відповідач по справі визнає позов та (або) потім звертається до суду із позовом про зменшення розміру аліментів на неповнолітню дитину.

Проте Верховний Суд визначив, що положення чинного законодавства не визначають як підставу для зменшення розміру аліментів на утримання дітей факт постановлення судом рішення про стягнення з платника аліментів на користь інших осіб, перебування яких на утриманні платника враховано судом при вирішенні спору про стягнення аліментів на дітей. Таким чином у отримувача аліментів відсутня необхідність оскаржувати в апеляційному порядку наступні рішення про стягнення аліментів на користь інших утриманців платника, яких останній був зобов'язаний утримувати в силу закону і на час вирішення спору про

[1] Ухвала Апеляційного суду Хмельницької області від 23.12.2014 по справі 686/9798/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/42124204

стягнення аліментів, оскільки суд при визначенні розміру аліментів на дітей зобов`язаний в силу положень статті 182 СК України враховувати наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, баби/діда, прабаби/прадіда і такі обставини не є підставою для зменшення розміру раніше призначених аліментів. [1]

В контексті євроінтеграційних перспектив, необхідно відмітити наступне. Комісія з європейського сімейного права сформувала п'ять збірників принципів Європейського сімейного права з окремих питань, однак жоден з них не відображає право батьків на отримання аліментів або утримання від їх дітей. Висвітлення даної теми відсутнє також у збірнику «Перспективи уніфікації та гармонізації сімейного права в Європі», в якому зібрані компаративно-правові дослідження сімейного права в країнах Європи, а також перспективи його гармонізації. [2] Але аліментні зобов'язання повнолітніх осіб щодо членів своєї родини присутні у законодавстві переважної більшості держав-членів ЄС.

Так, відповідно до Цивільного кодексу Франції, передбачено, що діти зобов'язані утримувати свого батька і матір або інших родичів по висхідній лінії. Зяті та невістки зобов'язані утримувати через аліменти своїх тещу, тестя, свекруху, свекра. Тобто Цивільним кодексом Франції передбачено зобов'язання по утриманню інших родичів по висхідній лінії, що дає можливість більш конкретно зрозуміти коло суб'єктів можливого утримання. Відмінністю по колу суб'єктів аліментних правовідносин України та Франції є окреме унормування в законодавстві останньої зобов'язання по утриманню зятем своєї тещі, тестя, а невісткою своїх свекруху, свекра, проте відсутня регламентація по утриманню пасинком, падчеркою своїх мачуху або вітчима, що наявне в Україні. [3]

---

[1] Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 09.12.2024 по справі № 404/7235/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124186735

[2] Романовський Д. С. Аліментні правовідносини у контексті забезпечення прав людей похилого віку (євроінтеграційна перспектива). Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.). Одеса : Фенікс, 2024.

[3] Романовський Д. С. Компаративний аналіз аліментних правовідносин Франції та України у контексті забезпечення прав людей похилого віку. *Сімейне право України в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали круг. столу (м. Одеса, 8 квіт. 2024 р.). За заг. ред.: Є. О. Харитонова,О. І. Сафончик. Одеса : Фенікс, 2024.

Надання догляду. Відповідно до статті 13 Закону України «Про соціальні послуги» передбачено можливість оформлення догляду за людьми похилого віку на непрофесійній основі з числа членів своєї сім'ї.

Тенденція збільшення кількості оформлень постійного догляду, пояснюється можливістю отримання військовозобов'язаними відстрочки від призову за мобілізацією або можливістю звільнення військовослужбовців з військової служби під час дії воєнного стану.

Також передбачено механізм призначення і виплати компенсації за догляд, що призначається фізичній особі, яка надає соціальні послуги з догляду без провадження підприємницької діяльності на непрофесійній основі, без проходження навчання та дотримання державних стандартів соціальних послуг особам із числа членів своєї сім'ї, які спільно з нею проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки та є, зокрема, особами з інвалідністю I групи; громадянами похилого віку з когнітивними порушеннями; невиліковно хворими, які через порушення функцій організму не можуть самостійно пересуватися та самообслуговуватися. Тобто визначено можливість надання догляду на непрофесійній основі та отримання компенсації лише членам своєї сім'ї за умови спільного проживання та спільного побуту.

Проте постановою Восьмого апеляційного адміністративного суду встановлено, що Закон України «Про соціальні послуги» не обмежує коло осіб, які можуть надавати догляд, лише родичами за кровною лінією. Таким чином, похресник, навіть не маючи кровного зв'язку з хрещеним, може бути залучений до надання допомоги через духовний та моральний зв'язок. Вказаний закон підтримує ідею, що соціальні послуги повинні бути доступні для різних категорій громадян, і що різні форми догляду можуть бути адаптовані під конкретні обставини, зокрема для тих осіб, які знаходяться в духовному або іншому неформальному зв'язку. Хоча й похресник не є кровним родичем, проте має певний духовний зв'язок із хрещеним батьком або матір'ю, що створює підстави для надання йому права бути доглядальником на непрофесійній основі. Це не суперечить законодавству, адже законодавчий підхід до надання соціальних послуг передбачає гнучкість у визначенні кола осіб, які можуть виконувати роль доглядальників, особливо коли мова йде про непрофесійний догляд. Встановлено, що

похресник та хрещений батько проживають разом за однією адресою, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов`язки, позивач фактично здійснює догляд за останнім, а інших родичів, які могли б здійснювати догляд або надавати підтримку немає.

Висновки. Норми Кодексу щодо аліментних обов'язків інших членів родини не знаходять свого належного відображення в судовій практиці. Такий стан справ може свідчити про відсутність їх дієвості. На нашу думку першочерговою причиною є низький рівень правосвідомості громадян. Зазначене підкріплюється традиційними уявленнями взаємовідносин всередині родини. Відповідно до цих уявлень, ненадання або недостатнє надання допомоги нужденним членам родини засуджується суспільством. Але нужденні, в силу різних обставин, не звертаються до суду з метою захисту своїх прав на утримання.

Нестабільна соціально-економічна ситуація в країні, викликана широкомасштабною збройною агресію, також завдає суттєвої шкоди в частині захисту прав людей похилого віку та ролі родини в цьому процесі. Адже значне внутрішнє переміщення працездатних громадян до інших «більш спокійних» областей, а також їх еміграція за кордон, призводять до залишення без уваги людей похилого віку. Значна кількість людей похилого віку відмовляється від евакуації або повертається до зон бойових дій чи на тимчасово окуповані території. В такому разі, передбачені Кодексом правові механізми стягнення витрат на утримання, можуть стати дієвим інструментом та посилити роль родини у захисті людей похилого віку.

Вдосконалення потребує механізм надання догляду на непрофесійній основі. Зокрема, важливим є передбачення можливості встановлення постійного догляду за людьми, що не є родичам в розумінні Кодексу.

Ключові слова. Люди похилого віку, родина, сім'я, війна, аліменти, утримання, догляд, подружжя, діти, внуки, правнуки, родичі.

Розділ 7

ШЛЮБНІ ПРАВОВІДНОСИНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29953

Оксана Сафончик
докторка юридичних наук, професорка

Поняття та правове регулювання шлюбних правовідносин в умовах гібридної війни

Гібридна війна між Росією та Україною, яка розпочалася у 2014 році, суттєво вплинула на різні аспекти суспільного життя, включаючи шлюбні правовідносини. Збройний конфлікт, анексія Криму та бойові дії на Донбасі призвели до значних змін у демографічній ситуації, міграційних процесах та правовому регулюванні сімейних відносин.

Конфлікт спричинив масову міграцію населення з окупованих та прифронтових територій. Багато громадян стали ВПО (внутрішньо переміщена особа), що вплинуло на їхнє особисте життя та можливості укладення шлюбу. Зміна місця проживання, втрата документів та інші труднощі ускладнювали процес реєстрації шлюбів.

На територіях, тимчасово окупованих росією (Донецька, Луганська області, Крим, частини Запорізької та Херсонської областей), діють незаконні російські закони та процедури реєстрації актів цивільного стану.

Слід відмітити, що Україна не визнає документи, видані окупаційними адміністраціями, у тому числі свідоцтва про шлюб.

Люди, які уклали шлюб на тимчасово окупованій території, змушені звертатися до суду для його визнання відповідно до українського законодавства.

Шлюбні правовідносини ґрунтуються на багатогранному осередку суспільства, яким є сім'я – одне з найдавніших соціальних досягнень людства, яке відіграє певну роль у становленні та житті су-

спільства. Можна стверджувати, що сім'я відіграє також роль, так би мовити, виробника (єдиного та незамінного) нових членів суспільства, носіїв культурних, духовних та національних цінностей. Завдяки своїй багатогранності внутрішніх та зовнішніх зв'язків, соціальних функцій сім'я дуже чутливо реагує на всі зміни (соціальні, економічні, правові), які відбуваються у сфері становлення сім'ї, що впливає на суспільство.

Сьогодні вчені-цивілісти досить жваво обговорюють проблематику понять «сім'я» та «члени сім'ї», оскільки правове регулювання зазначених питань не обмежується лише нормами сімейного законодавства України, а й міститься в джерельній базі інших галузей права [1].

Дослідження та вивчення будь-яких інститутів сімейного права неможливо без визначення змісту поняття «сім'я». Це поняття викликає інтерес і є об'єктом досліджень серед науковців різних галузей: філософії, демографії, соціології та ін., у тому числі серед юристів-науковців, зокрема в галузі сімейного права [2].

Виникнення сім'ї пов'язано з важливим юридичним фактом – шлюбом, за допомогою якого оформлюються правові зв'язки сім'ї.

Сім'я – це колектив, об'єднаний найрізноманітнішими узами[3]. Одні з них пов'язані з почуттями, інші – з міркуваннями морального і навіть матеріального або ділового порядку. Особливе місце в системі суспільних цінностей посідає сім'я як коло осіб, яких об'єднує не тільки емоційне начало, але й взаємні права, обов'язки, передбачені правовими нормами, що становлять державні інтереси. Від міцності, якості сім'ї, її здатності виконувати своє призначення залежить здоров'я суспільства в цілому.

Аналізуючи юридичну літературу, за загальним визначенням, сім'я – це мала соціальна група суспільства, яка заснована на союзі подружжя, на спільному веденні господарства та взаємній моральній відповідальності всіх членів сім'ї[4]. Сім'я є основою сімейних право-

[1] Сімейне право: навч.-метод. посібник для здобув. вищої освіти ступеня «бакалавр», за спец. 081 «Право». 3-тє вид., перероб. Одеса: Фенікс, 2023. 105 с.

[2] Миронова Г. Моральні засади Сімейного кодексу України. *Право України.* 2004. № 4. С. 101.

[3] Сімейне право України: підручн. За ред. Є. О. Харитонова. Н. Ю. Голубєвої. К.: Істина, 2010. С.44-45.

[4] Дякович М. М. Сімейне право України: навчальний посібник. Харків: ЕКУС. 2022. С.68; Сімейне право України: підручник; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 4-е вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2012. С. 85-86.

відносин і має певне коло членів, яке висвітлено в сімейному законодавстві України, але не є вичерпним.

Таким чином, однією з головних ознак сім'ї, з точки зору сімейного права, є спільне проживання її членів. Бажання жити разом звичайно пояснює прагнення укласти шлюб. Відсутність такого бажання може свідчити про фіктивність шлюбу.

Проживаючи разом, подружжя набуває спільне майно. Батьки здійснюють своє право на виховання дітей, виконують відповідні обов'язки в процесі особистого контакту з дитиною. Кінець спільного проживання подружжя є одним із симптомів руйнування сім'ї, що існувала, підставою для розлучення. Таким чином, спільне проживання як ознака сім'ї знаходить відображення в сімейному законодавстві.

Однак, незважаючи на викладене, в Україні серед деяких науковців існує думка, що сім'я є складним суспільним явищем. Таким чином, існують труднощі щодо належного правового визначення поняття «сім'я», що, з погляду цих самих науковців, установити неможливо. Свою позицію вчені пояснюють тим, що, на їхню думку, визначити поняття «сім'я» неможливо у зв'язку з багатогранністю функцій, які здійснюють члени сім'ї, і широким колом взаємовідносин, та підтверджують її великою розрізненістю визначення поняття «сім'я» як в національному праві, так і в праві зарубіжних держав, у тому числі й країн-членів ЄС. На визначення поняття «сім'я» впливає зростаючий суспільний розвиток людей, тому втрачають вагомість деякі суттєві аспекти шлюбу та сім'ї, на яких раніше базувалось створення сім'ї та укладення шлюбу, а отже, і шлюбні правовідносини, зокрема різна стать осіб, які укладають шлюб, їх ставлення до релігії та соціальний статус.

Отже, ще однією з ознак, які характеризують сім'ю, є наявність взаємних прав і обов'язків її членів[1]. Характеристика особливостей правового регулювання сімейних відносин безпосередньо пов'язана з визначенням предмета правового регулювання. Сім'я сама по собі не є таким предметом. Держава регулює за допомогою норм сімейного права лише ті відносини, які існують у сім'ї, а також визначає умови, порядок виникнення прав і обов'язків, передбачених Сімейним кодексом України.

[1] Сафончик О. І. Деякі питання правової природи шлюбу. *Актуальні проблеми держави і права.* 2007. Вип. 33. С. 96.

Інакше кажучи, предметом регулювання є не просто сімейні правовідносини, а підвладні сімейному законодавству сімейні відносини, учасники яких є носіями (суб'єктами) певних прав і обов'язків.

Сімейні правовідносини – це наслідок застосування до конкретних відносин у сфері шлюбу і сім'ї норм шлюбно-сімейного законодавства[1].

Існує й інше визначення сімейних правовідносин, відповідно до якого сімейні правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами сімейного права, що виникають із шлюбу, споріднення, всиновлення або іншої форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків[2].

Для суб'єктів сімейних правовідносин характерною ознакою є наявність правоздатності та дієздатності. Ці положення передбачені цивільним законодавством[3]. Однак СК України передбачає випадки, за якими сімейна правоздатність може виникати по досягненні певного віку. Шлюбна правоздатність (право особи на укладення шлюбу) виникає в чоловіків та жінок з 18 років. За наявності передбачених сімейним законодавством обставин укладення шлюбу можливо по досягненні 14-річного віку. Дієздатність у повному обсязі виникає з моменту укладення шлюбу.

Специфічність шлюбних правовідносин виникає не із звичайних юридичних фактів, що характерні для цивільних правовідносин (одностороння угода, договір), а із шлюбу, споріднення, батьківства. Важливо відзначити, що з цих фактів виникають не тільки особисті немайнові відносини, але й майнові. Вони виникають із шлюбу (аліментні зобов'язання) або із споріднення. Саме тому шлюбні відноси-

---

[1] Сімейне право України: підручник. За заг ред. Дзера О. В. Бондар Т. В. К.:ЮрІнком Інтер. 2023. С.46-47.

[2] Євко В. Ю. Правові форми родинного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Вісник Університету внутрішніх справ.* 1999. Вип. 6. С. 256; Євко В. Ю. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування: історичний аспект. *Право України.* 2001. № 8. С. 108; Євко В. Ю. Правова природа дитячого будинку сімейного типу. *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* 2001. Спецвип. С. 339; Комарук І. А. Шляхи вирішення питань, пов'язаних з міжнародним усиновленням: Гаазька Конвенція про захист дітей та співпрацю щодо міжнародного усиновлення від 29.05.1993 р. *Держава і право.* 2010. Вип. 48. С. 573; Сімейне право України: підручник; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 4-е вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2012. С.85-86.

[3] Харитонов Є. О. Цивільне право України: підручник. Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В. Вид. 3, перероб. і доп. К.: Істина, 2011. С. 352.

ни є, як правило, тривалими і пов'язують між собою не чужих людей (як у цивільному праві), а близьких – подружжя, дітей.

Шлюбні правовідносини є переважно особисто-правовими (укладення та припинення шлюбу, особисто-правовий статус подружжя), а лише потім майновими (спільне та роздільне майно подружжя, аліментні зобов'язання). До того ж майнові відносини в сімейному праві завжди та безпосередньо пов'язані з особистими або випливають з них, тоді як у цивільному праві майнові відносини можуть бути і не пов'язані з особистими.

Шлюбні права й обов'язки, за загальним правилом, є такими, що не відчужуються, тобто не передаються іншим особам – їх не можна продати або купити, подарувати або заповісти, причому невідчужуваними є і майнові права й обов'язки (аліментні)[1].

У той час як цивільні права й обов'язки можуть відчужуватися, у будь-який момент їх можна передати іншій особі платно або безоплатно. Шлюбні права й обов'язки пов'язані з особистістю і, за загальним правилом, немислимі у відриві від неї[2].

Сімейне право, як і право цивільне, регулює переважно майнові відносини, і відбувається це насамперед тому, що ці відносини краще піддаються правовому регулюванню.

Звідси, як визначено нормами права, шлюбні правовідносини будуються на підставі специфічних юридичних фактів, таких як укладення шлюбу та його припинення, народження дітей та їх виховання й утримання. Особливе місце в сімейному праві щодо шлюбних правовідносин посідають юридичні факти, або, так би мовити, стани (одруження, споріднення). Адміністративно-правові акти державних органів часто є юридичними фактами, що породжують правові наслідки: реєстрація шлюбу, його припинення тощо.

Не є, наприклад, шлюбними правовідносинами відносини між особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, оскільки це не створює обов'язку вступу в шлюб. Разом з тим виникають зобов'язання наречених у разі відмови від вступу в шлюб. Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати іншій стороні витрати,

---

[1] Сімейне право України: підручник. Суми: Юрінком Інтер, 2020. 520 с.

[2] Сімейне право України: підручник. За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. 4-е вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2012. С.85-86.

яких вона зазнала у зв'язку з підготовкою до реєстрації шлюбу та весілля (п. 3 ст. 31 СК України)[1].

Правове регулювання шлюбних правовідносин має значну публічно-правову складову. У доктрині сімейне право визначають як конгломерат приватних і публічних норм. Сімейне право входить у систему приватноправових галузей національного права, однак державне регулювання виявляється тут набагато рельєфніше, ніж у цивільному праві. Зазначене пов'язано з тим, що будь-яка держава проводить певну демографічну політику, намагається контролювати відтворення населення та забезпечити належні умови для розвитку нового покоління.

Норми сімейного права не регулюють усіх відносин, що виникають в сім'ї та в шлюбі. Відносини любові, поваги, довіри між подружжям неможливо врегулювати нормами права. Норми права лише сприяють розвитку цих відносин, а зазначені відносини регулюються нормами моралі.

Отже, враховуючи викладене вище, акцентується увага на розмежуванні таких правових категорій, як «сімейні правовідносини» та «шлюбні правовідносини», оскільки поняття «сімейні правовідносини» є ширшим і включає до свого складу не лише учасників зазначених правовідносин (подружжя – чоловіка і жінку, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах), а також інших учасників сімейних правовідносин відповідно до ст. 2 СК України. Також слід зазначити, що до складу сімейних правовідносин можна, хоч і формально, включити відносини, подібні до шлюбних – квазішлюбні відносини (релігійний шлюб та цивільне партнерство).

Шлюбні правовідносини – відносини, що виникають з метою створення сім'ї, між жінкою і чоловіком, неспорідненими кровно між собою, які проживають однією сім'єю, ведуть спільне господарство, мають взаємні шлюбні права й обов'язки. Такі особи можуть зареєструвати свої відносини в державному органі реєстрації актів цивільного стану в установленому законом порядку.

Фактичні шлюбні відносини – відносини, що виникають між жінкою і чоловіком, неспорідненими кровно між собою, які проживають

[1] Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. С.211.

однією сім'єю, ведуть спільне господарство, мають взаємні шлюбні права й обов'язки відповідно до ст. 74 СК України[1].

Правовідносини подібні до шлюбних (Квазішлюбні правовідносини) – правовідносин, що можуть виникати між жінкою і чоловіком у релігійному шлюбі та особами (різної або однієї статі) у цивільному партнерстві, внаслідок чого у них виникають взаємні шлюбні права й обов'язки.

Релігійний шлюб – це подібний до шлюбного сімейний союз чоловіка і жінки, які проживають однією сім'єю, ведуть спільне господарство, мають взаємні шлюбні права й обов'язки, що зареєстровано у відповідній релігійній організації.

Цивільне партнерство – це подібний до шлюбного союз двох рівноправних фізичних осіб різної чи однієї статі, які проживають однією сім'єю, ведуть спільне господарство, мають взаємні права й обов'язки, подібні до шлюбних прав і обов'язків, та уклали між собою договір про цивільне партнерство.

Водночас звертається увага на те, що в більшості зарубіжних країн визнається лише зареєстрований шлюб, у деяких державах фактичне проживання, поєднане з релігійним обрядом, має ті самі наслідки, що й офіційно зареєстрований шлюб.

Отже, можна констатувати, що особи самостійно обирають форму організації сімейного життя відповідно до вимог чинного законодавства України – шлюб, фактичні шлюбні відносини, а також відносини, подібні до шлюбних – квазішлюбні (релігійний шлюб та цивільне партнерство).

Шлюб, у який вступають чоловік і жінка, характеризується не тільки змінами їхнього правового статусу, морального і матеріального стану, але й глибокими змінами в їхній психіці, поведінці, ставленні один до одного. Подружжя вже не будуть окремими, незалежними індивідами. Вони – члени шлюбного союзу, а тому частина їхніх інтересів є спільною.

В основі всіх шлюбних правовідносин лежить особливий елемент – подружжя. У поняття шлюбу як сімейного союзу чоловіка і жінки сімейне право, філософія, соціологія та інші галузі наук включають майже одне й те саме поняття з урахуванням специфічних особливостей, які властиві цим напрямам вивчення суспільних відносин.

---

[1] Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21-22. Ст. 135.

Шлюбні відносини мають тривалий характер. Ця особливість визначається метою правовідносин. Реєстрація шлюбу спрямована на створення сім'ї, існування якої розраховується в принципі на період життя подружжя. Тривалий характер шлюбних правовідносин визначається тим, що в основі лежать не обмежені часом відносини подружжя, сполучення. Шлюбні правовідносини виникають часто як безстрокові, оскільки подружні права й обов'язки тривають усе життя (крім випадків припинення шлюбу).

Шлюбні правовідносини мають складний склад, який можна розглянути шляхом дослідження елементів шлюбних правовідносин.

До елементів шлюбних правовідносин належать суб'єкти, об'єкти, зміст, які в сукупності існують у будь-яких сімейних правовідносинах[1].

Для суб'єктів шлюбних правовідносин існує характерна ознака, до якої, відповідно до норм сімейного права, належить наявність правоздатності й дієздатності суб'єктів шлюбних правовідносин. Отже, звертається увага на те, що суб'єктам шлюбних правовідносин, як і суб'єктам сімейних правовідносин на законодавчому рівні у сфері сімейного права гарантується набуття права договірного регулювання шлюбних правовідносин, що регулюється цивільним та сімейним законодавством України. Аналізуючи аналогічну позицію у сфері шлюбних правовідносин у країнах ЄС, можна зазначити, що всі відносини між суб'єктами шлюбних правовідносин регулюються законодавством і мають за мету інтереси сім'ї, особливо інтереси дітей. В Україні акцентується увага на право регулювання сімейних правовідносин, у тому числі шлюбних правовідносин, на підставі виникнення договірних відносин, що не суперечать вимогам чинних нормативно-правових актів у сфері сімейного і цивільного права, якщо викладені вище договірні відносини не суперечать положенням інших законодавчих актів та суспільній моралі (ст. 9 СК України).

Враховуючи вищевикладене, виникає питання щодо того, чи є суб'єктами шлюбних правовідносин особи, які проживають разом, мають спільне господарство, уклали між собою договір (майнового характеру, договір партнерства, взаємодопомоги, взаємного фінансового утримання, виконання партнерських обов'язків тощо), мають

[1] Сафончик О. І. Деякі питання правової природи шлюбу. *Актуальні проблеми держави і права.* 2007. Вип. 33. С. 98.

певні права й обов'язки один перед одним, є особами однієї статі та фактично вважають свої стосунки стосунками цивільного подружжя, тобто перебувають у відносинах, подібних до шлюбних[1]. Зазначене є дискусійним та таким, що потребує уваги, аналізу, вивчення проблематики та вирішення питань щодо правового врегулювання відносин між особами однієї статі. Зокрема, у цьому разі в Україні будуть порушені сфери соціального, морального, релігійного погляду на відносини між такими особами. Отже, питання із зазначеної проблематики виникають, існують і продовжують розглядатися.

За аналізом українського сімейного законодавства, суб'єктами шлюбних правовідносин, так само як і сімейних правовідносин, є особи, що пов'язані відносинами шлюбу, спорідненості, усиновлення чи іншої форми прийняття дітей у сім'ю на виховання.

Коло суб'єктів сімейних правовідносин чітко окреслюється у ст. 2 СК України. Відповідно до зазначеної статті, сімейні правовідносини в залежності від кола суб'єктів неоднозначні й умовно поділяються на три певні категорії.

До першої категорії суб'єктів сімейних правовідносин як вітчизняні, так і зарубіжні науковці-правники вважають належними подружжя, батьків і дітей, усиновлених та всиновлювачів. Між зазначеними суб'єктами створюються майнові, немайнові та особисті відносини, які регулюються СК України.

До другої категорії суб'єктів сімейних правовідносин учені вважають належними діда і бабу, прадіда і прабабу, онуків, правнуків, рідних сестер і братів, а також вітчима і мачуху, пасинка, падчерку.

До третьої категорії суб'єктів сімейних правовідносин учені вважають належними осіб третього або другого ступеня споріднення і бічного споріднення. Водночас, якщо керуватись ч. 3 ст. 2 СК України, можна впевнено зазначити, що вітчизняна правова доктрина в сімейному праві передбачає участь у сімейних правовідносинах і інших членів сім'ї, якими, крім вищезазначеного, є суб'єкти відносин опіки і піклування, а також суб'єкти патронажу над дітьми.

Отже, можна дійти висновку, що коло суб'єктів сімейних правовідносин значно ширше, ніж коло суб'єктів шлюбних правовідносин.

[1] Сафончик О. І. Деякі питання правового регулювання правовідносин «фактичного подружжя» щодо взаємного утримання. *Актуальні проблеми держави і права.* 2010. Вип. 53. С. 202.

Чинним законодавством прямо не зазначено, хто є суб'єктами шлюбних правовідносин, у зв'язку з чим можна їх визначити. Суб'єктами шлюбних правовідносин можуть бути: 1) подружжя (чоловік і жінка), що перебувають у зареєстрованому шлюбі; 2) чоловік і жінка, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах.

Разом з тим можна зазначити, що суб'єктами правовідносин, подібних до шлюбних, тобто квазішлюбних правовідносин, можуть бути: 1) чоловік і жінка, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах; 2) чоловік і жінка, які перебувають у релігійному шлюбі; 3) особи (однієї чи різної статі), які перебувають у цивільному партнерстві.

Щодо цивільного партнерства, то в цьому разі доцільно запропонувати розглядати як суб'єктів цих відносин лише фізичних осіб однієї чи різної статі, які проживають разом однією сім'єю з метою набуття відносин, подібних до шлюбних (тобто ведення спільного господарства, піклування один про одного, фінансове забезпечення один одного, вступ у інтимні стосунки та навіть, за наявності, виховання дітей).

При цьому слід ураховувати, що існування шлюбних відносин, а також їх припинення може породжувати різні правові наслідки майнового та немайнового характеру як для суб'єктів шлюбних правовідносин, так і для інших осіб (наприклад, дітей, батьків тощо).

Суб'єктивні права й обов'язки у сфері шлюбних відносин можуть бути майновими і немайновими[1]. Майнові суб'єктивні права й обов'язки характеризуються тим, що вони тісно пов'язані з колом певних осіб. Наприклад, подружжя мають взаємні права на матеріальне утримання один одного. Смерть одного з них припиняє такі права й обов'язки, і з цього випливає висновок, що суб'єктивні права й обов'язки у сфері шлюбно-сімейних відносин не передаються іншим особам.

За загальним визначенням, об'єктом шлюбних правовідносин є: встановлення умов і порядку укладення шлюбу, припинення шлюбу, визнання шлюбу недійсним; регулювання особистих немайнових та майнових відносин між членами сім'ї, подружжям, батьками і дітьми, а також між іншими родичами та іншими особами (у випадках і в

[1] Сімейне право України: підручник. За заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С.112-113.

межах, установлених нормами сімейного права); визначення форми і порядку всиновлення та влаштування в сім'ю дітей, які залишилися без піклування батьків.

Об'єкт шлюбних правовідносин слід розглядати як благо, з приводу якого виникають шлюбні правовідносини і відносно якого існують суб'єктивні права та обов'язки.

Встановлено, що зазначений елемент шлюбних правовідносин не розроблений належним чином у науці сімейного права. Зазначене знаходить своє відображення в тому, що деякі автори не згадують у своїх дослідженнях про об'єкт шлюбних правовідносин взагалі, а деякі – недостатньо повно класифікують види об'єктів шлюбних правовідносин. Разом з тим, об'єкт є необхідним елементом будь-яких правовідносин, у тому числі шлюбних, в іншому випадку права та обов'язки учасників правовідносин будуть безпредметні, а виокремлення в якості видів об'єктів тільки дій та майна не вичерпує всієї різноманітності об'єктів шлюбних правовідносин. У зв'язку з чим до об'єктів шлюбних правовідносин запропоновано віднести: 1) дії (активні та пасивні); 2) майно; 3) нематеріальні блага; 4) інформацію; 5) інші об'єкти.

На сьогодні існує велика кількість класифікацій шлюбних відносин і правовідносин і кожна класифікація не має єдності та завжди розкриває велику кількість зазначених відносин, особливо в разі, коли правовідносини між чоловіком і жінкою, між батьками та дітьми і між іншими членами сім'ї перебувають на межі шлюбних та сімейних правовідносин.

Виникнення шлюбних правовідносин в умовах гібридної війни

Сімейно-правові норми самі по собі не приводять до виникнення, зміни або припинення шлюбних правовідносин, однак вони передбачають певні обставини (юридичні факти), що породжують певні наслідки. Юридичні факти в сімейному праві – це реальні життєві обставини, які відповідно до чинного сімейного законодавства є підставами виникнення, зміни і припинення сімейних правовідносин[1].

[1] Харитонов Є. О. Цивільне право України: Підручник. Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В. Вид. 3, перероб. і доп. К.: Істина, 2011. С. 736.

Категорія юридичного факту відображає динаміку суспільних відносин і, відповідно, правовідносин, найважливіша стадія якої – реалізація суб'єктивних прав і обов'язків[1].

Шлюб як союз чоловіка і жінки, що має соціальне значення, визначає правове становище дітей, народжених у цьому союзі, майнові відносини між подружжям та їхні спадкові права. Щодо цих прав шлюб є юридичним фактом, однак укладення такого союзу залежить від волі майбутнього подружжя і є юридичним правочином[2].

СК України у ст. 21 дає визначення шлюбу як сімейного союзу чоловіка і жінки, який зареєстрований у державному органі РАЦС. Крім того, певна норма закріплена й Конституцією України (ч. 1 ст. 51). Звідси шлюб, у правовому аспекті, регулює відносини між чоловіком і жінкою щодо створення сім'ї, адже саме сім'я є головним інститутом сучасного суспільства.

У сучасному правничому світі деякі вчені країн ЄС наголошують на тому, що шлюбні відносини можуть виникати й між особами однієї статі, які можуть укласти шлюб як партнери. Пояснюють вони це тим, що шлюб – це союз між двома особами, які мають бажання створити сім'ю та разом виховувати дитину.

А от українське сімейне законодавство не дозволяє укладення шлюбу між одностатевими партнерами, бо закріплює основні ознаки шлюбу: це союз саме жінки і чоловіка, тобто осіб різної статі[3]; це сімейний союз, який припускає спільне проживання, ведення спільного побуту, наявність взаємних прав і обов'язків (ч. 2 ст. 3 СК України)[4]; це рівноправний союз між чоловіком і жінкою, який зареєстрований в органі РАЦС та укладається на невизначений строк.

Звідси випливає, що при проживанні жінки і чоловіка однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу в них не виникає прав і обов'язків подружжя, хоч сімейний союз існує. Не змінює цього

---

[1] Явор О. А. Категорія юридичних фактів у сімейному праві: теоретичне і практичне значення. *Право України.* 2016. № 3. С. 229–235. С.233. Family Law Act 1975 №. 53, 1975 as amended Compilation start date: 1 July 2013 Includes amendments up to: Act No. 13, 2013. URL: https://mybook.ru/author/australia/family-law-act/read/

[2] Шимон С. І. Майнові права як об'єкти цивільних правовідносин (теоретичні та практичні аспекти): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2014. С. 25.

[3] Муравйов В. Гармонізація законодавства і європейська інтеграція. *Право України.* 2013. № 6. С. 27.

[4] Сімейне право України: підручник. За заг ред. Дзера О. В. Бондар Т. В. К.: ЮрІнком Інтер. 2023. С.163.

становища навіть і той факт, що вони укладають певний шлюбний обряд за звичаями тієї чи іншої народності або шлюбний релігійний обряд (вінчання)[1]. Хоч у випадках, передбачених законом, шлюбу, що укладений за релігійним обрядом, надається юридичне значення. Це стосується шлюбів, які укладені за релігійними обрядами до створення або відновлення державних органів РАЦС (ч.ч. 2, 3 ст. 21 СК України)[2].

У сімейному законодавстві України закріплено порядок укладення шлюбів. Порядок укладення шлюбу – це прямо регламентована чинним законодавством процедура, що включає в себе дії органу РАЦС і осіб, які вступають у шлюб, спрямовані на вчинення державної реєстрації створення сім'ї як акту цивільного стану. До цього порядку належать умови, за яких шлюб уважатиметься укладеним. Отже, шлюб за сімейним законодавством України укладається на умовах добровільності між чоловіком і жінкою (в Україні примушення жінки і чоловіка до шлюбу не допускається) (ст. 24 СК України), які досягли шлюбного віку (ст. 22 СК України), мають сімейну правоздатність (ст. 25 СК України), не є між собою родичами прямої лінії чи братами і сестрами, не перебувають у іншому не припиненому шлюбі.

СК України передбачає досягнення шлюбного віку (ст. 23)[3], встановлюючи особливе шлюбне повноліття тільки для жінок. Відповідно до ч. 1 ст. 22, шлюбний вік для жінки і для чоловіка настає у вісімнадцять років. Установлення шлюбного віку є однією з умов отримання права на укладення шлюбу[4], бо особа, яка прагне укласти шлюб, має досягти статевої зрілості (тобто бути фізично зрілою) та відповідного стану розумового, психічного, морального і соціального розвитку. Досягнення шлюбного віку має відбутися на день реєстрації шлюбу (ч. 2 ст. 22 СК України), а це означає, що подати заяву може й особа, яка ще не досягла шлюбного віку, але досягне його не пізніше як протягом одного місяця з дня подачі заяви.

---

[1] Сімейне право України: підручник. Дзера О. В., Боднар Т. В. Суми: Юрінком Інтер, 2020. 520 с.

[2] Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. 432с.

[3] Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. 432с.

[4] Сімейне право України: підручник. За заг ред. Дзера О. В. Бондар Т. В. К.: ЮрІнком Інтер. 2023. С.87.

Деякі інші правники, зокрема Ю. С. Червоний, наполягають, що в ч. 2 ст. 23 СК України йдеться про зниження шлюбного віку[1], бо СК України передбачає можливість надання права на шлюб особі, яка ще не досягла шлюбного віку. Відповідно до ч. 2 ст. 23 СК України, за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано таке право, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Отже, з позицією Ю. С. Червоного можна не погодитись, бо в зазначеній нормі сімейного права України йдеться саме про надання права на шлюб неповнолітній особі, а не про зниження шлюбного віку. Останній лише надається право на шлюб, якщо буде встановлено, що таким чином захищаються її інтереси (фактичне утворення сім'ї, вагітність, народження дитини, тяжке захворювання тощо). Передбачено, що з такою заявою може звернутися до суду лише особа, яка досягла віку шістнадцяти років. У свою чергу, суд розглядає заяву за правилами окремого провадження, повідомивши про це батьків і піклувальників неповнолітньої особи.

Одночасно з цим, ураховуючи аспекти розвитку й інтеграції українського законодавства до міжнародно-правових актів сімейного права країн ЄС, СК України передбачає можливість пред'явлення відповідної заяви про укладення шлюбу не лише за особистою присутністю, а й через представників за умов засвідчення такої заяви нотаріально, за наявності нотаріально посвідченої довіреності. Однак зробити це можна лише за наявності поважних причин, що перешкоджають особистим зверненням. СК України не дає переліку причин неможливості подати заяву про укладення шлюбу особисто, але можна припустити, що ними можуть бути хвороба чи відрядження.

Акти цивільного стану визначаються у ст. 49 ЦК України як події та дії, що нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав і обов'язків. До таких подій і дій ЦК України вважає належним, зокрема: народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття та вихід з громадянства, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, укладення шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення, зміну імені, інвалідність, смерть тощо. Деякі з них, відповідно до Закону України «Про державну ре-

[1] Червоний Ю. С. Цивільний процес України: підручник. Київ: Істина, 2007. С. 311.

єстрацію актів цивільного стану»[1], підлягають державній реєстрації. Це стосується народження фізичної особи та її походження, укладення шлюбу, розірвання шлюбу у випадках, передбаченим законом, зміни імені, смерті.

Державна реєстрація актів цивільного стану проводиться відділами ДРАЦС, виконавчими органами сільських, селищних і міських (крім міст обласного значення) рад. Акти цивільного стану стосовно громадян України, що проживають за кордоном, реєструються консульськими установами України.

Державна реєстрація актів цивільного стану здійснюється шляхом створення двох ідентичних екземплярів записів на бланку відповідної форми, куди включаються необхідні відомості про громадянина і про самакт цивільного стану.

Крім того, останнім часом у зв'язку з розвитком ІТ-технологій[2] Українська держава розробила пілотний проект, який надає українцям можливість звернутися із заявою на укладення шлюбу online на веб-порталі у сфері Державної реєстрації актів цивільного стану на сайті: http://dracs.minjust.gov.ua.[3]

Користувач Веб-порталу (далі – користувач) – будь-яка фізична особа, яка бажає подати до відділу ДРАЦС заяву або звернення, зареєструвалась на Веб-порталі та звертається з питань у сфері державної реєстрації актів цивільного стану або за інформаційно-консультаційною підтримкою.

З використанням цього Веб-порталу громадяни можуть подати до відділів РАЦС такі заяви про: державну реєстрацію шлюбу; державну реєстрацію розірвання шлюбу на підставі рішення суду; розірвання шлюбу подружжя, яке не має дітей; розірвання шлюбу відповідно до ст. 107 СК України; зміну імені; повторну видачу свідоцтв про державну реєстрацію актів цивільного стану; надання витягів з Державного реєстру актів цивільного стану громадян та

---

1 Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2010. № 38. Ст. 509.

2 Ожеван М. А., Гнатюк С. Л., Ісакова Т. О. Інформаційні технології як фактор суспільних перетворень в Україні: зб. аналіт. доп. За заг. ред. Д. В. Дубова. Київ: НІСД, 2011. 96 с.

3 Про запровадження пілотного проекту щодо подання заяв у сфері державної реєстрації актів цивільного стану через мережу Інтернет: затв. наказом М-ва юстиції України від 09.07.2015 р. № 1187/5. URL: http://законодавство.com/minyust-ukrajini/nakaz-vid-09072015-1187-pro-zaprovadjennya302198.html

про внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення й анулювання.

Електронна послуга – передача до відділів ДРАЦС заяв користувачів у сфері ДРАЦС з накладенням електронного цифрового підпису (електронний цифровий підпис (далі – ЕЦП) – вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних відомостей, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа[1]) користувача або звернень з інформацією, необхідною для формування таких заяв, що підписуються під час особистого звернення фізичної особи до відділу, отримання повідомлень про результати їх розгляду.

Увесь складний процес вдалось реалізувати відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України «Про реалізацію пілотного проекту у сфері державної реєстрації актів цивільного стану» від 26.06.2015 року № 669-р, п. 10 Положення про Міністерство юстиції України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 року № 228, та з метою оптимізації процесу надання адміністративних послуг у сфері державної реєстрації актів цивільного стану і створення сприятливих умов для їх отримання наказом Міністерства юстиції України від 09.07.2015 року № 1187/5.

Отже, щоб подати заяву на реєстрацію шлюбу онлайн, необхідно виконати всього чотири пункти: зареєструватися на Веб-порталі, вибрати відділення РАЦС, дату, час і тип церемонії, сплатити державне мито за надання послуг та заповнити форму заяви (повні анкетні дані нареченого і нареченої, громадянство). За достовірність відомостей, поданих до відділів державної реєстрації актів цивільного стану через Веб-портал, відповідає користувач.

Отже, підсумовуючи викладене вище, подання до відділів державної реєстрації актів цивільного стану звернень щодо заяв у сфері ДРАЦС через мережу Інтернет, тобто використовуючи ІТ-технології, не звільняє від необхідності особистого звернення користувача до відділу та подання ним документів, передбачених законодавством

[1] Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10. 2017 р. № 2155-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#n534

для укладення шлюбу. Використання ІТ-технологій дійсно полегшує громадянам України забезпечити своє бажання укласти шлюб і створити сім'ю.

Таким чином, з урахуванням викладеного визначається, що підставами виникнення шлюбних правовідносин є: 1) шлюб; 2) фактичні шлюбні відносини; 3) релігійний шлюб; 4) цивільне партнерство.

Хоч релігійний шлюб можна умовно вважати належним найбільше до фактичних шлюбних відносин, оскільки сам по собі релігійний шлюб не створює в розумінні СК України прав і обов'язків, як у подружжя, проте все ж таки в цьому разі доцільніше виділяти релігійний шлюб окремо.

Ще з римських часів існував прообраз фактичного шлюбу – «конкубінат»[1]. Першою державою, яка на законодавчому рівні врегулювала питання фактичного подружжя, була Швеція. У Норвегії в законі «Про спільне домашнє господарство» 1991 року фактичні партнери прирівнюються до тих, хто перебуває в зареєстрованому шлюбі. Колись під терміном «цивільний шлюб» розуміли сімейні відносини, не освячені таїнством вінчання. Сьогодні визначення поширилося на сімейні союзи, не визнані не тільки церквою, а й державою. У таких сім'ях чоловіка і дружину пов'язують виключно почуття й усний договір. Слід зауважити, що поняття «громадянський шлюб», яке нині досить широко застосовують, не є синонімом указаних вище термінів, бо «громадянський шлюб» не слід ототожнювати з незареєстрованим. «Громадянський шлюб», навпаки, означає шлюб, оформлений в органах державної влади, проте без участі церкви. Ще в дореволюційні часи (до 1917 р.) обов'язковою умовою законності подружнього союзу вважалася наявність церковного благословення. Отже, закон захищав лише ті сімейні відносини між чоловіком і жінкою, які були освячені таїнством вінчання.

Нині поняття фактичних шлюбних відносин поширилося на ті сімейні союзи, яких не визнає не лише церква, а й держава. Маємо на увазі те, що виникнення спільного бажання чоловіка й жінки – це тільки перший крок на шляху до становлення законного шлюбу. Для його укладення додатково потрібно виконати низку умов, дотриматися встановленого спеціального порядку та здійснити державну реєстрацію.

---

[1] Грічук О. І. Проблеми понять «фактичний шлюб» та «конкубінатний договір» в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* 2007. № 6. С. 64.

Необхідною, або, як ще її називають, конститутивною, ознакою шлюбу є його реєстрація державним органом реєстрації актів цивільного стану. Без такої реєстрації шлюбу, як правової категорії, немає. Так званий «цивільний шлюб» – це побутова категорія, яка віддзеркалює наявність лише однієї ознаки шлюбу – сімейного союзу жінки і чоловіка. Відсутність державної реєстрації не робить цей союз актом цивільного стану, тобто шлюбом у правовому розумінні цього слова. Жінка і чоловік у цьому союзі мають статус сім'ї, але не мають статусу подружжя.

На сьогодні релігійний обряд шлюбу (вінчання) і фактичні шлюбні відносини не мають правового значення та не зумовлюють подружні права й обов'язки (ст. 21 СК України). Міністерство юстиції України роз'яснило, що релігійний обряд шлюбу не має правового значення. Релігійний обряд шлюбу, як і раніше, не створює прав і обов'язків подружжя, залишаючись особистою справою жінки і чоловіка. Особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, мають статус сім'ї, проте не мають правового статусу подружжя. Тим самим визнано, що релігійний обряд є підставою створення сім'ї. Винятком із загального правила є визнання елігійних шлюбів, які були укладені на окупованих територіях у період Великої Вітчизняної війни до 08.07.1944 року [1].

У Конституції України передбачено право на особисту свободу, яке дає підстави стверджувати, що кожна людина має право сама обирати форму створення сім'ї (перебування в зареєстрованому шлюбі або перебування у фактичних шлюбних відносинах). Саме п. 2 ст. 3 СКУ закріплює це конституційне право чоловіка і жінки, а ст. 5 СКУ гарантує, що «ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією». Таким чином, незалежно від підстав створення сім'ї правовий статус її учасників поставлений в однакову правову площину.

Норми щодо правового регулювання фактичних шлюбних відносин передбачені ст. 74 СК України, тоді як регулювання релігійного шлюбу передбачено іншими джерелами, наприклад звичаями, але найбільше нормами моралі. За звичаєвим правом (неписаними законами, які регулювали життя в громаді й сім'ї) в Україні людину

[1] Сімейне право України: підручник; за ред. С. В. Булеци, В. Г. Фазикоша. Київ: Знання, 2015. С. 28.

вважали за самостійну тільки після одруження: неодружений чоловік, якого б віку він не був, уважався парубком. Одружена людина завжди користувалася більшим авторитетом у громаді, ніж старий парубок чи дівчина. Несхвально ставилися до людей, які вчасно не створили сім'ю.

Як правило, за фактичних шлюбних відносин неможливо встановити точний момент їх початку. Випадок складає лише ситуація, коли особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, попередньо укладуть так званий конкубінатний договір, у якому визначать свої права й обов'язки в майновій сфері, та, відповідно, дата укладення цього договору буде свідчити про момент (дату) виникнення фактичних шлюбних відносин. Інакше його (момент) встановити достатньо важко. Інша річ, що на практиці такі договори укладаються дуже рідко.

Виникнення шлюбних правовідносин та правовідносин, подібних до шлюбних, обов'язково відбувається лише у добровільному порядку. Примушення до перебування у шлюбних правовідносинах або правовідносинах, подібних до шлюбних, не припускається. Відсутність цієї умови тягне за собою визнання шлюбу недійсним у порядку, передбаченому СК України.

Суб'єктами шлюбних правовідносин можуть бути: 1) подружжя (чоловік і жінка), що перебувають у зареєстрованому шлюбі; 2) чоловік і жінка, які перебувають у релігійному шлюбі в окремих випадках, встановлених законодавством.

Суб'єктами правовідносин, подібних до шлюбних (квазішлюбних правовідносин), можуть бути: 1) чоловік і жінка, які перебувають у фактичних шлюбних відносно сімейно-правовідносинах; 2) чоловік і жінка, які перебувають у релігійному шлюбі; 3) особи (однієї чи різної статі), які перебувають у цивільному партнерстві.

Існування вказаних правовідносин, а також їх припинення може породжувати різні правові наслідки майнового та немайнового характеру як для суб'єктів вище зазначених правовідносин, так і для інших осіб (наприклад, дітей, батьків тощо).

З метою захисту прав і охоронюваних інтересів осіб, які проживають на тимчасово окупованих територіях АРК та в зоні проведення ООС і позбавлені можливості укладення шлюбу в порядку, визначеному чинним законодавством України, обґрунтовано доцільність вклю-

чити до підстав виникнення шлюбних правовідносин релігійний шлюб з подальшою можливою реєстрацією шлюбу в державних органах РАЦС, у зв'язку з чим внести відповідні зміни до ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», доповнивши частину сьому ст. 7 Закону таким положенням: «Громадяни України, які перебувають у відносинах, подібних до шлюбних, зокрема у релігійному шлюбі, який уклали під час проживання на тимчасово окупованій території, можуть зареєструвати шлюб у державних органах РАЦС після скасування статусу тимчасово окупованої території». Запропоновано доповнити частину п'яту ст. 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» визначенням поняття релігійного шлюбу.

У разі, якщо чоловік і жінка, які проживають на тимчасово окупованій території, виявили бажання створити сім'ю і перебувати в шлюбних правовідносинах за законодавством України, за суб'єктивних і об'єктивних обставин не мають можливості зареєструвати свій шлюб у відповідних державних органах РАЦС, однак мають можливість провести релігійний обряд, можуть вважатися подружжям та перебувати у квазішлюбних правовідносинах з моменту реєстрації релігійного шлюбу, особливо, якщо це відповідає інтересам їх неповнолітніх дітей.

Гібридна війна, що триває з 2014 року, суттєво змінила соціальну та правову реальність в Україні. Зміни у демографічній ситуації, міграційних процесах та доступі до державних послуг вплинули на можливості громадян вступати у шлюб.

На територіях, непідконтрольних українській владі, виник правовий вакуум. Там запроваджувалися нелегітимні норми та процедури, що не визнаються Україною та міжнародною спільнотою. Це створило проблеми з визнанням шлюбів, укладених у цих регіонах, на підконтрольній Україні території.

У відповідь на виклики війни, український уряд запровадив спрощені процедури реєстрації шлюбів для військовослужбовців та ВПО. Це дозволило швидше укладати шлюби в умовах невизначеності та підвищеного ризику.

Україна відреагувала на виклики війни та внесла зміни у законодавство, щоб полегшити процес одруження для військовослужбовців та громадян, які перебувають у небезпечних умовах.

Серед основних законодавчих змін слід відзначити такі:

Постанова Кабінету Міністрів України № 1024 від 2022 року дозволила військовослужбовцям укладати шлюб без фізичної присутності. Військові, які перебувають у зоні бойових дій, можуть реєструвати шлюб через довірену особу або за допомогою відеозв'язку.[1]

Пілотний проєкт «Шлюб за добу», запущений ще у 2016 році, цей проєкт набув популярності серед військових і переселенців у зв'язку з війною. Дає змогу зареєструвати шлюб без дотримання стандартного місячного терміну очікування.[2]

Бойові дії змусили багатьох переглянути пріоритети у житті, що призвело до збільшення кількості шлюбів серед військовослужбовців. Одруження може надавати додаткові соціальні гарантії, наприклад, право на отримання виплат у разі загибелі військового.

Війна підвищила рівень стресу та невизначеності, що в деяких випадках стимулює швидке укладення шлюбів. Експерти зазначають, що в умовах війни люди схильні прагнути стабільності у вигляді створення сім'ї.

Гібридна війна створила нові умови для виникнення шлюбних правовідносин в Україні. Вплив війни проявляється у збільшеній кількості шлюбів серед військових, міграційних викликах, спрощених процедурах укладення шлюбу, а також проблемах із визнанням шлюбів, зареєстрованих на окупованих територіях. Український уряд адаптував законодавство до нових умов, що сприяло збереженню інституту шлюбу навіть в умовах триваючої війни.

Припинення шлюбних правовідносин в умовах гібридної війни

Сімейним законодавством передбачено припинення шлюбних відносин, тобто припинення шлюбу. Припинення шлюбу слід розуміти як викликане окремими видами юридичних фактів припинення правовідносин між чоловіком і дружиною, тобто припинення виконан-

[1] Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 р. № 213. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2022-%D0%BF#Text

[2] Шлюб за добу. Центральне міжрегіональне управління Міністерства юстиції України. URL: https://centraljust.gov.ua/dergavna_reestracia_aktiv_civil_stanu/shlyub_za_dobu

ня подружжям обов'язків, які виникли при укладенні та реєстрації шлюбу[1].

Під припиненням шлюбу слід розуміти припинення в майбутньому правовідносин між подружжям, що виникли із зареєстрованого дійсного шлюбу, викликане певними юридичними фактами. Сутність припинення шлюбу полягає в тому, що внаслідок певних об'єктивних причин (наприклад, смерть одного з подружжя, оголошення одного з подружжя померлим у встановленому законом порядку) або суб'єктивних причин (наприклад, розпад сімейних зв'язків, небажання одного з подружжя перебувати в шлюбних відносинах тощо) існування шлюбу як союзу двох осіб, поєднаних спільністю подружнього життя, припиняється. Інакше кажучи, можна визначити, що припинення шлюбу є припинення в майбутньому правовідносин між подружжям, які виникли із зареєстрованого дійсного шлюбу, викликаних певними юридичними фактами.

У науковій літературі розрізняються два поняття, а саме «визнання шлюбу недійсним» та «припинення шлюбу». Як зазначено в літературі, на думку багатьох учених, вказані поняття розрізняються тим, що при визнанні шлюбу недійсним наслідки шлюбу між чоловіком і дружиною припиняються з моменту укладення між ними шлюбу, а при припиненні шлюбу правові наслідки настають з дня припинення та/чи розірвання шлюбу[2].

Відповідно до положень сімейного законодавства, виділяють низку підстав для припинення шлюбних відносин, тобто розірвання (припинення) шлюбу: у разі смерті та оголошення померлим одного з подружжя (чоловіка чи жінки); у разі розірвання шлюбу за заявою одного чи обох з подружжя.

У разі смерті, загибелі одного з подружжя (чоловіка чи жінки) припиняється його дієздатність і правоздатність. Факт смерті реєструється в органах РАЦС на підставі відповідної довідки з медичної установи.

Військові дії призвели до загибелі багатьох громадян, включаючи військовослужбовців та цивільних. У таких випадках шлюб припиня-

[1] Сімейне право України: підручник. За заг. ред. Т. В. Боднар , О. В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2016. С.100; Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. С.152.

[2] Сімейне право України: підручник. За ред. А. О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2018. С. 245.

ється автоматично зі смертю одного з подружжя. Однак процес офіційного визнання смерті та отримання відповідних документів може бути ускладнений через бойові дії та відсутність доступу до певних територій.

Вимушена розлука подружжя через війну, міграцію або службу в армії могла призвести до зростання кількості розлучень. Відсутність можливості підтримувати сімейні стосунки, психологічний тиск та інші фактори сприяли цьому процесу.

Насамперед, варто зауважити, що правовий режим воєнного стану не є перешкодою для укладення чи розірвання шлюбу. Так, відділи державної реєстрації актів цивільного стану працюють у штатному режимі, окрім тих міст та районів, де ведуться активні бойові дії або які перебувають в окупації. Заяву про реєстрацію шлюбу можна подати через онлайн сервіси Міністерства юстиції, або безпосередньо звернутися до будь-якого відділу ДРАЦС незалежно від місця проживання.

Мешканці окупованих населених пунктів та територій, де тривають бойові дії, наразі не мають можливості подати такі заяви, адже місцеві відділи ДРАЦС не працюють. Якщо ж ваш ДРАЦС не працює, дізнайтеся, чи можете ви подати заяву онлайн або направити її поштою до іншого ДРАЦСу. Це варто уточнити на місці або за телефоном. Зокрема, відповідно до пункту 14 Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 року № 52/5, та змінам до наказу від 26 лютого 2022 року № 606/5, можуть оформити розлучення у будь-якому працюючому органі ДРАЦС[1].

Шлюб може бути припинений шляхом його розірвання за життя подружжя внаслідок волевиявлення одного з них чи обох (у суді або в органах ДРАЦС). Зазначена підстава припинення шлюбу є найбільш поширеною[2]. Можливість припинення шлюбу на підставі волевиявлення одного чи обох з подружжя є проявом принципу

[1] Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні: Наказ Міністерства юстиції України № 52/2 від 18.10.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#Text; Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів у сфері державної реєстрації актів цивільного стану Наказ Міністерства юстиції України № 606/5 від 26.02.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-22#Text

[2] Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. 432с.

свободи шлюбу і рівності подружжя. Оскільки вступ у шлюб здійснюється вільно і добровільно, ніхто не може бути примушений до зберігання подружніх відносин, якщо їхні засади втрачені. Розірвати можна лише шлюб, укладений у законному порядку, з дотриманням усіх умов і підстав його укладення, тобто тільки дійсний шлюб. Фактичне припинення шлюбу з метою подальшого непоновлення шлюбних відносин з точки зору закону не є розлученням. Тому при фактичному припиненні шлюбних відносин шлюб продовжує породжувати сімейні правовідносини, крім випадків постанови судом рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання.

Режим окремого проживання може бути встановлений судом за заявою одного з подружжя або їх обох у разі неможливості чи небажання дружини та/чи чоловіка проживати спільно (ст. 119 СК України). Встановлення режиму окремого проживання не припиняє прав і обов'язків подружжя, встановлених СК України, які дружина і чоловік мали до встановлення зазначеного режиму, а також прав і обов'язків, установлених шлюбним договором.

Припинення шлюбу в енциклопедичній літературі розцінюється як припинення особистих і майнових правовідносин подружжя[1]. У теорії сімейного права під припиненням шлюбу слід розуміти обумовлене настанням певних фактів припинення правовідносин, що виникли між подружжям з юридично оформленого шлюбу. До юридичних фактів, що припиняють шлюб, згідно із ст. 104 СК України, належать такі обставини: 1) шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим; 2) шлюб припиняється внаслідок його розірвання.

У разі смерті чи оголошенні одного з подружжя померлим, будь-яке спеціальне оформлення припинення шлюбу не потрібно. У таких випадках шлюб уважається припиненим з моменту смерті подружжя або з моменту набрання чинності рішенням суду про оголошення одного з подружжя померлим. Єдиним документом, що підтверджує припинення шлюбу внаслідок смерті одного з подружжя, є свідоцтво про його смерть, що видає орган РАЦС. Порядок і умови оголошення громадянина померлим установлений у ЦК України.

[1] Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник. За ред. В. О. Кучера, А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С.72

Сімейне законодавство України передбачає, що шлюб може бути припинено шляхом його розірвання, після чого шлюбні правовідносини між чоловіком і жінкою припиняються з відповідними правовими наслідками (поділ спільного майна, аліментні зобов'язання тощо). У літературі в теоретичному і практичному аспектах поняття «розірвання шлюбу» і «розлучення» розглядаються як синоніми (розділ 11 СК України). Так само ці поняття використовуються як синоніми під час вирішення спорів у суді, а також під час реєстрації в органах РАЦС.

Вивченням наукової літератури встановлено, що розірвання шлюбу слід розуміти як припинення шлюбу, тобто юридичний акт, підтверджуючий припинення шлюбних правовідносин між дружиною і чоловіком. Також висвітлюються суб'єктивні й об'єктивні підстави припинення шлюбних правовідносин шляхом розлучення. Об'єктивні підстави припинення шлюбних правовідносин шляхом розлучення закріплені в положеннях ст. 107 СК України. Відповідно до зазначеної статті, до підстав припинення шлюбних правовідносин шляхом розлучення належать: обставини, які залежать від вольових якостей осіб, а також від інтелектуальних якостей осіб, які розлучаються, та водночас і підстави, які не залежать від вищенаведених якостей осіб, котрі припиняють шлюбні правовідносини шляхом розірвання та/чи розлучення.

В юридичній літературі зазначається, що припинення правовідносин між подружжям, зумовлене певними юридичними фактами[1]. Визначаючи правову природу припинення шлюбу, правознавці підкреслюють, що: 1) припинення завжди обумовлено певними юридичними фактами[2]; 2) стосується правовідносин між подружжям, які виникли з дійсного шлюбу[3]; 3) припинення шлюбу пов'язується з втратою чинності шлюбу[4]. Проте з останньою точкою зору не можна

[1] Сімейне право України: підручник; за заг. ред. Т. В. Боднар, О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С.112.

[2] Дзера О. В., Боднар Т. В. Сімейне право України: підручник. Суми: Юрінком Інтер, 2020. С.52.

[3] Цивільне та сімейне право України: підручник. За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. Київ: Правова єдність: Всеукр. асоціація видавців, 2009. С. 918; Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. 432с.

[4] Болховітінова А. Б. Припинення шлюбу за законодавством України: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 54.

погодитися, оскільки припинення шлюбу в разі його розірвання відбувається внаслідок вольового рішення певної особи (наприклад, подружжям, рішенням компетентного органу), а не автоматично, адже без стороннього втручання шлюб не може втратити юридичну силу. Зазначене обумовлено тим, що припинення шлюбу поставлено під контроль держави і може здійснюватися тільки відповідними державними органами: державним органом РАЦС або судом у випадках, прямо передбачених СК України[1].

Саме тому припинення шлюбу є юридичним фактом, з яким закон пов'язує певні правові наслідки, які мають важливе значення, адже в разі припинення шлюбу припиняються особисті немайнові та майнові правовідносини подружжя.

Що стосується підстав припинення шлюбу, то перш за все підстави – це те, на чому базується прийняття рішення компетентним органом (державним органом РАЦС, судом) щодо припинення шлюбу.

Стаття 104 СК України встановлює вичерпний перелік підстав для припинення шлюбу. Відповідно до вказаної статті шлюб припиняється за однією з двох підстав унаслідок: 1) смерті одного з подружжя або оголошення його померлим; 2) розірвання шлюбу.

Однак, у сучасності, з розвитком новітніх технологій та толерантного відношення до осіб з порушенням або зміною полової орієнтації, пропонується доповнити перелік підстав такою підставою, як зміна статі одним або обома з подружжя, закріпити на законодавчому рівні автоматичність припинення шлюбу та момент його припинення у разі видачі паспорту громадянина України, в якому визначено іншу стать. З урахуванням цього запропоновано доповнити ст. 104 СК України частиною п'ятою в такій редакції: «5. У разі зміни статі одним або обома з учасників шлюбних правовідносин шлюб припиняється автоматично з дати видачі паспорта громадянина України, в якому визначено іншу стать. Якщо рішення суду про розірвання шлюбу, яке ще не набрало чинності, прийняте до моменту видачі паспорта громадянина України, в якому визначено іншу стать, вважати шлюб припиненим з дати видачі паспорта громадянина України, в якому визначено іншу стать. Реєстрація припинення шлюбу в такому разі здійснюється державним органом реєстрації актів ци-

[1] Сафончик О. І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2004. С.16.

вільного стану одночасно з видачею паспорта громадянина України, в якому визначено іншу стать».

Слід також ураховувати, що поняття «причини припинення шлюбу» і «підстави припинення шлюбу» не є тотожними. Підстави припинення шлюбу передбачає СК України: шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя (або оголошення його померлим) або внаслідок розірвання шлюбу. Причини – це ті обставини, завдяки яким подружжя припиняють шлюб. Крім того, у цьому разі правильніше говорити про причини саме розірвання шлюбу. В юридичній літературі виділяють об'єктивні й суб'єктивні причини розлучення. До об'єктивних причин можуть уважатися належними обставини, що не залежать від вольових та інтелектуальних якостей осіб, які розлучаються. До суб'єктивних причин розлучення належать різноманітні обставини, що характеризують, як правило, психологічний склад особистості подружжя. До цих причин належать і інші явища, пов'язані з подружньою зрадою, байдужістю ставлення до дітей, їх виховання, приниженням й образою гідності одного з подружжя та іншими випадками і пороками [1].

Крім того, слід також розмежовувати такі правові категорії, як «припинення шлюбу» і «розірвання шлюбу», адже перша правова категорія є більш широкою і включає в себе розірвання шлюбу, яке відбувається за життя подружжя.

За життя обох з подружжя шлюб може бути припинений шляхом його розірвання (розлучення). Терміни «розірвання шлюбу» і «розлучення» розглядаються в теорії сімейного права і застосовуються в практиці державних органів РАЦС і судів як синоніми. Ці терміни вживаються як синоніми й у законі (Розділ 11 СК України).

Порядок розірвання шлюбу встановлений Розділом 11 СК України. Розірвання шлюбу поставлено під контроль держави і може здійснюватися тільки відповідними державними органами: чи органом РАЦС, чи судом у випадках, прямо передбачених СК України.

Розірвання шлюбу можливо також і в судовому порядку. СК України передбачає, що розірвання шлюбу в судовому порядку можливо за взаємною згодою та за позовом одного з подружжя (ст.ст. 109, 112 СК України відповідно).

[1] Цивільне та сімейне право України: підручник. За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. Київ: Правова єдність: Всеукр. асоціація видавців, 2009. С. 587.

Якщо у справах, що належать до компетенції органів ДРАЦС, зацікавленому чоловікові/дружині з тих чи інших підстав було відмовлено в розлученні або у вирішенні спору по суті, він/вона може скористатися правом на судовий порядок розгляду його/її вимог[1].

Процедура розірвання шлюбу в судовому порядку регламентується цивільним процесуальним законодавством. Норми, що містяться в проекті Цивільного процесуального кодексу України, докладно роз'яснюють права й обов'язки учасників судового процесу, а також саме позовне провадження.

Зважаючи на проведене вище дослідження, враховуючи сьогодення, слід звернути особливу увагу та зупинитись на одній з підстав припинення шлюбу, зокрема внаслідок смерті або оголошення особи померлою, або визнання особи безвісно відсутньою. Таке акцентування уваги саме на цьому аспекті шлюбних відносин – припинення (розірвання) шлюбу внаслідок смерті (оголошення особи померлою, визнання безвісно відсутньою), обумовлено тим, що по всій території України введено в дію воєнний стан, у зв'язку із повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 року на територію України збройних формувань Російської Федерації, коли більшість громадян України вживають заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації[2].

Так, з наукової точки зору правоздатність і дієздатність людини припиняється з настанням смерті – певного юридичного факту, який підтверджується довідкою лікувального закладу або показаннями свідків. Особа може бути в судовому порядку оголошена померлою в разі, якщо в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування впродовж трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували смертю або давали би підстави вважати її загиблою від нещасного випадку, – впродовж шести місяців. Тут слід виділити тезу про те, що у відповідності до діючого законодавства України – військовослужбовець або інший громадянин, який пропав безвісти у зв'язку з бойовими діями, може бути в судовому порядку оголошений померлим не раніше, як за два роки від дня за-

[1] Дзера О. В., Боднар Т. В. Сімейне право України: підручник. Суми: Юрінком Інтер, 2020. С. 217.

[2] Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні: Закон України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text

кінчення бойових дій. Ураховуючи конкретні обставини справи, суд може оголосити фізичну особу померлою і до настання цього строку, але не раніше шести місяців (ст. 46 ЦК України).

Відповідні права й обов'язки в цьому разі виникають або припиняються внаслідок самого факту смерті або оголошення особи померлою, що проводиться відповідно до цивільного законодавства (ст. 46 ЦК України)[1]. Отримання свідоцтва про смерть і є достатнім підтвердженням припинення шлюбу. У разі оголошення особи померлою правовою підставою виникнення юридичних наслідків є відповідне рішення суду щодо оголошення фізичної особи померлою, яке набрало чинності.

У разі припинення шлюбу внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим, припинення шлюбу не потребує спеціального оформлення.

Питання про оголошення особи померлою суд вирішує в порядку окремого провадження за місцем знаходження заявника (Розділ IV ЦПК України) на підставі заяви про визнання фізичної особи безвісти відсутньою або оголошення її померлою, яка подається до суду за місцем проживання заявника, або за останнім відомим місцем проживання (перебування) фізичної особи, місцеперебування якої невідомо, або за місцезнаходженням її майна (ст. 246 ЦПК України). Юридичні наслідки винесеного судом рішення дорівнюються до тих самих наслідків, що настають при смерті особи, тобто є підставою для реєстрації смерті в державних органах РАЦС та видачі свідоцтва про смерть.

Реєстрація припинення шлюбу провадиться відповідно до СК України, а також Правил реєстрації актів цивільного стану в Україні.

У разі появи фізичної особи, яка була оголошена померлою, або виявлення місця її перебування (зокрема враховуючи сьогодення – перебування у полоні країни агресора, або перебування у незаконному утриманні країною агресором, та/або незаконно переміщених громадян с території України на території країни агресора – російської федерації), суд відповідно до ст. 48 ЦК України скасовує рішення про оголошення зазначеної фізичної особи померлою. З моменту винесення судом рішення про оголошення фізичної особи померлою

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

шлюб із нею вважається припиненим, тобто чоловік/дружина зазначеної особи має право на укладення повторного шлюбу, маючи на руках рішення про оголошення фізичної особи померлою.

Слід ураховувати, що той з подружжя, хто був оголошений померлим у разі, якщо насправді він є живим, не має права на укладення нового шлюбу незалежно від того, чи відомо йому про наявність рішення про оголошення його померлим або ні. Інакше такий шлюб може бути визнаний недійсним у порядку, визначеному Главою 5 (ст. ст. 38-47) СК України.

У разі появи фізичної особи, яка була оголошена померлою, постає питання про шлюб, який був припинений у порядку ст. 107 СК України. Стаття 118 СК України передбачає можливість поновлення шлюбу в разі з'явлення особи, яка була оголошена померлою або визнана безвісно відсутньою. Оголошення судом одного з подружжя померлим або визнання його безвісно відсутнім ґрунтується відповідно на презумпції (припущенні) смерті цієї особи чи на констатації факту неможливості вирішення питання про її життя або смерть, внаслідок чого не виключається можливість з'явлення зазначеної особи або виявлення місця її перебування.

У разі з'явлення особи, яка була оголошена померлою, і скасування відповідного рішення суду про визнання її такою, її шлюб з іншою особою поновлюється за умови, що ніхто з них не перебував у повторному шлюбі. Згідно із ст. 45 ЦК України, рішення про визнання особи безвісно відсутньою скасовується в разі її з'явлення або встановлення місця її перебування за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи за правилами ст. 250 ЦПК України.

Основними юридичними наслідками припинення шлюбу є припинення особистих та майнових правовідносин подружжя. Проте смерть одного з подружжя або оголошення його померлим означає абсолютне припинення всіх особистих та майнових правовідносин подружжя (зокрема, відкриття спадщини, визначення частки кожного з подружжя у спільному майні тощо), а при розірванні шлюбу можуть зберігатися де які взаємні права й обов'язки (зокрема, право на одержання аліментів від колишнього чоловіка чи дружини, право на спільне майно тощо).

У заяві про визнання фізичної особи безвісти відсутньою або оголошення її померлою має бути зазначені: мета такого визнання; об-

ставини, які підтверджують безвісну відсутність особи, або що загрози смертю особі, яка зникла безвісти, або припущення загибелі особи від нещасного випадку або в результаті бойових дій.

Відповідно до ст. 249 ЦПК України: «після набрання чинності рішенням про оголошення фізичної особи померлою суд надсилає рішення відповідному органу ДРАЦС для реєстрації смерті фізичної особи, а також до нотаріуса за місцем відкриття спадщини, а в населеному пункті, де немає нотаріуса, – до відповідного органу місцевого самоврядування для вжиття заходів щодо охорони спадкового майна»[1].

Також, відповідно до ЦПК України, «якщо надається заява про появу особи, яку було визнано безвісно відсутньою або оголошено померлою, чи надходить інформація про місцеперебування цієї особи, суд призначає справу до слухання за участю цієї особи, заявника та інших заінтересованих осіб і скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою»[2].

Є досить ускладненою ст. 250 ЦПК України, згідно з якою в разі одержання заяви про появу фізичної особи, яка була оголошена померлою, суд призначає справу до слухання за участю цієї особи, заявника та інших осіб і скасовує своє рішення про визнання фізично особи померлою. Немає також необхідності обов'язково бути присутнім у суді як особи, яка була оголошена померлою, так і заявника. Адже для скасування такого рішення необхідний певний час. Тому можлива ситуація, коли особа, з одного боку, має право реалізовувати свої суб'єктивні права й обов'язки, а з іншого – формально оголошена особою, яка померла. Таким чином, можливо вирішити проблему або шляхом зміни судового порядку на адміністративний (ДРАЦС), або в судовому – лише із зазначенням про негайність призначення справ до розгляду та винесення рішення.

Також слід зазначити, що шлюби, укладені або розірвані на окупованих територіях за нелегітимними нормами, не визнаються українською владою. Це створює додаткові правові колізії щодо статусу таких шлюбів та правового становища подружжя.

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р.№ 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

[2] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р.№ 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

До початку повномасштабної війни питання розірвання шлюбу, якщо один із подружжя перебував на окупованій території, вирішувалося так: один із подружжя приїздив до найближчого населеного пункту на підконтрольній Україні території, оформлював нотаріально засвідчену заяву про розірвання шлюбу для подання в РАЦС, передавав її іншому з подружжя та повертався додому.

Якщо ж розлучення можливе лише у судовому порядку, необхідно визначити відповідний суд для подання позову. Загалом позов подається до суду за зареєстрованим місцем проживання відповідача. Втім, у деяких випадках позов можна подати за власним місцем проживання позивача, зокрема якщо: 1) на утриманні перебувають неповнолітні діти; 2) виїзд до місця проживання відповідача неможливий через стан здоров'я або з інших поважних причин (це необхідно обґрунтувати в позові).

Якщо суд, до якого потрібно звернутися, не здійснює правосуддя через бойові дії або тимчасову окупацію, слід звернутися до переліку судів із зміненою територіальною підсудністю. Цю інформацію можна знайти, зокрема, на сайті Верховного Суду.

Окрему увагу слід приділити питанню адреси сторін. Якщо позивач або відповідач унаслідок війни змінили місце проживання, в позовній заяві необхідно зазначити актуальну адресу та надати підтверджуючі документи, наприклад, довідку про взяття на облік як внутрішньо переміщеної особи. Це важливо для визначення належного суду відповідно до територіальної підсудності справи.

Наразі держава докладає зусиль, щоб забезпечити безперервність життєво важливих процесів, незважаючи на воєнні умови. Реєстрація актів цивільного стану (шлюбу, народження дитини, розлучення, підтвердження факту смерті) повинна здійснюватися за місцем події. Якщо це неможливо через бойові дії або тимчасову окупацію, відповідний орган переноситься до найближчої доступної локації.

Особи, які раніше мали звертатися до ДРАЦСу або суду, що наразі не може виконувати свої функції, подають заяви до найближчого відділу, який тимчасово виконує їхні повноваження. Це дозволяє громадянам продовжувати реєстраційні дії без значних перешкод, навіть в умовах війни.

У разі, якщо один із подружжя знаходиться на тимчасово окупованій території, позивач повинен звернутися до ДРАЦСу або суду, що були перенесені до іншого населеного пункту.

За загальним правилом, позов про розірвання шлюбу подається до суду за місцем проживання відповідача. Однак існують винятки, коли справа може розглядатися за місцем проживання позивача. Це можливо, якщо позивач доведе, що: він не може в'їхати на тимчасово окуповану територію або перебувати там для здійснення юридичних дій; разом із ним проживають неповнолітні діти, і він не може залишити їх для поїздки до місця проживання відповідача.

У таких випадках суд враховує обставини та може розглянути справу за місцем перебування позивача.

Крім того, якщо позивач звернеться до адвоката, той може подати заяву дистанційно через Систему електронного суду. Це дає можливість розгляду справи в онлайн-режимі, без необхідності особистої присутності в суді.

Аналізуючи чинне законодавство України, а також синтезуючи різні підходи до визначення характерних рис припинення шлюбу, слід звернути увагу на необхідність виділення такого порядку припинення шлюбу: 1) залежно від процедурного аспекту – адміністративний, судовий, релігійний (лише для релігійних шлюбів); 2) залежно від волевиявлення – примусовий (судовий), добровільний (за взаємною згодою), випадковий (у разі смерті, в тому числі смерті в результаті бойових дій).

Встановлені характерні риси припинення шлюбу: 1) стосуються виключно дійсного шлюбу; 2) зумовлені певними юридичними фактами; 3) притаманні аспекти публічності; 4) діють на майбутнє; 5) як правило, припиняють існування прав та обов'язків чоловіка і дружини як у сімейних правовідносинах, так і в інших сферах; 6) породжують настання певних правових наслідків майнового і немайнового характеру, які настають як для колишнього подружжя, так і для інших осіб; 7) можливість настання в будь-який момент; 8) як правило, передбачає окреме проживання подружжя на майбутнє.

Історично сімейно-правове регулювання розірвання шлюбу всупереч різним протилежним тенденціям у цьому процесі – від повного вирішення питання розлучення на розсуд подружжя до складної процедури розірвання шлюбу в два етапи з втручанням суду в моти-

вацію розлучення – зупинилося сьогодні на розмежуванні розірвання шлюбу у спрощеному порядку (за взаємною згодою подружжя за певних обставин), а також зберіганні основного порядку – через суд. Необхідно відзначити, що для цього стану суспільства це є оптимальним вирішенням проблеми: припущення розірвання шлюбу на свій розсуд при деякому контролі суду, а також визначення тих конкретних випадків, коли такий контроль не потрібний.[1]

Ключові слова: сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, шлюбні правовідносини, шлюб, укладання шлюбу, припинення шлюбу, чоловік, жінка, подружжя, гібридна війна, воєнний стан

[1] Дзера О. В., Боднар Т. В. Сімейне право України: підручник. Суми: Юрінком Інтер, 2020. С.342.

Розділ 8

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29952

Катерина Глиняна
кандидатка юридичних наук, доцентка

Цивільно-правові механізми захисту прав дитини в умовах гібридної війни

Вплив гібридної війни на дитину є одним із найсерйозніших наслідків сучасних конфліктів, що відбуваються не лише на фізичному, а й на інформаційному рівні. Постійна загроза військової небезпеки, інформаційні атаки, вимушене переселення, а також розрив соціальних зв'язків призводять до глибоких емоційних переживань у дітей. Вони можуть відчувати хронічний стрес, тривожність, страх перед майбутнім, що безпосередньо впливає на їхній психологічний розвиток.

Окрім того, пережитий досвід насильства або руйнування звичного середовища може формувати посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що виражається у порушеннях сну, підвищеній збудливості, замкнутості або агресивній поведінці. Діти, які стають свідками інформаційної війни – поширення фейків, пропаганди та маніпуляцій – можуть втрачати відчуття безпеки та довіру до оточення, що ускладнює їхню соціалізацію та адаптацію в мирному суспільстві. В період гібридної війни найбільше порушуються права дітей на життя та безпечне середовище, оскільки бойові дії, обстріли та мінування територій створюють прямі загрози фізичній безпеці. Крім того, в умовах війни часто обмежується доступ до освіти – закриваються школи, руйнуються освітні заклади, а діти змушені залишати свої домівки, що ускладнює навчання. Важливим є і право на охорону здоров'я, оскільки війна призводить до нестачі медичних послуг та ресурсів, а також зростає ризик відсутності необхідних ліків та лікарень. Одним із серйозних порушень порушення права дітей на захист від насиль-

ства та експлуатації, адже в умовах війни зростає ризик сексуального насильства та використання дітей як солдатів або об'єктів торгівлі людьми. Порушується і право на сім'ю, адже через бойові дії діти часто розлучаються з батьками або стають сиротами. Крім того, право на інформацію та участь у культурному житті також обмежується через труднощі з доступом до медіа, культурних заходів і загальний вплив війни на соціальне середовище. Ці порушення мають серйозні негативні наслідки для фізичного та емоційного розвитку дітей, що вимагає посиленої уваги до їх охорони та захисту.

Дестабілізація психоемоційного стану дітей в умовах гібридної війни також має довгострокові наслідки, які можуть впливати на їхню поведінку, навчання та інтеграцію у суспільство. Часті зміни місця проживання, порушення звичних умов виховання та освіти сприяють відчуженню та втраті мотивації до навчання. Діти, які зазнали психологічного тиску, можуть мати труднощі у встановленні емоційних контактів із ровесниками, демонструвати низький рівень самооцінки або, навпаки, прагнути до деструктивних форм поведінки.

Важливу роль у зниженні негативних наслідків відіграють спеціалізовані політико-правові механізми підтримки у формі: психологічної підтримки, соціальної адаптації, стабільного сімейного середовища та комплексний підхід держави щодо реабілітації дітей, постраждалих від гібридної війни. Впровадження ефективних методів правового захисту та інтеграція дітей у безпечне середовище є ключовими факторами, що сприяють їхньому відновленню та повноцінному розвитку.

Діти є основою майбутнього кожного народу, адже саме вони визначають напрямок розвитку своєї країни, її перспективи та досягнення. Право дитини на життя нерозривно пов'язане з існуванням і процвітанням суспільства та держави в цілому. Тому важливим завданням старшого покоління є створення безпечного та гармонійного середовища, у якому кожна дитина відчуватиме захист, її права та думки будуть поважатись, а будь-які прояви насильства будуть виключені. Лише в такому суспільстві можна виховати сильне, здорове та щасливе покоління, здатне забезпечити гідне майбутнє своєї країни[1].

[1] Корж І. Ф. Право дитини на безпечне життя в умовах воєнного конфлікту. *Захист прав дітей в умовах війни.* Збірник матеріалів круглого столу до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, 17 травня 2022 року). Вінниця. 2022. С.5-10.

Під час здійснення парламентського контролю в умовах повномасштабної військової агресії Російської Федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, Уповноважений з прав дітей зафіксував численні порушення фундаментальних прав дитини. Серед них – порушення права на безпеку, життя, освіту, охорону здоров'я та всебічний розвиток, а також права на збереження особистої ідентичності, включаючи громадянство та сімейні зв'язки. Окрім цього, зафіксовано випадки порушення права на особисте та сімейне життя, недоторканність житла, а також недостатній рівень забезпечення державою піклування та захисту дітей в умовах воєнного стану[1].

З метою, ефективного дослідження актуального напрямку дослідження необхідно сформулювати термінологічну складову. Так, поняття «спосіб» та «засіб» захисту прав дитини, хоча й мають спільні характеристики, можуть використовуватися в різних контекстах, оскільки поняття «засіб» захисту охоплює ширший спектр механізмів його реалізації. Наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України, кожен громадянин має право, після вичерпання всіх національних правових механізмів, звернутися за захистом своїх прав до міжнародних судових органів або інших міжнародних інституцій, членом яких є Україна[2].

Попри те, що поняття «спосіб» та «засіб» захисту цивільних прав дитини нерідко ототожнюються, їх застосування залежить від конкретних обставин та мети, яку потрібно досягти у процесі правозахисту. В умовах сучасних викликів, з якими зіткнулися українські діти, важко визначити пріоритетність окремих цивільних прав, що потребують першочергового захисту. Однак, беззаперечно, особливої уваги вимагають права дитини на життя, виживання, фізичне та психічне здоров'я, які потребують невідкладних і комплексних заходів правового реагування.

На думку Р. О. Стефанчука, А. О. Янчука та інших дослідників, поняття «здоров'я» слід розглядати не лише як загальну філософську категорію, оскільки в такому випадку воно має об'єктивний психофізичний характер і виходить за межі правового регулювання. Вод-

[1] Лубінець Д. Звіт про дотримання та захист прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. *Права дітей*. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/en/rights-of-children

[2] Глиняна К. М. Проблемні питання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Часопис цивілістики*. 2023. № 50. С. 37-44.

ночас, здоров'я необхідно сприймати і з правової точки зору, оскільки воно набуває спеціального юридичного значення, виступаючи як об'єкт правовідносин та суспільна цінність. Попри свою загальну соціальну значущість, здоров'я має конкретну юридичну природу, що дозволяє віднести його до категорії немайнових цивільних прав. Такий підхід підкреслює його правову значущість та необхідність відповідного правового захисту, надаючи категорії «здоров'я» статус правового інтересу, що підлягає регулюванню та охороні на рівні цивільного законодавства[1] .

Необхідно зазначити, що в умовах війни не всі механізми захисту особистих немайнових прав дитини можуть бути ефективно застосовані. Вибіркове використання таких механізмів обумовлене їхньою практичною реалізованістю, що потребує розробки ґрунтовних рекомендацій для забезпечення не лише актуального, а й довгострокового захисту прав дитини.

Примусова депортація українських дітей з тимчасово окупованих територій є грубим порушенням основних цивільних прав, зокрема права на життя, громадянство, сім'ю та батьківське піклування. Додатково, на території Росії відбувається їх незаконне усиновлення, що ще більше ускладнює процес повернення дітей до родин. Відтак, скасування примусових актів усиновлення та повернення дітей потребують застосування спеціальних правових механізмів захисту немайнових прав дитини.

Міжнародне гуманітарне право передбачає взаємні зобов'язання держав щодо захисту прав дитини, за порушення яких передбачена юридична відповідальність. Проте постає питання: коли і як саме може бути реалізоване відповідне покарання. Основна складність застосування норм міжнародного гуманітарного права полягає в тому, що на відміну від класичних договірних зобов'язань, які є двосторонніми, дотримання прав дитини належить до зобов'язань erga omnes (перед усім міжнародним співтовариством). Оскільки порушення цивільних прав українських дітей Росією зачіпає інтереси всіх країн, вони мають юридичне право брати участь у процесі відновлення цих прав. Категорія «юридичний інтерес» є традиційною для цивільного права, але в даному контексті важливо, щоб цей інтерес не обмежу-

[1] Стефанчук Р. О. Янчук А. О. Здоров'я як правова категорія. *Світ медицини і біології.* 2019. № 1(67). С. 93–96.

вався лише сприянням розгляду питання. Наразі необхідна активна участь кожної міжнародної організації для ефективного розв'язання проблеми та притягнення винних до відповідальності.

Міжнародно-правові зобов'язання держав базуються на загальновизнаних принципах міжнародного права та добровільно взятих на себе зобов'язаннях щодо захисту прав дитини. Вони включають виконання положень міжнародного гуманітарного права та інших актів, що гарантують цивільні права дітей на міжнародному рівні. Однак ефективність їх реалізації залежить від рівня відповідальності кожної держави у виконанні своїх зобов'язань із забезпечення реального та дієвого захисту прав дітей.

Відповідальність є загальносоціологічною категорією, що відображає усвідомлене ставлення особи до своїх обов'язків, соціальних норм і цінностей. У сфері цивільного права відповідальність означає встановлені законом юридичні наслідки, що настають у разі невиконання або неналежного виконання особою своїх зобов'язань, які пов'язані з порушенням суб'єктивних цивільних прав. Норма соціальної відповідальності, закріплена у свідомості суспільства, передбачає очікування взаємодопомоги та дотримання етичних принципів. Це особливо проявляється у ситуаціях, коли особа, навіть не маючи прямих зобов'язань, все ж діє в інтересах інших, наприклад, надаючи допомогу в критичних обставинах. Яскравим прикладом такої відповідальності є діяльність волонтерів, які з перших днів війни відіграють важливу роль у захисті цивільних прав дітей, зокрема їхнього права на життя.

Юридична відповідальність є однією з форм соціальної відповідальності, яка закріплена законодавчо та забезпечується державним примусом. Її підставою, як і у випадку цивільно-правової відповідальності, є вчинення правопорушення за умови наявності правової (чи договірно-правової) норми, яка визначає міру відповідальності за такі дії.

На думку Д. Костюка, психічне здоров'я безумовно пов'язане з психологічним здоров'ям, оскільки саме воно формує його основу[1]. Однак ці поняття слід чітко розмежовувати, оскільки кожне з них має власний зміст, критерії оцінки та умови формування. Якщо право ди-

[1] Костюк Д. Костюк В. Психічне та психологічне здоров'я особистості: поняття, зміст, та критерії. *Вісник Національного університету оборони України.* 2019. № 50 (2). С. 45-50.

тини на психічне здоров'я та право дитини на психологічне здоров'я є правовими категоріями, вони потребують відповідного правового захисту. Цей захист має включати розробку та імплементацію ефективних правових механізмів, що гарантують своєчасне надання психологічної допомоги, профілактику психічних розладів і створення безпечного середовища для гармонійного розвитку дитини.

У цьому контексті існують наукові погляди, що психіка як комплексний психологічний та нейрофізіологічний феномен впливає на здатність особистості адаптуватися до змін у соціальному та правовому середовищі. Дослідники підкреслюють, що в умовах стресу, як, наприклад, під час карантину чи воєнного стану, психіка може переживати значні зміни, що підкреслює важливість захисту права на психічне здоров'я в період надзвичайного стану[1].

Необхідність правового захисту психічного здоров'я дитини набуває особливого значення в умовах війни. Підвищена емоційність, чутливість і схильність до стресу можуть призвести до серйозних психічних розладів, таких як депресія, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), розлади настрою, а в окремих випадках навіть шизофренія. Традиційно психологія займала проміжне місце між природничими та суспільними науками. Однак сучасні реалії потребують міждисциплінарного підходу, адже поняття, що використовуються у психології, знаходять своє застосування і в інших галузях, зокрема в юриспруденції. У цьому контексті право слід розглядати не лише як формально визначену систему норм, що регулюють суспільні відносини, але і як інструмент, що забезпечує психологічну безпеку та захист психічного здоров'я дітей.

Нормативістське розуміння права як абстрактної системи норм, що виступають критерієм правомірної поведінки, часто відриває правові приписи від соціального, психологічного та історичного контексту. Такий однобічний підхід обмежує можливості застосування деяких норм цивільного права, особливо у кризових ситуаціях, що безпосередньо впливають на захист цивільних прав дітей. Це пов'язано із формальною визначеністю норм, які потребують обов'язкового дотримання, але не завжди враховують поточні виклики. У таких

[1] Чередниченко Т. Психологічний стрес: сутність і механізми подолання. *Особистість в екстремальних умовах: матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної конференції* (24 травня 2024 р., м. Львів). Львів, 2024. 244 с.

умовах правозастосування вимагає більш гнучкого підходу, який би враховував не лише букву закону, а й конкретні обставини та потреби осіб, зокрема дітей. Тому важливо розвивати механізми адаптації правових норм до змінюваних соціальних реалій та екстраординарних ситуацій.

Тому вдосконалення правових норм є важливим завданням, що включає конкретизацію існуючих норм, скасування застарілих положень та розробку нових правових механізмів, що відповідатимуть реальним потребам суспільства. Особливо це стосується забезпечення цивільних прав дитини в умовах війни, коли непередбачувані обставини вимагають гнучких та ефективних правових рішень. Збереження не лише життя, але й психічного здоров'я дітей в умовах військових дій є надзвичайно складним завданням. Окупаційні дії Російської Федерації, масові обстріли, насильство та дестабілізація суспільства мають руйнівний вплив на психіку як дітей, так і дорослих. Постійні злочини, що вчиняються РФ на території України, спрямовані на психологічний тиск і деморалізацію цивільного населення.

В Україні, в умовах військових дій, діти існують у «системі психологічної реальності», що визначає їхню взаємодію із зовнішнім світом. У цій реальності відбуваються найбільш значущі процеси і зміни, що суттєво впливають на мислення, поведінку та емоційний стан дітей. Особливо важливим для роботи дитячих психологів є те, що поняття «психічна реальність» передбачає цілісний інтегративний підхід до розуміння психіки. При цьому рівень розвитку цієї реальності змінюється залежно від вікових особливостей дитини, що необхідно враховувати у процесі психологічної допомоги та реабілітації.

Забезпечення прав дітей на психічне здоров'я в умовах воєнного стану є критично важливим завданням, оскільки війна завдає значних психологічних травм, спричиняючи стрес, тривожність, депресію та посттравматичний стресовий розлад. Діти переживають втрату близьких, змушені покидати свої домівки, стикаються з нестабільністю та страхом, що може мати довготривалі негативні наслідки для їхнього розвитку. Відповідно до Конвенції ООН про права дитини, кожна дитина має право на психічне благополуччя, а міжнародні організації, уряди та громадські ініціативи повинні забезпечити доступ до психологічної допомоги, безпечного середовища та програм емоційної підтримки. Інвестування в психічне здоров'я дітей сьогодні

сприятиме їхньому відновленню та гармонійному розвитку в майбутньому.

Щодо відповідності поняття «право дитини на психічне здоров'я» європейським стандартам, це питання потребує детального аналізу та співставлення із законодавчими нормами міжнародного права. Наразі складно визначити ступінь узгодженості національного підходу з європейськими стандартами, однак доцільно вирішувати це питання в рамках двосторонніх міжнародних угод. Такий підхід дозволить врахувати специфіку законодавства кожної країни та адаптувати правові механізми захисту психічного здоров'я дітей до міжнародних норм.

В Україні, навіть в умовах війни, значну роль у захисті прав дітей відіграють різні громадські об'єднання та міжнародні організації. Серед них можна виокремити Всесвітню організацію «Школа – територія миру», ЮНІСЕФ – Великобританія, Фонд порятунку дітей, Всеукраїнську організацію «Український фонд благополуччя дітей», Міжнародну благодійну організацію «Надія і житло для дітей» та багато інших. Ці структури займаються гуманітарною допомогою, психологічною реабілітацією та підтримкою дітей, які постраждали від війни[1].

Звичайно, громадські організації не є структурними підрозділами держави, а виступають самостійними суб'єктами громадянського суспільства, що виконують соціальні функції у межах правового поля. Їхня діяльність регулюється національним законодавством, зокрема Законом України «Про об'єднання громадян» № 2460 від 16.06.1996 р.. Проте за останні роки відбулися значні зміни, які вплинули на функціонування таких організацій. Наприклад, у перші місяці війни діяльність деяких міжнародних структур, таких як ЮНІСЕФ, супроводжувалася вичікувальною позицією, що позначилося на рівні оперативної підтримки постраждалих дітей. Це свідчить про необхідність удосконалення механізмів міжнародної гуманітарної допомоги та швидшого реагування на кризові ситуації.

Через збройні напади на цивільну інфраструктуру руйнуються школи, лікарні, дитячі будинки, що ще більше ускладнює надання необхідної психологічної допомоги. Брак кваліфікованих фахів-

[1] Глиняна К. М. Проблемні питання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Часопис цивілістики.* 2023. № 50. С. 37-44.

ців, недостатність гуманітарної підтримки та загальна нестабільність позбавляють дітей можливості отримати необхідний догляд, що є прямим порушенням їх прав, закріплених у міжнародних конвенціях. У період збройної агресії порушення права дітей на психічне здоров'я є серйозною проблемою. Хоча конкретних судових справ, де б це право було центральним питанням, небагато, існують випадки, коли суди враховували психологічний стан дітей при прийнятті рішень. Наприклад, Верховний Суд України у постанові від 9 лютого 2023 року у справі № 753/572/20 відмовив батькові у поверненні дитини в Україну, враховуючи небажання дитини повертатися та забезпечення її безпеки і психічного благополуччя при проживанні з матір'ю за кордоном[1]. Дане рішення суду свідчить про те, що суди визнають важливість психічного здоров'я дітей під час війни та враховують його при вирішенні сімейних спорів.

У травні 2023 року Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України відкрило Центр захисту прав дитини, який спрямований на протидію злочинам, скоєним Російською Федерацією проти дітей. Центр надаватиме допомогу дітям, які стали жертвами чи свідками злочинів, проводитиме медичні обстеження та здійснюватиме психологічну підтримку. Окрім цього, було представлено план дій Bring Kids Back UA, який передбачає комплекс заходів української влади та міжнародних організацій, спрямованих на захист прав дітей, які постраждали від війни[2].

Також, значну роль у відновленні психоемоційного стану дітей відіграють волонтери. Наприклад, волонтерська спілка «Поруч» організовує благодійні фестивалі для дітей-переселенців у Києві, спрямовані на їхню адаптацію та соціалізацію в нових умовах. Правовий статус волонтерів в Україні визначається Законом України «Про волонтерську діяльність» (2011 р., зі змінами від 13.12.2022 р.), а також законопроєктом «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки волонтерської та благодійної діяльності в умовах воєнного стану» від 24.04.2023 р. Ці нормативні акти сприяють

[1] Судові спори щодо дітей у практиці Верховного Суду у період воєнного стану. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Sud_sporu_ditu_.pdf

[2] Глиняна К. М. Проблемні питання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Часопис цивілістики.* 2023. № 50. С. 37-44.

залученню волонтерів до підтримки дітей, які потребують особливої уваги в умовах війни.

Волонтери можуть надавати допомогу як на базі організацій чи установ, що залучають їх на підставі договору про провадження волонтерської діяльності, так і індивідуально. В умовах військових дій особливо важливо, що в договорі може бути передбачений порядок відшкодування волонтерам витрат, пов'язаних з їхньою діяльністю. Окрім того, волонтери, які надають допомогу самостійно, зобов'язані інформувати отримувачів про надану підтримку.

Враховуючи складні умови гуманітарної місії, волонтери повинні мати доступ до достовірної та повної інформації щодо порядку здійснення їхньої діяльності, а також отримувати необхідне спорядження та технічні засоби для забезпечення власної безпеки. Офіційне посвідчення, яке видають волонтерські організації, є документом підтвердження права на провадження волонтерської діяльності. Проте діяльність волонтерів в Україні супроводжується низкою проблем. Однією з найгостріших є високе податкове навантаження на благодійність, зокрема податок на благодійні внески, що перевищують 1710 грн., який становить 15–17%. Така практика є неприйнятною в умовах війни, особливо коли йдеться про допомогу дітям.

Скласти вичерпний перелік труднощів, з якими стикаються волонтери та громадські організації, що займаються захистом прав дітей, практично неможливо. Так само неможливо передбачити всі наслідки війни для психічного здоров'я дітей, які залишатимуться актуальними навіть після завершення бойових дій. Відтак, держава несе додаткову відповідальність за створення правового механізму, що відповідатиме сучасним викликам та забезпечуватиме ефективний захист цивільних прав дітей з урахуванням специфіки обставин, у яких вони перебувають.

Окрім цього, варто відзначити захист прав дитини в умовах гібридної війни в цифровому середовищі. Так, цифрове середовище, особливо соціальні мережі та онлайн-платформи, стало ключовим простором для поширення творчості неповнолітніх авторів. Однак, це також створює нові виклики для захисту прав дитини, оскільки в Інтернеті часто виникають випадки порушення конфіденційності, кібербулінгу та несанкціонованого використання контенту. В умовах гібридної війни цифрові загрози, такі як дезінформація та маніпуляції,

можуть значно вплинути на безпеку дітей в онлайн-просторі. Тому важливо розробити ефективні правові механізми, які б забезпечили захист прав дітей в цифровому середовищі під час війни. Такі платформи, як YouTube, Instagram, TikTok, надають можливість молодим митцям презентувати свої роботи, отримувати визнання та, в окремих випадках, монетизувати власний контент. Неповнолітні активно залучені до цифрової культури, публікуючи музику, відео, малюнки, літературні твори тощо. Дослідження свідчать, що найактивнішими користувачами соціальних мереж є молодь віком 16-24 років, що підтверджує значний рівень залученості неповнолітніх у створення та поширення контенту, який може підпадати під авторсько-правову охорону (тексти, зображення, музика тощо).

Цифрові об'єкти авторського права, опубліковані в соціальних мережах, мають особливі правові характеристики, зумовлені їх нематеріальною природою, швидкістю поширення та особливостями функціонування онлайн-платформ. Відповідно до Закону України «Про авторське право та суміжні права», авторське право на такі об'єкти виникає автоматично з моменту їх створення та надання їм об'єктивної форми, незалежно від реєстрації чи будь-яких інших формальностей.

До найбільш поширених видів об'єктів авторського права, створених неповнолітніми в цифровому середовищі, належать:

Літературні твори – вірші, оповідання, текстові дописи, які розміщуються на онлайн-платформах.

Музичні композиції – неповнолітні музиканти публікують свої роботи через SoundCloud, YouTube тощо.

Аудіовізуальні твори – відеоролики, що набирають популярності на TikTok, YouTube, Instagram.

Фотографії та графічні зображення – поширюються у соцмережах, блогах, використовуються для створення відео та іншого контенту.

Програмне забезпечення та відеоігри – дедалі частіше стають об'єктами інтелектуальної власності, розробленими неповнолітніми авторами.

Статистичні дані підтверджують високу активність неповнолітніх у створенні цифрового контенту. Наприклад, згідно з дослідженням у США, близько 60% підлітків віком 13-17 років регулярно створюють та публікують власний контент (фото, відео, текстові матеріали), що

свідчить про масштабну участь молоді у цифровій творчості та необхідність її правового регулювання[1].

Однак у цифровому просторі залишається актуальною проблема захисту авторських прав від несанкціонованого використання творів. Багато соціальних мереж впроваджують власні механізми захисту інтелектуальної власності, надаючи користувачам можливість повідомляти про порушення та вимагати видалення незаконно розміщеного контенту. Водночас, розміщуючи свої роботи на платформах, автори часто погоджуються на умови використання, які можуть передбачати надання соцмережам невиключної ліцензії на використання їх творів, що може звужувати можливості правової охорони.

Ще одним викликом є складність ідентифікації авторства, адже цифрові об'єкти можуть швидко поширюватися, змінюватися або використовуватися іншими особами без належного зазначення першоджерела. Особливо це стосується неповнолітніх авторів, чиї роботи можуть бути неправомірно скопійовані чи змінені іншими користувачами. Часто неповнолітні не усвідомлюють юридичних наслідків публікації власного контенту, що може призвести до конфліктів щодо авторства або незаконного використання їхніх творів. У такій ситуації законні представники – батьки або опікуни – мають контролювати процес поширення контенту, створеного неповнолітніми, забезпечуючи дотримання їхніх прав та запобігаючи можливому зловживанню.

На сьогоднішній день, питання правової охорони контенту в соціальних мережах носить фрагментарний характер. У більшості країн світу відсутні окремі положення, які б регулювати авторські права неповнолітніх осіб в цифровому середовищі. Це призводить до великої кількості використань контенту, створеного неповнолітньої особи без її дозволу. Найчастішими порушеннями авторських прав неповнолітніх осіб в мережі Інтернет є використання творів (фотографічних творів та відео) без належного дозволу та з комерційною метою. Платформи та треті особи часто використовують фотографії, автором яких є неповнолітні особи, для рекламних та маркетингових цілей без згоди автора чи батьків.

Так, фотографії дітей стають частиною рекламних кампаній, постерів або навіть продуктів, без будь-якої компенсації авторам. На

[1] Віртуальний світ та підлітки: що показують дослідження? URL: https://phc.org.ua/news/virtualniy-svit-ta-pidlitki-scho-pokazuyut-doslidzhennya

таких платформах як YouTube та TikTok існують численні канали, що створюють компіляції з відео дітей без їхньої згоди. Популярний формат – збирання «вірусних» відео за участю дітей, які набирають мільйони переглядів, але самі автори не отримують з цього жодного прибутку. Відсутність чітких правил щодо цифрових прав неповнолітніх дозволяє таким відео вільно розповсюджуватися.

Крім того, порушенням авторських прав може бути і некомерційне використання творів, створених неповнолітніми особами. Одним із ключових порушень є привласнення авторства, що має місце, коли твір поширюється або використовується під іменем особи, що не є його автором. Правові наслідки привласнення авторства можуть включати юридичну відповідальність за порушення авторських прав, зокрема вимогу про припинення використання твору без дозволу автора, визнання авторства та компенсацію завданих збитків. Психологічні наслідки для автора можуть бути значними, оскільки таке порушення порушує його право на визнання та гідність. Це може викликати відчуття знецінення праці, втрату мотивації до подальшої творчості, а також емоційний стрес через невизнання своїх заслуг. У деяких випадках це також може привести до відчуття безсилля перед системою, що не завжди забезпечує належний захист прав. Іншим видом порушення прав інтелектуальної власності є спотворення твору, яке може полягати у внесенні змін без згоди автора чи його законних представників, що спотворює творчий задум і може впливати на репутацію автора[1].

Окремим порушення прав інтелектуальної власності в цифровому середовищі є надання доступу до твору без дозволу автора, наприклад, шляхом його завантаження у відкриті джерела або на цифрові платформи. Хоча таке розміщення може здійснюватися без мети отримання прибутку, воно сприяє неконтрольованому розповсюдженню твору та потенційно веде до його подальшого копіювання, редагування та використання іншими особами без згоди автора чи його представників. У цифровому середовищі це особливо набуває важливого значення, оскільки технічні засоби дозволяють швидко та

[1] Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 від 17 квітня 2019 року Про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-19#Text

масово розповсюдити твір, що ускладнює подальший контроль його використання.

З розвитком технологій, особливої уваги вимагає питання використання творів, створених неповнолітніми особами, для навчання штучного інтелекту. Відповідно до законодавства більшості країн, авторське право на твори, створені неповнолітніми, належить їм самим, хоча у певних випадках їхні законні представники можуть здійснювати управління цими правами. Використання таких творів без дозволу автора або його представників, зокрема для навчання алгоритмів штучного інтелекту, може розглядатися як порушення виключних прав на відтворення та обробку твору.

Неправомірне використання творів неповнолітніх для навчання штучного інтелекту може відбуватися шляхом збирання контенту без відповідного дозволу або порушення політики онлайн-платформ, де цей контент розміщено. Зокрема, відповідно до Директиви ЄС про авторське право в цифрову епоху (2019/790)[1], навіть у межах текстового та дата-майнінгу (TDM) для навчання ІІ необхідно дотримуватися принципу правомірного доступу до творів. Якщо штучні алгоритми отримують доступ до контенту, створеного неповнолітніми, без їхньої згоди або погодження законних представників, це може кваліфікуватися як порушення прав інтелектуальної власності. У США доктрина добросовісного використання (fair use) допускає певні винятки щодо використання творів, однак критерії такого аналізу є гнучкими та залежать від характеру використання, масштабу копіювання та можливого впливу на ринок.

Ще однією серйозною проблемою є незаконне використання голосу неповнолітніх, що може полягати у створенні фейкових аудіо- або відеоматеріалів із їхньою участю. До таких порушень належать накладання голосу дитини на інші відео, маніпуляція аудіофайлами чи спотворення контексту висловлювань, що може призводити до дезінформації або зловживання довірою аудиторії. Такі дії не лише порушують немайнові права неповнолітніх, зокрема право на авторство та недоторканність твору, а й можуть зачіпати честь та гідність особи. Незаконне використання голосу дитини без згоди її представників також може ква-

[1] Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/790 від 17 квітня 2019 року Про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-19#Text

ліфікуватися як порушення суміжних прав, особливо якщо запис був створений у рамках аудіовізуального чи музичного твору. Прикладом є створення реміксів із фрагментами голосів дітей, які стають вірусними та набирають значну кількість переглядів, при цьому автори такого контенту не отримують жодних правових гарантій чи компенсації.

Ще одним викликом для правової охорони інтелектуальної власності є неавторизоване використання творів неповнолітніх у сфері NFT-технологій. Оскільки NFT (невзаємозамінні токени) виступають як цифрові сертифікати власності на унікальні активи, їхнє створення та продаж без згоди автора порушує основи авторського права. Ситуація ускладнюється тим, що неповнолітні мають обмежену дієздатність, що унеможливлює їх самостійну участь у правочинах, пов'язаних із відчуженням їхніх творів. Відповідно, саме законні представники мають виступати стороною угоди та давати дозвіл на створення й продаж NFT. Важливо також, щоб такі угоди відповідали міжнародним нормам захисту прав неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності. Відсутність чіткого правового регулювання NFT на глобальному рівні створює ризики неконтрольованого продажу цифрових творів дітей без їхнього відома, що порушує як майнові, так і немайнові права авторів[1].

З правової точки зору, реалізація NFT, що містять твори неповнолітніх, без їхньої згоди або згоди їхніх законних представників може розглядатися як незаконне відчуження авторських прав або порушення права на авторство. У рамках чинного законодавства держави можуть застосовувати норми щодо захисту авторських прав у цифровому середовищі, зокрема положення про заборону незаконного використання творів та обов'язковість отримання згоди на їх відчуження. Однак, для ефективного правового регулювання необхідне запровадження спеціалізованих механізмів захисту, таких як реєстрація цифрових творів у авторських реєстрах або розробка міжнародних стандартів для NFT-платформ, що передбачатимуть обов'язкову ідентифікацію автора, перевірку його віку та підтвердження наявності згоди на розпорядження об'єктами інтелектуальної власності[2].

---

[1] Бречко О. В., Використання NFT токенів в епоху цифрової трансформації: перспективи впровадження інноваційної економіки. 2023. № 3. Науково-виробничий журнал. URL: file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/1167-2410-1-SM.pdf

[2] Бречко О. В., Використання NFT токенів в епоху цифрової трансформації: перспективи впровадження інноваційної економіки. 2023. № 3.Науково-виробничий журнал. URL: file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/1167-2410-1-SM.pdf

Попри численні можливості, які технологічний розвиток відкриває для суспільства, він також сприяє появі нових ризиків щодо порушення прав інтелектуальної власності. Зокрема, маніпуляції з цифровими творами або їхнє безконтрольне використання можуть порушувати авторські права неповнолітніх осіб та створювати загрозу їхнім немайновим правам, зокрема праву на честь, гідність і репутацію. Оскільки неповнолітні є вразливою категорією, вони потребують підвищеного рівня правового захисту, що має забезпечуватися як на національному, так і на міжнародному рівні.

Безумовно, що для захисту прав дитини, як повноцінного члена суспільства та майбутнього державного існування важливим є продовження реалізації права на освіту. Тому, забезпечення безперервності освіти, її якості та доступності, незважаючи на умови воєнного стану, є одним із ключових пріоритетів Міністерства освіти і науки України. Навчальний процес в умовах воєнного стану насамперед орієнтований на створення безпечних умов, що вимагає використання різноманітних форм навчання – онлайн, офлайн та змішаних, з активним впровадженням цифрових технологій для забезпечення ефективності навчання.

Важливу роль у супроводі освітнього процесу в умовах воєнного стану відіграють програми психологічної підтримки, адаптації та інклюзії. Війна має глибокий психологічний вплив на дітей, їхні родини та вчителів, тому Міністерство освіти і науки України розробляє та реалізує комплексні програми, спрямовані на подолання травматичних наслідків війни. Ці програми передбачають надання психологічної підтримки, створення комфортного та безпечного навчального середовища та забезпечення рівного доступу до освіти для всіх учнів, незалежно від їхніх особливих освітніх потреб[1].

Для забезпечення ефективності цих програм важливо враховувати індивідуальні потреби кожного учасника освітнього процесу. Створення індивідуальних освітніх траєкторій дозволяє не лише компенсувати освітні втрати, спричинені війною та пандемією, а й забезпечити кожному учневі можливість навчатися у зручному для нього темпі. Це включає розробку індивідуальних планів навчання,

[1] Дворецька О. Забезпечення безпеки дітей у воєнний час: досвід України. Експертний документ. Summit of the Future. URL: https://summitflg.org/en/ensuring-the-safety-of-children-in-wartime-ukraines-experience-expert-document/

надання додаткових занять для учнів, які потребують допомоги у вивченні матеріалу, та надання підтримки дітям з особливими освітніми потребами[1]. Загалом, комплексний підхід до розвитку системи освіти, який включає забезпечення безпеки, впровадження новітніх технологій, підтримку психологічного здоров'я та врахування індивідуальних потреб учнів, є запорукою забезпечення якості та доступності освіти в Україні перед викликами сучасності.

Також, важливою є проблема влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яка завжди була об'єктом уваги політиків, соціологів, релігійних діячів та юристів, у період воєнного стану набуває нових викликів та специфіки. Це, своєю чергою, вимагає швидкого реагування законодавця та запровадження оновлених правових норм, спрямованих на чітке й актуальне регулювання цього питання. Забезпечення законності процесу влаштування дітей-сиріт в умовах гібридної війни є необхідною умовою дотримання їхніх прав та гарантій, особливо з урахуванням кризової ситуації. Тому правова система має оперативно адаптуватися до нових обставин, розробляючи механізми захисту, які забезпечать безпеку, стабільність та соціальну підтримку дітей у складних умовах сучасності.

Особливу увагу слід приділити вдосконаленню механізму правової регламентації опіки та піклування як форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. В Україні це питання регулюється цивільним (Глава 6 ЦК України) та сімейним законодавством (Глава 19 СК України), що визначає порядок встановлення, виконання та припинення опіки й піклування. Правове регулювання цього процесу передбачає вплив державних органів та інших суб'єктів на суспільні відносини у сфері опіки та піклування шляхом запровадження відповідних норм та механізмів їх реалізації. Водночас умови воєнного стану потребують зміни підходів до правового регулювання, зокрема перехід від нормативно-регулятивного впливу до нормативно-ціннісно-координаційного, що забезпечить більш гнучке реагування на виклики та ефективний захист прав дітей у кризових умовах.

На думку І. Яніцької «слід окремо звернути увагу на те, що саме визначення терміну «діти, позбавлені батьківського піклування» по-

[1] Там само.

требує наразі розширення тлумачення з урахуванням умов воєнного стану або виділення окремої, нової категорії дітей, які потребують охорони і захисту у фактичних обставинах, що склалися в Україні.

Наразі до категорії дітей, які залишилися без піклування батьків, під час воєнного стану, відносяться:

– діти, батьки яких загинули (свідоцтва про смерть відсутні), та відсутні такі близькі родичі, як баба, дід, повнолітні сестра, брат, мачуха, вітчим;
– діти, батьки або близькі родичі яких не виходять на зв'язок, або перебувають в місцях активних обстрілів, під завалами, поранені в лікарнях[1]».

У березні 2022 року Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову № 349, якою внесено зміни до низки нормативно-правових актів, що регулюють захист прав дітей в умовах надзвичайного або воєнного стану[2]. В оновленій редакції Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого Постановою КМУ від 24 вересня 2008 р. № 866, додано новий розділ, присвячений особливостям влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, зокрема розлучених із сім'єю, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у разі запровадження надзвичайного або воєнного стану. Зазначені зміни передбачають можливість тимчасового влаштування таких дітей до прийомних сімей або дитячих будинків сімейного типу. Крім того, було спрощено процедуру оформлення опіки та піклування родичами дітей, які залишилися без батьківського піклування, що дозволяє оперативніше забезпечувати їхній захист і створювати стабільне середовище для виховання в умовах війни.

Окрім того, ще в квітні 2017 року Кабінет Міністрів України ухвалив порядок встановлення статусу дітей, які постраждали від воєнних дій та збройних конфліктів, однак цей нормативний акт зазнавав

[1] Яніцька І. А. Встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття*: у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Гельветика, 2022. Т. 2. С. 797-801.

[2] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання : постанова Кабінета Міністрів України від 31 травня 2022 р. № 636. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636-2022-%D0%BF#Text

кількох редакцій. Остання редакція, ухвалена у червні 2023 року, більш детально конкретизувала пункт шість у переліку підстав, на підставі яких може бути присвоєний статус дитини, постраждалої від воєнних дій, особливо в частині, що стосується психологічного насильства. До таких дій, які можуть бути кваліфіковані як психологічне насильство щодо дитини, належать примусове переміщення з постійного місця проживання, втрата батьків, опікунів чи близьких родичів, проходження блокпостів, фільтраційних центрів чи таборів, а також різка зміна місця проживання. Саме через ці фактори присвоєння статусу дитини, постраждалої від воєнних дій, на основі психологічного насильства набуло особливої актуальності.

Російська агресія проти України спричиняє колосальні втрати – масові людські жертви, знищення інфраструктури, екологічні катастрофи та деградацію родючих земель. Наслідки цієї трагедії ставлять перед Україною та міжнародною спільнотою комплексні виклики, які необхідно вирішувати в правовій, політичній та економічній площинах. Одним із найважливіших питань є забезпечення ефективного механізму відшкодування завданих збитків. Оскільки Росія не визнає своєї агресії та не має наміру компенсувати завдані руйнування, це вимагає розробки нових міжнародно-правових підходів і механізмів.

Ключовим питанням залишається визначення джерел і механізмів примусового відшкодування. Потенційними ресурсами для компенсації збитків можуть стати заморожені активи Російської Федерації та російських олігархів, наближених до кремлівського режиму. В Україні вже сформовано правове підґрунтя для конфіскації таких активів, однак у країнах Заходу цей процес потребує політичної волі, відповідних законодавчих змін і судових рішень. Враховуючи характер сучасної «гібридної війни», для відшкодування завданих збитків необхідно використовувати інноваційні «гібридні» правові механізми, що поєднують традиційні правові інструменти з новими міжнародними санкційними та компенсаційними механізмами.

Запровадження воєнного стану може передбачати обмеження цивільних прав і свобод на територіях, що перебувають під контролем влади. Однак навіть за таких умов міжнародне та конституційне право гарантує збереження ключових прав і свобод громадян. Серед них – право на життя, недоторканність особи, свободу думки та сло-

ва, право на справедливий судовий розгляд, а також заборона катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Будь-які обмеження повинні бути обґрунтованими, тимчасовими та пропорційними, а їх основною метою має бути забезпечення громадської безпеки та правопорядку.

Забезпечення реалізації цивільних прав в умовах воєнного стану є складним викликом, що потребує пошуку балансу між державними заходами безпеки та захистом основоположних прав людини. Важливо, щоб усі обмеження відповідали міжнародним та конституційним стандартам, мали чіткі часові та правові рамки. Такий підхід сприятиме збереженню правової державності, створенню передумов для відновлення миру та нормалізації суспільного життя на постраждалих територіях після завершення воєнних дій.

Міжнародно-правові стандарти та національне законодавство у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів

В сучасних умовах глобального розвитку проблема захисту прав осіб, які постраждали від війни, залишається надзвичайно актуальною. Особливу увагу потребує питання охорони прав дітей, що вимагає активної участі правозахисників, розробки інноваційних підходів та ефективного застосування чинного законодавства, спрямованого на їхній захист. Важливо відзначити, що правовий статус дитини під час збройних конфліктів є багатогранним і включає цілу низку аспектів, пов'язаних із різними категоріями дітей, які опинилися в епіцентрі конфлікту. Це, зокрема, діти, які беруть безпосередню участь у бойових діях як солдати, діти, розлучені зі своїми сім'ями, біженці, а також ті, хто опинився в ув'язненні.

Численні фактори безпосередньо впливають на рівень захищеності дитини у сучасному світі. Серед них – соціально-економічні кризи, тривалі збройні конфлікти, природні катастрофи, нестача продовольства та інші глобальні виклики. Попри значні зусилля міжнародної спільноти щодо вирішення цих проблем, ситуація залишається складною у багатьох регіонах світу. Це підкреслює необхідність подальшого вдосконалення механізмів правового захисту дітей та розширення міжнародного співробітництва для забезпечення їхніх фундаментальних прав і безпеки.

Під час збройних конфліктів діти є найбільш вразливою категорією осіб і, відповідно, потребують найвищого ступеня захисту. Сучасний міжнародні механізми захисту прав дитини в контексті військового конфлікту розвивався понад століття – від заснування Міжнародного союзу порятунку дітей у 1923 році, який став першою організацією, яка зосередилася на даній проблемі.

Варто наголосити, що серед найгостріших проблем, які виникають під час збройних конфліктів, можна виділити такі: залучення дітей до військових дій, у тому числі в якості солдатів; вимушене розлучення дітей із батьками; а також призупинення процесу здобуття освіти[1].

Підписання міжнародних договорів може відігравати ключову роль у забезпеченні прав дітей на глобальному рівні, оскільки сприяє налагодженню конструктивного діалогу між державами-учасницями. Це дозволяє не лише формалізувати спільні зобов'язання щодо захисту цивільних прав дітей, а й підвищити рівень міжнародно-правової відповідальності за їх недотримання. Міжнародно-правова відповідальність передбачає юридичні наслідки для суб'єкта міжнародного права у разі порушення ним своїх міжнародних зобов'язань. Важливим аспектом є те, що застосування норм міжнародного права у внутрішньому законодавстві вимагає добровільного виконання взятих на себе зобов'язань. Відповідно до ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року (до якої Україна приєдналася у 1986 році), держави-учасниці не можуть посилатися на положення свого внутрішнього законодавства як виправдання для невиконання міжнародних договорів[2].

Як зазначає С. О. Коваленко, спроби кодифікації норм міжнародно-правової відповідальності поки що не привели до створення універсальної Конвенції, однак спостерігається трансформація цього поняття. Якщо раніше міжнародно-правова відповідальність зосереджувалася переважно на відшкодуванні матеріальних збитків іноземним громадянам або компаніям, то сучасний її зміст охоплює відпові-

[1] Бєлєвцева В. В. Правові засади міжнародного захисту прав дитини під час збройного конфлікту. *Захист прав дітей в умовах війни.* Збірник матеріалів круглого столу до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, 17 травня 2022 року). Вінниця. 2022. С.10-16.

[2] Глиняна К. М. Проблемні питання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Часопис цивілістики.* 2023. № 50. С. 37-44.

дальність держав за агресію, військові злочини та політику геноциду, що відповідає сучасним викликам міжнародного права[1].

Міжнародне гуманітарне право визначає мінімальний вік для призову до збройних сил та участі в бойових діях. Зокрема, відповідно до статті 38 Конвенції ООН про права дитини[2], статті 77 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року[3], а також статті 4 Додаткового протоколу II до Женевських конвенцій 1949 року[4], цей вік встановлено на рівні 15 років. Водночас Додатковий протокол I 1977 року [5] покладає на сторони конфлікту зобов'язання вживати всіх можливих заходів для запобігання безпосередній участі дітей, які не досягли 15-річного віку, у бойових діях. Це підкреслює необхідність посилення контролю за дотриманням міжнародних норм та ефективної протидії залученню дітей до збройних конфліктів.

Факультативний протокол 2000 року до Конвенції про права дитини[6], що регулює участь дітей у збройних конфліктах, відіграє важливу роль у посиленні захисту прав неповнолітніх у цій сфері. Він доповнює положення Конвенції про права дитини, запроваджуючи більш суворі вимоги до мінімального віку добровільної участі у військових діях та накладаючи на держави-учасниці обов'язок вживати «усіх можливих заходів» для недопущення залучення дітей до бойових дій. Водночас, цей документ не є повністю задовільним, оскільки його положення поширюються лише на безпосередню участь дітей у збройних конфліктах, не охоплюючи форми непрямої залученості, які також становлять значну загрозу.

В Україні питання військового обов'язку та призову регулюється Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р. № 2232-XII[7], який встановлює, що на строкову служ-

---

1 Глиняна К. М. Проблемні питання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Часопис цивілістики.* 2023. № 50. С. 37-44.

2 Конвенція про захист цивільного населення під час війни 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

3 Додатковий протокол I до Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

4 Там само.

5 Там само.

6 Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01.01.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795

7 Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text

бу призиваються чоловіки віком від 18 до 27 років, придатні за станом здоров'я. Окрім цього, відповідно до Указу Президента України № 69/2022 від 24.02.2022 р. «Про загальну мобілізацію»[1], під час воєнного стану мобілізації підлягають громадяни віком від 18 до 60 років, які можуть виконувати військовий обов'язок. Такі заходи забезпечують обороноздатність держави, однак підкреслюють необхідність подальшого вдосконалення правових норм, спрямованих на запобігання залученню дітей до збройних конфліктів у будь-якій формі, відповідно до міжнародних стандартів захисту прав дитини.

Варто зазначити, що питання правового захисту дітей під час збройних конфліктів регулюється низкою міжнародно-правових актів, які демонструють комплексний характер цієї проблеми. До таких документів належать Загальна декларація прав людини 1948 року, Женевські конвенції 1949 року та їхні Додаткові протоколи 1977 року, міжнародні договори про заборону окремих видів зброї, Конвенція про правовий статус біженців 1951 року та Протокол 1967 року, а також Конвенція МОП № 182 (1999) про заборону та негайне викорінення найгірших форм дитячої праці.

Крім того, важливу роль у регулюванні цього питання відіграють Конвенція про права дитини 1989 року, Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року, Конвенція проти катувань 1984 року та інші міжнародні угоди. Варто додати, що в межах регіональних міжнародних організацій, а також спеціалізованих установ ООН також прийнято низку документів, які визначають правовий статус дітей під час збройних конфліктів та встановлюють відповідальність за їхні порушення.

Російська влада на тимчасово окупованих територіях систематично нав'язує власні стандарти, спрямовані на витіснення української ідентичності, спотворення історичної пам'яті та зміну свідомості дітей і молоді. Зокрема, здійснюється активна пропаганда, що формує позитивне сприйняття дій країни-агресора та її окупаційних сил. Водночас обмежується доступ до української мови, культури й освіти, а дітей цілеспрямовано налаштовують проти України[2].

---

[1] Про загальну мобілізацію: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 69/2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795

[2] Лубінець Д. Звіт про дотримання та захист прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. *Права дітей.* URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/en/rights-of-children

Варто підкреслити, що, незважаючи на певні недоліки, Факультативний протокол до Конвенції про права дитини[1] став значним кроком у напрямку захисту дітей від залучення до збройних конфліктів. Він покладає на держави-учасниці обов'язок не лише реалізовувати передбачені ним положення, а й забезпечувати демобілізацію дітей, їхню реабілітацію та соціальну інтеграцію (ст. 6). Крім того, Протокол містить вимогу щодо міжнародного співробітництва задля ефективного виконання цих зобов'язань (ст. 7) [2]. Контроль за дотриманням норм цього Протоколу здійснює Комітет з прав дитини. Додатково, положення Конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року [3] визначають загальний механізм охорони дітей як цивільних осіб, які не залучені до бойових дій, забезпечуючи їм правовий захист відповідно до міжнародного гуманітарного права.

Згідно з положеннями Конвенції, діти як частина цивільного населення мають право на захист відповідно до всіх норм, що регламентують поводження з особами, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях. Це стосується також військовослужбовців, які склали зброю, та осіб, що перебувають поза боєм (hors de combat) через поранення, хворобу, затримання або з інших причин. Усі такі особи повинні отримувати гуманне ставлення без дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігійних переконань, статі, соціального походження, майнового стану чи будь-якими іншими критеріями. Зазначені норми закріплюють фундаментальний принцип гуманного поводження з усіма особами, що передбачає повагу до їхнього життя, фізичної та психічної недоторканності, людської гідності. Конвенція також містить заборону на жорстоке, принизливе або нелюдське поводження, а також на винесення вироку чи застосування покарання без належного судового розгляду (ст. 3).

Діти, як і все цивільне населення, користуються захистом від жорстокого поводження, що включає заборону тортур, тілесних покарань, проведення медичних та наукових експериментів, колективних покарань, репресій, актів залякування чи терору, захоплення заручників, незаконної депортації тощо (ст. 13, 27, 30-34, 147). Окрім цього,

[1] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 01.01.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795

[2] Там само.

[3] Конвенція про захист цивільного населення під час війни 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Конвенція містить спеціальні положення, спрямовані на захист дітей від наслідків збройних конфліктів. Зокрема, відповідно до ст. 14, діти віком до 15 років, а також матері дітей, яким не виповнилося 7 років, можуть бути розміщені в спеціальних санітарних або безпечних зонах для забезпечення їхньої безпеки. Також передбачено, що діти входять до категорії цивільних осіб, які підлягають евакуації з оточених територій (ст. 17)[1]. Окрім цього, ст. 23 передбачає обов'язкове забезпечення безперешкодного постачання гуманітарної допомоги, зокрема посилок із необхідними речами та продуктами для дітей віком до 15 років та породіль[2].

На окупованих територіях діти до 15 років, вагітні жінки та матері дітей до 7 років повинні й надалі користуватися всіма перевагами у сфері харчування, медичного догляду та захисту від наслідків війни, які надавалися їм до окупації (ст. 50). Окупаційна держава зобов'язана забезпечувати функціонування закладів, що опікуються доглядом та освітою дітей. Водночас, інтерновані вагітні жінки та діти до 15 років повинні отримувати спеціальне харчування відповідно до їхніх фізіологічних потреб (ст. 89). Крім того, відповідно до ст. 38, діти віком до 15 років і матері дітей до 7 років, які належать до сторони супротивника, мають отримувати особливі пільги нарівні з громадянами держави, що їх утримує.

Сторони конфлікту повинні вживати заходів для забезпечення захисту дітей, які стали сиротами або були розлучені з сім'ями внаслідок війни, не допускаючи їхнього залишення без опіки. Зокрема, передбачено сприяння у догляді за такими дітьми, забезпеченні їхньої освіти та релігійних потреб, причому навчання, за можливості, має здійснюватися особами з такими ж культурними традиціями (ст. 24). У разі потреби діти можуть бути тимчасово прийняті нейтральними державами за згодою відповідної сторони конфлікту. Також передбачено заходи щодо встановлення особи дітей до 12 років, зокрема, шляхом використання спеціальних медальйонів або інших засобів ідентифікації (ст. 24). Окупаційна влада зобов'язана вести облік дітей, сприяти відновленню їхніх родинних зв'язків та не має права змінювати їхній сімейний або громадянський статус (ст. 50). Конвенція також закріплює право кожної особи, яка перебуває на території во-

[1] Там само.
[2] Там само.

ючої держави або на окупованих землях, на встановлення контакту зі своєю родиною та сприяння її возз'єднанню (ст. 25, 26)[1].

Важливо, що Згідно з положеннями Конвенції, винесення смертного вироку особам, які не досягли 18-річного віку, є категорично забороненим (ст. 68). Крім того, стаття 76 встановлює, що для неповнолітніх, які перебувають в ув'язненні на окупованих територіях, має застосовуватися спеціальний режим утримання, і, за можливості, вони повинні бути відокремлені від дорослих ув'язнених. У Додаткових протоколах I та II до Конвенції вперше було чітко закріплено принцип пріоритетного захисту дітей у контексті міжнародних збройних конфліктів[2]. Таким чином, ключовим завданням міжнародної спільноти є остаточне закріплення вікового порогу у 18 років для безпосередньої участі у збройних конфліктах, а також розробка ефективних міжнародних норм, що сприятимуть усуненню залучення дітей до бойових дій. В умовах сучасних кризових викликів особливо важливим є створення дієвої системи контролю за дотриманням цих правових норм, яка б забезпечувала комплексний захист дітей від наслідків військових конфліктів та гарантувала дотримання їхніх фундаментальних прав.

Відповідно, до звіту Д. Лубінця 27 жовтня 2022 року Комітет ООН з прав дитини ухвалив заключні зауваження щодо об'єднаних п'ятої та шостої періодичних доповідей України. У своєму висновку Комітет висловив глибоке занепокоєння тим, що збройна агресія Російської Федерації, розпочата 24 лютого 2022 року, мала катастрофічні наслідки для населення України, зокрема для дітей. Війна створила значні перешкоди для реалізації всіх прав дитини, передбачених Конвенцією ООН про права дитини та її Факультативними протоколами. Комітет відзначив зусилля України щодо мінімізації негативного впливу збройного конфлікту на дітей, але водночас висловив серйозну стурбованість численними підтвердженими повідомленнями про грубі порушення їхніх прав.

Зокрема, зафіксовані випадки вбивств дітей, масового внутрішнього та зовнішнього переміщення, а також руйнування житлової

[1] Там само.

[2] Додатковий протокол I до Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text; Додатковий протоколу II до Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

інфраструктури, закладів освіти, медичних установ і систем водопостачання та водовідведення, що переважно спричинені діями Російської Федерації. Разом із цим, Комітет позитивно оцінив прогрес України у вдосконаленні законодавства у сфері захисту прав дітей та створення Координаційної групи із захисту прав дитини в умовах воєнного стану[1].

З 2012 року Україна є учасницею Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Конвенції Лансароте), яка є найбільш амбітним і комплексним міжнародно-правовим інструментом, спрямованим на запобігання насильству та захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, а також притягнення винних до відповідальності та сприяння міжнародній співпраці в цих сферах.

Міжнародна спільнота активно реагує на захист прав дитини в воєнний час та повоєнний період, так підготовлено проект протидії насильству. Діяльність проекту базується на Стратегії Ради Європи з прав дитини (2022-2027) «Права дитини в дії: від безперервного впровадження до спільних інновацій», ухваленій Комітетом міністрів у лютому 2022 року. Серед шести стратегічних пріоритетів передбачені дії щодо захисту та підтримки прав дітей у кризових та надзвичайних ситуаціях , як-от та, з якою зараз стикаються українські діти.

Проект буде зосереджений на захисті та сприянні правам дітей з огляду на особливі ризики, спричинені конфліктом для дітей-переміщених осіб, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей без супроводу, дітей-жертв або свідків насильства відповідно до стандартів Ради Європи. Він буде зосереджений на підвищенні ефективності структур, спрямованих на сприятливе для дітей середовище та процедури розслідування, а також на покращенні спроможності багатьох професійних цільових груп, які працюють з дітьми.

Він є прямим продовженням попередніх проектів Ради Європи «Протидія насильству щодо жінок та дітей» (2017-2018), «Протидія насильству над дітьми в Україні, Фаза II» (2020-2021) та «Протидія насильству над дітьми в Україні, Фаза III» (2022). Його реалізація відбудеться в рамках План дій Ради Європи для України «Стійкість, від-

[1] Лубінець Д. Звіт про дотримання та захист прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. Права дітей. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/en/rights-of-children

новлення та реконструкці » (2023-2026) Відділом прав дитини Ради Європи та в тісній співпраці з Офісом Ради Європи в Києві протягом 2023-2024 років[1].

Сам проект сприяє впровадженню міжнародних стандартів і спирається на прогрес і роботу, яка вже виконана на національному рівні. Цілі та завдання проекту повинні відповідати наступним нормативно-правовим актам:

Національна стратегія реформування системи правосуддя щодо дітей до 2023 року , схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1027-р.; Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453; Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.; Закон України № 3055 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення (Конвенції Лансароте)» від 18.02.2021; Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки ; Указ Президента України № 398/2020 «Про невідкладні заходи щодо запобігання та протидії насильству в сім'ї, ґендерно зумовленому насильству, захисту прав постраждалих від такого насильства»[2].

Україна, як демократична держава, яка поважає права людини та верховенство права, дотримується принципів захисту прав дітей у збройних конфліктах. Ці принципи ґрунтуються на міжнародному праві, включно з Конвенцією ООН про права дитини, і керують усіма діями, спрямованими на захист дітей. Усі кроки України щодо забезпечення прав дитини та безпеки дітей в умовах збройної агресії Росії проти України здійснювалися на основі таких принципів, а саме:

Права дитини як основа підходу – усі діти мають невід'ємні права, незалежно від віку, статі, національності чи соціального статусу. Вони є носіями прав, а не лише об'єктами захисту. Усі заходи мають враховувати погляди та потреби дітей відповідно до їх віку та зрілості та забезпечувати їх захист на міжнародному рівні;

[1] Захист прав українських дітей під час та в повоєнний час. Представництво Ради Європи в Україні. URL: https://www.coe.int/en/web/kyiv/protecting-the-rights-of-ukrainian-children-during-and-in-post-war-context

[2] Там само.

Право на життя та розвиток – визначення пріоритету захисту життя і здоров'я дітей, їх розвитку та реалізації всіх прав, передбачених міжнародним правом. Це й здійснення заходів щодо збереження життя дітей, забезпечення фізичної та психологічної безпеки дітей;

Недискримінація та інклюзія, чутливість до віку та статі – захист дітей здійснюється без будь-якої дискримінації з урахуванням особливих потреб соціально незахищених категорій дітей, у тому числі дівчаток, дітей-інвалідів, дітей національних меншин (громад), біженців, внутрішньо переміщених осіб, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування;

Пріоритет інтересів дитини – усі дії та рішення щодо дітей мають ґрунтуватися на найкращих інтересах дитини. Це фундаментальний принцип, яким керуються всі ініціативи та заходи з боку України).

Захист дітей, пов'язаних із збройними силами чи групами – діти, які були залучені до збройних формувань, воєнізованих організацій, повинні вважатися потерпілими, навіть якщо вони брали участь у бойових діях. Для України пріоритетом є їх захист, звільнення та реінтеграція в родини та громади.

Підхід, що пояснює травму – збройна агресія Росії проти України має серйозні психологічні наслідки для дітей. Український уряд враховує це та спрямовує зусилля на надання підтримки, чутливої до травматичних подій, які переживають діти, включаючи доступ до послуг, які захищають і покращують психічне здоров'я, психосоціальну допомогу та підтримку;

Підзвітність, доступ до правосуддя та правосуддя, дружнє до дітей – діти повинні мати реальний та ефективний доступ до правосуддя у випадках порушення їхніх прав. Важливо, щоб судові процеси враховували потреби та вразливість дітей, забезпечуючи відповідальність дорослих за їх благополуччя, і щоб вони були організовані таким чином, щоб дитина відчувала себе захищеною та зрозумілою. Україна підтримує розслідування та кримінальне переслідування злочинів проти дітей, забезпечуючи їм доступ до справедливого правосуддя. Важливим аспектом є створення систем правосуддя, орієнтованих на дітей, для всіх дітей, які мають контакт із законом.

Участь та розширення можливостей дітей та молоді – Україна сприяє активній участі дітей та молоді у прийнятті рішень, які їх сто-

суються, забезпечуючи їм право голосу в усіх процесах, у тому числі пов'язаних із конфліктами;

Захист дітей від шкоди та підхід з урахуванням конфліктів – в Україні вживаються заходи щодо запобігання можливій шкоді, яка може бути заподіяна діями або присутністю працівників захисту дітей. Усі заходи мають уникати посилення конфліктної динаміки;

Забезпечення безпеки освітнього середовища – Україна забезпечує безпечні умови навчання дітей та всіх учасників освітнього процесу. Навчальні заклади – це територія безпеки та комфорту для дітей, де вони, крім іншого, здобувають знання про правила безпечного життя, а тому мають бути максимально захищені від усіляких загроз. Школа має давати знання, а держава – захист)[1].

З огляду на те, що війна охоплює всю країну, російська агресія негативно впливає не лише на самих дітей, але й на майбутній розвиток України, який ці діти будуватимуть. Якщо ці порушення залишити без уваги, вони можуть мати довгострокові негативні наслідки не лише для дітей, але й для перспектив сталого світового розвитку. Тому Україна забезпечує захист прав і основних свобод дітей та забезпечує їх безпеку, а також фіксує військові злочини проти дітей. Адже вбивства, поранення, катування, депортація, сексуальне насильство потребують суворої та об'єктивної правової оцінки міжнародних інституцій та судових органів. Злочинці країни-агресора за ці та інші злочини проти людства мають бути притягнуті до відповідальності згідно з нормами міжнародного права.

Для налагодження контакту з громадянами використовувалися цифрові технології, зокрема створено чат-бот «Дитина не одна». Пізніше був створений однойменний портал, де розмістили всі необхідні матеріали та інструкції. Запрацювали «гарячі лінії» Офісу омбудсмена, Нацполіції, Генпрокуратури та Національного інформаційного бюро. В Україні розроблено та затверджено Національний план профілактики щодо припинення та попередження грубих насильств щодо дітей в Україні після агресії Російської Федерації проти України.

На основі цього плану було розроблено та підписано спільно з ООН ще один унікальний документ – це Спільний план запобіган-

[1] Дворецька О. Забезпечення безпеки дітей у воєнний час: досвід України. Експертний документ. Summit of the Future. URL: https://summitflg.org/en/ensuring-the-safety-of-children-in-wartime-ukraines-experience-expert-document/

ня (JPP) для припинення та попередження грубих порушень щодо дітей в Україні в рамках мандату ООН щодо дітей та збройних конфліктів (так званий СААС). Спільна з JPP ООН є унікальним добровільним документом, розробленим вперше в історії мандату СААС ООН. Указом Президента України створено спеціальну Міжвідомчу робочу групу з СААС для постійної взаємодії з Національною цільовою групою ООН з моніторингу та звітності (CTFMR) та Спеціальним представником Генерального секретаря з питань дітей та збройних конфліктів (SRSG СААС) пані Вірджинією Гамба та її офісом. З метою належного організаційного забезпечення реалізації Спільного превентивного плану створено Офіс підтримки Урядового координатора ЦААС[1].

Так, влітку 2023 року представники дипломатичних місій та посольств 30 країн світу об'єдналися та сформували Групу друзів України в механізмі СААС – Київську групу друзів СААС, яка створена для допомоги Україні у подоланні та запобіганні грубим порушенням прав дитини внаслідок агресії Російської Федерації проти України.

Звичайно, Росія грубо порушує міжнародні правові акти, що гарантують захист прав дитини та її безпечний розвиток. Вона ігнорує положення міжнародного права, які передбачають абсолютну заборону на жорстоке поводження з дітьми. Це ще раз підтверджує необхідність посилення правових механізмів міжнародного контролю та притягнення винних до відповідальності за порушення прав дітей в умовах збройного конфлікту.

Отже, результати проведеного дослідження підтверджують, що захист прав дитини, особливо в умовах воєнного стану, ускладнюється невідповідністю правових норм реаліям сучасності. На сьогодні основна відповідальність за забезпечення прав дітей покладається на міжнародні організації, які застосовують положення міжнародного права та міжнародного гуманітарного права. Оскільки захист прав дитини базується на взаємних зобов'язаннях держав, порушення цих зобов'язань має тягнути за собою міжнародно-правову відповідальність. Водночас, ефективне виконання цих обов'язків значною мірою залежить від чіткого розуміння актуального становища дітей, що потребують негайної допомоги. Однак через низку чинників оцінка реальної ситуації та вжиття необхідних заходів часто ускладнені.

[1] Там само.

В Україні розроблено план Bring Kids Back UA – це комплексний план дій, який об'єднує зусилля всіх органів влади України, інших держав, міжнародних та неурядових організацій для повернення на батьківщину всіх українських дітей, які були незаконно депортовані з Російської Федерації або примусово переселені в межах тимчасово окупованих територій. План розроблено на виконання доручення Президента України Володимира Зеленського та є важливим елементом у рамках Формули миру, підтриманої спільним Комюніке на Саміті миру.

Важливо, що Bring Kids Back UA забезпечує не лише повернення незаконно депортованих дітей, а й їх реінтеграцію, соціалізацію, розвиток сімейних форм виховання, а також фіксацію злочинів та притягнення Російської Федерації до відповідальності за ці злочини. Це окрема програма, потужний дієвий механізм, який консолідує зусилля держави та міжнародної спільноти. При Офісі Президента створено координаційно-дорадчий орган з реалізації програми на національному рівні, до якого увійшли всі залучені міністерства та відомства.

У рамках реалізації плану Bring Kids Back UA була створена міжнародна експертна група (Task Force) для розробки механізмів, рішень та ідей для повернення кожної української дитини додому, яка у серпні 2024 року презентувала перший документ, так звану «Білу книгу». Над Білою книгою «Захист дітей від примусового переміщення та депортації» працювало понад 15 міжнародних експертів, щоб якомога повніше та чіткіше розкрити тему примусового переміщення та депортації українських дітей. Біла книга є незаперечним доказом порушення Росією міжнародного права, а також документом, в якому викладені ґрунтовні рекомендації щодо відновлення прав та реабілітації дітей після їх повернення. Головна мета – наголосити на актуальності дій і рішень у визволенні українських дітей.

Однією з ключових проблем є відсутність єдиних стандартів для визначення об'єктивних критеріїв оцінки становища дітей та концептуальної бази для розробки механізмів забезпечення їхнього захисту. Це стосується не лише рівня міжнародних організацій, а й національного законодавства, що зумовлює некоординованість дій між центральними та місцевими органами виконавчої влади. Також існують труднощі у налагодженні ефективної співпраці між національними

інституціями та міжнародними структурами, що має вирішальне значення для комплексного та оперативного реагування на виклики у сфері захисту прав дітей.

Отже, на сучасному етапі вкрай необхідним є приведення національного законодавства у відповідність до європейських правових стандартів захисту прав дитини. Ці стандарти передбачають створення ефективної нормативно-правової бази, яка б відповідала вимогам міжнародних актів і гарантувала захист прав дитини за будь-яких обставин. Забезпечення такого підходу вимагає розробки та впровадження дієвих механізмів, які дозволять не лише реагувати на виклики сьогодення, а й створювати довгострокову систему правового захисту дітей відповідно до міжнародних зобов'язань України.

В свою чергу, міжнародне співтовариство має продовжувати чинити тиск на країни, які порушують права дітей в умовах збройних конфліктів, з метою забезпечення відповідальності за порушення прав дітей, зокрема шляхом розробки та впровадження чітких правових механізмів на основі ООН та інших міжнародних організацій.

Координуюча роль ООН та партнерство з Міжнародною коаліцією наразі є надзвичайно актуальними у питаннях впровадження нових шляхів та механізмів повернення депортованих дітей в Україну, вжиття заходів, спрямованих на попередження та припинення порушень прав дітей. Забезпечення повного та об'єктивного розслідування порушень міжнародного гуманітарного права, у тому числі військових злочинів проти дітей, притягнення винних до відповідальності.

Прийняти спеціальне законодавство щодо правосуддя для дітей відповідно до міжнародних стандартів правосуддя, зокрема щодо дітей, які пережили насильство, свідків і дітей, які перебувають у контакті з законом або в конфлікті з ним. Розробка стратегічного документу, спрямованого на створення безпечного середовища для дітей у кіберпросторі, пріоритетними напрямками реалізації якого є визначення гарантії безпеки та захищеності дітей під час використання мережі Інтернет у навчальному процесі та побуті.

Загалом, міжнародні механізми для захист дітей у воєнний час розвивалися протягом тривалого часу. Однак вони не є ідеальними, а масштаби порушень, як свідчить приклад України, продовжує зростати. Український уряд, міжнародні організації та міжнародна спільнота продовжує активну боротьбу за захист дітей і шукає нових

шляхів вдосконалення існуючих механізмів. Дати відсіч агресивним силам можна і захистити дітей тільки спільними зусиллями. Проте, незважаючи на існуючі міжнародні норми, масштаби порушення прав дітей в Україні значні, а наслідки є катастрофічними, що потребує публічного обговорення на міжнародному рівня та чітких алгоритмів дій щодо захисту дітей України в умовах гібридної війни.

Ключові слова: захист прав дітей, гібридна війна, правове забезпечення надання медичної допомоги, міжнародне гуманітарне право, цивільне право, сімейне право, захист цивільних прав, міжнародні стандарти захисту прав людини, цивільні правовідносини.

Розділ 9

ВІДНОВЛЕННЯ І ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ, РОЗЛУЧЕНИХ З БАТЬКАМИ УНАСЛІДОК ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ ТА ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

DOI 10.32837/11300.29951

Оксана Калітенко
кандидатка юридичних наук, доцентка

Право на сім'ю належить до фундаментальних прав кожної дитини, закріплених у низці міжнародно-правових актів, які визначають ключові орієнтири для національних правових систем у сфері захисту прав дитини. Це право має універсальний характер і є невідємною складовою загальної концепції прав людини, спрямованої на забезпечення благополуччя, розвитку та гармонійного становлення особистості дитини.

Поняття «право на сім'ю», в сучасних умовах може розглядатись в різних аспектах з урахуванням міжнародного та національного права, а також існуючих доктринальних підходів в соціології, філософії та психології.

Так згідно з Конвенцією ООН про права дитини[1], 1989 р., право на сім'ю – це невід'ємне право дитини зростати в сімейному середовищі, що забезпечує їй любов, розуміння, емоційну підтримку, виховання та розвиток, спрямовані на повноцінне формування особистості, якщо це відповідає її найкращим інтересам.

Згідно з Сімейним кодексом України[2], 2002 р. право на сім'ю – це закріплене в законодавстві право особи, зокрема дитини, мати сімейне оточення, що забезпечує належний догляд, виховання, матеріальну та моральну підтримку, а також можливість реалізації своїх прав у межах сімейних відносин.

Юридично-доктринальне визначення зводиться до наступного. Право на сім'ю – це сукупність правових норм і гарантій, які закрі-

[1] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
[2] Сімейний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

плюють, захищають та регулюють можливість особи належати до сімейного середовища, створювати сім'ю, підтримувати родинні зв'язки та забезпечувати стабільність сімейних відносин.

Соціально-правове визначення містить наступний зміст: право на сім'ю – це право людини, яке забезпечує її інтеграцію у природне середовище для соціалізації, розвитку та гармонійного існування, включаючи право на проживання разом із батьками або іншими законними представниками, якщо це не суперечить її інтересам.

Філософсько-правове визначення зводиться до того, що право на сім'ю – це фундаментальне природне право особи на належність до соціального інституту, який виконує ключову роль у її фізичному, емоційному та духовному розвитку, закріплене в міжнародному і національному праві як основа для формування гідності, безпеки й особистої ідентичності.

Всі ці визначення розкривають багатовимірний характер права на сім'ю, підкреслюючи його юридичні, соціальні, етичні та культурні аспекти, а також цінність означеної категорії для кожної людини.

Науковці неодноразово досліджували зміст права людини на сім'ю. В своїх дослідженнях вони доходили різних висновків, хтось надавав обмежене визначення цього права за змістом, хтось, навпаки, розширював і деталізував означене право. Однак при цьому і перші, і другі сходилися в розуміння права на сімю, як одного з найбільш вагомих і важливих для кожної людини.

Право на сім'ю має не лише юридичний, а й глибокий соціально-психологічний зміст. Сім'я виконує унікальну роль у формуванні дитини, забезпечуючи її емоційну підтримку, соціалізацію та базові життєві навички. Універсальність цього права підтверджується його визнанням у різних правових системах і культурах. Воно є частиною ширшої концепції найкращих інтересів дитини, яка також закріплена в міжнародному праві.

Основоположним документом, що закріплює право дитини на сім'ю, є Конвенція ООН про права дитини[1] 1989 року. У її преамбулі зазначено, що дитина, для повноцінного і гармонійного розвитку її особистості, повинна зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та розуміння. Конвенція визначає сім'ю як природне середовище для зростання і благополуччя дитини (стаття 7), а також

[1] Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

закріплює обов'язок держав забезпечувати дотримання цього права, особливо в ситуаціях, коли воно порушується через надзвичайні обставини, такі як збройні конфлікти.

Європейська конвенція з прав людини[1] (1950 р.), зокрема її стаття 8, гарантує право кожного на повагу до його приватного і сімейного життя. Це положення було неодноразово деталізовано в практиці Європейського суду з прав людини, який наголошує, що розлучення дитини із сім'єю може бути допустимим лише в умовах крайньої необхідності і за наявності очевидної загрози для її благополуччя.

Слід також згадати Гаазьку конвенцію про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей[2] (1980 р.), яка спрямована на швидке повернення дітей, незаконно переміщених або утримуваних за межами країни їхнього звичайного проживання, що прямо корелює з питаннями, пов'язаними із збройними конфліктами.

Комітет ООН з прав дитини, в своїх Загальних коментарях (General Comments), наголошує, що забезпечення права на сім'ю є пріоритетним завданням держав, навіть у контексті складних ситуацій, таких як надзвичайний стан, масова міграція чи війна. Комітет також підкреслює необхідність запровадження ефективних механізмів захисту дітей, які тимчасово або постійно залишилися без батьківського піклування.

Збройні конфлікти, кількість яких у світі постійно збільшується, створюють численні виклики для реалізації права кожної людини на сім'ю. Війна часто призводить до масових переміщень населення, розлуки дітей із батьками, втрати документів, що підтверджують особу дитини, або навіть до викрадення дітей. У цьому контексті міжнародно-правові стандарти відіграють ключову роль у встановленні принципів, яких мають дотримуватися держави. Наприклад, Конвенція про статус біженців[3] 1951 року наголошує на важливості возз'єднання сімей, а Декларація про права дитини[4] 1959 року визнає захист дітей без сім'ї як одне з головних завдань держав і міжнародної спільноти.

---

[1] Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

[2] Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

[3] Конвенція про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text

[4] Декларація про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

Держави зобов'язані створювати умови для реалізації права на сім'ю, особливо для дітей, які опинилися в кризових ситуаціях. Вони повинні розробляти та впроваджувати політики щодо запобігання розлученням дітей із батьками, відновлення їхніх прав, а також забезпечення реабілітації і реінтеграції дітей, які пережили такі втрати. Важливим аспектом є також ефективна співпраця держав із міжнародними організаціями, такими як ООН, ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста, що сприяють вирішенню цих проблем на глобальному рівні.

Таким чином, можемо зробити висновок, що право на сім'ю є фундаментальною цінністю не лише національного, а й міжнародного права, яка має забезпечуватися навіть у найскладніших життєвих обставинах. Реалізація цього права вимагає комплексного підходу, що включає адаптацію національного законодавства до міжнародних стандартів, створення ефективних національних механізмів захисту прав дитини та активну співпрацю з міжнародною спільнотою.

Сучасне чинне законодавство України містить розвинену правову базу для реалізації права кожної дитини на сім'ю. Основні положення щодо цього закріплені в таких нормативно-правових актах:

Конституція України[1] (1996 р.) – у статті 51 визначає сім'ю як первинний і основний осередок суспільства, а також зобов'язує державу піклуватися про захист сім'ї, дитинства, материнства і батьківства. Стаття 52 передбачає особливий захист дітей, зокрема тих, які залишилися без батьківського піклування.

Сімейний кодекс України[2] (2002 р.) – є базовим законодавчим актом, який встановлює принципи правового регулювання сімейних відносин. Кодекс визначає право дитини на виховання в сім'ї, пріоритетність сімейного виховання перед іншими формами, а також правові механізми забезпечення цього права, зокрема через усиновлення, встановлення опіки чи піклування, тощо.

Закон України «Про охорону дитинства»[3] (2001 р.) – закріплює право дитини на сім'ю як одне з ключових, визначаючи обов'язок держави забезпечувати умови для його реалізації. Закон також рег-

[1] Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-Д%D0%B2%D1%80#Text

[2] Сімейний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

[3] Про охорону дитинства: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

ламентує основні заходи захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Кодекс України з процедур банкрутства[1] (2018 р.) – у своїх положеннях щодо захисту майнових прав дітей, опосередковано гарантує збереження їх сімейного оточення.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»[2] (2014 р.) – включає норми, які спрямовані на захист прав дітей, переміщених унаслідок збройного конфлікту, зокрема право на возз'єднання з сім'єю.

Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 268[3] регулює процедурні питання отримання такого статусу дітьми у воєнних умовах.

Протягом останнього десятиліття національне законодавство України зазнало суттєвих змін, спрямованих на гармонізацію з міжнародними стандартами захисту прав дитини. Особливу увагу було приділено питанням, які виникли внаслідок збройної агресії проти України та масових порушень прав дітей. З початком російської збройної агресії В Україні у 2014 році було запроваджено низку змін до нормативно-правових актів з метою забезпечення прав дітей, розлучених із сім'ями через воєнні дії. Зокрема, у 2022 році були ухвалені поправки до законів, які посилили державні гарантії для внутрішньо переміщених осіб, серед яких значна частина – діти. Також розроблено спеціальні механізми пошуку, ідентифікації та повернення дітей, незаконно вивезених або депортованих на окуповані території чи за межі України.

Незважаючи на численні оновлення, національне законодавство України залишається недосконалим. Зокрема, потребують доопрацювання механізми повернення дітей, депортованих на тимчасово окуповані території, включаючи правові аспекти міжнародного співробітництва. Крім того, на перший план виходять питання комп-

[1] Кодекс України з процедур банкрутства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text

[2] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text

[3] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постржадала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-%D0%BF#Text

лексного захисту прав дітей, які постраждали під час або внаслідок збройного конфлікту. Проблемним залишається і забезпечення довготривалої психологічної та соціальної реабілітації дітей, які зазнали травматичного досвіду війни.

Таким чином, національне законодавство України демонструє позитивну динаміку у сфері захисту права дитини на сім'ю. Проте подальший розвиток та вдосконалення потребує поглибленої інтеграції міжнародних стандартів, створення інноваційних підходів до захисту дітей у кризових ситуаціях, а також удосконалення механізмів реалізації цього права в умовах сучасних викликів.

Збройні конфлікти є одними з найбільш руйнівних чинників, які безпосередньо впливають на реалізацію права дитини на сім'ю. Вони створюють безпрецедентні ризики, які призводять до фізичного, емоційного та правового розриву між дітьми і батьками, порушуючи фундаментальні принципи сімейного життя, визначені національним і міжнародним законодавством. Аналіз причин цих порушень та їх наслідків є ключовим для розробки ефективних механізмів захисту права дитини на сім'ю в умовах сучасних конфліктів.

Воєнні дії спричиняють масове переміщення населення, включаючи дітей, які часто опиняються у відриві від своїх батьків через евакуацію, втечу від бойових дій або загибель членів сім'ї. Ці обставини стають причиною втрати фізичного контакту дитини з батьками, що унеможливлює повноцінну реалізацію права дитини на сім'ю. Розлучення із сім'єю має глибокі наслідки для психологічного стану дитини. Втрата батьків або їхня відсутність на тривалий час можуть призводити до порушень емоційного розвитку, виникнення почуття тривоги, страху чи депресії.

Збройні конфлікти часто супроводжуються практиками примусового переміщення або депортації цивільного населення, що є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права. Діти можуть бути насильно вивезені на тимчасово окуповані території або за межі держави, що створює значні перешкоди для возз'єднання із сім'єю. Діти, розлучені з батьками, часто стикаються із соціальною ізоляцією, особливо якщо вони опиняються в новому середовищі (наприклад, у притулках, таборах для біженців чи прийомних сім'ях). Відсутність сімейної підтримки ускладнює їх адаптацію.

Розлучення дітей із батьками породжує і значні юридичні проблеми, пов'язані з їх ідентифікацією, встановленням опіки, поверненням до родини чи визначенням статусу дитини (біженець, внутрішньо переміщена особа тощо). У хаосі збройних конфліктів діти часто залишаються без документів, які підтверджують їхню особу та родинні зв'язки. Це ускладнює юридичне визнання їх прав на сім'ю та створює труднощі для їх повернення до рідних.

В умовах війни діти можуть також ставати об'єктами викрадень із подальшим незаконним усиновленням. Такі практики не лише порушують право дитини на сім'ю, але й створюють довготривалі юридичні та емоційні наслідки, ускладнюючи можливість відновлення родинних зв'язків. В умовах війни діти стають уразливими до торгівлі людьми, примусової праці або експлуатації. Відсутність батьківського контролю збільшує ймовірність потрапляння дітей у небезпечні ситуації.

Одним із найтрагічніших наслідків збройних конфліктів є загибель або зникнення батьків. У таких випадках діти залишаються без піклування найближчих родичів, що потребує термінового втручання держави для забезпечення їх прав. Діти, які втратили батьків чи були розлучені з ними, часто не мають доступу до якісної освіти, що негативно впливає на їхнє майбутнє соціальне становище.

Збройні конфлікти супроводжуються також і руйнуванням інституцій, відповідальних за захист прав дітей, таких як органи опіки та піклування, судові органи, установи соціального захисту, що створює додаткові бар'єри для реалізації права на сім'ю.

Реалії сьогодення свідчать, що ефективний захист права дитини на сім'ю потребує тісної співпраці між державою, міжнародними організаціями, гуманітарними місіями та неурядовими організаціями з конкретних напрямків. Відсутність координації між означеними інстанціями ускладнює пошук, ідентифікацію та повернення дітей до їхніх родин. Таким чином, збройні конфлікти суттєво підривають реалізацію права дитини на сім'ю, створюючи численні ризики, які мають як короткострокові, так і довготривалі наслідки. Ефективне подолання цих викликів вимагає комплексного підходу, який включає вдосконалення законодавства, створення механізмів пошуку й повернення дітей, а також забезпечення їхньої реабілітації та соціалізації.

Проблема дітей, які залишилися без батьківського піклування внаслідок збройного конфлікту, є одним із найбільш складних і багатогранних викликів у сфері захисту прав дитини в сучасному світі. Ця категорія дітей потребує особливого (додаткового) правового захисту, соціальної підтримки та психологічної допомоги, оскільки їхній статус зумовлений надзвичайними обставинами, які ускладнюють реалізацію їхніх основоположних прав. Визначення правового статусу таких дітей є ключовим для забезпечення їхніх прав і розробки механізмів допомоги.

Саме тому настав час дослідити визначення та складові елементи категорії «діти, розлучені з батьками під час війни». На нашу думку означену категорію можна і варто визначати наступним чином. Діти, розлучені з батьками під час війни – це особи, які не досягли 18-річного віку, та які внаслідок, або під час збройного конфлікту були тимчасово або постійно позбавлені можливості фізичного, юридичного та (або) емоційного контакту з одним або обома батьками через низку обставин, прямо пов'язаних із воєнними діями.

Це поняття охоплює широкий спектр ситуацій, які виникають під час збройного конфлікту, включаючи (але не обмежуючись) тимчасове переміщення, втрату місця проживання, примусове розлучення, депортацію, втрату одного або обох батьків, викрадення чи інші обставини, які перешкоджають підтриманню природніх та соціальних зв'язків між дитиною та її батьками.

Надалі пропонуємо визначити ключові елементи категорії «діти, розлучені з батьками під час війни». І першим таким елементом слід виокремити статус особи, як дитини. Враховуючи положення чинного законодавства та норми міжнародного права вважаємо, що поняття «дитина, розлучена з батьками під час війни» має застосовуватись виключно до осіб, які не досягли 18 років, і це відповідає визначенню дитини згідно зі статтею 1 Конвенції ООН про права дитини та статті 6 СК України.

Другим елементом назвемо причинно-наслідковий зв'язок статусу «дитини, розлученої з батьками внаслідок збройного конфлікту» безпосередньо із збройним конфліктом. Розлучення дитини з батьками має відбуватися як прямий чи опосередкований наслідок збройного конфлікту, а не просто і не стільки внаслідок бажання батьків та дітей. Обставинами або наслідками збройного конфлікту можуть

бути бойові дії, окупація, примусове переміщення або інші воєнні злочини, включаючи викрадення дітей, їх депортацію чи незаконне усиновлення.

Наступний критерій категорії «діти, розлучені з батьками під час збройного конфлікту» – це саме факт розлучення з батьками. Розлучення в таких випадках розуміється як фізична та (або) юридична ізоляція дитини від одного чи обох батьків. Це включає ситуації, коли: дитина перебуває на окупованій території, а батьки залишаються в підконтрольній державі; дитина переміщена або депортована до іншої держави без згоди батьків; батьки втрачені внаслідок воєнних дій, зникли безвісти, загинули або не мають доступу до дитини через правові або фізичні бар'єри.

Розлучення може мати тимчасовий характер (наприклад, якщо дитину переміщено до евакуаційного центру без супроводу батьків) або постійний (у разі втрати батьків чи незаконного усиновлення).

Враховуючи різні аспекти воєнного життя можна виділити і окремі види дітей, розлучених із батьками під час війни. А саме:

Діти-біженці – ті, хто були змушені залишити територію свого постійного проживання і перетнули міжнародний кордон без батьків.

Діти, переміщені всередині країни (внутрішньо переміщені особи) – ті, хто були змушені залишити свій дім (місце постійного проживання) через бойові дії, але залишаються в межах території держави без батьків поруч.

Діти, депортовані або викрадені – ті, кого примусово перемістили на територію іншої держави чи на тимчасово окуповану територію.

Діти, які залишилися без батьківського піклування – ті, чиї батьки загинули, зникли безвісти або тимчасово втратили можливість виконувати свої батьківські обов'язки через війну.

В сучасних умовах визначення поняття «діти, розлучені з батьками під час війни» має критичне значення для ідентифікації осіб, які потребують захисту та допомоги. Від самого початку воно забезпечує правову основу для: реалізації заходів пошуку, ідентифікації та возз'єднання сімей; визначення статусу дитини (наприклад, як внутрішньо переміщеної особи, біженця чи особи без батьківського піклування); забезпечення доступу до правових і соціальних послуг; ініціювання міжнародного співробітництва для розслідування воєнних злочинів, таких як депортація чи викрадення дітей. Таким

чином, поняття «діти, розлучені з батьками під час війни» охоплює комплекс правових, соціальних і гуманітарних аспектів, спрямованих на захист однієї з найуразливіших категорій населення в умовах збройного конфлікту.

Примусове переміщення дітей – це перенесення або переміщення дітей із зони їхнього постійного проживання внаслідок збройного конфлікту, що здійснюється без їхньої згоди чи згоди їхніх законних представників. Це переміщення може відбуватися як в межах держави (на тимчасово окуповані території), так і за її межі. Депортація дітей – це примусове вивезення дітей за межі державних кордонів без відповідної правової підстави, що суперечить міжнародному праву. Депортація часто супроводжується зміною їхнього громадянства, ідентичності чи незаконним усиновленням, що є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного та права прав людини.

Женевські конвенції[1] 1949 року та Додатковий протокол I[2] (1977 року) забороняють примусове переміщення цивільного населення, включаючи дітей, із територій, охоплених конфліктом, на інші території, незалежно від мотивів такого переміщення. Стаття 49 IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни прямо забороняє депортацію осіб із окупованих територій до держави-окупанта чи інших територій. Конвенція ООН про права дитини (1989 року) Гарантує дитині право на захист від будь-яких форм насильства, включаючи незаконне переміщення або викрадення (статті 9 та 11). Крім того, Конвенція визнає обов'язок держав повертати дітей, які були незаконно переміщені чи утримуються за кордоном.

Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998 року)[3] відносить депортацію чи насильницьке переміщення населення, включаючи дітей, до категорії воєнних злочинів та злочинів проти людяності (статті 7 та 8). Гаазька конвенція про міжнародне викрадення дітей[4] (1980 року) регулює питання повернення дітей, неза-

[1] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

[2] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

[3] Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

[4] Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

конно переміщених або утримуваних за межами їхнього звичайного місця проживання. Загальна декларація прав людини (1948 року) передбачає право кожної людини, включаючи дітей, на свободу пересування та проживання у межах держави.

Національне законодавство України щодо примусового переміщення та депортації дітей також містить спеціальні норми. Так Кримінальний кодекс України[1] Стаття 146-1 передбачає кримінальну відповідальність за викрадення людей, включаючи дітей, з метою їх примусового переміщення чи утримання. Стаття 438 кваліфікує депортацію цивільного населення, включаючи дітей, як воєнний злочин. Закон України «Про охорону дитинства» встановлює, що держава зобов'язана захищати дітей від незаконного переміщення чи утримання, особливо в умовах збройного конфлікту. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» гарантує спеціальний захист прав дітей, які стали внутрішньо переміщеними особами, зокрема право на освіту, медичну допомогу та соціальний захист.

Викрадення дітей під час війни є одним із найтяжчих воєнних злочинів, який суперечить нормам міжнародного гуманітарного права, зокрема положенням Женевських конвенцій 1949 року. Згідно зі статтею 50 IV Женевської конвенції, примусове викрадення дітей з окупованих територій заборонено і прирівнюється до злочинів проти цивільного населення.

Викрадення часто має на меті: насильницьку зміну ідентичності дитини, включаючи її етнічну, культурну чи релігійну приналежність; використання дітей у військових чи трудових цілях; політичні або демографічні маніпуляції, спрямовані на зміну складу населення на окупованих територіях. Юридичними наслідками викрадення є зобов'язання держав забезпечувати пошук і повернення дітей, притягнення винних осіб до відповідальності та надання постраждалим дітям статусу, який забезпечує спеціальний захист.

Незаконне усиновлення дітей, які були розлучені з батьками внаслідок збройного конфлікту, є грубим порушенням міжнародних стандартів захисту дітей. Такі дії часто маскуються під благодійність або гуманітарну допомогу, проте насправді є елементом політики асиміляції або етнічного очищення.

[1] Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

Міжнародне право, зокрема Конвенція ООН про права дитини (стаття 21), встановлює, що усиновлення дитини має здійснюватися виключно в її найкращих інтересах, із дотриманням правових процедур і за умови неможливості забезпечення сімейного виховання у державі походження. Гаазька конвенція про захист дітей та співробітництво у сфері міжнародного усиновлення (1993 р.) також передбачає заборону будь-яких незаконних форм усиновлення, що можуть завдати шкоди дитині. Наслідками незаконного усиновлення є руйнування сімейних зв'язків, втрата дитиною культурної ідентичності, а також ускладнення процесу її повернення до рідної родини. Це ставить перед державами завдання створення ефективних механізмів ідентифікації дітей, які зазнали незаконного усиновлення, і забезпечення їх реінтеграції.

Торгівля дітьми під час війни є особливо небезпечним явищем, що має транснаціональний характер і включає широкий спектр злочинних дій: викрадення, примусову працю, сексуальну експлуатацію, втягнення у злочинну діяльність. Відповідно до Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми (2000 р.), торгівля дітьми кваліфікується як форма організованої злочинності, яка порушує фундаментальні права людини. Війна створює сприятливі умови для активізації торгівлі дітьми, зокрема через: руйнування системи правопорядку на окупованих територіях; втрату дітьми та їхніми родинами правової захищеності; зростання попиту на дешеву робочу силу чи інші форми експлуатації. Торгівля дітьми підриває принципи міжнародного права та є грубим порушенням Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.). Зокрема, торгівля дітьми заборонена як у мирний, так і у воєнний час.

Надалі проведемо порівняльний аналіз юрисдикційної специфіки захисту прав означених категорій дітей в умовах збройного конфлікту. На нашу думку така специфіка визначається наступними чинниками: територіальний фактор (місце перебування дитини), наявність або відсутність міжнародного елементу (перебування на території іншої держави чи в умовах міжнародного переміщення), особливості правового статусу дитини (наявність батьків чи опікунів, їх правовий статус), право, що застосовується та судові органи, компетентні розглядати питання захисту прав дітей.

Так цивільно-правовий захист прав дітей-біженців характеризується міжнародним характером юрисдикції – захист здійснюється за правилами Конвенції ООН про статус біженців 1951 року та інших міжнародних актів, національним законодавством країни перебування та нормами міжнародного приватного права; потребою в застосуванні процедур міжнародного співробітництва, що включають координацію через дипломатичні канали та міжнародні організації (ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста); застосуванням іноземного законодавства, що може ускладнювати чи затягувати розгляд справ, зокрема у сфері сімейного права та майнових питань.

Діти-ВПО залишаються у межах держави, а отже, цивільно-правовий захист їх прав визначається виключно національною юрисдикцією України. Для їх захисту характерною можна вважати єдність національної юрисдикції: компетенція українських судів та державних органів щодо захисту прав є єдиною і незаперечною. Відсутність міжнародного елементу спрощує процесуальні процедури (реєстрація статусу ВПО, встановлення опіки, захист майнових та немайнових прав). Характерним є оперативність і доступність правових механізмів, що дозволяє швидко реагувати на порушення прав дітей-ВПО через державні установи та громадські організації. Правовим підгрунтям для такого захисту є законодавство України, зокрема Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Специфіка юрисдикційної природи захисту прав депортованих або викрадених дітей найбільш складна, оскільки такі ситуації містять міжнародно-правовий та кримінально-правовий компоненти. Для захисту прав таких дітей характерною є комплексна міжнародна юрисдикція: застосування норм Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (1980 р.), Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) та міжнародного гуманітарного права. На перший план виходить необхідність взаємодії з правоохоронними органами інших країн і міжнародними організаціями (Інтерпол, МКЧХ, ЮНІСЕФ). Яскраво проявляється тут міждержавний конфлікт юрисдикцій (проблеми з визнанням юрисдикції українських органів у країні, яка здійснила депортацію). Спостерігається, як правило, і ускладнення цивільно-правових процедур через політичний контекст та правові перешкоди, створені державою-агресором чи державою, що контролює окуповані території.

Діти, позбавлені батьківського піклування в умовах воєнного конфлікту отримують особливу увагу через підвищену вразливість. Їх захист здійснюється виключно в межах української юрисдикції, застосовується виключно українське законодавство (Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Закон України «Про охорону дитинства»). Стосовно таких дітей реалізовується спрощена процедура встановлення опіки та піклування (можливість призначення тимчасової опіки без складних судових процедур у період воєнного стану). При цьому загострюється необхідність швидкого реагування державних органів (органів опіки та піклування, служб у справах дітей) через безпосередню загрозу життю та здоров'ю таких дітей. Характерним є виключення міжнародного елементу (за винятком випадків, коли дитина була переміщена за кордон), що робить захист більш оперативним і ефективним.

Проведений порівняльний аналіз дозволив виокремити особливості та характерні моменти для захисту прав дітей, розлучених з батьками під час воєнного конфлікту та в умовах збройної агресії Росії щодо України та українських дітей, зокрема дітей-біженців, ВПО, дітей депортованих та дітей позбавлених, батьківського піклування. Різні аспекти сучасної проблематики щодо таких дітей підлягали аналізу та дослідженню.

Для більш наочного та цілісного сприйняття проведеного аналізу його дані викладені в наступній таблиці.

Таблиця № 1.

Критерії порівняння	Дитина-біженець	Дитина-ВПО	Дитина депортована (викрадена)	Дитина, позбавлена піклування
Юрисдикція	Міжнародна	Національна	Міжнародна та національна	Національна
Процесуальна складність	Висока	Низька	Дуже висока	Середня
Швидкість захисту	Середня	Висока	Низька	Висока
Застосовуване право	Міжнародне та іноземне	Українське	Міжнародне, іноземне, українське	Українське

Необхідність міжнародного співробітництва	Висока	Відсутня	Дуже висока	Низька або відсутня

Отже, юрисдикційна специфіка цивільно-правового захисту прав різних категорій дітей під час воєнного конфлікту в Україні істотно залежить від територіального місця перебування дитини та міжнародного елементу ситуації. Найскладнішими з погляду правового врегулювання є випадки дітей депортованих чи викрадених. Найбільш чітко врегульованим та доступним є захист дітей-ВПО та дітей, позбавлених батьківського піклування, що залишаються в межах України.

Розглядаючи захист прав дітей, розлучених із батьками в умовах воєнного конфлікту та гібридних загроз підемо класичним шляхом та окремо проаналізуємо специфіку захисту особистих немайнових прав таких дітей та їх майнових прав.

Особливості цивільно-правового захисту особистих немайнових прав дітей у період воєнного конфлікту в Україні значною мірою визначаються правовим статусом дитини та обставинами її перебування, що потребує окремого аналізу за відповідними категоріями дітей.

Право на ім'я та громадянство дитини-біженця забезпечується здебільшого на підставі міжнародних актів, таких як Конвенція ООН про права дитини (1989 р.), що передбачає активну міжнародну співпрацю з державами перебування щодо підтвердження громадянства та оформлення документів. Водночас дитина – внутрішньо переміщена особа (ВПО) має значно спрощений механізм реалізації цього права, оскільки усі дії здійснюються українськими органами, зокрема органами державної реєстрації актів цивільного стану. У випадку депортованих або викрадених дітей реалізація права на ім'я та громадянство суттєво ускладнюється необхідністю міжнародної взаємодії з дипломатичними установами України та міжнародними організаціями (ЮНІСЕФ, МКЧХ). Для дітей, позбавлених батьківського піклування, це право забезпечується на національному рівні, але втрата документів під час воєнних дій ускладнює процес документування.

Реалізація права на сімейні та родинні зв'язки у дітей-біженців здебільшого залежить від законодавства держави перебування, а також від ефективності міжнародних процедур возз'єднання сімей, що

може породжувати значні затримки або труднощі. Для дітей-ВПО відповідний механізм є простішим, він забезпечується місцевими органами влади та органами опіки та піклування без значних бюрократичних перешкод. Депортовані чи викрадені діти стикаються з найскладнішими ситуаціями щодо реалізації цього права, оскільки їх повернення потребує активних міждержавних зусиль та значної підтримки міжнародних організацій. Що стосується дітей, які втратили батьківське піклування, право на сімейні зв'язки реалізується шляхом оперативного призначення опікунів або піклувальників, хоча також можливі проблеми у випадку втрати близьких родичів.

Право на опіку та піклування дітей-біженців ускладнюється тим, що воно забезпечується відповідно до законодавства країни перебування та міжнародних стандартів, що може створювати юридичні перешкоди і затримки. Для дітей-ВПО опіка призначається оперативно українськими органами через чіткі та прості національні процедури. Діти депортовані або викрадені перебувають у найбільш складній ситуації, оскільки встановлення опіки потребує значних міжнародних зусиль, дипломатичного втручання та спеціальних міжнародних рішень. Натомість для дітей, позбавлених батьківського піклування, призначення опікунів чи піклувальників відбувається швидко й ефективно, що особливо важливо в умовах воєнного стану.

Право на свободу від насильства та експлуатації у дітей-біженців гарантується міжнародними нормами і законодавством держав перебування, проте їхній статус часто робить їх більш уразливими до порушень. Захист дітей-ВПО від насильства забезпечується українськими правоохоронними та соціальними службами безпосередньо на місцях, хоча в місцях тимчасового розміщення зберігається певний ризик. Депортовані або викрадені діти перебувають у ситуації найвищого ризику насильства та експлуатації, а їхній цивільно-правовий захист значно ускладнюється міжнародними процедурами та політичними перепонами. Діти, позбавлені батьківського піклування, мають достатньо високий рівень захисту на національному рівні, хоча ефективність цього захисту може залежати від оперативності дій місцевих органів влади.

Щодо права на захист честі, гідності та приватності, то діти-біженці забезпечуються відповідними нормами країни перебування та міжнародними стандартами, хоча ефективність захисту суттєво ва-

ріюється залежно від законодавства держави перебування. Водночас діти-ВПО та діти, позбавлені батьківського піклування, мають чіткий національний механізм захисту цього права згідно з Цивільним кодексом України та Законом України «Про охорону дитинства», що дозволяє ефективно реагувати на порушення. Натомість депортовані або викрадені діти практично позбавлені можливості швидкого й ефективного захисту через міжнародний та політичний характер їх перебування за межами контролю України.

Що стосується права на психологічну допомогу та особистий розвиток, то для дітей-біженців забезпечення цього права визначається політикою країни перебування та наявністю міжнародних програм допомоги. Діти-ВПО мають доступ до психологічних та соціальних послуг у межах національних державних механізмів підтримки. Депортовані або викрадені діти позбавлені можливості ефективного доступу до таких послуг, що робить їх найбільш уразливою категорією, яка потребує спеціальних міжнародних місій. Діти, позбавлені батьківського піклування, отримують допомогу через місцеві органи соціального захисту, хоча ефективність може залежати від наявності належної соціальної інфраструктури в конкретному місці їх перебування.

Таким чином, захист особистих немайнових прав дітей різних категорій під час воєнного конфлікту характеризується суттєвими відмінностями у залежності від правового статусу дитини, міжнародного чи національного характеру юрисдикції та особливостей ситуації, в якій дитина опинилася.

Особливості порушення та цивільно-правового захисту особистих немайнових прав дитини-біженця, дитини – внутрішньо переміщеної особи (ВПО), дитини, депортованої або викраденої, а також дитини, позбавленої батьківського піклування, в умовах гібридної війни мають специфічні прояви, зумовлені нетрадиційними формами ведення збройних конфліктів. Гібридна війна, як різновид сучасного міжнародного конфлікту, поєднує елементи традиційної війни з нетрадиційними засобами впливу: інформаційними, психологічними, юридичними, економічними тощо, що створює нові виклики для цивільно-правового захисту прав дітей.

Дитина-біженець в умовах гібридної війни стикається з особливими загрозами, пов'язаними насамперед із маніпулюванням питанням

громадянства та ідентичності, поширенням дезінформації щодо умов перебування у країнах притулку, а також із спробами інформаційного тиску та дискредитації їх статусу. Порушення права дитини-біженця на приватність, честь і гідність може мати місце через поширення маніпулятивних наративів у медіа-просторі, ворожі інформаційні кампанії, а також спроби залякування чи дискримінації з боку осіб, налаштованих проти країни походження дитини. Юридичний захист особистих немайнових прав цієї категорії дітей є складним через необхідність застосування міжнародних механізмів та стандартів правового захисту, зокрема відповідних норм міжнародного права, Конвенції про статус біженців (1951 р.), а також дипломатичного сприяння з боку держави походження. Умови гібридної війни значно ускладнюють процес підтвердження громадянства та ідентифікації дітей-біженців через свідоме знищення чи фальсифікацію документів агресором.

Дитина – внутрішньо переміщена особа в умовах гібридної війни зазнає порушень особистих немайнових прав, пов'язаних насамперед з інформаційним тиском, психологічною дезорієнтацією, поширенням неправдивої інформації щодо можливості повернення на територію постійного проживання або безпеки нових місць перебування. Гібридні загрози реалізуються також через штучне ускладнення реєстрації статусу ВПО, маніпуляції з базами даних, поширення дезінформації про відмову у соціальній чи юридичній підтримці. Особливість юридичного захисту цієї категорії полягає в необхідності оперативної протидії інформаційним загрозам, забезпечення швидкої реєстрації та належного документування статусу дитини, а також гарантування доступу до соціальних та правових послуг відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Особливу увагу варто приділити категорії депортованих або викрадених дітей, адже в умовах гібридної війни саме ці випадки набувають найбільшої юридичної та політичної складності. Порушення особистих немайнових прав таких дітей пов'язане передусім із цілеспрямованими діями держави-агресора, яка використовує дітей для інформаційно-психологічних операцій, зокрема, шляхом примусової зміни громадянства, нав'язування іншої культурної та мовної ідентичності («насильницької асиміляції»). Викрадення і депортація ді-

тей супроводжуються інформаційними кампаніями, спрямованими на приховування або викривлення фактів депортації, що перешкоджає ефективному міжнародному захисту та розслідуванню таких випадків. Захист цієї категорії дітей є найбільш ускладненим та вимагає використання міжнародно-правових механізмів, зокрема звернення до Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (1980 р.), міжнародного гуманітарного права, а також залучення дипломатичних каналів та міжнародних організацій (ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста). Юридична підтримка цих дітей вимагає додаткових дипломатичних та політичних заходів для подолання спротиву з боку країни-агресора, що свідомо використовує дітей як об'єкт для гібридних операцій.

Діти, позбавлені батьківського піклування, під час гібридної війни перебувають у стані підвищеної вразливості, зумовленої інформаційними атаками, спрямованими на створення панічних настроїв, залякування щодо відсутності перспектив отримання захисту чи допомоги від державних органів. Гібридний характер конфлікту проявляється також через штучне створення перешкод для доступу до баз даних про дітей-сиріт або дітей, які залишилися без піклування, що ускладнює їх юридичну ідентифікацію та забезпечення належного соціального захисту. Цивільно-правовий захист цієї категорії дітей забезпечується переважно в межах національної юрисдикції на основі Сімейного кодексу України та Закону України «Про охорону дитинства». Однак специфіка гібридної війни вимагає додаткових заходів інформаційної та юридичної протидії, зокрема оперативного реагування правоохоронних органів на дезінформацію щодо відсутності державної підтримки або умов перебування дітей в установах, а також забезпечення належного психологічного супроводу.

Таким чином, захист особистих немайнових прав дітей під час гібридної війни потребує комплексного підходу, що передбачає не тільки традиційні юридичні механізми захисту, а й активні заходи протидії інформаційно-психологічним операціям, фальсифікації правового статусу дітей, міжнародної дипломатичної взаємодії, а також використання спеціалізованих міжнародних правових механізмів з метою ефективного подолання юридичних та інформаційних перешкод, створених агресором.

Специфіка цивільно-правового захисту майнових прав дітей-біженців, дітей – внутрішньо переміщених осіб (ВПО), дітей депортованих або викрадених та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного конфлікту в Україні також визначається низкою особливостей, які безпосередньо пов'язані з їх юридичним статусом, місцем перебування та характером правовідносин, у яких перебуває дитина.

Так діти-біженці, які вимушено перебувають за межами України, стикаються з найбільш складними та багаторівневими проблемами реалізації та захисту майнових прав. Зокрема, в умовах міжнародного переміщення виникають складності з управлінням, збереженням і розпорядженням майном, яке залишилося в Україні. Важливим аспектом тут є питання забезпечення збереження житла, спадкового майна, банківських рахунків, а також прав на земельні ділянки та інше нерухоме майно. Особливо проблемним є підтвердження права власності за відсутності необхідних документів або їх втрати внаслідок бойових дій, а також через ускладнення, що виникають у процесі ідентифікації особи неповнолітнього за кордоном. Для вирішення таких проблем застосовуються механізми міжнародного приватного права, передбачені міжнародними конвенціями, двосторонніми договорами між Україною та іншими державами, а також консульська підтримка дипломатичних представництв України. Водночас практичні можливості реалізації майнових прав дітей-біженців обмежуються необхідністю складної міждержавної взаємодії, що істотно уповільнює процес захисту та відновлення порушених прав.

Діти – внутрішньо переміщені особи (ВПО), які залишаються в межах території України, мають більш сприятливий режим цивільно-правового захисту своїх майнових прав. Однак, попри те, що вони перебувають під юрисдикцією українського права, такі діти також стикаються з низкою серйозних перешкод. Перш за все, існують складнощі з відновленням втрачених або пошкоджених документів на майно, яке залишилося на окупованих територіях або територіях активних бойових дій. Крім того, виникають проблеми захисту майна від незаконного заволодіння третіми особами, зокрема через підробку документів або інші шахрайські дії, що поширені в умовах воєнного конфлікту. Юридичний механізм захисту майнових прав дітей-ВПО базується на нормах цивільного законодавства України,

спеціальних нормах Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», а також механізмах судового та адміністративного захисту через українські суди та органи виконавчої влади. Позитивним фактором є відсутність необхідності застосовувати міжнародні норми, що значно спрощує процедуру правового захисту, хоча на практиці ефективність цього захисту залежить від оперативності дій державних органів та правоохоронної системи.

Найбільш уразливою та юридично складною є ситуація щодо захисту майнових прав депортованих або викрадених дітей. Така ситуація характеризується високим ступенем правової невизначеності, оскільки ці діти перебувають за кордоном без юридичного представництва та зазвичай у ситуації, що підпадає під визначення міжнародного викрадення або насильницької депортації. Внаслідок цього виникають істотні труднощі з юридичним представництвом інтересів таких дітей у питаннях збереження, управління та повернення їхнього майна, яке залишилося в Україні. Основними юридичними інструментами захисту таких дітей виступають норми міжнародного гуманітарного права, Гаазька конвенція 1980 року про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, а також міжнародні механізми співпраці, які забезпечують оперативний міжнародний розшук і повернення дітей. Проте на практиці, враховуючи гібридний характер війни та політичний підтекст дій країни-агресора, застосування цих міжнародних механізмів надзвичайно ускладнене. Як результат, майнові права депортованих або викрадених дітей часто порушуються без належної можливості їх ефективного захисту.

Що стосується дітей, позбавлених батьківського піклування, то специфіка захисту їхніх майнових прав у період воєнного конфлікту також є складною, хоча й менш проблематичною у порівнянні з дітьми-біженцями або викраденими дітьми. Зокрема, порушення майнових прав цієї категорії дітей здебільшого полягає у втраті документів, що підтверджують права власності, пошкодженні або знищенні їх майна внаслідок бойових дій, а також у ризику незаконного привласнення майна третіми особами через відсутність належного представництва інтересів неповнолітніх. Українське законодавство, зокрема Сімейний та Цивільний кодекси України, передбачають спеціальні механізми встановлення опіки чи піклування, включно з майновим управлінням, що дозволяє оперативно захистити інтереси цієї

категорії дітей. Проте ефективність захисту залежить від активності та відповідальності місцевих органів влади, служб у справах дітей, а також судової системи, які мають оперативно забезпечити належне представництво інтересів дітей у майнових спорах.

Таким чином, порівняльний аналіз засвідчує суттєві відмінності у цивільно-правовому захисті майнових прав означених категорій дітей, що зумовлено їх правовим статусом, територіальною юрисдикцією, а також міжнародним або національним характером правового регулювання. Це вимагає диференційованого підходу державних органів та міжнародних інституцій до вирішення проблемних питань кожної з вказаних категорій дітей у контексті поточної ситуації воєнного конфлікту.

Особливості порушення і цивільно-правового захисту майнових прав дитини-біженця, дитини – внутрішньо переміщеної особи (ВПО), дитини депортованої або викраденої та дитини, позбавленої батьківського піклування, в умовах гібридної війни мають специфічний характер, що визначається нетрадиційними формами ведення збройних конфліктів. Гібридна війна поєднує класичні військові дії з інформаційно-психологічними операціями, маніпуляціями юридичними нормами, кібератаками на реєстри та бази даних, а також з іншими нетрадиційними засобами впливу, що істотно ускладнює юридичний захист майнових прав дітей.

Для дітей-біженців в умовах гібридної війни порушення майнових прав часто виявляється у створенні штучних бар'єрів для управління та розпорядження майном, яке залишилося в Україні. Особливо поширеними є інформаційні маніпуляції, які вводять в оману щодо статусу майна, фальсифікація даних у реєстрах нерухомості, а також поширення дезінформації з метою дискредитації прав власності та утруднення процесу їх відновлення. Дитина-біженець, перебуваючи за межами України, є вразливою до шахрайських дій, зокрема до незаконного відчуження чи привласнення майна третіми особами за допомогою підроблених документів. Захист майнових прав таких дітей потребує використання механізмів міжнародного приватного права, консульської підтримки з боку України, а також звернення до міжнародних судових установ у разі масового порушення прав, однак цей процес уповільнюється через інформаційний тиск та маніпуляції документами, характерні для гібридних операцій.

Діти – внутрішньо переміщені особи також зазнають значних порушень майнових прав через цілеспрямовані інформаційні операції та маніпуляції правовими процедурами в межах України. Зокрема, порушення виявляється у створенні труднощів із доступом до інформації про їхнє майно на окупованих чи прилеглих територіях, поширенні неправдивих повідомлень про втрату або незаконне привласнення майна, а також незаконному втручанні в державні реєстри. Крім того, поширеним є незаконне заволодіння майном шляхом використання підроблених документів або за допомогою представників так званих окупаційних адміністрацій, що безпосередньо характерно для гібридної війни. Правовий захист майнових прав дітей-ВПО здійснюється шляхом звернення до національних судів, застосування норм Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та цивільного законодавства України. Проте ефективність цього захисту істотно знижується через цілеспрямовані інформаційні перешкоди та поширення маніпулятивної інформації агресором.

Особливо тяжким є становище депортованих або викрадених дітей, оскільки гібридна війна передбачає використання цих дітей як інструменту у широкомасштабних інформаційно-психологічних операціях. Порушення майнових прав у таких випадках полягає у цілеспрямованому унеможливленні доступу до майна в Україні через маніпуляції правовими процедурами, фальсифікацію документів, незаконне присвоєння нового громадянства, що створює додаткові бар'єри для ідентифікації дитини та реалізації її майнових прав. Крім того, держава-агресор свідомо перешкоджає доступу до інформації про дітей, приховує їхнє перебування та створює фальшиві юридичні перешкоди для здійснення юридичного представництва. Захист майнових прав цієї категорії дітей є найбільш проблематичним і здійснюється із залученням міжнародних механізмів, таких як Гаазька конвенція 1980 року, міжнародне гуманітарне право, а також дипломатична та політична взаємодія України з іншими державами. Проте гібридні методи агресора, особливо дезінформація і блокування доступу до дітей, значно ускладнюють застосування міжнародних юридичних механізмів та знижують їх ефективність.

Діти, позбавлені батьківського піклування, також стикаються із серйозними викликами щодо захисту майнових прав в умовах гі-

бридної війни. Порушення їх прав виявляється, насамперед, у цілеспрямованому знищенні або втраті документів, що підтверджують право власності, незаконному заволодінні майном третіми особами під час хаосу, викликаного бойовими діями, а також поширенні неправдивої інформації щодо втрати майнових прав через загибель або відсутність батьків. Специфіка гібридної війни проявляється у цілеспрямованому створенні інформаційних перешкод, які ускладнюють ідентифікацію таких дітей та їх юридичний захист. Захист майнових прав цієї категорії дітей забезпечується переважно через національні механізми встановлення опіки та піклування, застосування спеціальних норм Сімейного та Цивільного кодексів України. Водночас ефективність захисту залежить від своєчасності втручання державних органів і місцевих органів влади, що в умовах гібридної війни вимагає додаткових заходів протидії інформаційним маніпуляціям та оперативного реагування правоохоронних органів на порушення.

Отже, в умовах гібридної війни порушення майнових прав дітей різних категорій набувають особливого характеру, визначеного маніпулятивними діями агресора, інформаційними атаками, складністю юридичної ідентифікації дітей та документування прав, що потребує комплексних заходів правового захисту із застосуванням як національних, так і міжнародних правових механізмів.

Проблеми, які виникають у процесі реалізації правового механізму відновлення та захисту прав дітей, стосуються як недосконалостей законодавчої бази, так і труднощів її застосування на практиці. Серед основних викликів можна виділити недостатню координацію між державними органами, відсутність єдиного реєстру дітей, які потребують допомоги, а також брак ресурсів для забезпечення реабілітаційних програм. Крім того, актуальною є проблема забезпечення прав дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, де українська держава фактично не має можливості реалізовувати свої зобов'язання.

Процес ідентифікації та повернення дітей, які внаслідок збройного конфлікту були розлучені з батьками, є одним із найскладніших аспектів забезпечення прав дитини. Цей процес супроводжується численними юридичними, організаційними та правозастосовними викликами, які потребують комплексного вирішення на основі національного законодавства та міжнародних стандартів. Далі розглянемо

основні проблеми такого характеру, а також сформулюємо можливі шляхи їх подолання.

Під час збройного конфлікту діти часто втрачають документи, які підтверджують їхню особу, громадянство або родинні зв'язки. Це може статися за різних обставин, але не залежно від них в будь-якому випадку факт втрати документів ускладнює (а іноді і унеможливлює) ідентифікацію дітей і встановлення їхніх батьків. Для вирішення цієї проблеми необхідно вдосконалити процедуру відновлення документів через залучення державних органів, включаючи органи РАЦС, та створити єдиний електронний реєстр постраждалих дітей.

Україна досі не має централізованої бази даних для фіксації інформації про дітей, які втратили контакт із батьками. Це призводить до дублювання зусиль різних органів і організацій. Вирішення цієї проблеми вимагає створення єдиного державного реєстру з доступом для відповідних служб, а також використання електронних систем ідентифікації, таких як BankID.

У разі, коли діти були незаконно переміщені до інших держав, їх повернення ускладнюється через відсутність ефективної співпраці між країнами. Для подолання цього виклику необхідно розширити участь України у міжнародних договорах, таких як Гаазька конвенція 1980 року, та розвивати дипломатичні канали співпраці з країнами, де перебувають такі діти.

Законодавство України не містить чітко визначених процедур щодо ідентифікації дітей, які втратили батьків. Це призводить до правової невизначеності. Запровадження стандартних процедур, які базуються на принципах найкращих інтересів дитини, є необхідним кроком для забезпечення прав дітей та сприятиме стабілізації ситуації, що склалася.

На тимчасово окупованих територіях та за кордоном діти можуть ставати об'єктами незаконного усиновлення або зміни особистих даних. Це потребує посилення моніторингу з боку міжнародних організацій, таких як ЮНІСЕФ, а також введення кримінальної відповідальності за такі дії в українське законодавство. На таких територіях відсутній доступ до дітей, які залишилися без батьківського піклування. Це ускладнює процес їх ідентифікації та повернення. Залучення міжнародних організацій для ведення переговорів і створення гуманітарних коридорів може допомогти подолати цю проблему.

У випадках, коли один із батьків зник безвісти або загинув, виникають труднощі у встановленні правового статусу дитини та передачі її під опіку іншим родичам чи державі. Вирішення цієї проблеми потребує вдосконалення механізмів судового розгляду таких справ із забезпеченням швидких процедур.

Діти, які опинилися за межами України, можуть зіткнутися з труднощами в отриманні юридичного статусу в країнах перебування. Для вирішення цього питання потрібна активна робота українських консульств і співпраця з урядами приймаючих країн для забезпечення документування таких дітей.

Діти, які пережили травматичні події, можуть втратити здатність надавати достовірну інформацію про своє походження. Це потребує залучення психологів і соціальних працівників для проведення інтерв'ю в умовах, які враховують емоційний стан дитини. Процес ідентифікації та повернення дітей потребує значних фінансових ресурсів для організації пошукових операцій, ведення баз даних та залучення спеціалістів. Необхідно забезпечити виділення цільового фінансування з державного бюджету, а також залучення міжнародних грантів і донорської допомоги.

Вирішення зазначених проблем вимагає комплексного підходу, який включає вдосконалення національного законодавства, посилення співпраці з міжнародними організаціями та забезпечення належного фінансування відповідних програм. Особливу увагу слід приділити створенню міжвідомчої координації для ефективного реагування на виклики, пов'язані з ідентифікацією та поверненням дітей, які втратили зв'язок із батьками внаслідок збройного конфлікту. Лише через комплексні та скоординовані дії можна забезпечити повагу до прав цих дітей і сприяти їхній реінтеграції у сімейне середовище.

Судовий захист прав дитини на повернення до сім'ї є важливим елементом механізму реалізації права на сім'ю, яке гарантоване як національним законодавством України, так і міжнародними стандартами. У процесі судового захисту права дитини враховуються особливі потреби неповнолітніх, принципи найкращих інтересів дитини та специфіка обставин, що склалися внаслідок збройного конфлікту. Судовий розгляд таких справ має низку особливостей, які визначають його правову природу, завдання і порядок реалізації.

Перша особливість полягає в обов'язковості врахування принципу найкращих інтересів дитини. Цей принцип закріплений у статті 3 Конвенції ООН про права дитини, а також у статті 4 Сімейного кодексу України. Суд, розглядаючи справи про повернення дитини до сім'ї, повинен оцінювати всі обставини, які впливають на фізичний, емоційний та соціальний добробут дитини. Це включає аналіз умов проживання батьків, їхнього ставлення до виховання, ризиків для безпеки дитини, а також її власної думки.

Друга особливість полягає у проведенні ідентифікації дитини та її батьків або законних представників. В умовах збройного конфлікту часто виникають ситуації, коли діти втрачають зв'язок із батьками через евакуацію, депортацію чи переміщення на окуповані території. Суд зобов'язаний перевірити достовірність інформації про сімейні зв'язки шляхом використання документальних доказів, свідчень очевидців та інших доступних засобів доказування. У разі відсутності документів суд може залучати експертів для проведення генетичної експертизи.

Третя особливість стосується пріоритетності сімейного виховання та возз'єднання сім'ї. Сімейний кодекс України встановлює, що виховання в сім'ї є найкращим середовищем для гармонійного розвитку дитини. Суд має забезпечувати повернення дитини до її батьків або близьких родичів, якщо це не суперечить її інтересам. У випадках, коли повернення до біологічної сім'ї є неможливим, суд повинен сприяти влаштуванню дитини в прийомну сім'ю або під опіку.

Четверта особливість полягає у врахуванні міжнародного елемента у справах про повернення дітей. Якщо дитина перебуває за межами України або була незаконно переміщена на окуповані території, суди повинні враховувати положення міжнародного права, зокрема Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (1980 р.). Ця конвенція встановлює порядок повернення дітей, незаконно переміщених або утримуваних у іншій державі, і зобов'язує держави-учасниці забезпечувати швидке повернення таких дітей.

П'ята особливість стосується залучення спеціалізованих органів та експертів у процесі судового розгляду. У справах про повернення дитини до сім'ї суди мають співпрацювати з органами опіки та піклування, які надають висновки про доцільність повернення дитини до

конкретного середовища. Крім того, залучення психологів, соціальних працівників і представників міжнародних організацій дозволяє забезпечити всебічний аналіз ситуації дитини.

Аналіз ситуації в Україні свідчить, що судовий захист права дитини на повернення до сім'ї має значні досягнення, але водночас стикається з низкою проблем. Одним із головних викликів є складність ідентифікації дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях або були вивезені за кордон. Судова практика демонструє, що у таких випадках необхідна тісна співпраця між українськими судами, дипломатичними представництвами та міжнародними організаціями, такими як ЮНІСЕФ або Міжнародний комітет Червоного Хреста.

Сучасною тенденцією є зростання кількості справ із міжнародним елементом, що потребує вдосконалення механізмів імплементації міжнародних стандартів у національну практику. Зокрема, важливо забезпечити оперативність судових процедур, які часто затягуються через правові колізії або недосконалість законодавства. Для цього необхідно розробити спеціальні процесуальні правила, які б регламентували розгляд справ про повернення дітей у надзвичайних обставинах.

Ще одним напрямком розвитку є цифровізація судового процесу. Запровадження електронних систем обліку справ, пов'язаних із захистом прав дітей, може значно прискорити обмін інформацією між судами та органами опіки, а також забезпечити доступ до необхідних документів у режимі реального часу. Крім того, використання електронних доказів, зокрема даних з бази єдиного державного реєстру дітей, які залишилися без батьківського піклування, дозволяє підвищити ефективність судових рішень.

Таким чином, судовий захист права дитини на повернення до сім'ї в Україні характеризується низкою специфічних рис, які обумовлені як національним законодавством, так і міжнародними зобов'язаннями. Подальший розвиток цього напряму потребує вдосконалення законодавчої бази, підвищення кваліфікації суддів у справах із сімейним елементом, посилення співпраці з міжнародними структурами та впровадження цифрових технологій у судочинство. Лише через комплексний підхід можна забезпечити ефективний судовий захист прав дитини та сприяти їхньому поверненню до сімейного середовища.

Ювенальна юстиція є важливим елементом правової системи, який забезпечує захист прав дітей, сприяє їхньому розвитку, реабілітації та інтеграції в суспільство. В Україні ювенальна юстиція знаходиться на етапі формування, але вже відіграє значну роль у захисті прав дітей, зокрема в умовах збройного конфлікту. Її функціонування охоплює як судову, так і позасудову складову, спрямовану на забезпечення найкращих інтересів дитини.

Система ювенальної юстиції в Україні базується на принципах, закріплених у міжнародних актах, таких як Конвенція ООН про права дитини, Пекінські правила ООН (1985 р.), Керівні принципи ООН щодо правосуддя стосовно дітей (1997 р.) та інші. Ці документи передбачають створення спеціалізованих механізмів правосуддя для дітей, які враховують їхню вразливість, потреби в реабілітації та соціальній інтеграції. Українське законодавство імплементувало ці стандарти через низку нормативно-правових актів, серед яких Сімейний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Закон «Про охорону дитинства» та процесуальні кодекси.

Основною функцією ювенальної юстиції є захист дітей, які стали жертвами або свідками злочинів, перебувають у конфлікті із законом або потребують допомоги через складні життєві обставини. У цьому контексті ключову роль відіграють спеціалізовані судді з питань дітей, органи опіки та піклування, служби у справах дітей, а також неурядові організації, які співпрацюють із державними структурами.

Практика роботи ювенальної юстиції в Україні передбачає кілька ключових напрямків діяльності. Одним із таких напрямків є захист прав дітей, які стали жертвами злочинів. В умовах збройного конфлікту на території України кількість дітей, що зазнали таких порушень, як викрадення, насильство, незаконне переміщення чи депортація, суттєво зросла. Система ювенальної юстиції покликана забезпечити об'єктивний та справедливий розгляд справ щодо таких злочинів, надавати постраждалим дітям юридичну допомогу, психологічний супровід і соціальну підтримку.

Важливим напрямком роботи ювенальної юстиції є профілактика дитячої злочинності. В межах цієї діяльності органи ювенальної юстиції здійснюють постійний моніторинг ситуації серед дітей, що перебувають у групах ризику, та розробляють спеціальні програми, спрямовані на запобігання втягненню неповнолітніх у злочинну ді-

яльність. Як приклад, можна навести створення реабілітаційних центрів для дітей, які скоїли адміністративні чи кримінальні правопорушення, але потребують соціальної адаптації та реабілітації, а не традиційного покарання.

Ще одним важливим завданням ювенальної юстиції є розгляд сімейних конфліктів та захист права дітей на сімейне оточення. В межах цієї діяльності ювенальні суди розглядають справи щодо позбавлення батьківських прав, встановлення опіки чи піклування, процеси усиновлення, а також питання повернення дітей до сімей, якщо вони були розлучені внаслідок збройного конфлікту. Ювенальні суди приділяють особливу увагу оперативності, гуманності та чутливості розгляду таких справ, з урахуванням найкращих інтересів дитини.

Наступний важливий напрямок роботи полягає у захисті прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом. Відповідно до Кримінального кодексу України, до неповнолітніх, що скоїли кримінальні правопорушення, застосовуються спеціальні заходи впливу, які мають переважно виховний, а не каральний характер. До таких заходів належать медико-соціальна реабілітація, направлення до спеціалізованих виховних закладів та інші програми, що мають за мету перевиховання та соціальну адаптацію дітей.

Також важливим елементом роботи ювенальної юстиції в Україні є міжнародна співпраця. Українські ювенальні органи активно взаємодіють із міжнародними організаціями, серед яких ЮНІСЕФ, ОБСЄ, Міжнародний комітет Червоного Хреста. Завдяки такій співпраці реалізуються спільні проєкти з психологічної реабілітації, соціального захисту, допомоги в поверненні дітей до родин, особливо тих, які постраждали від війни.

Водночас слід зазначити, що, незважаючи на окремі позитивні результати, ювенальна юстиція в Україні стикається з низкою суттєвих проблем. Серед основних викликів – недостатня кількість суддів і служб, що спеціалізуються виключно на дитячих справах, що призводить до надмірного навантаження та зниження ефективності роботи системи. Іншою проблемою є недосконалість правової бази, особливо в частині нормативного регулювання процедур захисту прав дітей у період збройного конфлікту, що значно ускладнює діяльність ювенальної юстиції. Крім того, негативним чинником є недостатнє фі-

нансування реабілітаційних, соціальних і профілактичних програм, що істотно обмежує можливості ефективного захисту прав дітей в умовах сьогодення.

Сучасні тенденції розвитку ювенальної юстиції в Україні включають цифровізацію процесів, зокрема створення єдиних електронних реєстрів дітей, які потребують допомоги, та впровадження онлайн-сервісів для консультування дітей і батьків. Також важливим напрямком є посилення правової освіти серед населення та розширення програм підготовки суддів, адвокатів і соціальних працівників, які працюють із дітьми.

Таким чином, ювенальна юстиція в Україні є важливим інструментом захисту прав дітей, особливо в умовах збройного конфлікту. Її подальший розвиток вимагає вдосконалення правової бази, розширення інституційної спроможності та активізації міжнародного співробітництва для забезпечення комплексного захисту інтересів дітей.

Адвокатура та правозахисні організації відіграють ключову роль у забезпеченні доступу до правової допомоги, особливо для найуразливіших категорій населення, зокрема дітей, які постраждали внаслідок збройного конфлікту. Їхня діяльність спрямована на захист прав дітей, реалізацію принципу верховенства права та відновлення соціальної справедливості. Умови збройного конфлікту лише підсилюють важливість цієї ролі, оскільки права дітей у таких ситуаціях часто порушуються або ігноруються.

Адвокатура як професійна спільнота забезпечує юридичну допомогу дітям, які потребують правового захисту. Це включає представництво інтересів дитини в суді, надання консультацій, підготовку документів і участь у переговорах щодо захисту її прав. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає, що адвокати мають право брати участь у справах, пов'язаних із захистом прав дітей, зокрема в контексті встановлення опіки, повернення до сім'ї або врегулювання спорів про місце проживання.

Особливого значення адвокатура набуває в процесі забезпечення доступу дітей до системи правосуддя. У таких випадках адвокати виступають гарантом дотримання принципу найкращих інтересів дитини, забезпечуючи, щоб її права не порушувалися під час судових розглядів чи адміністративних процедур. Важливою складовою роботи адвокатів є також представництво інтересів дітей у транскор-

донних спорах, наприклад, у випадках викрадення або незаконного переміщення дітей на окуповані території чи за кордон.

Правозахисні організації, такі як міжнародні та національні неурядові організації, доповнюють діяльність адвокатури, забезпечуючи всебічний захист прав дітей. Вони здійснюють моніторинг порушень прав людини, надають безкоштовну юридичну допомогу, проводять інформаційно-просвітницьку діяльність та сприяють вдосконаленню законодавства. Зокрема, такі організації, як ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Amnesty International та українські правозахисні ініціативи, активно працюють у сфері захисту прав дітей, які постраждали від війни.

Одна з ключових функцій правозахисних організацій – це забезпечення безоплатної правової допомоги дітям, які опинилися в складних життєвих обставинах. Ця допомога охоплює як первинну правову допомогу (консультації, роз'яснення законодавства), так і вторинну (представництво інтересів у суді, підготовка документів, супровід у справах із міжнародним елементом). В Україні цей напрямок підтримується також системою безоплатної правової допомоги, яка передбачає спеціальні програми для дітей та сімей, постраждалих від збройного конфлікту.

Отже, проведене дослідження особливостей відновлення та цивільно-правового захисту прав дітей, розлучених із батьками, в умовах воєнного конфлікту та гібридних загроз в Україні дозволяє констатувати, що вказана категорія дітей перебуває у надзвичайно складному правовому становищі. Це пояснюється тим, що умови воєнного конфлікту та, особливо, гібридної війни характеризуються не тільки традиційними ризиками фізичного насильства чи втрати майна, але й такими специфічними загрозами, як інформаційно-психологічний тиск, маніпуляції з юридичним статусом та документами дітей, штучне створення перешкод у доступі до юридичного представництва та захисту. В таких умовах суттєво поглиблюється уразливість дітей, які залишились без батьківського піклування, і відповідно, потребують ефективного правового захисту на національному та міжнародному рівнях.

Особливу увагу привертає потреба створення єдиного електронного реєстру дітей, розлучених із сім'ями, який забезпечить швидку та ефективну юридичну ідентифікацію цих дітей, дозволить віднов-

лювати їхні особисті немайнові та майнові права, а також запобігати ризику незаконного усиновлення, усиновлення з порушенням процедури або незаконного переміщення дитини через державний кордон. Такий реєстр має бути доступний лише для уповноважених органів з метою запобігання несанкціонованому доступу та маніпуляціям з інформацією.

Крім того, важливим напрямом подальшого розвитку є вдосконалення нормативно-правової бази України, зокрема адаптація існуючих процедур до особливостей умов збройного конфлікту. Сюди належать, насамперед, норми, які забезпечують спрощений порядок встановлення опіки та піклування, а також процедури ідентифікації особи дитини, підтвердження її громадянства та правового статусу в умовах втрати документів або їх знищення внаслідок бойових дій.

Не менш важливим для ефективного захисту прав дітей в умовах гібридної війни є вдосконалення нормативно-правової бази щодо правового захисту дітей, зокрема прийняття адаптованих до сучасних умов законодавчих актів, які б забезпечували юридичну підтримку та ефективну протидію маніпулятивним і деструктивним інформаційним операціям, що є характерною рисою гібридних конфліктів.

Насамперед необхідно ухвалити Закон України «Про захист прав дітей у період воєнного стану та гібридних загроз», який би визначив чіткі юридичні процедури захисту особистих немайнових і майнових прав дітей у ситуаціях інформаційно-психологічного впливу, дезінформації, кібератак, а також механізми ідентифікації та документування дітей, які були розлучені з батьками через бойові дії, примусову депортацію чи викрадення.

Також важливим є ухвалення змін до Сімейного кодексу України щодо встановлення спеціальної спрощеної процедури тимчасової опіки і піклування над дітьми, які залишилися без батьківського піклування внаслідок воєнних дій або інших наслідків гібридної агресії. Ці зміни мали б передбачати можливість оперативного призначення тимчасового опікуна без тривалих бюрократичних процедур, водночас із посиленим контролем за таким призначенням.

Необхідним також є внесення змін до Цивільного кодексу України та Закону України «Про нотаріат», які б передбачали процедуру спрощеного відновлення документів на право власності дітей, що були втрачені або знищені під час гібридних конфліктів. В умовах

інформаційно-психологічних атак та дезінформації щодо майнових прав дітей такі норми забезпечать швидке поновлення документів та недопущення незаконного заволодіння майном.

Важливим є ухвалення Закону України «Про єдиний електронний реєстр дітей, розлучених із сім'ями внаслідок збройного конфлікту», який би визначив порядок формування, ведення та доступу до цього реєстру, а також відповідальність за втручання або маніпуляцію інформацією в умовах гібридних загроз.

Окрім того, необхідним є прийняття спеціального закону про протидію інформаційно-психологічним операціям, спрямованим проти дітей та їхніх сімей, в умовах гібридної війни, який встановив би юридичну відповідальність за дезінформацію, поширення неправдивих відомостей про статус дітей, маніпуляції громадською думкою щодо прав дітей, а також визначив би повноваження правоохоронних органів щодо оперативного реагування на такі порушення.

Запровадження таких нормативних актів дозволить чітко регламентувати дії державних органів, сприятиме підвищенню оперативності та ефективності захисту прав дітей у складних умовах гібридної війни, а також створить належну правову базу для протидії деструктивним інформаційним впливам агресора.

Суттєве значення має також забезпечення контролю за процесом усиновлення, запобігання незаконному переміщенню дітей через кордон, особливо у випадках депортації чи викрадення дітей. З цією метою держава має посилити координацію дій між державними структурами, міжнародними організаціями та правозахисними ініціативами. Важливою складовою такої координації є залучення дипломатичних представництв України для захисту майнових та інших цивільних прав дітей, які перебувають за кордоном.

Окремим аспектом є забезпечення належної психологічної підтримки, що повинна надаватися дітям, позбавленим батьківського піклування, із залученням професійних психологів та соціальних працівників. У контексті гібридної війни така підтримка має враховувати специфічні психологічні наслідки інформаційних кампаній, дезінформації, травматичного досвіду насильства, розлучення з родиною чи втрати майна.

Для реалізації цих завдань також важливим є забезпечення належного фінансування та контролю з боку держави і міжнародних парт-

нерів за процесом усиновлення. Це дозволить запобігти незаконним схемам, пов'язаним із незаконним вивезенням дітей та порушенням їх майнових прав, і сприятиме дотриманню міжнародних стандартів у цій сфері. Водночас необхідним є посилення контролю за діяльністю органів опіки, піклування та соціальних служб, які відповідають за захист майнових інтересів неповнолітніх.

Таким чином, комплекс заходів, що включає створення єдиного електронного реєстру, вдосконалення законодавчого регулювання, посилення міжнародної співпраці відповідно до Гаазької конвенції 1980 року, впровадження програм психологічної реабілітації, координацію зусиль державних органів і міжнародних партнерів, забезпечення контролю за усиновленням і залучення додаткового міжнародного фінансування, дозволить суттєво підвищити ефективність правового захисту дітей, розлучених з батьками під час *або внаслідок) збройного конфлікту, і гарантувати їх гідне майбутнє навіть в умовах гібридних викликів сучасної війни.

***Ключові слова*:** дитина, позбавлена батьківського піклування, майнові права, особисті немайнові права, захист прав дитини, гібридна війна.

Розділ 10

ТИМЧАСОВЕ ВЛАШТУВАННЯ ДИТИНИ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29950

Інна Яніцька
кандидатка юридичних наук, доцентка

Військові дії в Україні стали справжнім викликом для сфери захисту прав, інтересів і благополуччя дітей. З початку повномасштабного вторгнення рф мільйони українських дітей втратили свій дім, доступ до освіти, медичних послуг та психологічної підтримки.

Однією з найбільших загроз стала фізична небезпека. Постійні обстріли та бойові дії призводять до загибелі та поранень дітей, руйнування житлових будинків, лікарень, шкіл і дитячих садків. Тисячі дітей вимушені переховуватися в укриттях, що негативно впливає на їхнє фізичне та психічне здоров'я.

Окрім цього, війна позбавляє дітей права на якісну освіту. Багато шкіл зруйновані або змушені працювати в дистанційному форматі, що не завжди є ефективним, особливо в регіонах з нестабільним інтернет-зв'язком. Втрата доступу до освіти може мати довготривалі наслідки для розвитку цілого покоління.

Важливою проблемою є й психологічний стан дітей. Вони стають свідками страшних подій, переживають втрату рідних, змушені покидати свої домівки. Постійний стрес та травматичний досвід можуть призвести до серйозних емоційних розладів, які потребують тривалого лікування і реабілітації.

Крім того, військові дії значно підвищили ризик потрапляння дітей у ситуації експлуатації та насильства. Втрата батьків або розлука з родиною робить їх більш вразливими.

Війна діє не тільки через вибухи й постріли – вона підриває майбутнє, позбавляючи дітей безпечного дитинства, освіти, сім'ї та навіть власної ідентичності.

В умовах воєнного стану питання захисту прав та інтересів, зокрема і дітей, набуває особливого значення. Війна створює значні викли-

ки для громадян, бізнесу та держави, зумовлюючи необхідність адаптації правових механізмів до нових реалій. Збереження верховенства права та ефективне врегулювання правовідносин стають ключовими чинниками стабільності суспільства навіть у періоди криз.

Захист цивільних прав у період воєнного стану є необхідною умовою для збереження правопорядку, забезпечення соціальної та економічної стабільності. Ефективне правове врегулювання цивільних відносин сприяє як захисту інтересів громадян, так і відновленню країни після завершення війни. Українська держава, правозахисні організації та громадянське суспільство спрямовують свої зусилля на створення надійних механізмів захисту прав кожного українця.

Воєнний стан суттєво впливає на баланс між приватноправовими та публічно-правовими механізмами регулювання суспільних відносин, зокрема у сфері захисту прав та інтересів громадян. Пріорітетність публічно-правового регулювання визначається необхідністю забезпечення функціонування державних інститутів, охорони правопорядку та забезпечення безпеки громадян, мобілізації ресурсів та контролю за економічною діяльністю. Однак, незважаючи на посилення ролі публічного права та певного «обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб»[1], приватноправове регулювання продовжує діяти та має важливе значення для збереження правової визначеності у сфері договірних і трудових відносин, сімейних та спадкових відносин, захисту права власності. Важливою є гнучкість правової системи, що дозволяє адаптуватися до нових умов, водночас зберігаючи фундаментальні права особи, зокрема, дитини.

Як зазначають Харитонов Є. О. і Харитонова О. І. «війна потребує суттєвого підвищення ефективності механізму правового регулювання, зокрема, адекватного нормативного забезпечення, що ґрунтується на політологічно-соціологічному праворозумінні та поданні приватно-правової і публічно-правової методології регулювання цивільних відносин»[2].

В умовах запровадження воєнного стану в Україні зростає кількість дітей, які втратили батьків, залишилися без батьківського піклу-

[1] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[2] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том VI. Приватне право в умовах гібридної війни : монографія. Одеса: Фенікс, 2024. 408 с.

вання або були евакуйовані із закладів інституційного догляду через наближення активних бойових дій до безпечніших регіонів України чи навіть за кордон. Тому, у таких умовах держава зобов'язана надавати цим дітям особливий захист і допомогу.

За повідомленнями ЮНІСЕФ загалом з лютого 2022 року вбито або поранено понад 2520 дітей. Кожна п'ята дитина в Україні втратила родича або друга[1]. «Всі ці роки смерть і руйнування є буденністю для кожної дитини в Україні, – сказала Кетрін Рассел, Виконавча директорка ЮНІСЕФ. – Такий рівень насильства спричиняє величезні страждання дітей і позбавляє їх справжнього дитинства»[2]. Офіційно зафіксовано, що більше ніж 1600 закладів освіти та майже 790 закладів охорони здоров'я були пошкоджені або зруйновані за останніх три роки.

Сьогодні в Україні Міністерством реінтеграції разом з Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України створено спеціальний портал, який за словами радниці-уповноваженої Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, координаторки порталу Дарії Герасемчук, «став дієвим інструменомт пошуку дітей, їх порятунку та визволення з місць примусового переміщення чи депортації». Станом на 2 березня 2025 року за інформацією з порталу «Діти війни»[3] в Україні за даними Офісу Генерального Прокурора 599 дітей загинуло, 1773 – дістали поранення, 2051 – зникли, а 19546 – депортовані, та/або примусово переміщені.

Під час збройної агресії росії проти України відбувається систематичне та грубе порушення як міжнародного, так і національного права. Зокрема, зафіксовано численні випадки депортації цивільного населення, включно з дітьми, що суперечить нормам Конвенції про захист цивільного населення під час війни (ст. 49). Окрім цього, російська влада ухвалила низку нормативно-правових актів, які фактично легалізували викрадення українських дітей та спростили процедуру надання їм громадянства рф.

Зокрема, нині заяву на отримання російського громадянства для сиріт та недієздатних українських громадян можуть подавати так

[1] Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05 2015 № 389-VII. URL: https://lb.ua/society/2025/02/21/661863_yunisef_tretiy_rik_velikoi_viyni.html

[2] ЮНІСЕФ: кожна п'ята дитина в Україні втратила родича чи друга на війні. URL: https://pon.org.ua/novyny/11795-yunisef-kozhna-piata-dytyna-v-ukraini-vtratyla-rodycha-chy-druga-na-viini.html

[3] Діти війни: державний портал. URL: https://childrenofwar.gov.ua/

звані «опікуни» з числа громадян рф, а також «громадяни» терористичних угруповань «Л/ДНР» і мешканці тимчасово окупованих територій Запорізької та Херсонської областей. За даними ГО «Регіональний центр прав людини», до прийомних сімей у рф передано депортованих українських дітей, яких вивезли з територій, захоплених росією після 24 лютого 2022 року. Спочатку це оформлювалося як тимчасова опіка, оскільки відповідно до ст. 165 Сімейного кодексу рф усиновлення дітей без російського громадянства не передбачено. За словами радниці-уповноваженої президента з прав дитини Дар'ї Герасемчук, «такі дії підпадають під поняття геноциду. Вашингтонський Інститут вивчення війни нагадує, що стаття 2 Конвенції ООН про геноцид визначає «примусове переміщення дітей однієї групи до іншої групи» як акт, що становить геноцид»[1].

Насильницьке вивезення до рф українських дітей, зокрема сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування нерідко здійснювалось із дитячих будинків і медичних установ, де вони перебували на лікуванні чи реабілітації. Дітей вивозили до віддалених регіонів рф, іноді вони перебували в дорозі до тижня. Аналіз відкритих джерел свідчить, що їх депортували щонайменше до 57 регіонів росії, зокрема в Омську область, Дагестан і на Сахалін. Це суттєво обмежує можливість підтримувати зв'язок з українськими родичами, а також негативно впливає на їхній фізичний (через різку зміну клімату) та моральний стан[2].

Разом з тим, непоодинокими є випадки, коли громадянство рф надається народженим на території країни-агресора дітям, батькам яких, громадянам України, на окупованій території було примусово надано громадянство рф. Показовим в цьому випадку є рішення Малиновського районного суду м. Одеси у справі № 521/9809/23[3].

Ясна річ, що всі ці порушення повинні бути покарані, а права українських громадян поновлені з виплатами їм відповідних компенсацій

[1] Росія депортувала принаймні 20 000 українських дітей й намагається залучити їх до війни проти України. URL: https://www.holosameryky.com/a/herasymchuk-rosiya-deportuvala-2-tysiach-ukrayinskykh-ditey/7961123.html

[2] Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь : аналітичний звіт. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf

[3] Рішення Малиновського районного суду м. Одеси № 110681157 у справі № 521/9809/23 Єдиний реєстр судових справ. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110681157

за понесені збитки і моральну шкоду. Від початку війни рф проти України «вдалося повернути додому 371 депортовану до рф дитину, повідомив 31 травня 2023 року президент Володимир Зеленський під час презентації плану дій Bring Kids Back UA («Повернути дітей назад в Україну»)»[1]. Збором доказів воєнних злочинів рф, зокрема щодо депортації українських дітей, займається Офіс генерального прокурора України у співпраці з представниками Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду (МКС). Станом на кінець лютого 2025 року за словами міністерки соціальної політики Оксани Жолнович Україна повернула 1 223 дитини з майже 20 000 дітей, що були депортовані або незаконно переміщені росією. Під час міжнародного форуму «Три роки, безліч доль: на захисті свободи та майбутнього українських дітей» у Вільнюсі О. Жолнович повідомила, що окрім повернення викрадених дітей дуже важливо створити для них безпечне середовище і дати можливість зростати в родині. З цією метою в Україні розроблено механізм реінтеграції: діти повертаються до рідних або знаходять нову сім'ю через усиновлення чи патронат[2].

Перед українським суспільством, яке спрямовує всі сили на боротьбу з ворогом, виникли нові виклики у сфері захисту прав дітей, а особливо тих, хто залишився без батьківського піклування під час воєнного стану. Адже «захист прав дитини є одним із найважливіших пріоритетів у нашій державі». Відповідно до ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Закон України «Про охорону дитинства» визначає «охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному

[1] Наконечна Є. 371 депортовану дитину вдалось повернути в Україну з РФ. URL : https://www.dw.com/uk/ukraini-vdalosa-povernuti-z-rf-371-deportovanu-vid-pocatku-vijni-ditinu/a-65781074

[2] Україна повернула з Росії вже 1 223 депортованих дітей. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3963621-ukraina-povernula-z-rosii-vze-1-223-deportovanih-ditej.html ; Законопроєкт щодо захисту прав депортованих дітей: які зміни передбачає. Вікно відновлення: вебсайт. URL: https://recovery.win/novyny/zakonoproyekt-shhodo-zahystu-prav-deportovanyh-ditej-yaki-zminy-peredbachaye

оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини»[1].

Можна констатувати, що після закінчення Другої світової війни міжнародне співтовариство усвідомило необхідність особливого захисту дітей під час збройних конфліктів. Жахливі наслідки війни, масові депортації, використання дітей у бойових діях та їхня вразливість перед жорстоким поводженням спричинили розробку нових правових норм, що забезпечують їх захист.

Четверта Женевська конвенція «Про захист цивільного населення під час війни» стала ключовим документом у сфері гуманітарного права. Вона передбачає, зокрема, особливий захист дітей як найуразливішої категорії цивільного населення (ст. 24); заборону депортації дітей та насильницької зміни їхнього громадянства (ст. 49); гарантію права дітей на медичну допомогу та освіту навіть в умовах війни (ст. 50).

Згідно додатковим протоколам до Женевських конвенцій (1977 р.) забороняється вербування дітей до армії та вимагається їх особливий захист (Протокол I, ст. 77), також дітям забезпечується необхідне піклування та допомога (Протокол II, ст. 4, п. 3).

Конвенція ООН про права дитини (1989 р.) стала наріжним каменем міжнародного права щодо захисту прав дітей. Вона передбачає, зокрема : право дітей на життя, освіту, охорону здоров'я та захист від насильства (ст. 6, 28, 19); заборону незаконного переміщення та вербування дітей (ст. 11, 38); обов'язок держав надавати допомогу дітям-біженцям (ст. 22). Відповідно до ч. 1 ст. 2 даної Конвенції «держави-учасниці поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин»[2].

Окремо варто звернути увагу на Керівні принципи щодо альтернативного догляду за дітьми, схвалені Резолюцією Генеральної

[1] Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

[2] Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

Асамблеї ООН A/RES/64/142[1]. Слід відмітити, що Керівні принципи щодо альтернативного догляду за дітьми (64/142) залишаються актуальними навіть у надзвичайних ситуаціях, спричинених природними або техногенними катастрофами, а також у разі міжнародних чи локальних збройних конфліктів та іноземної окупації. Організаціям та особам, які прагнуть працювати в інтересах дітей, позбавлених батьківського піклування у таких умовах, наполегливо рекомендується дотримуватися цих принципів. За таких обставин державним органам, фактичній владі у відповідному регіоні, міжнародному співтовариству, а також усім місцевим, національним, іноземним та міжнародним агенціям, які надають або планують надавати допомогу дітям, слід зосередити увагу на таких заходах: 1) забезпечити, щоб усі організації та фахівці, які працюють із дітьми без супроводу або дітьми, відокремленими від сім'ї, мали відповідний досвід, підготовку, ресурси та можливості для виконання цих завдань належним чином; 2) у разі потреби розвивати тимчасові та довгострокові форми сімейного догляду; 3) використовувати інституційний догляд лише як винятковий захід, якщо інші форми сімейного догляду ще не налагоджені; 4) запобігати створенню нових закладів інтернатного типу для тривалого проживання великих груп дітей; 5) не допускати транскордонного переміщення дітей, за винятком випадків, передбачених пунктом 160 Керівних принципів; 6) обов'язково сприяти пошуку родичів дитини та її возз'єднанню з сім'єю.

Рекомендації ООН щодо альтернативного догляду за дітьми містять міжнародно визнані підходи до тимчасового догляду за дітьми, які допомагають державним органам, громадським організаціям та приймаючим сім'ям створити безпечне середовище для дітей, зберігаючи їхні права та найкращі інтереси. Основні їх цілі:

- забезпечити тимчасовий догляд та захист уразливих дітей у русі з метою розшуку сім'ї та якнайшвидшого досягнення стійкої реінтеграції в найкращих інтересах кожної дитини;
- активно сприяти реінтеграції дитини в сім'ю або, якщо це неможливо, забезпечити його/її стабільний довгостроковий до-

[1] Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 64/142. Керівні принципи щодо альтернативного догляду за дітьми. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/8776/file

гляд в альтернативній сім'ї, в тому числі шляхом опіки або усиновлення у відповідних випадках;
- задовольнити першочергові потреби дітей у фізичному та психічному здоров'ї, забезпечити достатнє харчування, фізичні вправи, неформальну освіту та розваги в чистому, структурованому та домашньому середовищі, підтримку навченого та досвідченого персоналу;
- працювати над підвищенням стійкості кожної дитини та впевненості в собі, здійсненням кроків до досягнення стійкої реінтеграції.

Також рекомендації наголошують на необхідності юридичних гарантій та контролю за умовами проживання дитини, щоб уникнути ризиків експлуатації, насильства чи незаконного усиновлення.

Дотримання цих рекомендацій сприятиме створенню ефективної системи тимчасового догляду за дітьми, що відповідатиме як міжнародним правозахисним стандартам, так і національним інтересам України, зокрема в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Важливим інструментом правового захисту дітей у разі військової агресії є Гаазька конвенція про батьківську відповідальність 1996 року[1]. Нормами цієї конвенції передбачається захист, зокрема, і «дітей-біженців та дітей, які внаслідок суспільних негараздів в їхній країні переміщені до інших держав». Гаазька конвенція про батьківську відповідальність 1996 року все частіше застосовується українськими судами при ухваленні рішень. Так, Верховний Суд у постанові № 761/33136/19 від № 761/33136/19 висловив наступну правову позицію: «Питання набуття, здійснення, припинення чи обмеження батьківської відповідальності, а також її делегування, права опіки, в тому числі права стосовно піклування про особу дитини та, зокрема, право визначати місце проживання дитини, а також права на спілкування, у тому числі право брати дитину на обмежений період у місце інше, ніж звичайне місце проживання дитини, охоплюються предметною сферою застосування Гаазької конвенції про батьківську відповідальність 1996 року.

Відповідно до статті 5 Гаазької конвенції про батьківську відповідальність 1996 року судові або адміністративні органи Договірної

[1] Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей (Гаазька конференція з МПП) від 19.10.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text

Держави звичайного місця проживання дитини мають юрисдикцію вживати заходів, спрямованих на захист особи чи майна дитини. З урахуванням статті 7, у разі зміни звичайного місця проживання дитини на іншу Договірну Державу, юрисдикцію мають органи Держави нового звичайного місця проживання» [1].

Можна констатувати, що міжнародне гуманітарне право після Другої світової війни створило чітку систему захисту дітей, проте його ефективне застосування залежить від політичної волі держав та діяльності міжнародних судових органів. Виклики сучасності вимагають посилення механізмів контролю та відповідальності за злочини проти дітей у збройних конфліктах.

Влітку 2023 року «члени Парламентської асамблеї ОБСЄ найсуворішим чином засудили порушення рф міжнародного гуманітарного права в Україні. Зокрема, вбивство українських дітей внаслідок атак на цивільну інфраструктуру і житлову забудову та примусову депортацію понад 19 500 дітей до рф»[2]. На літній сесії ПА ОБСЄ у Канаді було прийнято відповідну Ванкуверську декларацію, а також резолюції «Наслідки агресії рф проти України щодо жінок та дітей», «Покарання за депортацію українських дітей, забезпечення їх повернення та притягнення винних до відповідальності».

Важливим є те, що дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування гарантують реалізацію прав та забезпечення свобод не тільки норми законодавства України, а також міжнародні нормативно-правові акти.

Дороговказом для системи захисту дітей в Україні під час дії військового стану стали також Європейська стратегія з прав дитини[3], Європейська гарантія щодо дітей (European Child Guarantee)[4]. Директива ЄС щодо запровадження тимчасового захисту, відповідно до Імпле-

---

[1] Постанова Верховного Суду у справі № 761/33136/19 від 10 вересня 2021 р. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/99555920

[2] ПА ОБСЄ нас почула і засудила незаконну депортацію росією українських дітей та вимагає покарати всіх винних у цьому злочині! Віцеспікерка Олена Кондратюк URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/238582.html

[3] Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 рр.: Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства. URL: https://rm.coe.int/cdenf-unofficial-translation-into-ukrainian/1680aca358

[4] European Child Guarantee. : website. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/social-protection-social-inclusion/addressing-poverty-and-supporting-social-inclusion/investing-children/european-child-guarantee_en

ментаційного рішення Ради 2022/382, повинна застосовуватися у всіх країнах-членах ЄС, що забезпечує дітям швидкий доступ до захисту та підтримки, освіти та охорони здоров'я. Країни-члени ЄС зобов'язані якнайшвидше призначити опікунів або законних представників для неповнолітніх без супроводу, які отримують тимчасовий захист на їхній території. Це може включати призначення тимчасового опікуна до моменту визначення постійного опікуна або організацію представництва через організацію, відповідальну за догляд та благополуччя дітей, або через іншого відповідного представника[1]

Україна реалізує охорону і захист дітей через такі форми влаштування дітей, як: усиновлення, опіка, піклування, патронат, прийомні сім'ї, прийомні батьки та дитячі будинки сімейного типу (Розділ IV Сімейного кодексу України)[2]. Альтернативні форми влаштування дітей-сирів та дітей, позбавлених батьківського піклування, набувають критичного значення під час воєнного стану, коли традиційні інституційні заклади часто не здатні забезпечити належний захист і догляд. Вони допомагають створити безпечне та стабільне середовище для дітей, максимально наближене до родинного, що сприяє емоційному та соціальному розвитку дітей. Більшість з цих форм представлені у законодавчих актах та практиці багатьох європейських країн. Слід вказати, що у європейських країнах (Польща, Литва, Великобританія тощо) догляд/опіка за дітьми в сімейних формах альтернативного догляду (прийомних, патронатних сім'ях, сімейних дитячих будинках, фостерних сім'ях тощо) вважається, як і в Україні, соціальною послугою і здійснюється спеціально підготовленими сім'ями на підставі договору[3].

Слід зазначити, що трапляються випадки, коли дитині неможливо швидко надати статус дитини-сироти, чи дитини, позбавленої батьківського піклування і забезпечити одну з вищевказаних форм влаштування, зокрема, якщо інформація про таких дітей службі у справах

[1] Реагування на виклики у сфері опіки та догляду за дітьми в умовах війни в Україні. Ключові міркування та рекомендації. URL: https://eurochild.org/uploads/2022/10/Key-considerations-and-recommendations_Ukranian-version.pdf

[2] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III URL : http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320336/310912.

[3] Філіпішина А. А. Роман В. В., Михайленко В. М., Кияниця З. П., Тимошенко Н. В., Дибайло В. Д. Законодавчі рамки сімейних форм альтернативного догляду за дітьми у деяких країнах Європи. Огляд міжнародного досвіду URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/35826/file/family-based-alternative-child-care-legislation.pdf

дітей не відома, в умовах надзвичайних ситуацій. Першими особами, які починають здійснювати догляд за дітьми, стають їхні найближчі родичі, баба, дід, тітка, дядько, старший брат чи сестра, хрещені батьки та інші особи, які здійснюють фактичний догляд за дітьми до надання їм статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, та вирішення питання про влаштування. Дитина, в якої є родичі або інші особи, з якими в неї на момент залишення без батьківського піклування склалися близькі стосунки (сусіди, знайомі) та які бажають залишити її на виховання у своїй сім'ї, може перебувати в їх сім'ї до прийняття рішення про влаштування дитини. Підставою для тимчасового перебування дитини в сім'ї родичів або інших осіб, з якими у неї склалися близькі стосунки, є наказ служби у справах дітей про тимчасове влаштування дитини.

За відсутності родичів, до моменту звернення до відповідних органів за правовою консультацією та отримання дитиною відповідного статус може пройти велика кількість часу, а поки цей процес буде відбуватися, хтось має здійснювати фактичний догляд за дитиною. Такою особою може виступати фактичний вихователь, особа, яка тимчасово взяла у свою сім'ю дитину, з метою її догляду, навчання, виховання та розвитку. «В законодавстві України немає чіткого визначення поняття фактичного вихователя, його прав та обов'язків, та відповідальності, яка покладається на нього. В науковій літературі зазначено, що фактичним вихователем є особа чи особи, які беруть дитину на постійне виховання до себе у сім'ю, внаслідок чого дитина набуває статусу члена сім'ї фактичного вихователя»[1]. Фактичним вихователем можуть бути не лише близькі чи далекі родичі дитини, але й сусіди й інші сторонні особи. Особливістю відносин, що складаються в процесі фактичного виховання є фактична відсутність реалізації таких форм влаштування дітей, що позбавлені батьківського піклування як усиновлення, опіка, піклування. Факт здійснення виховання є юридичним фактом з якою і пов'язується правовідношення. Можна стверджувати, що статус фактичного вихователя є тимчасовим[2] і яв-

[1] Бориславська М. В. Фактичне виховання у сімейному праві: значення, суть та правові наслідки. *Університетські наукові записки.* 2014. № 2. С. 137-144. URL: https://old.univer.km.ua/statti/1.boryslavska_m._v._faktychne_vykhovannya_u_simeynomu_pravi_znachennya,_sut_ta_pravovi_naslidky.pdf

[2] Сердечна І. Л. Сімейні права та обов'язки фактичного вихователя та дитини. *Університетські наукові записки.* 2016. № 4. С. 38-44.

ляє собою передстатус. В подальшому він трансформується у статус вихователя у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, патронатних сім'ях. Відповідно до «Постанови про функціонування дитячого будинку сімейного типу», вихователі повинні взаємодіяти на партнерських засадах в інтересах дитини, поділяючи відповідальність щодо забезпечення її потреб. Підтримка цих партнерських відносин є одним із завдань вихователя. З одного боку, він може отримати допомогу, з іншого – його робота знаходиться під постійним наглядом соціальних служб – і вихователь загалом не є вільним у прийнятті рішень щодо виховання дитини[1]

Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя в Україні відіграє ключову роль у забезпеченні її захисту та догляду. Вихователь бере на себе відповідальність за тимчасовий прийом дитини, створюючи для неї комфортні умови проживання, забезпечуючи харчування, медичну допомогу та нервову підтримку. Він стає для дитини тимчасовою опорою, що дарує їй відчуття стабільності та безпеки. Така форма піклування має позитивний вплив, допомагаючи дитині оговтатися від стресу та уникнути додаткових травмуючих переживань. В умовах воєнного стану сім'ї фактичні вихователі стикаються з особливими викликами, проте їхня роль залишається надзвичайно важливою для дітей, які потребують тепла, підтримки та турботи в цей непростий час[2]

В сучасних умовах тимчасове влаштування дітей є актуальною темою, оскільки значна кількість дітей опинилася в складних життєвих умовах пов'язаних з війною. Це питання набуває важливості в контексті реформування системи спеціального захисту дітей відповідно до міжнародних стандартів, зокрема Конвенції ООН про права дитини. Особливий виклик пов'язаний з адаптацією дітей до нових умов, необхідністю державної підтримки сімей, на яких покладається тягар відповідальності за тимчасовий догляд за дітьми, а також з законодавчим врегулюванням цього процесу.

---

[1] Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу : постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 564. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text

[2] Драпатий Н. В. Тимчасове влаштування дитини в сім'ю фактичного вихователя як форма влаштування дітей. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/05/45.pdf; DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.43

Правове регулювання тимчасового влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – це вплив суб'єктів правового регулювання (учасників відносин з тимчасового влаштування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування) на суспільні відносини щодо встановлення тимчасового влаштування цієї категорії суб'єктів права шляхом установлення правових норм та їх реалізація з метою впорядкування зазначених відносин відповідно до моделей, закладених у цих нормах. При цьому слід враховувати, що умови воєнного стану будуть потребувати переорієнтування правового впливу з нормативно-регулятивного на нормативно-ціннісно-координаційний.

Наразі в Україні дитина може бути тимчасово влаштована як в інституційні заклади, так і до сімейних форм влаштування: сім'ю родичів, знайомих; дитячий будинок сімейного типу; сім'ю патронатного вихователя; притулок для дітей служби у справах дітей; центр соціально-психологічної реабілітації дітей; центр соціальної підтримки дітей та сімей; соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко); будинок дитини, дитячий будинок-інтернат системи соціального захисту населення та ін.[1]. Цей перелік міститься у розділі «Влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. Саме цим розділом було передбачено можливість влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, під час воєнного стану у прийомні сім'ї чи дитячі будинки сімейного типу на умовах тимчасового влаштування, що сприяло подальшій деінституалізації соціальних послуг для дітей, реформуванню інтернатних закладів та розвитку сімейних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного часу.

Таке влаштування здійснюється з урахуванням граничної чисельності дітей, які можуть перебувати у таких формах виховання. Дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, із чис-

[1] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

ла тимчасово переміщених (евакуйованих) в межах України або за межі України за відсутності документів влаштовують до прийомної сім'ї та «до дитячого будинку сімейного типу на підставі витягу з обліково-статистичної картки дитини. Витяг подається обласною, Київською міською службою у справах дітей за місцем перебування дитини на первинному обліку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, або Нацсоцслужбою на письмовий запит відповідної служби у справах дітей. Якщо дитина не має відповідного висновку про стан здоров'я, фізичний та розумовий розвиток, то після влаштування її в сім'ю прийомні батьки вживають заходів для проходження дитиною медичного огляду в закладах охорони здоров'я»[1].

В контексті сімейних форм виховання в дослідженні «Партнерство «Кожній дитині» надаються наступні рекомендації[2]: «Розширити можливості щодо сімейного влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом мінімізації бюрократичних процедур при тимчасовому влаштуванні дітей, створені прийомних, патронатних сімей, встановлені опіки над дітьми, усиновленні. Знизити межі граничної чисельності догляду дітей в одній СФВ в т.ч. з врахуванням біологічних дітей, а також особливостей розвитку та наявності інвалідності в дітей, сімейної належності; Забезпечити поступову трансформацію дитячих будинків сімейного типу в прийомні сім'ї, гранична чисельність дітей в такій сім'ї не має бути більшою ніж 7 дітей. Узгодити з нормами європейського права законодавство з питань захисту дитини, зокрема, що стосується граничної чисельності догляду дітей в сімейних формах виховання, розробити механізми поступової трансформації дитячих будинків сімейного типу в прийомні сім'ї»[3].

---

[1] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р. № 576. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-2023-%D0%BF#Text ; Про затвердження Положення про прийомну сім'ю : постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 № 565. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text

[2] Онуфрик М., Солодухіна Л. Дорожня карта у сфері забезпечення прав та найкращих інтересів дитини. URL: https://znaydi.org/wp-content/uploads/2024/08/draft.pdf

[3] Онуфрик М., Солодухіна Л. Дорожня карта у сфері забезпечення прав та найкращих інтересів дитини. URL: https://znaydi.org/wp-content/uploads/2024/08/draft.pdf

Основними завданнями закладів тимчасового влаштування дітей є забезпечення соціального захисту дітей та організація надання їм комплексу соціальних, медичних, реабілітаційних, освітніх послуг на основі оцінки потреб, аналізу життєвої історії дитини та історії її сім'ї, стану батьків/законних представників та їхньої здатності виконувати батьківські обов'язки. Термін перебування в цих закладах має часові рамки, впродовж яких батьки /законні представники дитини мають подолати складні життєві обставини, які спонукали до влаштування дитини до закладу, а органи опіки та піклування прийняти відповідне рішення про можливість/доцільність повернення дитини до своєї сім'ї чи про надання їй відповідного статусу та усиновлення чи влаштування в одну з сімейних форм виховання [1].

У період воєнного стану моделі альтернативних форм сімейного влаштування дітей виявляються більш гнучкими та оперативними порівняно з традиційними інтернатними закладами, які часто зазнають перевантаження або стають небезпечними через бойові дії.

Важливою новацією стала норма Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, відповідно до якої у разі тимчасового влаштування дитини до сім'ї родичів, знайомих, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу зазначені особи, до яких її влаштовано, мають право на призначення та виплату тимчасової допомоги на період тимчасового влаштування дитини в сім'ю родичів, знайомих, прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу до дня її вибуття із зазначених форм влаштування, що визначається відповідно до наказу служби у справах дітей про тимчасове влаштування дитини. Тимчасова допомога призначається та виплачується відповідно до Порядку призначення і виплати тимчасової допомоги на дітей, щодо яких встановлено факт відсутності батьківського піклування та які тимчасово влаштовані в сім'ю родичів, знайомих, прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу, «Дитина не одна», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 березня 2024 р. № 331 «Деякі питання провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського пі-

[1] Діти і війна в Україні: про забезпечення прав дитини у закладах тимчасового влаштування дітей в період війни аналітичний звіт № 5 грудень 2022 Київ, 2022. URL: https://nssu.gov.ua/storage/app/sites/22/doslidz/5%20%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%8C%202022.pdf

клування, соціального захисту дітей, залишених без батьківського піклування».

У наказі служби у справах дітей про тимчасове влаштування дитини обов'язково зазначається підстава, яка спричинила тимчасове влаштування дитини, яка залишилася без батьківського піклування.

Слід окремо звернути увагу на те, що саме визначення терміну «діти, позбавлені батьківського піклування» потребувало розширення тлумачення з урахуванням умов воєнного стану або виділення окремої, нової категорії дітей, які потребують охорони і захисту у фактичних обставинах, що склалися в Україні.

Наразі визначення категорії дітей, які залишилися без піклування батьків міститься у ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Разом з тим, зміни, що були внесені у Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини[1] передбачають наразі розповсюдження підстав для надання такого статусу і для дітей, «батьки якої перебувають на територіях, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають в тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні)/тимчасово окупованій території. Акт, що підтверджує зазначену підставу, підписується представниками служби у справах дітей, територіального органу ДСНС та органу Національної поліції за місцем виявлення дитини»[2]. Крім того, у разі коли свідоцтво про смерть або загибель батьків відсутнє або смерть чи загибель батьків не зареєстрована відповідними уповноваженими органами, дитині встановлюється статус дитини, позбавленої батьківського піклування, до моменту документального підтвердження смерті або загибелі батьків.

Загалом, слід вказати на важливість доповнення у березні 2022 року Постановою Кабінету Міністрів України № 349 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини окремим розділом «Особливості провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини під час дії на території України надзвичайного або воєнного

[1] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text

[2] Там само.

стану», що актуалізувало законодавчі норми і дозволило оперативному вирішенню важливих питань, пов'язаних із захистом прав дітей.

На важливість розширення категорії дітей, які залишились без піклування батьків та спрощення процедури влаштування наголошувала і Голова Мінсоцполітики Марина Лабезна, яка зазначала, що «чинні нормативні акти не надавали можливості влаштовувати таких дітей до сімейних форм виховання. Більше того, процедура влаштування дітей під опіку або піклування родичів вимагає такого переліку документів, який в умовах воєнного стану практично нереально зібрати. При цьому, для дітей, травмованих війною та втратою зв'язку з батьками, дуже важливо знаходитись в умовах, максимально наближених до сімейних. Тому ми напрацювали рішення, яке дає можливість забезпечити найкращі інтереси дитини до того моменту, поки не буде достовірно з'ясовано, що саме сталось з її батьками»[1].

На період тимчасового влаштування діти вважаються вихованцями закладів різних типів, форм власності та підпорядкування. Відповідно до «Постанови про функціонування дитячого будинку сімейного типу», вихователі мають взаємодіяти на партнерських засадах в інтересах дитини, поділяючи відповідальність щодо забезпечення її потреб. Підтримка цих партнерських відносин є одним із завдань вихователя. З одного боку, він може отримати допомогу, з іншого його робота знаходиться під постійним наглядом соціальних служб і вихователь загалом не є вільним у прийнятті рішень щодо виховання дитини[2].

Слід також відмітити, що договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, а також договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу визначаються як адміністративні договори, що укладаються на підставі закону, одним із учасників якого обов'язково є суб'єкт владних повноважень, його зміст становлять права та обов'язки учасників, передбачені законом та цим договором, у сфері захисту прав та інте-

[1] Марина Лазебна відвідала громади Івано-Франківщини. Урядовий портал : Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/marina-lazebna-vidvidala-gromadi-ivanofrankivshchini

[2] Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування під час військових дій. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/15.pdf

ресів дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування[1]. В той же час за термінологією договір про патронат над дітьми має багато спільного з цивільно-правовим договором (застосування таких термінів, як договір; сторони; оплатність; двосторонність тощо), однак за своєю природою він не є цивільно-правовим, оскільки предметом цього договору є діяльність, пов'язана з вихованням та утриманням дітей, що регулюється сімейним правом[2].

Патронат виявляється надзвичайно корисним у кризових ситуаціях, надаючи тимчасовий догляд і підтримку дітям, що опинилися в складних умовах. Патронат над дитиною передбачає тимчасове влаштування дитини до родини патронатних вихователів, які забезпечують її догляд, виховання та реабілітацію (ст. 252 СК України)[3]. Ця особлива форма підтримки, спрямована на захист прав дитини, яка через складні життєві обставини тимчасово не може жити з батьками або законними представниками, а також надання їй допомоги, щоб повернути її в рідне середовище з урахуванням найкращих інтересів. Основна мета патронату – створити для дитини безпечні умови, поки її родина долає складні обставини, такі як відсутність житла, жорстоке поводження, покарання одного з батьків чи інші критичні ситуації, з якими батьки не можуть впоратися самостійно. Патронат над дитиною здійснюється на основі договору, укладеного між органом опіки та піклування і патронатним вихователем, відповідно до статті 253 Сімейного кодексу України. Для виникнення патронатних правовідносин необхідна згода дитини, якщо вона досягла віку та рівня розвитку, що дозволяють їй виразити таку згоду.

Патронатне виховання має чітко обмежений тимчасовий характер і не може тривати більше трьох місяців. Однак в умовах воєнного стану строк перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя визначається службою у справах дітей, з урахуванням обставин надзвичайного або воєнного стану. Дитина може залишатися в патронатній родині до завершення війни і ще протягом місяця після припинення

---

[1] Про затвердження Положення про прийомну сім'ю : постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 № 565. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text

[2] Яніцька І. А. Правовий статус патронату як форми сімейного виховання. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С. 315-321.

[3] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

чи скасування воєнного стану. «Під час надзвичайного або воєнного стану строк перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя може бути продовжено більше ніж на шість місяців на період розгляду судом справи про позбавлення батьків дитини батьківських прав або відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав, але не довше ніж на один місяць після набрання законної сили рішенням суду, або в разі неможливості повернення дитини до батьків/законних представників чи місця постійного влаштування у зв'язку з перебуванням (проживанням) останніх на території активних бойових дій чи тимчасово окупованих російською федерацією територіях України, включених до переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією, затвердженого Мінреінтеграції, для яких не визначено дату завершення бойових дій або тимчасової окупації»[1]. При патронатному вихованні не виникають батьківські права, дитина передається тільки для догляду та виховання, а між патронатним вихователем і дитиною не встановлюються аліментні зобов'язання[2].

Особа, яка виявила бажання стати кандидатом у патронатні вихователі, та особа, готова бути помічником патронатного вихователя (далі – кандидат у помічники), подають у справах дітей районної у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (у разі її утворення), сільської, селищної ради (далі – служба) за задекларованим/зареєстрованим місцем проживання (перебування):

1) спільну заяву про намір надавати послугу патронату над дитиною;

2) заяву про згоду на влаштування дитини до сім'ї патронатного вихователя від усіх членів сім'ї, а також осіб, які фактично проживають разом з кандидатом у патронатні вихователі, в тому числі біологічних дітей, якщо вони досягли такого віку та розвитку, що можуть її висловити;

3) висновки про стан здоров'я кандидата у патронатні вихователі, кандидата в помічники та осіб;

---

[1] Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною : постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2021 р. № 893. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2021-%D0%BF#n14

[2] Чорноиська В. З., Байовська Ю. Ю. Альтернативні форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах воєнного стану. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/320336/310912

4) довідки про притягнення до кримінальної відповідальності, відсутність (наявність) судимості або обмежень, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, кандидата у патронатні вихователі та осіб, які досягли 14-річного віку і проживають разом з ним, кандидата у помічники;

5) копії таких документів:

паспортів кандидата у патронатні вихователі та кандидата в помічники;

паспорта іноземця або посвідки на постійне проживання, що посвідчує особу без громадянства; або електронну копію одного з передбачених Податковим кодексом України документів з даними про реєстраційний номер облікової картки платника податків, що за технічної можливості подається засобами Порталу Дія (крім іноземців та осіб без громадянства);

документа, що підтверджує право власності або користування житловим приміщенням;

витягу із запису в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців (для осіб, які провадять підприємницьку діяльність);

витягу з реєстру платників єдиного податку (для осіб, які провадять підприємницьку діяльність, – у разі обрання спрощеної системи оподаткування).

Строк дії документів, зазначених у підпунктах 2-4 цього пункту, на момент створення сім'ї патронатного вихователя не повинен перевищувати 12 місяців з дати їх видачі.

Заяви разом із необхідними документами подаються в паперовій чи за технічної можливості в електронній формі.

Якщо органом місцевого самоврядування або військово-цивільною адміністрацією створено центр надання адміністративних послуг, заява та необхідні документи подаються через такий центр.

Первинну консультацію щодо створення прийомної сім'ї розпочинають із звернення за консультацією до служби у справах дітей за місцем проживання. Це можна здійснити або оффлайн, або онлайн, подавши спочатку заявку чарез сайт «Дія» (Каталог послуг – Сім'я – Консультація з усиновлення (можна подати заявку на консультування щодо будь-якої сімейної форми виховання, не лише усиновлення). В подальшому необхідно зібрати пакет документів, який подається

разом із заявою до служби у справах дітей також або оффлайн, або онлайн через сайт «Дія» (Каталог послуг – Сім'я – Прийомні батьки, батьки-вихователі: реєстрація кандидатом).

«Дія» зазвичай підтягує необхідні документи з реєстрів. За потреби можна завантажити їхні скан-копії. Висновок про стан здоров'я і довідка від психіатра і нарколога мають також бути готові до подачі заяви через Дію, адже потрібно буде обов'язково завантажити їхні скан-копії.

Якщо прийомну сім'ю хоче створити подружжя, вони подають спільну заяву, підписану кожним.

Правове регулювання відносин з тимчасового влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю характеризується тим, що «таке регулювання: а) є впливом норм права на поведінку сторін договору про влаштування дітей до прийомної сім'ї, узгодження їхніх потреб, інтересів один щодо одного та суспільства в цілому; б) є специфічною діяльністю органу державної влади, що прийняв рішення про створення прийомної сім'ї, та прийомних батьків щодо впорядкування відносин між собою шляхом дотримання правових норм і їх коригування шляхом укладання конкретного договору відповідно до цих норм; в) має конкретний, організований характер (здійснюється шляхом встановлення прав та юридичних обов'язків на договірному (індивідуальному) рівні); г) має цілеспрямований та результативний характер, метою якого є створення належних умов розвитку та виховання дитини в сім'ї»[1].

На користь висновку про професійний характер діяльності прийомних батьків свідчить оплатний характер вчинюваних ними дій з виховання дитини. Один з прийомних батьків отримує щомісячну державну соціальну допомогу та грошове забезпечення. Крім того із сум грошового забезпечення прийомних батьків відбувається нарахування та сплата страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, що свідчить про їхнє право на отримання пенсії.

Згідно українського законодавства прийомна сім'я є не тільки альтернативною формою сімейного виховання дитини, але є і формою

[1] Козак О. Нормативно-правове регулювання відносин, що виникають у разі влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомну сім'ю. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/6/4.pdf

опіки держави. В такому випадку, держава має низку своїх функцій: 1. Матеріальне забезпечення утримання дітей; 2. Оплату праці прийомним батькам; 3. Методичну підготовку та допомогу їм у вихованні сиріт; 4. Контроль за утриманням та вихованням дітей[1].

Права та обов'язки прийомних батьків щодо виховання прийомних дітей мають нормативно-правове закріплення, оскільки в договірному порядку вони отримують лише додаткову конкретизацію. Такі права і обов'язки прийомних батьків є особистими й абсолютними. З цього приводу слід констатувати пріоритет особистих прав прийомних дітей і похідний характер майнових прав. Саме тому особисті права прийомної дитини не мають об'єктивно встановлених законодавством меж, що свід¬чить про їх абсолютність. Натомість майнові права відрізняються великою кількістю правових зв'язків між суб'єктами і виникають щодо великої кількості об'єктів[2].

Прийомні батьки є законними представниками прийомних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники (ч.4 ст. 256[2] СК України).

До прийомних сімей на виховання та спільне проживання влаштовуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які перебувають на первинному обліку в адміністратив-но-територіальній одиниці або перемістилися з тимчасово окупованих територій [, с. 261].

Слід погодитись з Токарчук, яка вказує на невідповідність норми ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» до Сімейному Кодексу України щодо визначення прийомної сім'ї, адже діти до прийомних сімей можуть передаватися як із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, так і з місць їх тимчасового перебування [3].

---

[1] Бутрин-Бока Н. С. Щодо питання про прийомну сім'ю: деякі правові аспекти. *Актуальні проблеми равознавства.* 2017. Вип. 2. С. 56-62.

[2] Козак О. Особисті немайнові права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, при влаштуванні їх на виховання у прийомну сім'ю. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/11/6.pdf

[3] Токарчук Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. С. 318. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3ad27c08-d3d5-4945-befe-7d10cde06c8d/content

Процедура поповнення прийомної родини новими дітками має дещо спрощену процедуру аніж процедура її створення.

Дитячим будинком сімейного типу, відповідно до ст. 256-5 СК України, є окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Рішення про заснування дитячого будинку ухвалюється органами місцевого самоврядування після подання відповідної заяви. Після ухвалення рішення про створення Дитячого будинку укладається договір між батьками-вихователями та органом, який прийняв це рішення, щодо організації діяльності закладу. Загальне правило полягає в тому, що кількість дітей у Дитячому будинку не повинна перевищувати 10 осіб, з урахуванням рідних дітей батьків-вихователів.

Статус батьків-вихователів є їх основним видом діяльності, що підтверджує наявність у Положенні про дитячий будинок сімейного типу норми про те, що період, протягом якого особи вважалися батьками-вихователями, зараховується до їх загального трудового стажу[1]. Прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу забезпечують довготривалий захист і стабільність, ці форми тимчасового влаштування враховують індивідуальні потреби дітей, зберігаючи їхні права і підтримуючи зв'язок з біологічною родиною, коли це можливо.

На сьогодні відповідно до законодавства повноваження щодо прийняття рішень щодо створення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу, влаштування в них дітей, провадження діяльності з усиновлення на території сільських та селищних громад (майже 72 % усіх громад) належать РДА. Проте РДА не мають кадрового та матеріально-технічного ресурсу щодо популяризації таких форм, їх соціальної підтримки. Тому відповідні повноваження зводяться до суто технічного прийняття рішень у разі наявності свідомих громадян, які виявили готовність створити прийомну сім'ю та дитячий будинок сімейного типу.

Проте це не позбавляє сільські та селищні громади як органи опіки та піклування від обов'язку провадити діяльність щодо реалізації права дітей, які перебувають на їхній території або походять з неї, на

[1] Яніцька І. А. Правовий статус патронату як форми сімейного виховання. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С. 315-321.

сімейне виховання (стаття 6 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»). Зокрема, саме сільські та селищні громади відповідають за благополуччя дітей на своїй території, їх влаштування у разі залишення без батьківського піклування, організацію надання їм соціальних послуг, у тому числі соціального супроводу сімейних форм виховання. Якісна просвітницька робота з громадянами щодо популяризації утворення сімейних форм виховання також можлива на рівні саме громади.

У разі відсутності технічної можливості видати наказ служби у справах дітей за місцем функціонування відповідної прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу діти влаштовуються за наказом служби у справах дітей відповідної обласної та міської військової адміністрації, а у разі набуття тимчасово влаштованою дитиною статусу дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, така дитини влаштовується до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу на загальних підставах з призначенням виплати державної соціальної допомоги[1].

У СК України міститься поняття форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у згаданих замісних сім'ях (ст. 256-1, 256-5 СК України), вимоги до прийомних батьків та батьків-вихователів (ст. 256-2, 256-6 СК України), вимоги щодо дітей, які можуть бути влаштовані до прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу (ст. 256-3, 256-7 СК України), коротко про процедуру створення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу 259 (ст. 256-4, 256-8 СК України). Процедуру створення прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу більш деталізовано в підзаконних нормативно-правових актах[2].

Вітчизняне законодавство, визначаючи, що прийомні батьки і батьки-вихователі є законними представниками підопічних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники (ч. 4 ст. 256-2, ч. 5 ст. 256-6 СК України), опосередковано визнає

[1] Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування під час військових дій. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/15.pdf

[2] Токарчук Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 512 с.

прийомну сім'ю одним із різновидів опіки та піклування. Зважаючи на це, на прийомних батьків поширюються вимоги, встановлені для опікунів та піклувальників главою 19 СК України та главою 6 ЦК України. На думку Л. М. Токарчук, «норми, які визначають обсяг прав та обов'язків опікунів та піклувальників у цивільних правовідносинах, поширюються й на правовідносини щодо вчинення прийомними батьками цивільно-правових правочинів. Та й за своєю суттю, і за правовими наслідками відносини, що складаються у прийомній сім'ї, є відносинами з опіки та піклування»[1]. Разом з тим, наразі відповідно до українського законодавства тимчасове влаштування дітей, яке може відбуватися до набуття ними статусу дитини-сироти, або дитини, позбавленої батьківського піклування, не передбачає тимчасової опіки/тимчасового піклування.

Таким чином, держава адаптує своє законодавство до умов війни, спрощуючи процедури та підвищуючи гнучкість механізмів влаштування. Це дозволяє дітям, які залишилися без батьківського піклування через війну, отримувати необхідний захист, турботу та можливості для розвитку. Альтернативні форми влаштування стають важливою складовою гуманітарної підтримки дітей і внеском у створення майбутнього, заснованого на стабільності, турботі та сімейних цінностях.

Для того, щоб діти, які втратили батьків, виховувалися в родинах, а не в інтернатах, з весни 2024 року урядом був запроваджений новий вид соціальної допомоги – для сімей, які тимчасово влаштовують до себе дитину. Допомога «Дитина не одна» призначається на дітей, які залишилися без батьківського піклування, але ще не набули відповідного статусу і перебувають на утриманні родичів, знайомих, у прийомній сім'ї або у дитячому будинку сімейного типу. Процес оформлення соціального статусу для дитини займає до 6 місяців – на цей період призначається допомога.

Для отримання допомоги людина, яка взяла дитину на тимчасове виховання, має постійно проживати в Україні[2].

Допомога призначається на підставі наказу Служби у справах дітей про тимчасове влаштування дитини. Для отримання виплат не-

[1] Там само. С. 269.

[2] Виплати до 11 000 грн: хто може отримати допомогу на дітей. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/viplati-do-11-000-hrn-khto-mozhe-otrimati-dopomohu-na-ditej.html

обхідно звернутися із заявою до органу соціального захисту, Центру надання адміністративних послуг чи виконавчого органу територіальної громади. У заяві зазначаються реквізити рахунку, на який можуть відбуватися нарахування. Крім неї також необхідно буде подати:

- копію свідоцтва про народження дитини (за наявності, у разі, коли відомості про народження відсутні в Державному реєстрі актів цивільного стану громадян);
- копію наказу служби у справах дітей про тимчасове влаштування дитини;
- медичний висновок про дитину з інвалідністю віком до 18 років, виданий в установленому МОЗ порядку (у разі тимчасового влаштування дитини з інвалідністю).

Заява розглядається впродовж 10 календарних днів. У разі її схвалення допомогу можна отримати на банківський рахунок чи у відділенні пошти за місцем проживання. Виплати призначаються на 6 місяців, але цей термін можна буде пролонгувати у разі продовження строку тимчасового влаштування дитини.

Після завершення навчання майбутні усиновлювачі, прийомні батьки, опікуни отримуватимуть довідку протягом 5 робочих днів (строк скоротився удвічі, дотепер було 10 днів). Установа, яка проводила навчання, має надіслати довідку до служби у справах дітей електронною поштою і одночасно зателефонувати до ССД, щоб попередити про готовність довідки.

Оформити опіку / піклування над дитиною як і раніше, зможуть хрещені батьки. Але додається вимога, що людина мала бути хрещеною мамою / татом до моменту, коли дитина набуває статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Це усуне можливість для деяких дорослих недоброчесно використати ситуацію.

Серйозної дискусії потребує тематика якості, підтримки та моніторингу сімей альтернативного догляду. Для експертів важливим є можливість кращого відбору та перевірки готовності батьків на етапі створення дітей у сім'ї, можливість відмови від влаштування. На етапі функціонування сім'ї експерти підкреслюють потребу у системі послуг на локальному рівні щодо підтримки та супроводу сімей: наявність медичних, освітніх, реабілітаційних, соціальних послуг. Для

цього важливим є професійна робота з сім'ями та якісна освіта фахівців, які працюють з альтернативними формами сімейного догляду, їхня спеціалізація».

В період воєнного стану розповсюджене таке явище, як виїзд за межі України. В умовах даної ситуації була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України». Це було здійснення задля забезпечення і реалізації прав громадян України, зокрема дітей – сиріт щодо безпечного та гарантованого права виїзду з держави.

Після прибуття дитини до країни необхідно обов'язково звернутися до консульської установи для встановлення сиріт на тимчасовий консульський облік. Консульська установа має протягом одного робочого дня повідомити Міністерство закордонних справ, яке своєю чергою інформує Мінсоцполітики та Нацсоцслужби про реєстрацію дітей. Виїзд дітей за межі України може проводитись у складі групи із супроводжуючими особами, при цьому одна особа може супроводжувати не більше 15 дітей або не більше 4 дітей з інвалідністю.

Конвенція про права дитини гарантує статтею 22 надання дитині статусу біженця та забезпечити належний захист та гуманітарне забезпечення.

Низка країн працює над ефективним механізмом забезпечення охороною дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та регулюванням їх розвитку.

Тимчасовий захист – це форма міжнародного захисту, яка надається відповідно до принципів, викладених у Директиві Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року про мінімальні стандарти надання тимчасового захисту у разі масового припливу переміщених осіб та про заходи сприяння балансу зусиль між державами-членами щодо прийняття таких осіб з його наслідками. Відповідно до статті 2 пункту f Директиви Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року «неповнолітніми особами без опіки» вважаються громадяни третіх країн або особи без громадянства віком до 18 років, які прибувають на територію держав-членів ЄС без супроводу дорослих осіб, які несуть відповідальність за них у юридичному значенні чи по факту, та залишаються на цій території, доки вони не будуть взяті під опіку вищезгаданих осіб, або також неповнолітні особи, які залишилися без опіки після прибуття на територію держав-членів ЄС.

Крім того, відповідно до ст. 16 Директиви, держави-члени якнайшвидше вживають заходів для забезпечення необхідного захисту неповнолітніх осіб без супроводу, які користуються тимчасовим захистом під наглядом опікуна або, у разі необхідності, представника організації, відповідальної за опіку та захист неповнолітніх, або інших відповідних представників.

Протягом періоду тимчасового захисту держави-члени забезпечують розміщення неповнолітніх осіб без супроводу: з дорослими родичами; у прийомній сім'ї; у спеціально пристосованих центрах для прийому неповнолітніх або в інших місцях, пристосованих для перебування неповнолітніх; під опікою особи, яка доглядала за дитиною під час виїзду неповнолітнього з країни.

У Республіці Польща, відповідно до статті 25 Закону про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом, запроваджено механізм тимчасової опіки. Він дає можливість регулювати правовий статус дітей з Україною, які прибули до Польщі без супроводу дорослих (батьків чи законних опікунів) з 24 лютого 2022 року. Відповідно до законодавства Польщі, тимчасовий опікун наділений правом представляти інтереси дитини, а також використовувати опіку над нею та її майном[1].

Тимчасовий опікун встановлюється судом з питань опіки та піклування за місцем проживання дитини. Для винесення такого рішення кандидату в опікуни необхідно звернутися до суду з відповідною заявою. Процедура може бути розпочата самим органом. Як правило, суд допитує кандидата в опікуни у судовому засіданні, а в особливих випадках справа може бути розглянута в закритому засіданні. Рішення суду про встановлення тимчасової опіки ухвалюється невідкладно, але не пізніше 3 днів з дня надходження заяви або отримання інформації про необхідність встановлення опіки. Судові витрати по провадженню за ст. 25 Закону стягується з Державного казначейства, а заявник звільняється від усіх зборів.

«Рішення суду про призначення тимчасового опікуна неповнолітній особі з України є безтерміновим, діє лише на території Польщі, не позбавляє та не обмежує батьківських прав батьків чи законного опі-

[1] Covtiuh I., Khomyn Yu., Strama A. Тимчасова опіка наднеповнолітньою дитиною з УкраїниПосібник для опікунівIrina Краків, квітень 2023. URL: https://www.pomocprawna.org/lib/i5r5fu/Podrecznik-dla-opiekunow-UKR-lk1671zu.pdf

куна в Україні. З моменту перетину батьком/матір'ю або законним опікуном кордону в напрямку Республіки Польща рішення стає неактуальним у зв'язку з автоматичним переходом батьківських прав на батьків або законного опікуна як осіб, відповідальних за дитину відповідно до чинного законодавства Польщі»[1].

Тимчасовим опікуном може бути призначена повнолітня особа, незалежно від громадянства, наявності дозволу на проживання в Республіці Польща чи знання польської мови. Ступінь спорідненння також не є обов'язковою умовою для встановлення опіки, однак, суд, відповідно до Закону, в першу чергу призначає опікуна з числа родичів або інших довірених осіб. У тих випадках, коли кандидата на тимчасового опікуна немає суд звертається до органу соціального захисту, який протягом 48 годин зобов'язаний визначити особу на кандидата. Першою формальною умовою для кандидата на тимчасового опікуна є досягнення 18 років. Серед інших критеріїв: повна дієздатність, відсутність позбавлення громадянських а також батьківських прав, відсутність судимості за злочин проти статевої свободи чи www.pomocprawna.org порядності або за умисний злочин із застосуванням насильства щодо особи чи злочин,вчинений на шкоду неповнолітньому чи у співпраці з ним, а також відсутність рішення про заборону провадження діяльності, пов'язаної з виховання, лікування, навчання або піклування про неповнолітніх або зобов'язання утримуватися від перебування в певних середовищах або місцях, відсутність заборони контактувати з певними особами або заборона залишати певне місце проживання без дозволу суду. Перевірка судом дотримання вищезгаданих критеріїв забезпечує належний догляд за дитиною.

В умовах воєнного стану, спричиненого повномасштабною агресією росії, необхідність підвищення ефективності механізму правового регулювання цивільних відносин є очевидною, адже правові інструменти повинні відповідати викликам, які постають перед суспільством. Одним із таких викликів є забезпечення прав та інтересів дітей, які залишилися без належного батьківського піклування через бойові дії, вимушене переміщення чи загрозу життю їхніх батьків.

[1] Covtiuh I., Khomyn Yu., Strama A. Тимчасова опіка наднеповнолітньою дитиною з УкраїниПосібник для опікунівIrina Краків, квітень 2023. URL: https://www.pomocprawna.org/lib/i5r5fu/Podrecznik-dla-opiekunow-UKR-lk1671zu.pdf

У цьому контексті механізм тимчасового влаштування дітей у безпечні сім'ї потребує нормативного закріплення, що відповідатиме як публічно-правовим, так і приватно-правовим засадам регулювання цивільних відносин.

З урахуванням того, що в умовах надзвичайних ситуацій цивільне законодавство частково втрачає своє «приватно-правове забарвлення», механізми договірного регулювання тимчасового влаштування дітей мають поєднувати гнучкість цивільного права з публічними гарантіями захисту прав дитини. З одного боку, укладання договору між біологічними батьками (опікунами) та приймаючими сім'ями є формою реалізації автономії волі сторін у сфері приватного права. З іншого боку, цей договір має відповідати принципам захисту дітей, що закріплені в міжнародних правових актах, включаючи Рекомендації ООН щодо альтернативного догляду за дітьми (2022 року), а також підлягати контролю з боку держави для запобігання порушенням прав дитини.

Крім того, враховуючи, що природне право в умовах війни може виступати квазірегулятором цивільних відносин, особливо на тимчасово окупованих територіях, важливо забезпечити юридичне визнання та легітимність правовідносин, які виникають у період воєнного стану. Це означає, що тимчасове влаштування дітей повинно мати прозорі юридичні механізми, які дозволять надалі безперешкодно відновлювати правовий статус дитини та її сімейні зв'язки після стабілізації ситуації.

Таким чином, рішення Уряду, щодо тимчасового влаштування дітей має важливе значення і має враховувати баланс між договірним регулюванням (як виявом приватного права) та необхідністю державного контролю (як частини публічного права), що є ключовим принципом правового регулювання цивільних відносин в умовах війни. Це рішення спрощує процедуру влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, під опіку або піклування родичів; дає можливість такій дитині перебувати під час воєнного стану на умовах тимчасового влаштування в прийомній сім'ї або дитячому будинку сімейного типу, чи за спрощеною процедурою – під опікою або піклуванням родичів; забезпечить найкращі інтереси дитини до того моменту, поки не буде достовірно з'ясовано, що саме сталось з її батьками.

Доречною в умовах воєнного стану видається можливість укладення договору про тимчасове влаштування дітей між біологічними батьками (опікунами) та батьками у безпечній сім'ї в умовах воєнного стану. Укладання договору про тимчасове влаштування дитини між біологічними батьками (опікунами) та батьками у безпечній сім'ї є юридичною гарантією прав та обов'язків сторін, що сприяє захисту дитини, запобігає можливим зловживанням та сприяє стабільності в її житті. Такий договір може регулювати питання відповідальності за життя, здоров'я та виховання дитини, порядок повернення її біологічним батькам після нормалізації ситуації, а також інші важливі аспекти догляду.

Законодавство України не забороняє тимчасове влаштування дітей у приватні сім'ї за взаємною згодою сторін. Хоча законодавчо така форма догляду, як «тимчасова передача дитини», прямо не передбачена, договірне регулювання може бути використане як додатковий механізм захисту інтересів дитини. Він може слугувати підтвердженням добровільного характеру передання дитини та визначати основні умови перебування дитини у сім'ї, що її приймає.

У договорі про тимчасове влаштування дитини між біологічними батьками (опікунами) та приймаючою сім'єю необхідно передбачити ідентифікацію сторін із зазначенням їхніх повних даних, а також обґрунтування підстав для тимчасового передання дитини, таких як воєнні дії, евакуація чи загроза життю. Важливо чітко визначити термін дії договору або умови його припинення, наприклад, до стабілізації ситуації, а також закріпити права та обов'язки сторін: приймаюча сім'я має забезпечити належні умови для проживання, харчування, медичного догляду та освіти дитини, а біологічні батьки – підтримувати зв'язок, за можливості допомагати фінансово та мати право на повернення дитини. Окремо слід передбачити порядок повернення дитини біологічним батькам, визначити можливість надання медичної допомоги за необхідності, а також, за домовленістю, врегулювати фінансові питання. Обов'язково слід підкреслити, що договір не передбачає передачі батьківських прав, а лише регулює питання тимчасового догляду за дитиною. Документ має бути підписаний усіма сторонами та укладений у двох примірниках для кожної з них, що гарантуватиме юридичну визначеність, безпеку для дитини та зрозумілість зобов'язань кожної сторони.

Воєнний стан створює критичні виклики у сфері захисту дітей, особливо щодо їхньої ідентифікації, евакуації, тимчасового влаштування та моніторингу. Саме тому існує необхідність адаптувати механізми правового, організаційного та технологічного характеру для забезпечення ефективного захисту дітей в умовах воєнного стану. Зокрема, необхідним є спрощення бюрократичних механізмів прийняття рішень, що стосуються дітей, шляхом впровадження електронного документообігу та розробки правових норм для регулювання евакуації дітей без документів або без супроводу батьків. Важливим кроком є створення національного реєстру дітей, які потребують тимчасового влаштування, що дозволить відстежувати їхнє місцезнаходження та забезпечить ефективний моніторинг. Крім того, необхідно запровадити сучасні методи ідентифікації, зокрема використання біометричних даних та мобільних технологій, що дозволить швидко встановлювати особу дитини навіть у разі втрати документів.

Наразі особливої важливості набувають питання, врегульовані постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2022 року «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання». Зокрема, постанова зобов'язує Міністерство цифрової трансформації «забезпечити у п'ятимісячний строк удосконалення Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та процесів його інформаційної взаємодії з відповідними базами даних, державними реєстрами та інформаційними системами для цифровізації процесів влаштування дітей у сімейні форми виховання», а також вносить суттєві новаційні зміни до Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, доповнюючи його новими пунктами 40^1, 40^2, 40^3.

Також потрібно відзначити співпрацю міжнародної організації а саме ЮНІСЕФ (ООН) з Україною. Дитячий фонд спільно з Офісом президента та Міністерством соціальної політики запустили загальнонаціональну інформаційну кампанію «Дитина не сама: інструкція з турботи». Метою даної кампанії є привернення уваги до порушення прав дітей під час війни. А саме мова йде про права дітей, які залишилися в результаті російської агресії без піклування батьків і потребують турботи та тимчасового дому.

Ця ініціатива сприятиме популяризації раніше створеного за сприяння ОП чат-бота «Дитина не сама» в Telegram https://t.me/dytyna_ne_sama_bot, що дозволяє українським сім'ям та іноземним організаціям подати заявку до служб у справах дітей про готовність тимчасово влаштувати неповнолітніх .

Важливим аспектом є підвищення рівня контролю та відповідальності за тимчасове влаштування дітей. Це включає вдосконалення механізмів перевірки опікунів, підвищення кримінальної відповідальності за незаконне влаштування дітей, торгівлю людьми та інші зловживання. Окрім цього, необхідно створити резервні фонди для фінансової підтримки тимчасових опікунів, центрів реабілітації та притулків, а також розробити механізми державного фінансування та міжнародного співробітництва у цій сфері.

Ще одним важливим напрямком є удосконалення процедур міжнародної евакуації дітей, що передбачає гармонізацію правових норм із законодавством країн-приймачів, консульський супровід та контроль за умовами проживання дітей за кордоном. Окрім цього, необхідно інституалізувати обов'язкову психологічну допомогу для дітей, які пережили воєнні травми, шляхом створення спеціалізованих центрів підтримки. Підвищення ефективності регіональної координації є ще одним ключовим завданням, що передбачає призначення відповідальних координаторів у кожному регіоні, розробку єдиних стандартів взаємодії між державними структурами, міжнародними організаціями та волонтерами/

Очікуваними результатами цих заходів є спрощення та прискорення бюрократичних процедур, що дозволить ефективніше реагувати на виклики воєнного стану, підвищення рівня безпеки дітей через ефективний облік, ідентифікацію та моніторинг, зменшення ризиків незаконного усиновлення, торгівлі людьми та інших зловживань, покращення умов тимчасового влаштування та реабілітації дітей, а також створення дієвих механізмів міжнародної співпраці у сфері захисту дітей.

***Ключові слова*:** тимчасове влаштування, діти, батьки , воєнний стан, сім'я, патронат, прийомна сім'я, діти-сироти , окупована територія, дитячий будинок сімейного типу, біологічні батьки, тимчасова опіка, опіка, усиновлення.

Розділ 11

УСИНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29949

Сергій Журило
кандидат юридичних наук

Вступ. У сучасних умовах повномасштабної збройної агресії проти України істотно загострилися питання забезпечення прав і законних інтересів найбільш вразливих категорій населення, зокрема дітей, які залишились без батьківського піклування. Усиновлення як правовий інститут надає можливість створити для дитини стабільне сімейне середовище, однак в умовах воєнного стану виникають нові виклики щодо забезпечення безпеки, правомірності та доцільності таких рішень.

Підвищена динаміка правових трансформацій у сфері охорони дитинства вимагає нового осмислення змісту категорії «інтерес дитини» у практиці усиновлення. Традиційне ототожнення інтересу дитини з її правами або потребами більше не відповідає реаліям сучасної правозастосовної практики. Зміна соціального контексту, поява нових ризиків (зокрема, втрати особистих документів, переміщення, розлуки з родичами, інституційна вразливість) зумовлює необхідність розглядати інтерес дитини як автономну юридичну категорію, що має пріоритет при прийнятті будь-яких рішень щодо її подальшої долі.

Актуальність проблеми. Особливої актуальності набуває питання належного юридичного механізму захисту прав і інтересів дітей при здійсненні усиновлення в умовах воєнного стану. Йдеться не лише про процедури перевірки кандидатів, а й про конституційні та міжнародні стандарти, що мають забезпечити найвищий рівень захисту особи дитини. Відтак, виникає потреба у концептуалізація змісту та зміщення акцентів у правозастосуванні щодо правового статусу дитини при усиновленні в умовах надзвичайних обставин. Це передбачає одночасне поєднання юридичного, соціального та етичного

вимірів захисту, що ґрунтується на верховенстві права та пріоритетності інтересу дитини як провідного орієнтира діяльності держави.

Таким чином, нове осмислення співвідношення прав дитини і її інтересів у сфері усиновлення потребує ґрунтовного міждисциплінарного дослідження з урахуванням доктринальних позицій, практики ЄСПЛ та національного законодавства, адаптованого до умов воєнного часу. Представлене дослідження має на меті закласти наукову основу для подальшого вдосконалення нормативного регулювання, судової практики та адміністративних процедур щодо захисту дитини в процесі усиновлення.

Виклад основного матеріалу. Формування правової держави неможливе без забезпечення комплексної системи прав і свобод громадян, базовим елементом якої виступають права та свободи дитини. У сучасному правовому розумінні права дитини становлять систему можливостей, необхідних для повноцінного розвитку особистості в умовах соціального середовища з урахуванням психофізіологічної незрілості дитини як суб'єкта правовідносин (за міжнародно-правовими стандартами зрілою вважається особа, яка досягла 18-річного віку).

Законодавство України визначає охорону дитинства загальнонаціональним пріоритетом, що реалізується через забезпечення фундаментальних прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток. В умовах збройного конфлікту та гібридної війни особливої актуальності набуває ефективна охорона і захист інтересів дітей, оскільки саме дитинство є визначальним періодом формування особистості в фізичному, психологічному та інтелектуальному аспектах.

Ратифікація Україною Конвенції про права дитини засвідчила прихильність держави до пріоритетності сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, порівняно з інституційними формами утримання в державних закладах. Проте в умовах гібридної війни проблематика захисту інтересів дитини набуває значно ширшого контексту – захисту потребують не лише діти, які традиційно перебувають під опікою держави, але й діти, які в мирний час виховувались у повних сім'ях і не потребували спеціальних заходів правового захисту.

Сучасна правова парадигма розглядає дитину як самостійного суб'єкта належних їй особистих і майнових прав, що відповідає зо-

бов'язанням України згідно з Конвенцією про права дитини та іншими міжнародно-правовими актами у сфері захисту дитинства. Незважаючи на імплементацію норм міжнародного права в національне законодавство України, практична реалізація захисту прав та інтересів дітей залишається проблемною сферою, що потребує комплексного аналізу.

Цивільно-процесуальне законодавство України передбачає певні механізми захисту інтересів дитини. Зокрема, стаття 18 Сімейного кодексу України надає право кожному учаснику сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, безпосередньо звернутися до суду за захистом свого права або інтересу. Відповідно, суд зобов'язаний забезпечити можливість дитині виступити в судовому засіданні за її бажанням, про що може заявити сама дитина, її представник або інші уповноважені особи.

Для ґрунтовного розуміння проблематики усиновлення необхідно детально проаналізувати поняття «інтересу дитини», оскільки саме цей критерій має бути визначальним при прийнятті судових рішень щодо усиновлення.

Етимологічно термін «інтерес» (від лат. interest – мати значення, бути важливим) визначається як ставлення суб'єкта до об'єкта як до чогось ціннісно значимого. Змістовні характеристики інтересу корелюють як з конфігурацією і динамікою мотиваційно-потребової сфери особистості, так і з формами та засобами освоєння дійсності, якими вона оперує.[1]

У науковому дискурсі сформувалися три основні концептуальні підходи до розуміння категорії інтересу:

1) Суб'єктивістська концепція, представники якої трактують інтерес як феномен виключно суб'єктивної природи, що існує лише у вимірі свідомості та волі суб'єкта. Відповідно до цього підходу, відсутність усвідомлення інтересу нівелює сам інтерес як такий.

2) Об'єктивістська концепція визначає, що інтереси існують як об'єктивна соціальна реальність незалежно від їхнього усвідомлення суб'єктом. Інтереси розглядаються як об'єктивна категорія, яка, будучи усвідомленою, стає стимулом до певних дій.

3) Змішана концепція поєднує елементи попередніх підходів, розглядаючи інтерес як діалектичну категорію. Суб'єктивний аспект

[1] Журило С. С. Регулювання усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами: питання теорії та практики: моногр. Одеса, 2016. С. 22-23.

інтересу виявляється в психологічній спрямованості суб'єкта щодо певного об'єкта чи явища, його прагненні оволодіти цими об'єктами або пізнати їх. Об'єктивний аспект інтересу полягає в певній автономності інтересу від його суб'єкта, його існуванні як факту об'єктивної дійсності.[1]

Видається методологічно коректним розмежовувати інтерес як об'єктивну категорію та процеси його усвідомлення і реалізації, які мають суб'єктивний характер. На користь такого підходу свідчать такі аргументи: по-перше, усвідомлення інтересу не модифікує його змістовне наповнення, оскільки воно детерміноване об'єктивними життєвими обставинами суб'єкта; по-друге, інтерес не є продуктом свідомості, а існує в об'єктивній дійсності у формі взаємозв'язку суб'єкта з умовами його життєдіяльності, що проявляється через систему суспільних відносин, змістом яких виступають потреби суб'єкта.

Таким чином, дуалістичність об'єктивного і суб'єктивного проявляється не в самому інтересі, а в процесі його практичної реалізації. У процесі усвідомлення та реалізації інтересу суб'єктом виявляються, з одного боку, суб'єктивні чинники, що характеризують індивідуальні особливості особи (інтелектуальні здібності, освітній рівень, культурний розвиток тощо), з іншого – об'єктивні умови її соціального буття (суспільні відносини, соціокультурні цінності).

Так, цивільне процесуальне законодавство містить механізми захисту інтересів дитини при усиновленні. Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 206 Цивільний процесуальний кодекс України (ЦПК України) суд не приймає відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем у справах, де особу представляє законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє. Аналогічне правило передбачено щодо укладення мирової угоди (ч. 5 ст. 207 ЦПК України).

Проте, як слушно зауважує Ю. Василик, чинні положення ЦПК України не регламентують процедуру аналізу судом правомірності процесуальних дій представника неповнолітнього в аспекті їх відповідності інтересам дитини. Цивільне процесуальне законодавство

[1] Журило С. С. Категорія інтересу як предмет захисту дитини в судовому процесі. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє :* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 р., м. Одеса). У 2х томах: Т. 2. Одеса, 2017. С. 664-665.

не враховує повною мірою специфіку участі неповнолітнього як сторони у справі, для якого (в разі неприйняття судом відмови від позову, його визнання чи мирової угоди та подальшого ухвалення рішення у справі) можуть настати негативні правові наслідки, зокрема неможливість повторного звернення до суду особисто або через представника, або задоволення необґрунтованих вимог іншої сторони. Дискусійним залишається питання процесуального становища неповнолітніх у справах, коли позов подається з метою захисту їхніх прав іншими особами у випадках, передбачених сімейним законодавством (наприклад, про встановлення батьківства, стягнення аліментів, участь у вихованні дітей).[1]

Важливо підкреслити, що в цивільних справах, предметом яких є матеріальні правовідносини, в які неповнолітній може вступати самостійно, обмеження щодо реалізації процесуальних прав та обов'язків відсутні. Навіть залучення судом законного представника відповідно до ч. 2 ст. 47 ЦПК України не змінює правового статусу неповнолітнього, оскільки думка законного представника не має переважаючого характеру порівняно з позицією самого неповнолітнього. Потрібно зауважити, що це стосується лише випадків, коли неповнолітні реалізують цивільні процесуальні права та виконують свої обов'язки в суді у справах, що виникають із відносин, у яких вони особисто беруть участь.

З огляду на вищевикладене, інтерес дитини доцільно визначити як об'єктивну категорію, що репрезентує сукупність умов, необхідних для забезпечення благополуччя дитини як специфічного суб'єкта правовідносин.

Європейські стандарти.

Інтеграційні процеси України, зокрема в рамках Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, відіграють суттєву роль у модернізації національної системи захисту прав дитини. Ця Угода, що передбачає створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі та поступову інтеграцію до внутрішнього ринку ЄС, закладає підґрунтя для імплементації європейських стандартів у соціально-економічну та правову сфери України. В контексті захисту прав дітей така гармонізація набуває особливої актуальності.

---

[1] Василик Ю. Участь малолітніх та неповнолітніх осіб як сторін у цивільному процесі. *Вісник*. 2014. № 6. С. 26-29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2014_6_10

Стаття 14 Угоди про асоціацію наголошує на важливості співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки, що має ґрунтуватися на принципах поваги до прав людини та основоположних свобод. Додатково, стаття 24 Угоди визначає напрямки правового співробітництва, зокрема розвиток судової взаємодії у цивільних справах на основі багатосторонніх міжнародних документів. Ключове значення серед них мають конвенції Гаазької конференції з міжнародного приватного права, які регулюють питання міжнародного правового співробітництва, судового процесу та, що особливо важливо для нашого дослідження, захисту дітей, включно з процедурами міжнародного усиновлення. Адаптація українського законодавства до цих міжнародно-правових норм зумовлює суттєві трансформації у підходах до регулювання прав дитини, відображаючи виконання Україною взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення їх захисту та найкращих інтересів, що є критично важливим при вирішенні долі дітей.

Забезпечення права дитини бути почутою є фундаментальним аспектом захисту її інтересів. Відповідно до статті 12 Конвенції про права дитини, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року та ратифікованої Верховною Радою України 27 лютого 1991 року, держави-учасниці зобов'язані гарантувати дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно їх висловлювати з усіх питань, що її стосуються, з належним урахуванням її віку та зрілості. Це положення передбачає надання дитині можливості бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що безпосередньо її зачіпає. В контексті усиновлення, реалізація цього права набуває особливої ваги для забезпечення відповідності процедури усиновлення найкращим інтересам дитини. Таким чином, діти визнаються носіями цивільних прав та обов'язків, що обумовлює їх потребу в належному правовому захисті та можливості участі у цивільних процесуальних правовідносинах, пов'язаних із визнанням чи оспорюванням їхніх прав.

Преамбула Конвенції про права дитини підкреслює, що «дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи й належний правовий захист». Цей принцип посилюється Принципом 8 Декларації прав дитини, який проголошує: «Дитина повинна за всіх обставин бути серед тих, хто першими одержують захист і допомогу». В умовах гібридної війни,

коли ризики для дітей значно зростають, ці положення стають основоположними для формування політики та практики у сфері усиновлення.

Аналіз норм Конвенції ООН «Про права дитини» дозволяє констатувати, що діти розглядаються як повноправні суб'єкти права. Це знаходить своє відображення і в українському законодавстві, зокрема у Сімейному кодексі України, який визначає дитину як самостійного учасника правовідносин. Законодавство наділяє малолітніх та неповнолітніх осіб комплексом цивільних прав, включаючи майнові та особисті немайнові права. Для ефективної реалізації та захисту цих прав діти повинні бути наділені також відповідними процесуальними правами, що є критично важливим у процедурах усиновлення, де вирішується їхня подальша доля.

Передумови для участі малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільному процесі закладені у статті 129 Конституції України. Серед основних засад судочинства визначено рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін та свободу в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості. Важливо, що Конституція України не встановлює вікових обмежень для реалізації цих фундаментальних процесуальних гарантій.

Досліджуючи питання участі дітей у цивільно-процесуальних відносинах, слід зазначити, що Цивільний процесуальний кодекс України зберігає поділ дітей на малолітніх та неповнолітніх, хоча іноді ці категорії можуть ототожнюватися. Натомість міжнародне законодавство, зокрема Конвенція ООН «Про права дитини», не проводить такого розмежування, використовуючи єдиний термін «дитина» (кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше), не вживаючи термін «неповнолітні». Уніфікація термінології є важливою для уникнення правових колізій, особливо в контексті міжнародного усиновлення та захисту прав дітей.

Прагнучи гармонізувати національне законодавство з міжнародними стандартами, український законодавець 07.02.2007 року ухвалив Закон України № 609-V «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх». Цим законом були внесені

зміни до Кримінально-процесуального кодексу України, Кодексу законів про працю України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінально-виконавчого кодексу України, Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх», зокрема замінено термін «неповнолітні» на «діти» та відповідним чином змінено назви органів, що опікуються правами дітей. Ці законодавчі зміни були своєчасними та відповідали актуальним на той момент вимогам.

Однак, сучасні реалії, зумовлені воєнним станом та активними бойовими діями внаслідок гібридної війни, ставлять питання забезпечення прав та інтересів дітей на якісно новий рівень. Щоденно виникають численні загрози порушення прав дітей, включаючи право на життя, безпеку, сімейне оточення та належний розвиток. У таких умовах забезпечення навіть базових потреб дітей може стати надскладним завданням, що вимагає адаптації існуючих механізмів захисту, включно з процедурами усиновлення, до екстремальних умов.

Відповідно до чинного законодавства, як у мирний час, так і в умовах воєнного стану, діти поділяються на тих, хто перебуває під батьківським піклуванням, та тих, хто його позбавлений (діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування). Забезпечення прав та інтересів цих категорій дітей покладається на батьків, опікунів чи піклувальників, прийомних батьків у прийомних сім'ях та батьків-вихователів у дитячих будинках сімейного типу. Особлива увага приділяється забезпеченню «найкращих інтересів дитини», захисту її майнових прав, зокрема права власності. З цією метою законодавством передбачено нотаріальне посвідчення відповідних правочинів та необхідність отримання згоди органів опіки та піклування. В умовах гібридної війни ці механізми потребують посиленого контролю та адаптації для запобігання порушенням прав дітей, зокрема при вирішенні питань усиновлення.

Беззаперечно, оптимальним середовищем для розвитку дитини є родина, де батьки не лише забезпечують матеріальні потреби, але й створюють сприятливу морально-психологічну атмосферу. У випадках, коли дитина залишається сиротою або її батьки позбавляються батьківських прав – ситуації, що трагічно почастішали внаслідок воєнних дій, – законодавець передбачає такі форми влаштування, як

опіка, піклування, усиновлення, а також влаштування до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. Кожна з цих форм має на меті забезпечити дитині право на сімейне виховання та захист її інтересів, проте в умовах військових дій їх реалізація стикається зі специфічними викликами, що потребують глибокого наукового аналізу та розробки ефективних правових рішень.

Найкращі інтереси дитини.

Фундаментальним принципом, на якому базується інститут усиновлення, є пріоритетне забезпечення найкращих інтересів дитини. Саме ці інтереси слугують визначальним критерієм при оцінці кандидатів в усиновлювачі, ухваленні судових рішень про усиновлення, а також при розгляді питань щодо його скасування. Аналіз правовідносин, що виникають унаслідок усиновлення, свідчить про потенціал формування стійких сімейних зв'язків між усиновлювачем та усиновленою дитиною.

Усиновлення, як правова форма влаштування дитини, передбачає юридичну інтеграцію дитини в нову сім'ю, що справляє значний вплив на весь спектр цивільно-правових відносин за участю усиновлювача чи усиновленої дитини, де присутній особистісний елемент, включно зі спадковими правовідносинами. Юридично усиновлення встановлює між усиновлювачем та усиновленою дитиною правовий зв'язок, аналогічний тому, що існує між біологічними батьками та дітьми. Таким чином, між особами, раніше не пов'язаними родинними зв'язками, такі відносини встановлюються де-юре. Усиновлена дитина стосовно усиновлювача, так само як і усиновлювач стосовно усиновленої дитини, набуває статусу родича за походженням у сімейних, цивільних, трудових, житлових та інших правовідносинах. Зазначені правові наслідки настають незалежно від факту внесення запису про усиновлювачів як батьків дитини.

Відповідно до ст. 225 Сімейного кодексу України, усиновлення вважається здійсненим у день набрання законної сили рішенням суду. На підставі такого рішення, згідно зі ст. 233 СК України, органи державної реєстрації актів цивільного стану вносять відповідні зміни до актового запису про народження дитини (або повнолітньої особи) та видають нове свідоцтво про народження. Точність та своєчасність цих процедур набувають особливого значення в контексті військових дій, коли існує ризик втрати або фальсифікації документів.

Сімейне законодавство України також передбачає можливість збереження правового зв'язку усиновленої дитини з окремими її кровними родичами, що вказує на неповний правопприпиняючий характер усиновлення в певних випадках. Так, згідно з ч. 2 ст. 232 СК України, якщо після смерті одного з батьків дитини або розірвання шлюбу з особою, визнаною судом недієздатною, другий з батьків дитини уклав повторний шлюб, і його новий чоловік/дружина бажають усиновити дитину, баба, дід дитини з боку померлого або визнаного недієздатним батька/матері, а також рідні брати та сестри дитини, мають право звернутися до суду із заявою про збереження правового зв'язку. Суд задовольняє таку заяву одночасно з розглядом заяви про усиновлення, якщо це відповідає інтересам дитини. Це положення може бути особливо актуальним для дітей, один із батьків яких загинув внаслідок бойових дій.[1]

Особливості спадкування усиновленими та усиновлювачами врегульовані ст. 1260 ЦК України. Норми цієї статті встановлюють, що при спадкуванні за законом усиновлений та його нащадки, з одного боку, та усиновлювач і його родичі – з іншого, прирівнюються до родичів за походженням. Водночас, усиновлений та його нащадки не спадкують за законом після смерті біологічних батьків усиновленого та інших його родичів за походженням по висхідній лінії. Аналогічно, біологічні батьки усиновленого та інші його родичі за походженням по висхідній лінії не спадкують за законом після смерті усиновленого та його нащадків. У випадку, якщо за рішенням суду про усиновлення було збережено правовий зв'язок між усиновленим та його біологічними бабою, дідом, братом чи сестрою, то у разі смерті біологічних баби чи діда усиновлений має право на спадкування за правом представлення, а у разі смерті біологічних брата чи сестри – як спадкоємець другої черги. Відповідно, у разі смерті усиновленого його біологічні баба, дід, брат, сестра, з якими було збережено правовий зв'язок, спадкують на загальних підставах.[2]

Таким чином, інститут усиновлення спрямований на забезпечення добробуту дитини, позбавленої батьківського піклування, шляхом її інтеграції в повноцінну сім'ю. Усиновлювачі наділяються

[1] Печений О. Значення усиновлення для спадкування. *Нотаріат для вас.* 2012. № 4. С. 14.
[2] Цивільний кодекс України: науково-практ. комент ; за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. [6-е вид., перероб. та доп.]. Х., 2010. С. 1181.

всім комплексом прав та обов'язків щодо виховання, утримання та освіти дитини, що дозволяє компенсувати їй втрату батьківського піклування. Судовий порядок усиновлення, що передбачає ретельну перевірку умов життя та особистих якостей кандидатів в усиновлювачі, а також отримання необхідних дозволів, виступає важливою гарантією захисту інтересів дитини. Безстроковий характер відносин, що виникають внаслідок усиновлення, сприяє забезпеченню стабільності та психологічного комфорту для дитини. Отже, правова сутність інституту усиновлення полягає у пріоритетному влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї з метою забезпечення їх всебічного розвитку та захисту, а також набуття усиновлювачами батьківських прав та обов'язків, аналогічних біологічним.

Події, пов'язані із введення воєнного стану, масова евакуація дітей та сімей як у межах країни, так і за кордон, значно актуалізували проблематику усиновлення. Кожна дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення, має право на захист та особливу допомогу з боку держави, що, насамперед, реалізується через створення умов для її усиновлення. Особливої уваги набувають питання внутрішнього усиновлення громадянами України дітей, які також є громадянами України.

Процес усиновлення в Україні регулюється низкою нормативно-правових актів, основними з яких є: Конституція України, Сімейний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Важливу роль відіграють також підзаконні акти, зокрема постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 08.10.2008 р. № 905 (далі – Постанова КМУ № 905)[1] та «Про затвердження Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної

[1] Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: постанова КМУ від 08.10.2008 № 905. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-п

із захистом прав дитини» від 24.09.2008 р. № 866[1]. Ця нормативна база формує правове поле для процедур усиновлення, проте умови гібридної війни вимагають до неї критичного підходу на предмет достатності та ефективності.

Відносно новим суб'єктом у сфері захисту прав дітей, включно з процедурами усиновлення, є Національна соціальна сервісна служба України (Нацсоцслужба). [2] На час створення вона визначалася як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей, а також здійснює державний контроль за дотриманням законодавства у цих сферах. Одним із ключових завдань Нацсоцслужби була реалізація державної політики у сфері усиновлення. Зокрема, Нацсоцслужба надавала громадянам України – кандидатам в усиновлювачі інформацію про дітей, які можуть бути усиновлені, та направлення для знайомства з дитиною; вела централізований облік дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які підлягають усиновленню. Згодом, основні повноваження в сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в тому числі з питань усиновлення, були передані новому органу – Державній службі України у справах дітей.

Внутрішнє усиновлення.

Щодо процедури внутрішнього усиновлення в умовах воєнного стану, центральні органи виконавчої влади перший час (рік) не оголошували про введення суттєвих обмежень, її здійснення відбувалось у звичайному порядку, проте з урахуванням безпекової ситуації та специфічних викликів.

Тимчасово виконуюча обов'язки начальника служби у справах дітей О. Яцько зазначає, що процедура усиновлення в період воєнного стану відбувається на загальних підставах, відповідно до вимог СК України та Постанови КМУ № 905 та акцентує увагу на таких аспектах:

Усиновлення є прийняттям усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах сина чи доньки на підставі судового рішення.

---

[1] Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: постанова КМУ від 24.09.2008 № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п

[2] Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: постанова КМУ від 26.08.2020 № 783. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-п

Усиновлення здійснюється в найвищих інтересах дитини для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя і є пріоритетною формою влаштування.

Усиновленню підлягають діти, які перебувають на місцевому обліку в службах у справах дітей (діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, батьки яких надали згоду на усиновлення).

Органи опіки та піклування проводять ретельну перевірку документів для встановлення обставин щодо батьків та дитини.

З'ясовується наявність у дитини інших родичів, які мають переважне право на її усиновлення, або родичів, здатних нею опікуватися.

В умовах війни виникають значні складнощі з постановкою дітей на облік через відсутність офіційних достовірних підтверджень їхнього статусу (наприклад, сирітства) та неможливість оперативного отримання таких документів. Загальне правило про нерозлучення братів і сестер при усиновленні залишається чинним. Крім того, підкреслюється неприпустимість усиновлення, якщо існує обґрунтована надія на успішний розшук та возз'єднання сім'ї в найкращих інтересах дитини, а також до спливу розумного строку (за міжнародними рекомендаціями, цей період може становити до двох років), протягом якого вживалися всі можливі заходи для розшуку батьків чи інших ключових членів родини.[1]

У стандартній практиці усиновлення, здійснюване особами, які перебувають у шлюбі, зазвичай відбувається спільно обома з подружжя. Однак, в умовах активних бойових дій, значна кількість українських сімей була змушена виїхати за кордон і наразі проживає там постійно або тимчасово. Незважаючи на ці обставини, питання усиновлення не втрачає своєї актуальності, а навпаки, набуває нових вимірів через зростання кількості дітей, які потребують сімейного влаштування.

Чинне українське законодавство встановлює імперативну вимогу щодо особистої участі усиновлювачів у процесі. Зокрема, стаття 223 СК України прямо забороняє подання заяви про усиновлення дитини до суду через представника. Ця норма створює суттєві процедурні перешкоди для подружніх пар, які виїхали за межі України, оскільки їхня особиста присутність є обов'язковою. Ситуація ускладнюється

[1] Яцько О. Усиновлення дітей під час воєнного стану. URL: https://korostenska-rda.gov.ua/news/1656311540/

обмеженнями на виїзд з України для окремих категорій громадян, введеними у зв'язку з воєнним станом (обмежено виїзд за межі країни чоловікам – громадянам України, віком від 18 до 60 років). Це породжує об'єктивні труднощі для чоловіків, які, перебуваючи за кордоном, розглядають можливість приїхати в Україну для участі в процедурі усиновлення, але стикаються з ризиком неможливості подальшого виїзду до місця проживання своєї родини.

Вирішення цієї колізії частково передбачене чинним законодавством, яке допускає можливість усиновлення дитини одним із подружжя. Стаття 220 СК України регламентує, що для усиновлення дитини одним із подружжя необхідна письмова згода другого з подружжя, засвідчена нотаріально. Усиновлення може бути здійснене без такої згоди лише у випадках, якщо другий з подружжя визнаний безвісно відсутнім, недієздатним, або за наявності інших обставин, що мають істотне значення та підтверджені судом.

Постанова КМУ № 905 деталізує цю процедуру: громадяни України, які бажають усиновити дитину, звертаються із заявою про взяття їх на облік кандидатів в усиновлювачі до служби у справах дітей. У випадку усиновлення дитини одним із подружжя, до заяви додається нотаріально засвідчена згода другого з подружжя. Важливо, що якщо один із подружжя не може особисто з'явитися до служби у справах дітей для подання заяви, його заяву, засвідчену нотаріально, може подати інший з подружжя. При цьому, навіть у разі усиновлення дитини одним із подружжя, висновок про стан здоров'я та довідка про наявність чи відсутність судимості подаються кожним із подружжя.

Для громадян України, які вирішили постійно проживати за кордоном та бажають усиновити дитину, що проживає в Україні, передбачена дещо інша процедура. Відповідно до п. 33 Постанови КМУ № 905, такі особи подають документи вже Державній службі у справах дітей. До переліку необхідних документів також входить нотаріально засвідчена письмова згода другого з подружжя на усиновлення дитини із зазначенням причини усиновлення тільки одним із подружжя (у разі усиновлення дитини одним із подружжя). Цей процес також регламентується Порядком та умовами прийому громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину в Україні, для подання ними

справ, затвердженим наказом Міністерства соціальної політики України від 17.11.2011 № 445.[1]

Можливість усиновлення дитини одним із подружжя знаходить своє підтвердження і в судовій практиці. Так, рішенням Дніпровського районного суду м. Києва від 26.10.2021 р. у справі № 761/23754/21 було задоволено заяву громадянки (далі – Заявник) про усиновлення (удочеріння) двох дівчат. У ході судового засідання було встановлено, що Заявник перебуває у зареєстрованому шлюбі, власних дітей подружжя не має. Заявник виявила бажання усиновити двох вказаних дітей, отримавши підтримку та згоду від свого чоловіка та близьких. Діти перебували на обліку дітей, які можуть бути усиновлені, у службі у справах дітей та сім'ї, а їхня біологічна мати надала нотаріально засвідчені згоди на усиновлення. Актові записи про народження дітей були здійснені відповідно до вимог ч. 1 ст. 135 СК України. Чоловік Заявника надав нотаріальну згоду на усиновлення дітей дружиною. Суд, дослідивши матеріали справи, задовольнив заяву Заявника частково: ухвалив усиновити (удочерити) двох дівчат Заявником, проте відмовив у задоволенні вимоги щодо зазначення чоловіка Заявника як батька в актових записах про народження дітей, оскільки він не виступав усиновлювачем у даній справі.[2]

Таким чином, процедура усиновлення громадянами України дітей, які є громадянами України, навіть в умовах воєнного стану, відбувалась за стандартними, не спрощеними правилами, що спрямовано на максимальний захист прав та інтересів дітей. Необхідність ретельної перевірки документів, з'ясування обставин щодо біологічних батьків та самої дитини, а також вимога щодо перебування дитини на відповідному обліку унеможливлюють негайне усиновлення дітей, які осиротіли безпосередньо внаслідок воєнних дій. Такі діти потребують первинної допомоги, встановлення їхнього статусу та взяття на облік, що є тривалим процесом.

Однак, в подальшому нормативно-правове регулювання процедури усиновлення зазнало низки суттєвих модифікацій, спрямованих на адаптацію до екстремальних обставин та захист прав дітей. Пер-

[1] Про порядок та умови прийому громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину в Україні, для подання ними справ: наказ Мінсоцполітики України від 17.11.2011 № 445. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1406-11

[2] Рішенням Дніпровського районного суду м. Києва у від 26.10.2021 р. по справі №761/23754/21 – електронний ресурс. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101385099

ші зміни до існуючого порядку були імплементовані 24 травня 2022 року. Ці нововведення стосувалися, зокрема, визначення вичерпного переліку документів та алгоритму дій для забезпечення повернення усиновленої дитини на територію України у випадку її тимчасового переміщення (евакуації) за межі держави під час дії надзвичайного або воєнного стану. Особливу увагу було приділено процедурі, що здійснюється за обов'язкової участі уповноваженої посадової особи консульської установи України.

Подальший етап удосконалення процедурних аспектів усиновлення відбувся 31 травня 2022 року, запровадивши комплексні зміни, серед яких ключовими були:

Цифровізація та централізація даних. Ініційовано масштабну цифровізацію процесів усиновлення, що передбачає створення та адміністрування єдиного електронного банку даних. Цей банк даних інтегрує інформацію про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також про сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків та батьків-вихователів. Функціонування зазначеної бази даних забезпечується в межах Єдиної інформаційно-аналітичної системи «Діти». Така інновація мала на меті суттєво оптимізувати процес подання та обробки документації кандидатами в усиновлювачі, прискорити верифікацію наданих відомостей компетентними державними органами та вдосконалити комунікаційну взаємодію між усіма суб'єктами процедури усиновлення.

Динамічне оновлення інформації про дитину. Запроваджено механізм систематичного внесення та актуалізації в Єдиному банку даних деталізованої інформації про кожну дитину. Інформація включала відомості про стан фізичного та психічного здоров'я дитини, зміни у зовнішності, освітні потреби та інші релевантні дані. Метою даного нововведення було надання потенційним усиновлювачам доступу до максимально повної, достовірної та актуальної інформації, що сприятиме усвідомленому вибору.

Розширення форматів консультування. Громадянам України надано можливість отримання консультативної допомоги з питань усиновлення дитини як під час особистого візиту до відповідної служби у справах дітей, так і в дистанційному онлайн-форматі. Подача заявки на отримання такої консультації стала доступною через Єдиний державний вебпортал електронних послуг «Дія», де було запрова-

джено нову спеціалізовану послугу «Усиновлення». Передбачалося, що наступним етапом розвитку цієї електронної послуги стане імплементація функціоналу для подання через портал «Дія» заяви на отримання статусу кандидата в усиновлювачі.

Електронне подання документів для кандидатів в усиновлювачі. Для громадян України реалізовано можливість подання заяви про взяття на облік як кандидатів в усиновлювачі, разом із повним пакетом обов'язкових документів, не лише у традиційній паперовій формі за місцем проживання, а й в електронному форматі. Електронна подача здійснюється через персональний кабінет користувача на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг. Важливою особливістю цього механізму є те, що частина необхідних документів генерується системою автоматично шляхом взаємодії з різними державними базами даних, реєстрами та інформаційними системами. Це, як роз'яснює Міністерство соціальної політики України, усуває необхідність для заявників самостійно збирати та подавати такі документи. Крім того, документи, що видаються кандидатам на різних етапах процедури усиновлення (наприклад, довідка про успішне проходження курсу підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування), будуть автоматично відображатися в їхніх особистих електронних кабінетах.[1]

Регламентація строків процедурних етапів. Нормативно закріплено чіткі часові рамки для виконання ключових етапів процедури усиновлення. Зокрема, встановлено п'ятиденний робочий термін для перевірки заяви службою у справах дітей з моменту її отримання, аналогічний п'ятиденний термін для проведення обстеження житлово-побутових умов заявників після завершення перевірки заяви, а також визначено строки для проходження кандидатами обов'язкового курсу підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Паралельно з трансформацією формальної процедури усиновлення, в умовах воєнного конфлікту актуалізувалися питання надання негайної допомоги дітям, які раптово опинилися без батьківського піклування – були загублені, примусово розлучені з батьками чи сім'ями. Для оперативного реагування на такі випадки та забезпечен-

[1] Усиновлення дитини під час війни. Чи можливо? Веб-сайт EnableMe. URL: https://www.enableme.com.ua/ua/article/usinovlenna-ditini-pid-cas-vijni-ci-mozlivo-8855

ня тимчасового прихистку для таких дітей було запроваджено механізм їх влаштування у сім'ї родичів, знайомих або інших громадян України, готових надати допомогу.

З цією метою, за спільної ініціативи Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), Офісу Президента України та Міністерства соціальної політики України, було створено та запущено спеціалізований чат-бот «Дитина не сама» (доступний за електронною адресою https://t.me/dytyna_ne_sama_bot). Цей цифровий інструмент надає громадянам можливість оперативно інформувати уповноважені органи та служби про такі ситуації: намір та готовність тимчасово прийняти дитину до своєї сім'ї; факт втрати зв'язку з власною дитиною; виявлення дитини, яка перебуває без супроводу дорослих; інформація про міжнародні організації, що висловили готовність надати притулок українським дітям; запит на консультацію з інших питань, пов'язаних із захистом прав дітей, з можливістю переадресації на відповідну гарячу лінію.[1]

Орієнтовний термін обробки заявок, поданих через чат-бот, становить близько п'яти днів. Після первинної обробки запиту представник відповідної служби у справах дітей встановлює контакт із заявником для узгодження подальших кроків. Процедура передбачає обов'язкове відвідування помешкання потенційної тимчасової родини для проведення обстеження житлово-побутових умов та складання відповідного акта. Також, якщо вік та психоемоційний стан дитини дозволяють, з'ясовується її думка щодо тимчасового влаштування. За результатами проведеної роботи служба у справах дітей видає наказ про тимчасове влаштування дитини в сім'ю.

Такий тимчасовий прихисток надається дитині на період, необхідний для її возз'єднання з біологічною родиною, або до моменту ухвалення компетентними органами офіційного рішення щодо надання дитині статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, та подальшого визначення оптимальної для неї форми довгострокового догляду та виховання (усиновлення, опіка, піклування, влаштування до прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу).

Наступними серйозними змінами, що стосувалися усиновлення, були прийняття Кабінетом Міністрів України 1 червня 2023 року

[1] Чат-бот допомоги «Дитина не сама». Інтернет сторінка з інформацією. URL: https://dity.msp.gov.ua/about

постанови № 576 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану», якою суттєво доповнено нормативно-правове законодавство щодо усиновлення в умовах воєнного стану. Відповідно до пункту 135 зазначеного документа, протягом воєнного стану та тримісячного періоду після його припинення призупиняється процес усиновлення дітей громадянами України з тимчасовим або постійним місцем проживання за кордоном, а також іноземними громадянами. Це обмеження стосується всіх етапів процедури: реєстрації потенційних усиновлювачів, видачі дозвільних документів для знайомства з дитиною та встановлення контакту. Законодавець передбачає винятки для у таких випадках: коли кандидат в усиновлювачі є родичем дитини; коли особи бажають усиновити дитину, яка є рідним братом або сестрою раніше усиновленої ними дитини; коли один із подружжя висловлює намір усиновити дитину іншого з подружжя.

Зазначені зміни свідчать про запровадження суттєвих обмежень щодо міжнародного усиновлення в умовах воєнного стану. Встановлені законодавчі обмеження мають чітко визначений тимчасовий характер та спрямовані на захист прав і інтересів дітей у надзвичайних обставинах. Водночас нормативний акт демонструє виважений підхід законодавця через передбачення вичерпного переліку винятків для особливих категорій випадків, які стосуються збереження родинних зав'язків та цілісності сімейних відносин. Такий підхід відображає прагнення держави балансувати між необхідністю посилення контролю за процедурами усиновлення в кризовий період та забезпеченням права дитини на сімейне виховання у випадках, коли це відповідає її найкращим інтересам.

Ще одним кроком у захисті прав дітей, соціальної підтримки сімей з дітьми стало створення Державної служби України у справах дітей як центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері захисту прав дітей, соціальної підтримки сімей з дітьми, оздоровлення та відпочинку дітей, розвитку сімейних форм виховання та усиновлення. Вказаний орган створений постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2023 р. № 1048, якою затверджене і Положення про Державну службу України у справах дітей.

«Ми створили орган, який опікуватиметься забезпеченням прав кожної дитини, у тому числі її права на життя в родині, та якісною роботою установ і органів, відповідальних за піклування про дитину. Україна – не для інтернатів, як справедливо зазначив наш президент. Тому ми посилюємо координацію органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, служб у справах дітей з тим, щоб кожна дитина змогла відчути батьківську любов», – наголосила міністерка соцполітики Оксана Жолнович.[1]

Окрім іншого, на Службу покладені завдання щодо провадження діяльності з питань усиновлення, ведення обліку (в тому числі централізованого) дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, а також обліку іноземців та громадян України, які проживають за межами України і бажають усиновити дітей, та дітей, усиновлених ними, надання іноземцям та громадянам України, які проживають за межами України, – кандидатам в усиновлювачі згоду на усиновлення дитини для подання до суду або відмову в усиновленні дитини; здійснення методичного забезпечення діяльності щодо усиновлення дітей громадянами України та іноземцями; забезпечення функціонування банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів.

На теперішній час правове регулювання процедури усиновлення в Україні в умовах воєнного стану зберігає свою загальну дієвість, з урахуванням низки специфічних модифікацій, обумовлених передусім безпековими та гуманітарними чинниками, а також необхідністю забезпечення найвищих інтересів дитини.

Загалом, процес усиновлення дітей, які не були переміщені з тимчасово окупованих територій або зон ведення активних бойових дій, продовжує здійснюватися відповідно до стандартного, встановленого чинним законодавством України, алгоритму. Це означає, що потенційні усиновлювачі проходять усі передбачені етапи, включаючи збір документів, проходження відповідного навчання та отримання висновку про можливість бути усиновлювачами.

Так, ініціація процедури здійснюється шляхом подання відповідної заяви до компетентного органу – служби у справах дітей за

[1] Матеріал з Вікіпедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Державна_служба_України_у_справах_дітей

місцем проживання потенційного усиновлювача, або через визначені цифрові сервіси, зокрема Єдиний державний вебпортал електронних послуг («Дія»).

Однією з ключових вимог до претендентів є обов'язкове проходження курсу підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Цей курс спрямований на формування у потенційних усиновлювачів необхідних знань, навичок та розуміння психологічних особливостей дітей, які мають досвід втрати батьківської опіки. Організація та проведення таких навчальних програм покладається на центри соціальних служб.

Для всебічної оцінки відповідності заявника вимогам законодавства, разом із заявою подається комплект документів, що підтверджують його особу, правовий статус, стан здоров'я та матеріально-побутові умови. Перелік основних документів включає:

копію документа, що посвідчує особу (паспорт громадянина України або інший документ, визначений законодавством);

копію реєстраційного номера облікової картки платника податків або офіційне підтвердження відмови від його прийняття з релігійних переконань;

копію документа, що містить унікальний номер запису в Єдиному державному демографічному реєстрі (для ID-карток чи біометричних закордонних паспортів, за наявності);

копію свідоцтва про шлюб або витяг із Державного реєстру актів цивільного стану громадян про шлюб (для осіб, які перебувають у зареєстрованому шлюбі);

висновок про стан здоров'я заявника, що підтверджує відсутність захворювань, які є перешкодою для усиновлення;

документ, що свідчить про відсутність або наявність судимості у заявника;

копію документа, що підтверджує право власності або право користування житловим приміщенням, де планується проживання дитини;

нотаріально засвідчену письмову згода другого з подружжя на усиновлення дитини (у випадках, коли усиновлення здійснюється одним із подружжя).

Після отримання повного пакету документів, служби у справах дітей здійснюють їх ретельну перевірку, проводять обстеження жит-

лово-побутових умов проживання заявника для оцінки відповідності санітарно-гігієнічним та іншим нормам, а також верифікують факт успішного завершення заявником курсу підготовки. За результатами комплексного аналізу зібраних даних, орган опіки та піклування готує письмовий висновок про можливість чи неможливість заявника бути усиновлювачем. У разі позитивного висновку, особа реєструється в установленому порядку як кандидат на усиновлення.

Наступним етапом є отримання кандидатом направлення для знайомства та встановлення контакту з конкретною дитиною. Після досягнення взаєморозуміння та підтвердження бажання усиновити саме цю дитину, кандидат подає відповідне клопотання до служби у справах дітей. На підставі цього клопотання та оцінки результатів контакту з дитиною, служба формує висновок про доцільність усиновлення. Цей висновок є обов'язковою передумовою та правовою підставою для подальшого звернення кандидата на усиновлення до судових органів із заявою про усиновлення дитини, остаточне рішення щодо якого приймається судом.[1]

Разом з цим, процес усиновлення на теперішній час містить адаптаційні норми та процедурні уточнення, що діють на період воєнного стану, та які включають:

Усиновлення дітей з тимчасово окупованих територій. Процедура усиновлення дітей, які на момент виникнення питання про усиновлення проживають або проживали на територіях, тимчасово окупованих Російською Федерацією, може бути ініційована та завершена лише після повної деокупації відповідних адміністративно-територіальних одиниць та відновлення на них легітимної діяльності українських державних органів, зокрема, уповноважених служб у справах дітей.

Усиновлення дітей, евакуйованих за межі України. Щодо дітей, які були евакуйовані за межі державного кордону України з міркувань безпеки, процедура їх усиновлення стає можливою виключно після їхнього офіційного, задокументованого повернення на територію України та забезпечення належних умов для проживання та розвитку.

[1] Як усиновити дитину під час війни: процедура і необхідні документи. Офіційний портал Києва. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/yak_usinoviti_ditinu_pid_chas_viyni_protsedura_i_neobkhidni_dokumenti/

Усиновлення дітей, евакуйованих у межах України. Для дітей, які були евакуйовані з небезпечних регіонів до інших, більш безпечних областей України (внутрішньо переміщені особи), процедура усиновлення може бути реалізована за місцем їхньої фактичної тимчасової евакуації. Це здійснюється за умови дотримання всіх інших законодавчих вимог та за участю відповідних регіональних служб у справах дітей.

Облік кандидатів в усиновлювачі з тимчасово окупованих територій. Громадяни України, які постійно проживають на тимчасово окупованих територіях та виявляють бажання усиновити дитину, можуть бути взяті на облік як кандидати в усиновлювачі лише після деокупації цих територій та відновлення повноцінного функціонування українських служб у справах дітей за місцем їхнього проживання.

Облік кандидатів в усиновлювачі, евакуйованих за межі України. Особи – громадяни України, які тимчасово евакуювалися за межі держави, отримують можливість подати заяву та документи для взяття на облік як кандидати в усиновлювачі після їхнього офіційного повернення на територію України.

Облік потенційних усиновлювачів, евакуйованих у межах України. Потенційні усиновлювачі, які є внутрішньо переміщеними особами та евакуювалися до інших регіонів України, мають право на взяття на облік кандидатів в усиновлювачі за місцем своєї тимчасової реєстрації або фактичного перебування, звернувшись до відповідної служби у справах дітей.

Процедурні аспекти для зареєстрованих кандидатів, що є внутрішньо переміщеними особами. Кандидати в усиновлювачі, які вже перебувають на відповідному обліку та були змушені змінити місце проживання внаслідок евакуації в межах України, мають можливість продовжити процедуру усиновлення. Для цього їм необхідно звернутися до обласної (або Київської міської, якщо місце евакуації – м. Київ) служби у справах дітей за новим місцем фактичного перебування. При зверненні вони мають надати наявний у них пакет документів, зокрема, раніше отриманий висновок про можливість бути усиновлювачами. Це дозволяє їм актуалізувати свої дані та отримати доступ до інформації про дітей, які перебувають на відповідному регіональному обліку та можуть бути усиновлені. [1]

[1] Як усиновити дитину під час війни. Урядовий портал – Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/yak-usynovyty-dytynu-pid-chas-viiny

Таким чином, інститут усиновлення в Україні продовжує функціонувати, адаптуючись до складних реалій воєнного часу, з пріоритетом на захист прав та інтересів дітей, які потребують сімейного влаштування. Але у цьому контексті надзвичайно важливо уникнути поспішних рішень та забезпечити дотримання найкращих інтересів кожної дитини. Надання допомоги дітям, які опинилися без батьківського піклування внаслідок війни, вимагає обов'язкового залучення фахівців служб у справах дітей. Ініціативи щодо «негайного усиновлення», особливо в умовах інформаційної невизначеності та переміщення великої кількості людей, можуть нести значні ризики, включаючи порушення прав дітей, їхню додаткову травматизацію, а також сприяти незаконному переміщенню та торгівлі дітьми.[1]

Міжнародне усиновлення.

Міжнародне усиновлення розглядається як один із заходів забезпечення права дитини на сімейне виховання у випадках, коли вичерпано можливості для її влаштування в сім'ї громадян України. Правове регулювання питань, пов'язаних зі статусом та захистом прав дитини в процесі міжнародного усиновлення, ґрунтується на загальних принципах Конвенції ООН про права дитини. Ключовим спеціалізованим міжнародним документом у цій сфері для України є Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), ратифікована 15.02.2011 р.[2]

Ця Конвенція пропонує державам-учасницям оновлені принципи здійснення усиновлення, орієнтовані на забезпечення найвищих інтересів дитини, та встановлює механізми співробітництва. Вона, зокрема, передбачає порядок обміну інформацією між державами для попередньої перевірки даних щодо дитини та потенційних усиновлювачів, мотивів усиновлення, стану їхнього здоров'я та соціального оточення. Для реалізації цих функцій кожна держава призначає відповідний національний орган. Конвенція також торкається питань доцільності надання усиновленій дитині громадянства держави усиновлювачів та допускає можливість запровадження випробувального терміну, що передує остаточному рішенню про усиновлення.

[1] Бобрусь О. Усиновлення дітей в умовах воєнного стану: не підігруйте шахраям на емоціях. URL: https://vn.20minut.ua/Podii/usinovlennya-v-umovah-voennogo-stanu-ne-pidigruyte-shahrayam-yak-dopom-11538129.html

[2] Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27.11.2008 р. (ратифікована Україною 15.02.2011 р.). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a17

Спостерігаються певні відмінності у профілях кандидатів в усиновлювачі: якщо серед громадян України більшість становлять особи, які не мають власних дітей, то іноземні кандидати (наприклад, з Канади, Швеції, США) нерідко вже мають одного або кількох дітей. Мотивація до усиновлення може бути різною, включно з бажанням компенсувати втрату (смерть власної дитини) або заповнити емоційну порожнечу після того, як власні діти виросли. Науковці застерігають щодо випадків, коли усиновлення розглядається як спосіб негайного подолання особистої трагедії чи невлаштованості дорослих. Поспішні рішення, прийняті в стані гострого переживання, можуть призвести до неусвідомленого порівняння прийомної дитини з рідною або до формування завищених очікувань. Підкреслюється, що усиновлення має відбуватися передусім в інтересах дитини, а не слугувати інструментом вирішення психологічних проблем дорослих. У зв'язку з цим, висловлюється думка про доцільність дотримання певного періоду (наприклад, не менше року після особистої трагедії), перш ніж кандидати приймуть остаточне, зважене рішення про усиновлення, що дозволить тверезо оцінити свої наміри та ресурси.

Практика розгляду справ про усиновлення українських дітей іноземними громадянами виявляє низку системних труднощів. Однією з них є проблема доступу та належного врахування судами норм іноземного законодавства, що регулюють усиновлення в країні походження кандидатів. Хоча суди та органи опіки й піклування мають право звертатися за роз'ясненнями до компетентних органів України, наприклад, до Міністерства юстиції, останні не завжди володіють актуальною та повною інформацією щодо законодавства інших держав. При цьому, іноземні кандидати в усиновлювачі не завжди з власної ініціативи надають вичерпну інформацію про норми свого національного права. Для забезпечення захисту прав та інтересів усиновлюваних дітей – громадян України, зокрема для дотримання вимоги ч. 5 ст. 283 СК України (щодо забезпечення дитині прав в обсязі не меншому, ніж це встановлено законами України), пропонується доповнити перелік обов'язкових документів, які подаються іноземними кандидатами, витягами з норм законодавства їхньої держави, що стосуються усиновлення.

Загалом, незважаючи на зусилля законодавця максимально захистити права та інтереси дітей при міжнародному усиновленні,

на практиці зберігаються проблеми, пов'язані з гармонізацією національного та іноземного законодавства, а також із застосуванням міжнародно-правових актів. Серед напрямків, що потребують обов'язкового вирішення, виначимо укладання двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів про усиновлення, ратифікацію Гаазької конвенції та систематизацію норм національного законодавства щодо усиновлення іноземними громадянами.[1]

Введення воєнного стану в Україні кардинально змінило ситуацію у сфері міжнародного усиновлення. Якщо процедури внутрішнього усиновлення, попри всі складнощі воєнного часу, залишаються можливими до реалізації, то міжнародне усиновлення призупинено. Спочатку воєнних дій Міністерство соціальної політики України офіційно заявило про неможливість здійснення міждержавного усиновлення в поточних умовах. Ключовою перешкодою було те, що для усиновлення дитини-громадянина України іноземцями на той час була необхідна згода Національної соціальної сервісної служби. Але Нацсоцслужба не розглядала відповідні справи та не видавала дозволи на усиновлення дітей іноземцями. Це обґрунтовувалося тим, що через активні бойові дії та пов'язані з ними ризики неможливо забезпечити якісну та всебічну перевірку документів іноземних громадян, які виявили бажання усиновити дитину, а також гарантувати безпеку всіх процедурних етапів, як того вимагає принцип найкращих інтересів дитини.[2]

Згодом, як зазначалося вище, 1 червня 2023 року постановою Кабінету Міністрів України № 576 призупинено офіційно протягом воєнного стану та тримісячного періоду після його припинення процес усиновлення дітей іноземними громадянами.

Таким чином, процедура міжнародного усиновлення українських дітей в умовах гібридної війни поставлена на вимушену паузу, що створює додаткову невизначеність для дітей, які могли б знайти сім'ї за кордоном, та актуалізує потребу в розробці механізмів їх підтримки в Україні.

---

[1] Журило С. С. Захист прав та інтересів дітей при усиновленні. *Часопис цивілістики.* 2015. Вип. 18. С.130-133.

[2] Міждержавне усиновлення в умовах воєнного стану – роз'яснення Мінсоцполітики. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/mizhderzhavne-usinovlennya-v-umovah-voyennogo-stanu-rozyasnennya-minsocpolitiki

Враховуючи вищерозглянутий матеріал, зазначимо, що усиновлення як пріоритетна форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах збройного конфлікту набуває додаткових ризиків та особливостей.

Основними проблемними аспектами усиновлення в умовах гібридної війни є:

Складність ідентифікації правового статусу дитини. В умовах активних бойових дій та окупації територій часто виникають ситуації, коли неможливо достовірно встановити, чи є дитина сиротою, чи лише тимчасово розлучена з батьками.

Неможливість дотримання передбачених законодавством процедур усиновлення через руйнування інфраструктури, недоступність державних реєстрів та архівів на окупованих територіях.

Зростання ризиків незаконного переміщення та торгівлі дітьми під виглядом усиновлення чи тимчасового влаштування.

Психологічна травматизація дітей внаслідок пережитих воєнних дій, що вимагає специфічного підходу до процесу усиновлення та подальшої адаптації дитини в новій сім'ї.

Проблеми міжнародного усиновлення українських дітей в контексті дотримання принципу субсидіарності та забезпечення національної безпеки України.

Інтерес дитини як об'єктивна категорія, що репрезентує умови благополуччя дитини, має бути центральним критерієм при вирішенні питань усиновлення в умовах гібридної війни. Нормативно-правова база України, хоча й відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав дитини, потребує адаптації до викликів воєнного часу.

Особливої уваги потребує розробка правових механізмів, які б забезпечували баланс між необхідністю спрощення процедур усиновлення в умовах надзвичайних ситуацій та забезпеченням достатніх гарантій захисту від зловживань і порушень прав дитини. Врахування специфіки гібридної війни при формуванні державної політики у сфері усиновлення дозволить ефективніше захищати інтереси найбільш вразливої категорії громадян – дітей, які потребують особливого захисту в умовах збройного конфлікту.

Висновки. Дослідження підкреслює необхідність переосмислення категорії «інтерес дитини» як автономної юридичної категорії, що виходить за рамки традиційного ототожнення з правами чи потре-

бами, набуваючи пріоритетного значення в умовах гібридної війни через нові виклики, такі як втрата документів, переміщення, розлука з родичами та інституційна вразливість, при цьому інтерес дитини визначається як об'єктивна сукупність умов для забезпечення її благополуччя, що вимагає поєднання юридичного, соціального та етичного підходів на основі верховенства права.

Воєнний стан суттєво ускладнює процедури усиновлення через складність ідентифікації правового статусу дитини, руйнування інфраструктури, недоступність реєстрів, зростання ризиків незаконного переміщення дітей та їхню психологічну травматизацію, при цьому міжнародне усиновлення фактично призупинено постановою КМУ № 576 від 1 червня 2023 року через неможливість якісної перевірки документів іноземних кандидатів, за винятком випадків збереження родинних зв'язків.

Українське законодавство, відповідаючи міжнародним стандартам, зокрема Конвенції ООН про права дитини та Європейській конвенції про усиновлення, потребує адаптації до воєнних умов, що підтверджується запровадженням з 2022 року змін, спрямованих на цифровізацію процесів, створення єдиного електронного банку даних, інтеграцію з порталом «Дія» та посилення контролю за захистом прав дітей, а також механізмами тимчасового влаштування через ініціативи на кшталт чат-бота «Дитина не сама».

Внутрішнє усиновлення залишається пріоритетним, але стикається з перешкодами, такими як тривалий процес встановлення статусу дитини, ретельна перевірка кандидатів і обмеження на виїзд чоловіків за кордон, тоді як міжнародне усиновлення ускладнене проблемами гармонізації законодавства, недостатньою інформацією про іноземне право та ризиками порушення принципу субсидіарності. Створення Державної служби України у справах дітей у 2023 році стало важливим кроком для координації політики захисту прав дітей, включаючи облік дітей і кандидатів в усиновлювачі, методичне забезпечення та функціонування банку даних, хоча діяльність служб потребує додаткових ресурсів.

Дослідження вказує на необхідність правових механізмів, що збалансують спрощення процедур усиновлення з гарантіями проти зловживань, вдосконалення цифрових інструментів, посилення міжнародного співробітництва, зокрема через ратифікацію Гаазької

конвенції, та укладання двосторонніх угод, а також на важливість психологічної підтримки травмованих війною дітей і підготовки усиновлювачів до специфічних викликів.

Тимчасові обмеження на міжнародне усиновлення виправдані з точки зору безпеки, але потребують механізмів підтримки дітей в Україні до відновлення таких процедур.

Дослідження закладає наукову основу для вдосконалення нормативного регулювання та адміністративних процедур, має прикладне значення для розроблення рекомендацій законодавчим органам та інституціям соціального захисту, сприяючи підвищенню ефективності усиновлення та захисту інтересів дітей у воєнний час, а також слугуючи основою для подальших наукових досліджень і практичних напрацювань у сфері охорони дитинства.

Ключові слова: усиновлення, дитина, усиновлювач, усиновлений, умови усиновлення, судовий розгляд, іноземець, визнання усиновлення недійсним, банк даних, інформація, служба у справах дітей, охорона дитинства, державне регулювання, європейські стандарти.

Розділ 12

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29948

Олександр Шамота
аспірант кафедри цивільного права

Поняття гендерної рівності в сімейних відносинах та її правове забезпечення в умовах гібридної війни

Гендерна рівність у сімейних відносинах є одним із ключових аспектів демократичного суспільства, що ґрунтується на рівноправності чоловіків і жінок у розподілі сімейних обов'язків, доступі до ресурсів, можливості ухвалювати рішення та брати участь у соціально-економічному житті.

Гібридна війна між Україною та росією, що триває з 2014 року, має глибокі соціальні, економічні та культурні наслідки, які значно впливають на гендерні відносини у сім'ї. Військовий конфлікт супроводжується негативними наслідками для кожного члена сім'ї.

Зокрема, це фізичні втрати та міграція: багато чоловіків мобілізовані, поранені чи загинули, що змінює традиційний розподіл ролей у сім'ї. Жінки часто стають єдиними годувальницями та опікунами дітей.

Психологічні навантаженням: ветерани війни та переселенці стикаються з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), що може призводити до зростання конфліктів, домашнього насильства та розлучень.

Проблема гендерно зумовленого насильства, зокрема домашнього насильства, загострилася під час пандемії коронавірусу та ще більше посилилася в умовах повномасштабної війни. Статистика реєстрації таких випадків викликає занепокоєння: з січня по травень 2023 року поліція зафіксувала 349 355 випадків домашньо-

го насильства, тоді як за аналогічний період 2022 року – 231 244, а у 2021-му – 190 277.[1]

Ситуація може погіршитися через зростання рівня стресу, економічну нестабільність і зростання безробіття. Крім того, після завершення війни проблема може ускладнитися ще більше через повернення з фронту травмованих військових і загострення соціальної напруги.

Соціально-економічні труднощі – війна спричинила економічну нестабільність, що посилює фінансовий тиск на сім'ї та змушує жінок шукати нові можливості для заробітку, часто без належної соціальної підтримки.

Посилення патріархальних наративів: з одного боку, війна мобілізувала жінок до активної участі в обороні країни, волонтерстві та політичних процесах, з іншого – деякі суспільні дискурси акцентують на традиційних гендерних ролях, що може гальмувати прогрес у питаннях рівності.

Слід зазначити, що в українській науковій доктрині різні аспекти принципу гендерної рівності неодноразово розглядалися вченими в різні періоди історичного становлення нашої країни, проте крізь призму ідеологічного навантаження того часу.

Докорінні перетворення в сучасному українському суспільстві та їх законодавче забезпечення потребують удосконалення та концептуального бачення нової сімейної політики, її гендерних аспектів з боку держави і правових гарантій реалізації. Така політика, а отже, і відповідна до неї правова орієнтація державних структур має відповідати потребам сучасного розвитку гендерної рівності в суспільстві та паритетності у шлюбно-сімейних відносинах, еволюційному становленню нового типу сім'ї з новою структурою її зв'язків з державними та громадськими органами, формуванню просімейного середовища в усіх сферах життя громадянського суспільства[2].

Проблематика забезпечення принципу гендерної рівності та формування відповідного національного механізму викликана світовими політичними процесами, міжнародними зобов'язаннями України, її європейським вибором та іншими чинниками і має суттєве теоретич-

[1] Layli Foroudi. Rising domestic violence is a hidden front in Ukraine's war. URL: https://www.reuters.com/world/europe/rising-domestic-violence-is-hidden-front-ukraines-war-2023-08-03/

[2] Сімейне право України: підручник. За заг ред. Дзери О. В., Бондар Т. В. К.: ЮрІнком Інтер. 2023. С.8-9.

не й практичне значення для юридичної доктрини та державно-суспільного розвитку[1].

Порушення принципу гендерної рівності в сімейних відносинах може приймати різні форми. Наприклад, це може бути фізичне, емоційне або сексуальне насильство, дискримінація, контроль або обмеження свободи одного з партнерів, нерівний доступ до ресурсів та можливостей, або інші форми негативного впливу, які базуються на гендерних стереотипах та нерівності.

Гендерна експертиза сімейного законодавства передбачає аналіз правових норм, проте наскільки вони – дружина і чоловік – як рівноправні суб'єкти подружніх відносин можуть самореалізуватися в сімейному середовищі, настільки сімейне законодавство не є нейтральним у цьому, а гарантує гендерну рівновагу, усуває гендерну дискримінацію, сприяє розвиткові паритетної демократії в сім'ї. Якщо «жіночий» підхід до сімейних відносин традиційно зосереджувався на захисті прав жінок, абсолютизував такий захист, то за гендерного підходу передбачається правовий аналіз сімейних відносин із погляду рівності у сім'ї дружини та чоловіка. Тільки гендерно справедливий підхід до законодавства може створити гендерно справедливі умови для самоутвердження рівноправності соціальних статей у сімейних відносинах[2].

Щодо поняття ґендерної рівності СК України можна схарактеризувати як прогресивний та доволі демократичний: він ліквідує юридичні підстави для дискримінації жінок і чоловіків у сфері сімейного, приватного життя. Вже у статті 1 вказується, що Кодекс регулює сімейні відносини з метою їх побудови «на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові і поваги, взаємодопомоги і підтримки», а стаття 7 прямо визначає, що «жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї». Стаття 3 визначає сім'ю як таку, що «створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства»[3].

---

[1] Шамота О. В. Особливості забезпечення гендерної рівності при реалізації немайнових прав учасників сімейних правовідносин. *Juris Europensis Scientia.* 2023. № 2. С. 25-29.

[2] Сафончик О. І. Принцип гендерної рівності за сімейним законодавством України. *Часопис цивілістики.* 2021. Вип. 41. С.19.

[3] Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція ООН від 18.12. 1979 року. *Бібліотечка голови профспілкового комітету.* 2005. № 5.

Відповідно до ст. 18 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW)[1], в якій сформульовані міжнародні стандарти з дотримання рівних прав та можливостей жінки і чоловіка в суспільстві, Україна періодично, кожні чотири роки подає генеральному секретарю ООН державні доповіді про виконання цієї Конвенції в Україні.

У Державній Програмі з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві[2] поза увагою лишились ґендерні проблеми сучасної сім'ї та вироблення ґендерної стратегії сприяння її розвитку.

Нові структурні та функціональні зміни в сім'ї, становлення паритетності відносин в ній, що відбуваються в останні десятиріччя, мало відображені в Концепції державної сімейної політики, схваленої Постановою № 1063-XIV[3]. Дуже поверхово вони втілені в програмі «Українська родина»[4]; практично не втілені були – у Державній програмі підтримки сім'ї на період до 2016 року[5], тоді як процеси творення егалітарної сім'ї, відповідні трансформації сім'ї як соціального інституту є дуже неоднозначними, утримуючи як прогресивні, так і регресивні моменти.

Одним із способів покращення ситуації є просування гендерної освіти та свідомості. Навчання гендерним питанням повинно бути включене у шкільні та університетські програми, а також у програми професійної підготовки для працівників у сфері соціальної роботи, правоохоронних органів та судової системи. Це допоможе усвідомити і підкреслити важливість гендерної рівності, а також навчити молоде покоління виявляти і протидіяти дискримінації та насильству в сімейних відносинах.

Також потрібно забезпечити економічну незалежність та можливості для всіх суб'єктів сімейних відносин, незалежно від їх статі або

---

[1] Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція ООН від 18.12. 1979 року. *Бібліотечка голови профспілкового комітету.* 2005. № 5.

[2] Про затвердження Державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2006 року. *Офіційний вісник України.* 2007. № 1. Ст. 25.

[3] Про Концепцію державної сімейної політики: Постанова Верховної Ради України від 17.09.1999 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1999. № 46. Ст. 404.

[4] Про Програму «Українська родина»: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.03.2001 року. *Офіційний вісник України.* 2001. № 11. Ст. 449.

[5] Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.005.2013 року. *Офіційний вісник України.* 2013. № 37. Ст. 1311.

гендерної ідентичності. Рівний доступ до роботи, освіти, фінансових ресурсів та інших можливостей допоможе зменшити вразливість і залежність від насильницьких чи дискримінаційних сімейних ситуацій.

Підтримка ініціатив та програм, спрямованих на запобігання насильству та насильству в сімейних відносинах, є ще одним кроком до покращення ситуації. Створення гарантованих притулків, телефонних гарячих ліній, консультаційних служб та інших ресурсів допомоги жертвам насильства є необхідною умовою. Важливо, щоб ці ресурси були доступні, конфіденційні та забезпечували фізичну та емоційну безпеку для постраждалих.

Крім того, громадська мобілізація та активна участь громадських організацій і небайдужих громадян є важливим елементом в боротьбі за захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності. Це може включати проведення громадських кампаній, акцій протесту, лобіювання законодавчих змін, створення мережі підтримки та обміну досвідом. Громадський тиск та свідоме залучення до цих питань можуть сприяти створенню позитивних змін у суспільстві.[1]

Необхідно також звернути увагу на важливість ролі медіа у формуванні гендерних уявлень та стереотипів. Забезпечення об'єктивної, різноманітної та гендерно-чутливої медіа-презентації може сприяти зміцненню гендерної рівності в сімейних відносинах. Медійні організації мають приділяти увагу поданню важливих інформаційних матеріалів, розповсюдженню позитивних прикладів та висвітленню проблем порушення гендерної рівності.

Захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності вимагає постійних зусиль та системної роботи з боку уряду, громадськості, неприбуткових організацій та всіх членів суспільства. Це складне завдання, яке потребує системних змін і налагодження ефективної співпраці між різними структурами.

Правовий аспект в захисті суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності має вирішальне значення. Необхідно забезпечити наявність чітких законів, які криміналізують насильство в сім'ї, домашнє насильство, сталки з насильством на підставі гендерної дискримінації. Крім того, законодавство має пе-

[1] Шамота О. В. Цивільно-правова відповідальність за порушення принципу гендерної рівності в Україні. *Юридичний вісник.* 2023. № 2. С. 135-142.

редбачати захист прав жертв і забезпечувати ефективний механізм звернення до правоохоронних органів та судів.

Однак просто наявність законодавчої бази недостатньо. Важливо, щоб закони ефективно застосовувалися і щоб порушники були притягнуті до відповідальності. Для цього необхідно забезпечити якісну підготовку правоохоронних органів та суддів щодо розпізнавання, реагування та розслідування випадків порушення гендерної рівності. Також важливо розробити механізми швидкого і справедливого розгляду таких справ.

Особливу увагу слід звернути на розширення діалогу та співпраці між урядом, громадськістю та громадськими організаціями. Це сприятиме обміну досвідом, розробці нових стратегій та політик, а також створенню партнерства у боротьбі з порушеннями гендерної рівності в сімейних відносинах.

Необхідно також забезпечити доступ до медичної та психологічної допомоги для жертв насильства в сім'ї. Медичні заклади та центри психологічної підтримки повинні бути готові надавати конфіденційну та компетентну допомогу постраждалим. Це включає не тільки медичне лікування фізичних травм, але й психологічну підтримку та консультування для подолання травматичних наслідків насильства.

Нарешті, важливо наголосити, що захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності має бути глобальним завданням. Потрібна міжнародна співпраця, обмін досвідом і розробка міжнародних стандартів у цій сфері. Країни повинні спільно працювати над запобіганням насильства в сім'ї та розробкою ефективних механізмів захисту прав суб'єктів сімейних відносин на міжнародному рівні. Міжурядові організації, такі як ООН, Європейський Союз, Рада Європи та інші, можуть відіграти важливу роль у сприянні гармонізації стандартів та розробці міжнародних конвенцій, спрямованих на захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності.[1]

Одним з прикладів міжнародного зусилля є Конвенція Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством стосовно жінок та домашнього насильства, відома як Стамбульська конвенція. Цей документ визнає насильство в сім'ї як порушення прав людини та за-

[1] Шамота О. В. Цивільно-правова відповідальність за порушення принципу гендерної рівності в Україні. *Юридичний вісник.* 2023. № 2. С. 135-142.

кликає країни-учасниці до прийняття необхідних заходів для запобігання, припинення та покарання насильства. Ратифікація та ефективне виконання Стамбульської конвенції можуть сприяти покращенню захисту суб'єктів сімейних відносин, особливо при порушенні принципу гендерної рівності.[1]

Однак, необхідно зазначити, що захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності є складним і багатогранним завданням. Він вимагає постійної уваги, зусиль і залучення всіх суспільних секторів. Крім того, це питання пов'язане з глибокими соціокультурними установками та стереотипами, які потребують широкого освітнього процесу та свідомої зміни усвідомлення гендерних питань.

Продовжуючи розглядати питання захисту суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності, варто звернути увагу на значення розвитку соціальних послуг та підтримки для жертв насильства. Важливо забезпечити доступність та ефективність цих послуг, які можуть включати безпечне притулок, консультування, юридичну допомогу, соціальну та психологічну підтримку. Розробка і реалізація програм соціального захисту допоможуть забезпечити жертвам насильства необхідну допомогу та підтримку для їх реабілітації та інтеграції в суспільство.

Крім того, важливо підкреслити значення розбудови свідомого громадянського суспільства, яке активно виступає проти насильства в сім'ї та гендерної дискримінації. Громадські організації, активісти, активістки та інші зацікавлені сторони мають займати активну позицію у просуванні питання захисту суб'єктів сімей них відносин при порушенні принципу гендерної рівності. Вони можуть організовувати протести, кампанії просвітництва, петиції та звернення до владних структур з вимогою прийняття необхідних заходів. Громадський тиск може сильно впливати на формування політики та прийняття законодавчих змін.

Політична воля та здатність урядових органів до реформ є також ключовим чинником у забезпеченні захисту суб'єктів сімейних відносин. Країни повинні приймати закони, політики та програми, спря-

[1] Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція): Міжнародний документ від 11.05.2011 р. (Ратифікація від 20.06.2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

мовані на запобігання насильству в сім'ї, притягнення винних осіб до відповідальності та надання підтримки жертвам. Ефективна система правосуддя та правоохоронні органи повинні забезпечувати швидку реакцію на порушення та належне розслідування справ.

Для ефективного захисту суб'єктів сімейних відносин потрібно розробляти та зміцнювати законодавство, спрямоване на запобігання насильству в сім'ї та дискримінації. Країни повинні приймати закони, що забороняють будь-яку форму насильства, встановлюють механізми захисту жертв та карають винних. Важливо, щоб закони були ефективно виконуваними, а правоохоронні органи та судова система були добре підготовленими та оснащеними для реагування на порушення.

Забезпечення гендерної рівності учасників сімейних відносин при реалізації майнових та/або немайнових прав в умовах гібридної війни

Правове забезпечення гендерної рівності в сфері майнових прав учасників сімейних відносин є важливим кроком до створення справедливого і рівноправного суспільства. Закони, що регулюють сімейні відносини, повинні гарантувати, що жінки та чоловіки мають однакові права на володіння майном, його збереження та успадкування.

Правовідносини щодо майна подружжя мають еквівалентно-оплатний характер, про що свідчить їхня побудова на основі поєднання принципів спільності та роздільності майна. Встановлюючи договірний режим на своє майно, подружжя має право за допомогою шлюбного договору вибрати для себе бажану модель майнових відносин, з урахуванням підстав еквівалентно-оплатного начала. Невіддільність майнових відносин від особистостей учасників можна виявити не тільки в аліментних правовідносинах подружжя, від чого вони перетворюються на невідчужувані та непередавані. Тому і сімейне, і цивільне законодавство різних держав виходить із диференціації подружніх правовідносин на майнові й особисті немайнові.

Моральні почуття й особисто-довірча основа дуже важливі в сімейному житті, проте не відіграють істотної ролі у сфері сімейного права. Підставою для подружніх правовідносин є вольовий цілеспрямований акт – угода про укладання шлюбу, на основі якої особи не

тільки вступають у подружні правовідносини, а й можуть із власної волі змінити їхній зміст. Оскільки правовідносини щодо майна та правовідносини з надання утримання складаються щодо тих чи інших матеріальних благ і мають економічний характер, вони володіють вартісним змістом. Це є однією з головних характеристик майнових правовідносин подружжя, що й зумовлює застосування до них норм цивільного законодавства під час визначення їхнього змісту та специфіки регулювання в рамках сімейного права.

Однак, щоб забезпечити гендерну рівність у майнових правах учасників сімейних відносин, необхідно подолати ряд перешкод. Нерівність у доступі до освіти, зайнятості та фінансових ресурсів, культурні стереотипи, сексистські уявлення про ролі та обов'язки чоловіків і жінок – все це впливає на розподіл майна в сім'ї. Доволі частими є випадки, коли жінки зазнають дискримінації в момент розлучення або при виплаті аліментів, а також в ситуаціях насильства в сім'ї.

Немайнові ж права учасників сімейних відносин, такі як право на життя, здоров'я, безпеку, свободу вираження думки та багато інших, повинні бути гарантовані незалежно від статі. Проте, у багатьох суспільствах нерівність між чоловіками та жінками продовжує існувати, і це може впливати на реалізацію цих прав.

Особисті немайнові права є однією з основних складових правової системи кожної країни. Вони охороняють права та свободи особистості, які не пов'язані з майном або іншими матеріальними благами. Ці права є невід'ємною частиною людської гідності та належать кожній людині від народження і до смерті.

Особисті немайнові права включають у себе право на життя, здоров'я, свободу, гідність, приватне життя, недоторканість особи, свободу думки, совісті, віри, висловлювання своїх поглядів тощо. Ці права гарантуються Конституцією України та іншими законодавчими актами і захищаються від будь-яких порушень, будь-то від дій державних органів, громадян або недоброзичливих дій третіх осіб.

Кожній особі від народження або за законом належать певне коло особистих немайнових прав та обов'язків. Більшістю с таких прав особа володіє довічно, і вступ у шлюб не впливає на ці права. Вони продовжують належати кожному із подружжя як особі[1].

[1] Сімейне право України: Підручник /За ред. Є. О. Харитонова. Н. Ю. Голубєвої. К.: Істина, 2010. С.174-175

Саме тому, одним із основних принципів гендерної рівності є усунення будь-якої форми дискримінації на основі статі. В контексті сімейних відносин це означає, що чоловіки та жінки повинні мати рівні можливості вільно обирати свого партнера, виражати свою волю щодо шлюбу та розлучення, а також брати участь у прийнятті рішень, що стосуються сім'ї.

Важливим аспектом забезпечення гендерної рівності є боротьба з насильством у сім'ї. Незалежно від статі, кожна людина має право на безпеку та захист від будь-яких форм насильства. Урегулювання цього питання вимагає впровадження ефективних механізмів запобігання, розслідування та покарання випадків сімейного насильства.

Проблематика забезпечення принципу гендерної рівності та формування відповідного національного механізму викликана світовими політичними процесами, міжнародними зобов'язаннями України, її європейським вибором та іншими чинниками і має суттєве теоретичне й практичне значення для юридичної доктрини та державно-суспільного розвитку.

Світова практика демонструє нам, що трансформація сімейних відносин пов'язується не лише з економічними процесами, а вимірюється багатьма іншими параметрами, зокрема ґендерними, які потребують вивчення й державного регулювання.

Характерною особливістю Конституції України є відображення в ній рівності прав та свобод у тісній взаємозалежності із забезпеченням рівності можливостей для чоловіка й жінки стати рівноправними як де-юре, так і де-факто у всіх сферах суспільної життєдіяльності. Ідея рівноцінності статей і гарантування її в реальному житті виражена в статті 24 Основного Закону у формулі рівних прав і можливостей чоловіків і жінок[1].

Основний закон також проголошує та юридично унормовує політико-правовий принцип, згідно якого людина – чоловік і жінка, – є найвищою цінністю. Вона відображає те, що розбудова та оновлення українського суспільства в період нової й новітньої історії відбувається в умовах наймасштабнішої в світі революції – становлення рівності жінки і чоловіка у правах, свободах, обов'язках, відповідальності, можливостях та шансах.

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

Гендерна рівність при реалізації майнових прав учасників сімейних відносин є одним з ключових аспектів справедливості та рівноправ'я в суспільстві. Це поняття означає, що чоловіки і жінки повинні мати однакові можливості, права та доступ до майнових ресурсів, які виникають з їх участі в сімейному житті.

Традиційно, у багатьох суспільствах спостерігається нерівність у розподілі майна між чоловіками та жінками. Стереотипи статевих ролей та соціокультурні норми призводять до того, що жінки частіше залишаються залежними від своїх чоловіків у фінансовому плані. Це може включати обмежений доступ до власності, обмеження у спадкуванні майна, обтяження домашніми обов'язками без відповідної компенсації та інші форми дискримінації.

Однак, гендерна рівність у майнових правах вимагає перегляду та зміни цих усталених стереотипів та практик. Вона покликана забезпечити рівний доступ до майна, однакові можливості для володіння, розпорядження та спадкування майнових цінностей для чоловіків і жінок.

У правовій доктрині щодо питання про співвідношення особистих і майнових прав та обов'язків членів сім'ї, зокрема й подружжя, у системі сімейних правовідносин існує думка про те, що сімейні правовідносини, зокрема подружні, є переважно особисто-правовими і лише потім майновими.

Існує твердження, що майнові відносини кожного з подружжя перебувають у тісному взаємозв'язку з їхніми особистими сімейними відносинами, і майнові відносини залежать від характеру особистих взаємин подружжя. Також указується, що в сімейному праві зв'язок особистих відносин із майновими настільки сильний, що самі сімейні майнові відносини трансформуються під впливом особистих, набувають особливих рис, які у принципі не властиві цивільним майновим відносинам.

Звичайно, подружні майнові відносини набагато легше піддаються правовому оформленню, тому детальніше і ретельніше законодавче регулювання майнових відносин подружжя зумовлене об'єктивною необхідністю. Для майнових відносин, що складаються всередині такого економічного осередку суспільства, як сім'я, завжди важлива й необхідна чітка визначеність. Внести визначеність до майнових відносин подружжя необхідно з метою охорони прав та інтересів як

самого подружжя, так і третіх осіб, кредиторів, контрагентів, спадкоємців тощо. Крім того, майнові права майже завжди можуть бути здійснені примусово, у разі порушення цих прав та невиконання майнових обов'язків можуть бути застосовані санкції.

Майнова сфера відносин між дружиною та чоловіком відіграє значну роль у загальному контексті спільного життя подружжя. Рівень матеріального забезпечення сім'ї нерідко стає вимірювачем стабільності шлюбу, запорукою виконання сім'єю важливих суспільних функцій.

Зокрема у майнових правовідносинах потрібно забезпечити рівні можливостей для подружжя щодо власності та управління спільним майном. Традиційно, багато суспільств мали систему, в якій чоловік був головним у плані здобутку доходів і здійснював контроль над майном, тоді як жінкам відводилася роль домогосподарки. Однак, сучасні законодавчі реформи націлені на забезпечення рівних прав для обох партнерів у шлюбі або спільному житті. Це означає, що як чоловік, так і жінка мають рівні можливості володіти, управляти та розпоряджатися спільним майном.

Як відзначають науковці, в межах об'єктивно наявних можливостей СК України забезпечує баланс інтересів жінки та чоловіка у сім'ї, усуває нерівність у правах чоловіка, що мала місце раніше. У кодексі жінка не розглядається апріорі як скривджена сторона. Скривдженою стороною може бути однаковою мірою як жінка, так і чоловік[1].

Гендерна експертиза сімейного законодавства передбачає аналіз правових норм, проте наскільки вони – дружина і чоловік – як рівноправні суб'єкти подружніх відносин можуть самореалізуватися в сімейному середовищі, настільки сімейне законодавство не є нейтральним у цьому, а гарантує гендерну рівновагу, усуває гендерну дискримінацію, сприяє розвиткові паритетної демократії в сім'ї. Якщо «жіночий» підхід до сімейних відносин традиційно зосереджувався на захисті прав жінок, абсолютизував такий захист, то за гендерного підходу передбачається правовий аналіз сімейних відносин із погляду рівності у сім'ї дружини та чоловіка. Тільки гендерно справедливий підхід до законодавства може створити гендерно

[1] Ромовська З. В. Сімейне законодавство України: гендерна експертиза / відп. ред. Т. М. Мельник. Київ: Логос, 2001. 40 с.

справедливі умови для самоутвердження рівноправності соціальних статей у сімейних відносинах[1].

Майнові правовідносини у сімейному праві – це врегульовані нормами сучасного законодавства відносини між суб'єктами права, в яких об'єктом є будь-які майнові блага (речі індивідуального користування, премії, нагороди, майно, набуте під час перебування у шлюбі, грошові утримання тощо)[2].

Однак чинний ЦК України не містить прямого визначення майнових прав, а в ст. 190 ЦК України сформульовано вказівку на їх ототожнення з неспоживною річчю і зазначено визнання майнових прав речовими правами[3].

З аналізу вітчизняного законодавства вбачається, що майнові права поряд із будь-якими рухомими, нерухомими речами, грошима, цінними паперами є об'єктами цивільного обороту. До майнових прав належить, зокрема, право вимоги, що виникає з приводу володіння, користування та розпорядження майном (наприклад, спадкові права; права вимоги особи за зобов'язаннями, за якими вона є кредитором; виняткові права автора тощо), право вчиняти дії щодо оформлення права власності на майно.

Майнові правовідносини подружжя охоплюють сферу трьох основних напрямів це і правовий режим майна подружжя у шлюбі, а також порядок управління майном та відносини подружжя щодо надання утримання.

СК України закріплює правовий режим майна подружжя у шлюбі, який будується на особистій приватній власності подружжя (гл. 7) та спільній сумісній власності подружжя (гл. 8)[4].

Сімейне законодавство приватну власність трактує іншим терміном «особиста приватна власність». За змістом особиста приватна власність розуміється однаково відповідно до змісту приватної влас-

---

[1] Сафончик О. І. Принцип гендерної рівності за сімейним законодавством України. *Часопис цивілістики.* Вип. 41. 2021. С. 19.

[2] Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21-22. Ст. 135.

[3] Сурженко О. А. Способи захисту майнових цивільних прав. *Актуальні проблеми приватного прав*: матеріали XVIII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці зі дня народж. В. П. Маслова. (м. Харків, 22 лютого 2019 р.). Х.: Право. 2019. С. 223.

[4] Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21-22. Ст. 135.; Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. 432 с.

ності передбаченої ЦК України, і навіть ті питання, які залишилися не розкритими СК України, їх розкриває ЦК України. Таким чином, термін «особиста приватна власність» ототожнюється з терміном «приватна власність», тому що сімейні відносини, відповідно до ч. 1 ст. 7 СК України, регулюються СК України та іншими нормативно-правовими актами, в яких використовується саме термін «приватна власність». Тому слушно відзначено думка про те, щоб СК України мав однакову термінологію із ЦК України [1].

Кожен із подружжя самостійно володіє, користується та розпоряджається належним йому майном, але з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей. Це означає, що право власності одного з подружжя не є правом, що здійснюється лише відповідно до свого інтересу. Спільною сумісною власністю вважається майно, набуте подружжям за час шлюбу. Подружжя користується рівними правами на майно, набуте за час шлюбу й у тому разі, коли один із них був зайнятий веденням домашнього господарства, здійснював догляд за дітьми, навчався, хворів чи з інших поважних причин не мав самостійного заробітку (доходу). Оскільки не мають самостійного заробітку здебільшого жінки, то це положення спрямоване на охорону насамперед їх інтересів, створення для них рівних можливостей з чоловіками, які працюють поза межами дому. Важливе значення має положення ч.2 ст. 60 СК України, що встановлює презумпцію спільної сумісної власності» припускається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є спільною сумісно власністю подружжя»[2]. На виникнення спільно сумісної власності не впливає те, що правовстановлюючий документ (договір, свідоцтво про право власності, тощо) видано на ім'я лише одного із подружжя.

Кодекс також передбачає додаткові гарантії рівності прав та можливостей дружини та чоловіка при здійснення ними права спільної сумісної власності, а саме : один із подружжя має право звернутися до суду з вимогою про визнання недійсним договору щодо спільного майна, укладеного без його згоди другим з подружжя, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового. Письмова згода буде потрібна якщо об'єктом договору є житлові будинки, квартири, зе-

[1] Надьон В. В. Обов'язки подружжя, що виникають із приводу спільної сумісної власності. *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 49-50.

[2] Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. 432 с.

мельні ділянки, транспорті засоби та інше цінне майно. Відповідно припиняється зловживання , які б мали місце при продажі чи дарування автомобілів, інших цінних речей, коли такий договір укладався одним із подружжя без згоди іншого.

Інтереси одного із подружжя враховані у нормі, яка передбачає перетворення особистої власності дружини або чоловіка у спільну сумісну власність подружжя, якщо, наприклад, автомобіль чи будинок відремонтовані за рахунок спільних коштів, належних другому із подружжя.

Рівними є права дружини та чоловіка і на стадії здійснення права спільної сумісної власності , в тому числі і на стадії поділу спільного майна. Ст.60 СК України передбачено, що при поділі майна, що є спільно сумісною власністю подружжя, частки дружини та чоловіка визнаються рівними[1]. Водночас суду надано право змінювати розміри цих часток. При вирішенні справи про поділ майна, суд може відступити від засади рівності часток, тоді, коли один із подружжя не мав без поважної причини самостійного заробітку або доходу, ухилявся від участі у придбанні чи утриманні майна, витрачав спільне майно на шкоду інтересам сім'ї або розпоряджався ним всупереч волі другого з подружжя і не в інтересах сім'ї.

При поділі майна суд врахуватиме також і інші обставини, які мають істотне значення, зокрема факти приховування, знищення, пошкодження майна одним із подружжя.

За допомогою вище перерахованих та інших норм СК України вдається забезпечити кожному із подружжя одержання справедливого майнового результату залежно від його поведінки.

Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу. І навпаки, незалежно від розірвання шлюбу колишнє подружжя має право на поділ спільного майна. Частки подружжя у спільній сумісній власності є рівними, якщо інше не передбачено договором між ними.

Таким чином, майнові права подружжя – це врегульовані нормами цивільного та сімейного законодавства правила можливої поведінки між подружжям щодо майна, набутого за час перебування у шлюбі. Майнові обов'язки подружжя – це врегульована нормами цивільно-

[1] Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21-22. Ст. 135.

го та сімейного законодавства міра необхідної (належної) поведінки подружжя з приводу майна, набутого за час перебування у шлюбі [1].

Особисті немайнові права охоплюють широкий спектр питань, включаючи право на життя, право на свободу та особисту недоторканість, право на свободу думки, совісті та віросповідання, право на приватність та інтимність, право на свободу слова та інформації, право на культурну та національну ідентичність, право на охорону здоров'я та багато інших.

У цивілістиці особистими немайновими правами визнаються абсолютні й невідчужувані, уособлюючи прояв свободи і особистої недоторканості фізичної особи. Від народження особа володіє більшістю із них, перш за все це ті, що забезпечують природне існування фізичної особи. Однак, на думку вчених, не всі немайнові права виникають з моменту народження, а набуватись й за певних обставин, одні особисті немайнові права можуть відчужуватися, а інша категорія цих прав має оціночну вартість[2] [3, с. 145]. Є права, що персоніфікують фізичну особу, інші ж орієнтовані на забезпечення природнього і соціальне буття. Не можна не погодитися з науковцями, які права, що забезпечують фізичне існування фізичної особи визначають як її біологічні права.

На протязі останніх десятиліть багато країн по всьому світу зробили великі кроки у напрямку гендерної рівності у сімейних відносинах. Проте, незважаючи на ці позитивні зрушення, все ще залишаються виклики, які потребують нашої уваги та дії.

Одним з найважливіших аспектів забезпечення гендерної рівності у сімейних відносинах є визнання та усунення стереотипів та упереджень, які пов'язані з ролями чоловіків і жінок. Традиційні уявлення про гендерні ролі можуть обмежувати можливості та свободи учасників сімейних відносин. Важливо сприяти свідомому розумінню того, що кожна людина має право обирати свою роль у сім'ї незалежно від своєї статі, і що це повинно бути повністю визнано та прийнято в суспільстві. Для забезпечення гендерної рівності також необхідно

[1] Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: моногр. Харків : Право, 2017. С.15.

[2] Харитонов Є. О. Цивільне право України: Підручник. Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В. Вид. 3, перероб. і доп. К.: Істина, 2011. 808 с.; Цивільне право України: підручник. 3-е вид., перероб. і доп. У 2 ч. Ч. 1. Загальна. За ред. Р. Б. Шишки. Київ: Ліра-К, 2022. 796 с.

створити умови для сумісної відповідальності за догляд за дітьми та обов'язки в господарстві. Традиційно чоловіки були відповідальні за заробіток, а жінки – за догляд за дітьми та домашніми справами.

Однак, для досягнення гендерної рівності в сімейних відносинах необхідно розширити роль та відповідальність кожного з партнерів. Це можна зробити шляхом просування і підтримки політик, що сприяють батьківству, декретного відпустку, гнучкого робочого часу та доступних дитячих садків. Ці заходи допоможуть підтримувати обох батьків у здійсненні догляду за дітьми та дозволять жінкам брати участь у праці та професійному розвитку нарівні з чоловіками.

Сімейне право має бути спрямоване на забезпечення рівних прав для обох партнерів у шлюбі та розлученні. Жінки не повинні стикатися з дискримінацією або обмеженнями у справі розлучення, а мають мати право на справедливе розподіл майна та підтримку після розлучення. Також необхідно забезпечити доступ до юридичної допомоги та підтримку для тих, хто стикається зі складними ситуаціями у шлюбі або після розлучення.

Сучасні напрями розвитку шлюбно-сімейних відносин та принципи їх формування і правового забезпечення закріплені в СК України[1]. В ньому акумульоване все прогресивне, що було і є у національному сімейному житті та в світовому досвіді розвитку і функціонування сімейних відносин.

СК України втілив гендерний конструкт з врахуванням осмислення всієї гендерної проблематики. Він ставив за мету закріпити як принципи паритетної демократії в сім'ї, так і забезпечити рівні можливості для подружжя в реалізації ними конституційних прав, свобод, обовязків і відповідальності людини і громадянина.

До системи принципів сімейного права України входить принцип гендерного балансу в сімейних правовідносинах. Так, згідно з ч.6 ст. 7 СК України жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї. Вказана засада фігурує і в авторських (наукових) переліках принципів сімейного права України. Проте, ідею рівності чоловіка та жінки в шлюбі та сім'ї одні вчені розглядають як принцип їх повної рівності в особистих і майнових правах у шлюбі

[1] Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21-22. Ст. 135.

та сім'ї[1], тоді як інші – як принцип гендерного балансу[2]. Проте, наразі чималий науковий інтерес становить визначення змісту принципу гендерного балансу в сімейних правовідносинах та способів його втілення в нормах СК України,

Регулювання сімейних відносин, як зазначено у частині третій ст. 7 СК України, здійснюється лише у тій частині, у якій це є допустимим та можливим з погляду інтересів їх учасників та інтересів суспільства. Тобто йдеться про межу законодавчого регулювання сімейних відносин. Можливість закону регулювати усі сфери відносин між дружиною та чоловіком, батьками та дітьми обмежена конституційним правом особи на свободу та недоторканність особистого життя.

Як визначають сучасні науковці, «в межах об'єктивно існуючих можливостей СК України забезпечує баланс інтересів жінки та чоловіка в сім'ї, усуває нерівність у правах чоловіка, що мала місце раніше. У кодексі жінка не розглядається апріорі як скривджена сторона. Скривдженою стороною може бути однаковою мірою як жінка, так і чоловік»[3].

Цікаво, що в сімейному праві встановлювалися положення, які допускали певну юридичну «нерівність» суб'єктів, які законодавець намагається виправити в процесі розвитку сімейного законодавства. Одним із таких прикладів були положення щодо шлюбного віку чоловіків і жінок, який за попередньою редакцією ч.1 ст. 22 СК України встановлювався для жінок 17 років, а для чоловіків – 18 років.

Нині це питання актуалізується у зв'язку з тим, що до вказаної норми СК України внесено зміни і встановлено однаковий шлюбний вік для чоловіків і жінок – 18 років. Це є новелою, яка введена в дію Законом України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо підвищення шлюбного віку»[4].

Для прикладу, в законодавстві відсутні відмінності у регулюванні обсягу немайнових прав та обов'язків чоловіка та жінки у традицій-

[1] Сімейне право: навч.-метод. посібник для здобув. вищої освіти ступеня «бакалавр», за спец. 081 «Право». 3-тє вид., перероб. Одеса: Фенікс, 2023. 105 с.

[2] Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. С.45; Чернега В. М. Морально-правові принципи в сімейному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2015. С.5.

[3] Сімейне право України: підручник. За заг ред. Дзери, О. В. Бондар Т. В. К.: ЮрІнком Інтер. 2023. 520 с.

[4] Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо підвищення шлюбного віку: Закон України від 15.03.2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4525-17#Text

ному та фактичному шлюбах. Ключова різниця полягає у набутті чоловіком та дружиною права на зміну прізвища з підстави реєстрації шлюбу. Так, виходячи із тлумачення ст. 53 СК України, саме факт реєстрації шлюбу становить підставу для набуття права на зміну прізвища, що має місце виключно у випадках реєстрації шлюбу в порядку та органами, встановленими СК України. Натомість, відсутність у фактичних шлюбних відносинах самого факту фіксування державою укладення подружжям шлюбу зумовлює відсутність у такого подружжя права на зміну прізвища з наведеної підстави.

Важливим аспектом сімейного права є боротьба із насильством у сім'ї, що є невід'ємною частиною гендерної рівності. Насильство, особливо спрямоване на жінок, є серйозною перепоною перед досягненням рівності в сімейних відносинах. Важливо забезпечити належну підтримку та захист для жертв насильства та ефективно розслідувати й карати винних. Також треба акцентувати увагу на попередженні насильства та освіті про здорові та поважні сімейні відносини.

Гендерна освіта та свідомість також є ключовими чинниками у забезпеченні гендерної рівності в сімейних відносинах. Інформування про права та можливості кожної людини у шлюбі, розлученні та вихованні дітей сприяє розумінню рівних прав і можливостей для обох статей. Освіта гендерної рівності в школах та вищих навчальних закладах сприяє формуванню свідомого підходу до сімейних відносин та допомагає уникнути стереотипів та дискримінації.

Для забезпечення гендерної рівності у сімейних відносинах важливо також враховувати потреби та права осіб з різною гендерною ідентичністю та сексуальною орієнтацією. Люди, які ідентифікуються як небінарні, трансгендерні особи, або мають інші форми гендерної ідентичності, мають рівні права на створення та утримання сімей.

Правовий фреймворк є ключовим інструментом у сімейних відносинах. Уряди та законодавчі органи повинні приймати закони та політики, які гарантують рівні права та можливості для усіх учасників сімейних відносин, незалежно від статі, гендерної ідентичності або сексуальної орієнтації. Це може включати захист від дискримінації, закони про насильство у сім'ї, політики щодо розлучення та догляду за дітьми, а також забезпечення рівного доступу до майна та спадщини.

Забезпечення гендерної рівності у сімейних відносинах також пов'язане з боротьбою зі стереотипами стосовно ролей чоловіків і жі-

нок. Негативні уявлення про «традиційні» ролі можуть обмежувати можливості і свободи кожного партнера. Освіта та усвідомлення про різноманітність ролей у сім'ї сприяють створенню більш рівноправних та взаємоповажних відносин.

Щодо батьківства, воно є важливим аспектом сімейних відносин, і гендерна рівність повинна охоплювати його всі аспекти. Важливо просувати політики, які підтримують батьківський відпустку та гнучкий робочий час, щоб обоє батьків мали можливість брати участь у догляді за дітьми та розвитку сімейного життя. Також необхідно створити умови для розподілу домашніх обов'язків та догляду за дітьми між обома партнерами на рівних засадах.

Слід відзначити, що Сімейне законодавство України також спрямоване на захист прав чоловіка у разі, коли він є біологічним батьком дитини, хоч на момент зачаття чи народження дитини жінка перебувала в офіційному шлюбі з іншим чоловіком (ст. 129). В такому випадку він має право пред'явити позов про визнання свого батьківства до офіційного чоловіка цієї жінки через судову процедуру. Таким чином, українське законодавство намагається дотримуватися балансу інтересів як жінок, так і чоловіків.

Парламент ухвалив низку законодавчих змін, що забезпечують рівні можливості для батьків у догляді за дитиною. Зокрема, мати й батько тепер мають однакове право на відпустку для догляду за дитиною до трирічного віку. Крім того, запроваджено 14-денну відпустку при народженні дитини, яку можуть отримати як мати, так і батько чи близькі родичі. [1]

Водночас військовослужбовці поки що залишаються обмеженими в реалізації рівних можливостей догляду за дітьми. Наразі у парламенті розглядається законопроєкт, який має врегулювати це питання. Відповідно до його норм, якщо обоє батьків є військовослужбовцями, відпустка для догляду за дитиною до трьох років надаватиметься одному з них на рівних умовах за їхнім спільним рішенням – як у мирний час, так і в особливий період або під час воєнного стану.

[1] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною: Закон України від 15.04. 2021 р. № 1401-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#Text ; Про внесення змін до Порядку надання відпустки при народженні дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2024 р. № 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356-2024-%D0%BF#Text

Окрім рівних прав, які, згідно СК України, мають і чоловік, і жінка, вони мають і рівні обов`язки. Так, «мати, батько мають рівні права та обов`язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою (ст. 141, п.1). Пункт 2 цієї ж статті наполягає, що «розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов`язків щодо дитини».[1]

Практика повсякденного життя свідчить, що після розлучення дитина або діти частіше залишаються жити з матір'ю. Однак цей факт не позбавляє батька обов'язків із виховання його дитини. Водночас закон зміцнює і права батьків, гарантуючи чоловікам після розлучення право проводити час зі своїми дітьми (ст. 153).[2]

Крім того, розлучення є складним етапом у сімейних відносинах, і гендерна рівність має залишатися дотриманою й у цих ситуаціях. Жінки повинні мати право на рівний доступ до юридичної допомоги та справедливого розподілу майна після розлучення. Крім того, важливо забезпечити належну підтримку для матерів та батьків, які займаються вихованням дітей після розлучення, щоб запобігти ризику їхньої економічної незахищеності та забезпечити добробут дітей.

Освіта в гендерних питаннях має включати навчання про гендерні стереотипи, рівність, сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність. Важливо виховувати у дітей свідомість про рівність та повагу до усіх людей, незалежно від їхньої статі або гендерної ідентичності.

Співпраця з громадськими організаціями, активістами та зацікавленими сторонами також має велике значення. Ці організації можуть проводити кампанії, семінари та тренінги з питань гендерної рівності в сімейних відносинах. Вони можуть також надавати підтримку постраждалим від насильства у сім'ї та пропонувати консультації з питань сімейного права.

Однак, окрім Сімейного кодексу, Україна має розвинуту систему інших нормативно-правових документів, що регулюють сімейні відносини, але практично в усіх цих документах проблеми ґендерної нерівності або партнерських відносин у сім'ї піднімаються дуже рідко. Винятком є тільки Закон України «Про запобігання та протидію домашньому

[1] Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. 432с.

[2] Сімейний Кодекс України: наук.-практ. Коментар. Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. 432с.

насильству»[1], який чітко визначає види насильства, що ще мають місце у сімейному житті (фізичне, сексуальне, психологічне й економічне насильство) та передбачає конкретні заходи та процедури як його попередження, так і покарання, але і цей закон включає сумнівну з погляду ґендерної рівності ст. 11 про неприпустимість віктимної поведінки щодо насильства в сім'ї. Ця стаття практично перекладає відповідальність за кримінальну поведінку із кривдника на жертву, яку завжди можна звинуватити в тому, що вона сама спровокувала насильника.

Запровадження гендерної рівності в сімейних відносинах не є простим завданням, і вимагає комплексного підходу та спільних зусиль уряду, громадськості та інших зацікавлених сторін. Виконання цієї мети принесе численні переваги суспільству в цілому, включаючи зміцнення сімей, забезпечення благополуччя дітей, підвищення економічної стабільності та розширення можливостей для розвитку та самореалізації всіх учасників сімейних відносин.

Крім того, розробка і впровадження механізмів моніторингу та оцінки забезпечення гендерної рівності у сімейних відносинах є необхідним кроком. Це дозволить визначити прогрес у досягненні гендерної рівності та виявити області, які потребують додаткових заходів та покращень. Розроблення статистичних індикаторів та збір даних за статевою приналежністю допоможуть визначити нерівності та вжити необхідні заходи для їхнього подолання.

Захист суб'єктів сімейних правовідносин при порушенні принципу гендерної рівності в умовах гібридної війни

Захист суб'єктів сімейних відносин є важливою складовою справедливого та рівного суспільства. Одним із ключових принципів такого суспільства є гендерна рівність, яка передбачає рівні права та можливості для всіх осіб незалежно від їх статі або гендерної ідентичності. Однак, порушення принципу гендерної рівності може відбуватися у сімейних відносинах, що потребує ефективних заходів для захисту суб'єктів.

Порушення принципу гендерної рівності в сімейних відносинах може приймати різні форми. Наприклад, це може бути фізичне, емо-

[1] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text

ційне або сексуальне насильство, дискримінація, контроль або обмеження свободи одного з партнерів, нерівний доступ до ресурсів та можливостей, або інші форми негативного впливу, які базуються на гендерних стереотипах та нерівності.

Одним з важливих аспектів захисту суб'єктів сімейних відносин є правовий захист. Країни повинні мати ефективну законодавчу базу, яка забезпечує захист від будь-яких форм насильства або дискримінації в сімейному оточенні. Це може включати закони про запобігання насильству в сім'ї, закони про рівні права жінок та чоловіків, а також закони, які захищають права всіх суб'єктів сімейних відносин незалежно від їх гендерної ідентичності.

Конституція України проголошує та юридично унормовує політико-правовий принцип, згідно з яким людина – чоловік і жінка – є найвищою цінністю. Вона відображає те, що розбудова й оновлення українського суспільства в період нової та новітньої історії відбувається за умов наймасштабнішою у світі революції – становлення рівності жінки та чоловіка у правах, свободах, обов'язках, відповідальності, можливостях і шансах.

Характерною особливістю Конституції України є відображення в ній рівності прав і свобод у тісній взаємозалежності із забезпеченням рівності можливостей для чоловіка й жінки стати рівноправними як де-юре, так і де-факто у всіх сферах суспільної життєдіяльності. Ідея рівноцінності статей і гарантування її в реальному житті виражена у ст. 24 Основного Закону у формулі рівних прав і можливостей чоловіків і жінок[1].

Навіть при наявності законодавчого захисту важливо забезпечити його реалізацію та ефективність. Для цього потрібно вдосконалювати систему правоохоронних органів та судову систему. Поліція та правоохоронні органи повинні бути навчені визнавати, реагувати та розслідувати випадки порушення гендерної рівності в сімейних відносинах. Забезпечення належної підготовки та оснащення правоохоронців для ефективного реагування на такі випадки є важливим аспектом.

Судова система також має грати ключову роль у захисті суб'єктів сімейних відносин. Важливо, щоб суди розглядали справи порушення гендерної рівності об'єктивно, справедливо і швидко. Належ-

[1] Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 14.

не накладання судового покарання на винних осіб та забезпечення справедливості для жертв є необхідними кроками для запобігання порушенням гендерної рівності у сімейних відносинах.

Посилення освітніх заходів та підвищення гендерної свідомості також має велике значення для захисту суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності. Широка громадська освіта, тренінги та інформаційні кампанії можуть сприяти зміні стереотипів, розумінню гендерних прав та зміцненню усвідомлення про шкоду, яку може спричинити порушення гендерної рівності в сімейних відносинах.

Крім того, важливо створити підтримуючі механізми для жертв порушення гендерної рівності у сімейних відносинах. Це може включати розширення доступу до психологічної підтримки, консультування та послуг юридичної допомоги.

Надання жертвам можливості отримати конфіденційну, безпечну та ефективну підтримку допоможе їм виходити зі складних ситуацій і відновлювати своє благополуччя.

Соціальні служби і неприбуткові організації також відіграють важливу роль у захисті суб'єктів сімейних відносин при порушенні гендерної рівності. Вони можуть надавати різноманітну допомогу, включаючи тимчасове проживання, правову консультацію, економічну підтримку, навчальні та професійні можливості. Розробка і розширення таких соціальних програм є важливим кроком у підтримці жертв та запобіганні подальшому насильству та дискримінації.

Крім того, для ефективного захисту суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності, необхідно активно працювати над зміною культурних та соціальних норм. Спільна робота з громадами, освітніми установами та ЗМІ може сприяти формуванню позитивних стереотипів і розумінню рівних прав і можливостей для всіх, незалежно від статі або гендерної ідентичності.

Незважаючи на значний прогрес у захисті суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності, все ще залишаються виклики та проблеми. Необхідно посилювати зусилля на всіх рівнях – від правового регулювання до соціокультурних ініціатив – для досягнення повної гендерної рівності в сімейних відносинах.

Якщо узагальнювати, то захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності є складним завданням, яке

вимагає комплексного підходу і спільних зусиль усіх суспільних секторів. Це не тільки питання справедливості та рівності, але й питання безпеки, добробуту і розвитку сімейного середовища.

Гендерна експертиза сімейного законодавства передбачає аналіз правових норм, проте наскільки вони – дружина і чоловік – як рівноправні суб'єкти подружніх відносин можуть самореалізуватися в сімейному середовищі, настільки сімейне законодавство не є нейтральним у цьому, а гарантує гендерну рівновагу, усуває гендерну дискримінацію, сприяє розвиткові паритетної демократії в сім'ї. Якщо «жіночий» підхід до сімейних відносин традиційно зосереджувався на захисті прав жінок, абсолютизував такий захист, то за гендерного підходу передбачається правовий аналіз сімейних відносин із погляду рівності у сім'ї дружини та чоловіка. Тільки гендерно справедливий підхід до законодавства може створити гендерно справедливі умови для самоутвердження рівноправності соціальних статей у сімейних відносинах[1].

Сучасні напрями розвитку шлюбно-сімейних відносин та принципи їх формування і правового забезпечення закраплені в Сімейному кодексі Україні[2]. В ньому акумульоване все прогресивне, що було і є у національному сімейному житті та в світовому досвіді розвитку і функціонування сімейних відносин.

Щодо поняття ґендерної рівності СК України можна схарактеризувати як прогресивний та доволі демократичний: він ліквідує юридичні підстави для дискримінації жінок і чоловіків у сфері сімейного, приватного життя. Вже у статті 1 вказується, що Кодекс регулює сімейні відносини з метою їх побудови «на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові і поваги, взаємодопомоги і підтримки», а стаття 7 прямо визначає, що «жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї». Стаття 3 визначає сім'ю як таку, що «створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства»[3].

---

[1] Сафончик О. І. Принцип гендерної рівності за сімейним законодавством України. *Часопис цивілістики.* 2021. Вип. 41. С. 19.

[2] Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21-22. Ст. 135.

[3] Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 21-22. Ст. 135.

Відповідно до ст. 18 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW)[1], в якій сформульовані міжнародні стандарти з дотримання рівних прав та можливостей жінки і чоловіка в суспільстві, Україна періодично, кожні чотири роки подає генеральному секретарю ООН державні доповіді про виконання цієї Конвенції в Україні.

У Державній Програмі з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві[2] поза увагою лишились ґендерні проблеми сучасної сім'ї та вироблення ґендерної стратегії сприяння її розвитку.

Нові структурні та функціональні зміни в сім'ї, становлення паритетності відносин в ній, що відбуваються в останні десятиріччя, мало відображені в Концепції державної сімейної політики, схваленої Постановою № 1063-XIV[3]. Дуже поверхово вони були втілені в програмі «Українська родина»[4]; практично не втілені були – у Державній програмі підтримки сім'ї на період до 2016 року[5], тоді як процеси творення егалітарної сім'ї, відповідні трансформації сім'ї як соціального інституту є дуже неоднозначними, утримуючи як прогресивні, так і регресивні моменти.

Одним із способів покращення ситуації є просування гендерної освіти та свідомості. Навчання гендерним питанням повинно бути включене у шкільні та університетські програми, а також у програми професійної підготовки для працівників у сфері соціальної роботи, правоохоронних органів та судової системи. Це допоможе усвідомити і підкреслити важливість гендерної рівності, а також навчити молоде покоління виявляти і протидіяти дискримінації та насильству в сімейних відносинах.

Також потрібно забезпечити економічну незалежність та можливості для всіх суб'єктів сімейних відносин, незалежно від їх статі або

---

[1] Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція ООН від 18.12. 1979 року. Бібліотечка голови профспілкового комітету. 2005. № 5

[2] Про затвердження Державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2006 року. *Офіційний вісник України.* 2007. № 1. Ст. 25.

[3] Про Концепцію державної сімейної політики: Постанова Верховної Ради України від 17.09.1999 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1999. № 46. Ст. 404.

[4] Про Програму «Українська родина»: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.03.2001 року. *Офіційний вісник України.* 2001. № 11. Ст. 449.

[5] Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.005.2013 року. *Офіційний вісник України.* 2013. № 37. Ст. 1311.

гендерної ідентичності. Рівний доступ до роботи, освіти, фінансових ресурсів та інших можливостей допоможе зменшити вразливість і залежність від насильницьких чи дискримінаційних сімейних ситуацій.

Підтримка ініціатив та програм, спрямованих на запобігання насильству та насильству в сімейних відносинах, є ще одним кроком до покращення ситуації. Створення гарантованих притулків, телефонних гарячих ліній, консультаційних служб та інших ресурсів допомоги жертвам насильства є необхідною умовою. Важливо, щоб ці ресурси були доступні, конфіденційні та забезпечували фізичну та емоційну безпеку для постраждалих.

Крім того, громадська мобілізація та активна участь громадських організацій і небайдужих громадян є важливим елементом в боротьбі за захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності. Це може включати проведення громадських кампаній, акцій протесту, лобіювання законодавчих змін, створення мережі підтримки та обміну досвідом. Громадський тиск та свідоме залучення до цих питань можуть сприяти створенню позитивних змін у суспільстві.

Необхідно також звернути увагу на важливість ролі медіа у формуванні гендерних уявлень та стереотипів. Забезпечення об'єктивної, різноманітної та гендерно-чутливої медіа-презентації може сприяти зміцненню гендерної рівності в сімейних відносинах. Медійні організації мають приділяти увагу поданню важливих інформаційних матеріалів, розповсюдженню позитивних прикладів та висвітленню проблем порушення гендерної рівності.

Захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності вимагає постійних зусиль та системної роботи з боку уряду, громадськості, неприбуткових організацій та всіх членів суспільства. Це складне завдання, яке потребує системних змін і налагодження ефективної співпраці між різними структурами.

Правовий аспект в захисті суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності має вирішальне значення. Необхідно забезпечити наявність чітких законів, які криміналізують насильство в сім'ї, домашнє насильство, сталки з насильством на підставі гендерної дискримінації. Крім того, законодавство має передбачати захист прав жертв і забезпечувати ефективний механізм звернення до правоохоронних органів та судів.

Однак просто наявність законодавчої бази недостатньо. Важливо, щоб закони ефективно застосовувалися і щоб порушники були притягнуті до відповідальності. Для цього необхідно забезпечити якісну підготовку правоохоронних органів та суддів щодо розпізнавання, реагування та розслідування випадків порушення гендерної рівності. Також важливо розробити механізми швидкого і справедливого розгляду таких справ.

Особливу увагу слід звернути на розширення діалогу та співпраці між урядом, громадськістю та громадськими організаціями. Це сприятиме обміну досвідом, розробці нових стратегій та політик, а також створенню партнерства у боротьбі з порушеннями гендерної рівності в сімейних відносинах.

Необхідно також забезпечити доступ до медичної та психологічної допомоги для жертв насильства в сім'ї. Медичні заклади та центри психологічної підтримки повинні бути готові надавати конфіденційну та компетентну допомогу постраждалим. Це включає не тільки медичне лікування фізичних травм, але й психологічну підтримку та консультування для подолання травматичних наслідків насильства.

Нарешті, важливо наголосити, що захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності має бути глобальним завданням. Потрібна міжнародна співпраця, обмін досвідом і розробка міжнародних стандартів у цій сфері. Країни повинні спільно працювати над запобіганням насильства в сім'ї та розробкою ефективних механізмів захисту прав суб'єктів сімейних відносин на міжнародному рівні. Міжурядові організації, такі як ООН, Європейський Союз, Рада Європи та інші, можуть відіграти важливу роль у сприянні гармонізації стандартів та розробці міжнародних конвенцій, спрямованих на захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності.

Одним з прикладів міжнародного зусилля є Конвенція Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством стосовно жінок та домашнього насильства, відома як Стамбульська конвенція. Цей документ визнає насильство в сім'ї як порушення прав людини та закликає країни-учасниці до прийняття необхідних заходів для запобігання, припинення та покарання насильства. Ратифікація та ефективне виконання Стамбульської конвенції можуть сприяти покращенню

захисту суб'єктів сімейних відносин, особливо при порушенні принципу гендерної рівності.[1]

Однак, необхідно зазначити, що захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності є складним і багатогранним завданням. Він вимагає постійної уваги, зусиль і залучення всіх суспільних секторів. Крім того, це питання пов'язане з глибокими соціокультурними установками та стереотипами, які потребують широкого освітнього процесу та свідомої зміни усвідомлення гендерних питань.

Продовжуючи розглядати питання захисту суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності, варто звернути увагу на значення розвитку соціальних послуг та підтримки для жертв насильства. Важливо забезпечити доступність та ефективність цих послуг, які можуть включати безпечне притулок, консультування, юридичну допомогу, соціальну та психологічну підтримку. Розробка і реалізація програм соціального захисту допоможуть забезпечити жертвам насильства необхідну допомогу та підтримку для їх реабілітації та інтеграції в суспільство.

Крім того, важливо підкреслити значення розбудови свідомого громадянського суспільства, яке активно виступає проти насильства в сім'ї та гендерної дискримінації. Громадські організації, активісти, активістки та інші зацікавлені сторони мають займати активну позицію у просуванні питання захисту суб'єктів сімей них відносин при порушенні принципу гендерної рівності. Вони можуть організовувати протести, кампанії просвітництва, петиції та звернення до владних структур з вимогою прийняття необхідних заходів. Громадський тиск може сильно впливати на формування політики та прийняття законодавчих змін.

Політична воля та здатність урядових органів до реформ є також ключовим чинником у забезпеченні захисту суб'єктів сімейних відносин. Країни повинні приймати закони, політики та програми, спрямовані на запобігання насильству в сім'ї, притягнення винних осіб до відповідальності та надання підтримки жертвам. Ефективна система

[1] Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція): Міжнародний документ від 11.05.2011 р. (Ратифікація від 20.06.2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

правосуддя та правоохоронні органи повинні забезпечувати швидку реакцію на порушення та належне розслідування справ.

Для ефективного захисту суб'єктів сімейних відносин потрібно розробляти та зміцнювати законодавство, спрямоване на запобігання насильству в сім'ї та дискримінації. Країни повинні приймати закони, що забороняють будь-яку форму насильства, встановлюють механізми захисту жертв та карають винних. Важливо, щоб закони були ефективно виконуваними, а правоохоронні органи та судова система були добре підготовленими та оснащеними для реагування на порушення.

Захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності є невід'ємною складовою будь-якого справедливого та гуманного суспільства. Насильство в сім'ї та порушення гендерної рівності негативно впливають на життя та добробут суб'єктів сімейних відносин, а також на саму структуру сім'ї та суспільства в цілому. Для досягнення прогресу в цій сфері необхідна широка підтримка, співпраця і відповідальність всіх учасників суспільства – від урядових органів до громадськості.

На багато випадків порушення гендерної рівності в сімейних відносинах впливають соціокультурні чинники. Тому питання освіти та свідомості мають важливе значення. Необхідно проводити широкомасштабні освітні кампанії, спрямовані на формування розуміння гендерних питань, боротьбу зі стереотипами, підвищення свідомості щодо насильства в сімейних відносинах та важливості гендерної рівності. Це може включати проведення тренінгів, семінарів, лекцій, а також розробку освітніх матеріалів та ресурсів для шкіл, університетів і громадськості.

Питання захисту суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності є складним, але над важливим завданням, яке потребує комплексного підходу на рівні суспільства, уряду, міжнародних організацій та громадськості. Забезпечення гендерної рівності та захисту суб'єктів сімейних відносин має безпосередній вплив на якість життя сімей, особливо жінок, дітей та інших уразливих груп.

Існують різні шляхи для подолання цих проблем. По-перше, необхідно підтримувати освіту та інформаційні кампанії з метою підвищення гендерної свідомості і виявлення стереотипів, які сприяють

насильству в сім'ї та дискримінації. Це можна зробити шляхом включення гендерних питань у навчальні програми, проведення тренінгів та семінарів для вчителів, батьків та громадськості.

По-друге, необхідно зміцнювати законодавство та забезпечувати його ефективне виконання. Уряди повинні приймати закони, які стежать за запобіганням насильства в сім'ї, захистом жертв та покаранням винних. Важливо створити механізми для швидкого та ефективного розслідування справ та забезпечення судової справедливості. Потрібно також розвивати систему соціальної підтримки та послуг для жертв насильства, зокрема притулки, консультативні центри, лікарську допомогу та юридичну підтримку.

По-третє, важливо підтримувати і зміцнювати роль громадськості та громадських організацій у протидії насильству в сім'ї та дискримінації. Громадські організації виконують важливу функцію в освітній та підтримуючій роботі, надають безперешкодний доступ до інформації та послуг для жертв насильства, а також здійснюють моніторинг та аналіз ситуації в цій сфері. Вони можуть організовувати кампанії, акції та події, спрямовані на підвищення усвідомленості громадськості щодо проблеми насильства в сім'ї та гендерної рівності.

Нарешті, глобальна співпраця є необхідною для ефективного розв'язання проблеми насильства в сім'ї та порушення принципу гендерної рівності. Міжнародні організації, такі як ООН та Європейський Союз, мають великий потенціал у створенні міжнародних стандартів та розробці програм дій для захисту суб'єктів сімейних відносин. Вони можуть забезпечувати технічну допомогу, фінансування та обмін досвідом між країнами.

Захист суб'єктів сімейних відносин при порушенні принципу гендерної рівності вимагає комплексного підходу та спільних зусиль усіх громадян та інституцій суспільства. Це вимагає зміни свідомості, законодавства, системи підтримки та культури взаємодії. Тільки шляхом спільної роботи і просування принципів рівності, поваги та безпеки ми зможемо створити справедливе та гармонійне суспільство, де сімейні відносини будуть засновані на рівноправ'ї та любові.

Ключові слова: сімейне право, сімейне законодавство, сімейні правовідносини, гендерна рівність, чоловік, жінка, подружжя, гібридна війна, воєнний стан.

Розділ 13

ОСОБЛИВОСТІ СТЯГНЕННЯ АЛІМЕНТІВ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29947

Наталія Волкова
докторка юридичних наук, професорка

Підстави виникнення права на стягнення аліментів

Як справедливо науковці звертають увагу, що «після початку у 2014 році «інвазійної фази» гібридної війни росії проти України українське цивільне законодавство не зазнало змін, спрямованих на обмеження прав людини; АТО і ООС не стали перешкодою початку масштабного оновлення цивільного законодавства з метою адаптації його до права ЄС; хоча запровадження воєнного стану після російського вторгнення 24 лютого 2022 року зумовило передбачені Законом можливості тимчасового обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, водночас, українська влада обережно і в обмеженому обсязі скористалася цими можливостями, зберігши практично усі демократичні права та свободи; попри російське вторгнення 2022 року, була збережена Концепція оновлення українського цивільного законодавства та її спрямованість на адаптацію до права ЄС»[1].

Навіть в умовах воєнного стану кожна фізичної особи має право на захист своїх прав, свобод та інтересів, що гарантується Конституцією України та не підлягає обмеженню. Повномасштабне вторгнення на територію нашої держави, умови воєнного стану, у яких вже три роки живуть громадяни України, суттєво вплинули на всі правовідносини в країні, в тому числі й на сімейні, що зумовило також внесення певних змін до норм законодавства.

Необхідно зазначити, що з проголошенням воєнного стану в нашій країні простежуються вкрай негативні процеси, що не можуть не

[1] Приватне право як концепт. Том VI: Приватне право в умовах гібридної війни : монографія / Є. Харитонов, О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2024. С.350.

вплинути і на сімейні відносини, оскільки зростає безробіття, громадяни вимушені мігрувати, руйнуються сім'ї, збільшується кількість розлучень, збільшується кількості дітей, які виховуються у неповних сім'ях тощо. Таким чином, наявність таких негативних процесів, потребує захисту сімейних прав та інтересів найбільш вразливих верств населення, дітей, а також й інших осіб, які в силу закону потребують належного утримання.

Щодо визначення підстав виникнення права на утримання, то необхідно зазначити, що в юридичній літературі з сімейного права більшість науковців до таких підстав відносять наявність між суб'єктами родинного або іншого сімейного зв'язку, наявність рішення суду про стягнення аліментів або договору про стягнення аліментів. Не погоджуючись з такою підставою як наявність договору або рішення суду щодо стягнення аліментів М. В. Вербіцька зазначає, що «рішення суду про стягнення аліментів є вже наслідком наявності сукупності вказаних фактів та недотримання батьком (матір'ю) обов'язку щодо утримання дитини» та визначає наступні підстави виникнення аліментних правовідносин : «кровне споріднення між батьками і дітьми, засвідчене в установленому законом порядку, або інші юридично значущі зв'язки між ними (наприклад, усиновлення); вік особи, яка має правовий статус дитини»[1]. Необхідно підтримати таку точку зору та зазначити, що рішення вже само по собі є наслідком недотримання обов'язку щодо утримання, а не підставою для стягнення аліментів.

Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідно до законів України (ст. 8)[2].

Обов'язок батьків утримувати дітей виникає з моменту народження дитини та триває до моменту досягнення особою повноліття, незалежно від бажання учасників цих правовідносин. Законодавство зобов'язує батьків утримувати своїх дітей та надавати кошти для

[1] Вербіцька М. В. Актуальні проблеми стягнення аліментів на неповнолітніх дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 2. С. 32-36.

[2] Про охорону дитинства: Закон України № 2402-III від 26.04.2001 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

нормального існування дитини. Це кошти, що «…витрачаються на харчування, одяг, навчання, оздоровлення дитини тощо»[1].

Обов'язок батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття витікає з ст. 180 СК України. Батьки зобов'язані утримувати свою дитину незалежно від того, одружені вони чи ні (у випадку народження дитини під час фактичних шлюбних відносин), розірвано їх шлюб чи ні. Обов'язок щодо утримання «…зберігається й тоді, коли дитина народилася у шлюбі, який пізніше було визнано недійсним, а також і у випадку позбавлення батьківських прав батьків»[2].

Отже, відповідно до вищенаведених норм законодавства до підстав виникнення обов'язку батьків утримувати неповнолітніх дітей, необхідно віднести наступні:

– походження дитини від батьків або усиновлення;
– вік дитини, оскільки обов'язок щодо утримання дитину виникає до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК України).

Щодо стягнення аліментів ***на утримання одного з подружжя***, то відповідно до норм сімейного законодавства України подружжя несуть певний обов'язок щодо взаємного утримання. Якщо подружжя матеріально не підтримають один одного та відсутня взаємна згода щодо утримання, аліменти можуть бути стягнені у судовому порядку. Також, необхідно зазначити, що законодавець чітко визначає умови за якими один з подружжя має право на утримання.

Крім того, право на утримання мають : подружжя, які знаходяться у зареєстрованому шлюбу; колишнє подружжя, після розірвання шлюбу; дружина під час вагітності та у разі проживання з нею дитини; чоловік, з яким проживає дитина, має право на утримання від дружини – матері дитини; один з подружжя, з ким проживає дитина-інвалід; жінка та чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою.

Відповідно до ч. 1 ст. 75 СК України дружина та чоловік повинні матеріально підтримувати один одного.

Сімейне законодавство передбачає певні умови, відповідно до яких один з подружжя має право на утримання (аліменти), до таких умов необхідно віднести:

---

[1] Аліменти дітям та батькам : монографія / Л. В. Сапейко, В. А. Кройтов. Харків : Ескада, 2008. С. 43.

[2] Гузь Л. Є., Гузь А. В. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Х. : ФАКТОР, 2011. С.393.

1. подружжя знаходилось у зареєстрованому шлюбі відповідно до норм законодавства;

2. право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним. Щодо визначення непрацездатності одного з подружжя, то норми сімейного законодавства передбачають два види непрацездатності за станом здоров'я та за віком. Так, відповідно до з ч. 3 ст. 75 СК України непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи.

Той із подружжя, хто став непрацездатним у зв'язку з протиправною поведінкою другого з подружжя, має право на утримання незалежно від права на відшкодування шкоди відповідно до ЦК України (ч. 6 ст. 75 СК України);

– право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом (ч. 4 ст. 75 СК України).

У постанові Верховного Суду від 24 червня 2021 року, справа № 759/6629/19 (провадження № 61-15018св20) суд дійшов висновку, що «…наявність пенсії у розмірі прожиткового мінімуму є підставою для відмови у стягненні аліментів, є неконституційною». Аргументуючи це тим, що «надані сторонами докази свідчать про те, що вартість лікування позивачки перебільшує розмір прожиткового мінімуму та фактичного розміру пенсії, яку вона отримує. У результаті цього право останньої на достатній життєвий рівень для себе, гарантований ст. 48 Конституції України, буде порушене і обов'язок держави щодо створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби, буде невиконаний (ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права). Позивачка вимушена робити вибір між можливою загибеллю через відсутність відповідного лікування або достатнього харчування, що прямо порушує принцип верховенства права щодо визнання в Україні людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, утвердження і забезпечення прав і свобод якої є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції

України). Тому, колегія суддів вважає, що положення ч. 4 ст. 75 СК України не відповідають нормам статей 3, 8 та 48 Конституції України, а тому Верховний Суд їх не застосував. При цьому зміст ч. 4 ст. 75 СК України слід тлумачити системно, враховуючи встановлений іншими статтями СК України обов'язок подружжя утримувати інше з подружжя й міжнародні стандарти правового захисту осіб з інвалідністю, яким у цій справі є подружжя, яке потребує матеріальної допомоги. Відповідно до ч. 6 ст. 10 ЦПК України, якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, він не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії»[1];

3. наявність у другого з подружжя матеріальної можливості для сплати аліментів. Як зазначає І. В. Жилінкова, «…за такої умови мають бути враховані різні обставини – рівень доходів того з подружжя, який повинен надавати утримання, знаходження на його утриманні інших осіб (неповнолітніх дітей, батьків, інших родичів тощо), працездатність, стан здоров'я тощо»[2].

У постанові Верховного Суду від 25 листопада 2019 року у справі № 279/5165/19 (провадження № 2/279/2047/19) зазначається, що «… аліменти на утримання одного з подружжя призначаються лише за наявності сукупності підстав, а саме : перебування у зареєстрованому шлюбі або у фактичних шлюбних відносинах після розірвання шлюбу; непрацездатність одного з подружжя; потреба в матеріальній допомозі; нижчий від прожиткового рівень матеріального забезпечення»[3]. Таким чином право на утримання (аліменти) має непрацездатна особа, яка не забезпечена прожитковим мінімумом. Схожий висновок містився і в інших раніше прийнятих постановах Верховного Суду України від 13 квітня 2016 року у справі № 6-3066цс15[4] та від 16 серпня 2017 року у справі № 6-1111цс17[5].

---

1 Постанова Верховного Суду від 24 червня 2021 року у справі № 759/6629/19 (провадження № 61-15018св20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98054751

2 Сімейне право України : підручник. За заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 2-е вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2009. С.133.

3 Постанова Верховного Суду від 25 листопада 2019 року, справа № 279/5165/19 провадження № 2/279/2047/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85975335

4 Постанова Верховного Суду України від 13 квітня 2016 року, справа № 6-3066цс15. URL: https: //oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-3066cs15

5 Постанова Верховного Суду України від 16 серпня 2017 року, справа № 6-1111цс17. URL: https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-1111cs17

Частина 5 ст. 75 СК України, передбачає, що права на утримання не має той із подружжя, хто негідно поводився у шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом. З цього приводу Ю. С. Червоний зазначав, що «… факт негідної поведінки одного з подружжя, що вимагає аліменти, оцінюється судом. Однак інший повинен довести ці обставини. Суд може розглянути документи (наприклад, постанови судових або інших органів) і інші докази, що підтверджують факти негідної поведінки чоловіка. Закон не встановлює конкретних критеріїв, на підставі яких можна встановити недостойність поведінки подружжя у шлюбних відносинах, залишаючи оцінку поведінки чоловіка на розсуд суду. Представляється, що такими фактами можуть бути, систематичне пияцтво одного з подружжя, що вимагає аліменти, чинення їм в сім'ї скандалів, бійок, нанесення другому з подружжя або дітям побоїв, поширення про іншого з подружжя неправдивих відомостей. Може бути також визнано негідною поведінкою, систематичні зради одного з подружжя, що вимагає аліменти, що стали причиною розірвання шлюбу»[1].

Згідно з ч. 1ст. 76 СК України розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час шлюбу.

Право на утримання одного з подружжя після розірвання шлюбу регулюється ст. 76 СК України. Так, після розірвання шлюбу особа має право на утримання, якщо вона стала непрацездатною до розірвання шлюбу або протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги, і якщо її колишній чоловік (дружина), може надати таку матеріальну допомогу.

Особа має право на утримання і тоді, коли воно стало інвалідом після спливу одного року від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки у відносно нього з боку колишнього чоловіка (дружини), під час шлюбу.

Якщо на момент розірвання шлюбу жінці, чоловікові, до досягнення встановленого законом пенсійного віку залишилося не більше п'яти років, вона, він матимуть право на утримання після досягнення цього пенсійного віку, за умови, що у шлюбі вони спільно проживали не менш як десять років. Якщо в зв'язку з вихованням дитини, веденням домашнього госпо-

[1] Семейное право Украины: учебник. Под. ред. Ю. С. Червоного. Х.: Одиссей, 2005. С.229.

дарства, піклуванням про членів сім'ї, хворобою або іншими обставинами, які мають істотне значення, один із подружжя не мав можливості одержати освіту, працювати, зайняти відповідну посаду, він має право на утримання у зв'язку з розірванням шлюбу і тоді, якщо є працездатним, за умови, що потребує матеріальної допомоги і що колишній чоловік (дружина) може надавати матеріальну допомогу. Право на утримання у цьому випадку триває протягом трьох років від дня розірвання шлюбу.

Щодо права дружини/чоловіка на утримання у разі проживання з ними дитини, то воно регулюється ст. ст. 84, 86 СК України.

Дружина або чоловік з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка – батька дитини або від дружини – матері дитини до досягнення дитиною трьох років (ч. 2 ст. 84 ; ч. 1. 86 СК України).

Якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку, дружина, або чоловік з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка або дружини до досягнення дитиною шести років (ч. 3 ст. 84; ч. 2. 86 СК України).

Також, відповідно ч. 1 ст. 84 СК України дружина має право на утримання від чоловіка під час вагітності. Аліменти, присуджені дружині під час вагітності, сплачуються після народження дитини без додаткового рішення суду. Право на утримання вагітна дружина, а також дружина, з якою проживає дитина, має і в разі розірвання шлюбу.

Право на утримання вагітна дружина, а також дружина або чоловік з якою проживає дитина, має незалежно від того, чи вона/він працює, та незалежно від її/його матеріального становища, за умови, що чоловік/дружина може надавати матеріальну допомогу.

Відповідно до ст. 88 СК України, якщо один із подружжя, в тому числі і працездатний, проживає з дитиною-інвалідом, яка не може обходитися без постійного стороннього догляду, і опікується нею, він має право на утримання за умови, що другий з подружжя може надавати матеріальну допомогу. Право на утримання триває протягом всього часу проживання з дитиною-інвалідом та опікування нею і не залежить від матеріального становища того з батьків, з ким вона проживає.

Розмір аліментів тому з подружжя, з ким проживає дитина-інвалід, визначається за рішенням суду відповідно до ч.1 ст. 80 СК Укра-

їни, без урахування можливості одержання аліментів від своїх батьків, повнолітніх дочки або сина.

Частина 1 ст. 91 СК України передбачає, що жінка та чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою, однак тривалий час проживали однією сім'єю, той із них, хто став непрацездатним під час спільного проживання, має право на утримання відповідно до ст. 76 СК України. Також, вони мають право на утримання в разі проживання з нею, ним їх дитини, відповідно до ч. ч. 2-4 ст. 84 та ст. ст. 86,88 СК України.

Щодо ***стягнення аліментів на утримання батьків***, то обов'язок дітей надавати матеріальну допомогу батькам «носить перш за все моральний характер, що ґрунтується на вихованні, повазі, а також традиції турботливо ставитись до людей похилого віку та таких, що не мають можливості забезпечите себе самостійно»[1].

Сімейне законодавство України передбачає взаємні зобов'язання батьків та дітей щодо утримання. Оскільки, неповнолітніх дітей утримають їх батьки, а також дбають про належне забезпечення умов їх життя тощо, то в свою чергу батьки, які є не працездатними та малозабезпеченими мають право на певну допомогу від своїх дітей. Так, відповідно до ч.1 ст. 202 СК України повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними та потребують матеріальної допомоги. Аналіз даної статті дає підстави стверджувати, що утримувати своїх батьків можуть тільки повнолітні діти, що в свою чергу не допускає утримання батьків неповнолітніми, оскільки вони самі ще потребують утримання з боку батьків. Такої точки зору підтримуються багато вчених, однак є й інші позиції науковців, що якщо неповнолітній працює за трудовим договором або займається підприємницькою діяльністю, то він отримує певні доходи та нема підстав звільняти його від обов'язку сплати аліментів по утриманню батьків. З даною точкою зору можна було би погодитись тільки з позиції того що у випадку, якщо відповідно до законодавства неповнолітня дитина отримала повну цивільну дієздатність, та має достатній дохід для надання коштів батькам, які потребують допомоги на додаткові витрати, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю та не мають іншого джерела отримання такої допомоги. Однак, як вже зазначалось, законодавець передбачає, що стягнути аліменти на

[1] Аліменти дітям та батькам: монографія. Харків: Ескада, 2008. С.76.

утримання батьків з повнолітніх дочки, сина, а особа вважається повнолітньою з моменту, коли їй виконалось 18 років, отже відповідно до сімейного законодавства стягнути аліменти на батьків можливо тільки з повнолітніх дочки, сина.

Відповідно до сімейного законодавства дочка, син крім сплати аліментів зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю (ст. 203 СК України). Такі додаткові витрати можуть мати місце, якщо «…батьки страждають на тяжку хворобу, отримали каліцтво та в результаті останнього інвалідність»[1].

Не мають право на отримання аліментів батьки від свої дітей, якщо вони були позбавлені батьківських прав з підстав визначених ст. 164 СК України та такі права не були поновленні у судовому порядку.

Підставами звернення до суду з заявою про стягнення аліментів на утримання батьків повнолітніми дочкою, сином : батьки є непрацездатними; потребують матеріальної допомоги.

До непрацездатних батьків відносяться: батьки пенсійного віку, визначеного законом; батьки, які визнанні відповідно до законодавства інвалідами I, II, III групами.

Наявність потреби у матеріальній допомозі означає нестачу коштів, необхідних для підтримання нормальної життєдіяльності особи. Батьки потребують матеріальної допомоги у разі, якщо пенсія та інші доходи не забезпечують прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стягнення аліментів на утримання інших членів сім'ї та родичів передбачені нормами сімейного законодавства. Відповідно до Глави 22 СК України до «інших членів сім'ї та родичів» законодавець відносить братів, сестер, бабу, діда, прабабу, прадіда, онуків, мачуху, вітчима, пасинків і падчерок, а також особи, у сім'ї яких виховувалася дитина. Такий перелік інших членів сім'ї та родичів визначається законодавством та є вичерпним.

Обов'язок по утриманню покладається на інших членів сім'ї та родичів у тому разі, коли по поважним причинам неможливо отримувати аліменти від осіб, які зобов'язані це робити в першу чергу, наприклад від батьків, дітей тощо. Тому, у теорії сімейного права алі-

[1] Сімейне право. Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук. – практ. посіб. з інформ. додатком на лазерному носії: У 2 кн. За заг. ред. С. Я. Фурси. К. : Видавець Фурса С. Я., 2005. С. 630.

ментні зобов'язання за участю інших членів сім'ї та родичів називаються додатковими або субсидіарними.

Підставою виникнення обов'язку особи утримувати інших членів сім'ї та родичів є наявність юридичного факту. У юридичній літературі до таких юридичних фактів відносять :

- родинний зв'язок між особою, яка отримує аліментів та платником (баба, дід – онуки, прабаба, прадід – правнуки, сестра – брат тощо); свояцтва (мачуха, вітчим – пасинок, падчерка); знаходження дитини на вихованні в у інших осіб (дитина – особи, у сім'ї яких вона виховувалась);
- факт вітсутності у потенційних утриманців родичів більш близького ступеня спорідненості або встановлена судом неспроможність останніх надавати належне утримання іншим особам з поважних причин;
- обставина, що підлягає врахуванню за встановлення обов'язку особи щодо утримання інших членів сім'ї та родичів, є визначена неможливістю останніх самостійно забезпечити своє існування, потреба у матеріальній допомозі й утриманні з боку інших осіб, коло яких визначене законом. Ця потреба, як правило, виникає якщо малоліття (неповноліття) або непрацездатності інших членів сім'ї та родичів, яка мають право на утримання[1].

Норми сімейного законодавства передбачають обов'язок внуків утримувати своїх бабу, діда та навпаки баба, дід зобов'язанні утримувати своїх внуків тощо.

Такі обов'язки поділяються на певні групи:

1. Обов'язок баби, діда утримувати внуків передбачається ст. 265 СК України, а саме баба, дід зобов'язані утримувати своїх малолітніх, неповнолітніх внуків, якщо у них немає матері, батька або якщо батьки не можуть з поважних причин надавати їм належного утримання, за умови, що баба, дід можуть надавати матеріальну допомогу.

З вище наведеної норми вбачається, що обов'язок баби, діда утримувати внуків виникає за наявності наступних умов: дитина не має ні матері, ні батька; дитина має батьків чи одного з них, але вони з поважних причин не можуть надавати дитині належного утримання; баба, дід мають матеріальну змогу надавати утримання.

[1] Сімейне право України: підручник. За заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 2-е вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2009. С. 205-206.

2. Обов'язок внуків, правнуків утримувати бабу, діда, прабабу, прадіда передбачається ст. 266 СК України, а саме повнолітні внуки, правнуки зобов'язані утримувати непрацездатних бабу, діда, пробабу, продіда, які потребують матеріальної допомогу і якщо у них немає чоловіка, дружини, повнолітньої дочки, сина, або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що повнолітні внуки, правнуки можуть надавати матеріальну допомогу. Відповідно умовами виникнення аліментного зобов'язання в даному випадку будуть наступні: баба, дід, прабаба, прадід є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги; у них не має чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання; повнолітні внуки є працездатними і мають необхідні засоби для надання матеріальної допомоги бабі, діду, прабабі, прадіду.

Обов'язок внуків, правнуків не пов'язаний із наданням їм в минулому матеріальної допомоги від баби, діда, прабаби, прадіда. Такий обов'язок виникає у внуків, правнуків за умови, що баба, дід, прабаба, прадід не мають повнолітніх дітей або чоловіка (колишнього чоловіка), тобто аліментнозобов'язаних першої черги. Але в окремих випадках, якщо наприклад, буде встановлено, що син є, але тяжкохворий чи відбуває покарання у місцях позбавлення волі, суд може присудити аліменти з внука чи правнука[1].

3. Обов'язок по утриманню братів та сестер (ст. 267 СК України). Повнолітні брати, сестри зобов'язані утримувати малолітніх, неповнолітніх братів та сетер, а також непрацездатних повнолітніх братів та сестер, які потребують матеріальної допомоги. При цьому право на утримання мають лише ті брати чи сестри, як неповнолітні, так і повнолітні, які не мають батьків, чоловіка, дружини або повнолітніх дітей, або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання. Обов'язок сплати аліментів у братів та сестер виникає лише тоді, коли вони мають необхідні для цього засоби. Обов'язок з утримання виникає лише між рідними братами та сестрами. СК України не передбачає права двоюрідних братів та сестер на утримання. Утримання неповнолітніх братів, сестер припиняється з моменту досягнення ними повноліття. Якщо аліменти були присуджені

[1] Афанасьєва Л. В. Аліментні зобов'язання інших членів сім'ї та родичів. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України.* 2002. № 1. С.18.

малолітньому братові, сестрі у зв'язку з каліцтвом, інвалідністю, то рішення суду має виконуватись і після досягнення ними повноліття.

4. Обов'язок мачухи, вітчима утримувати падчерку, пасинка (ст. 268 СК України) та обов'язок падчерки, пасинка утримувати мачуху, вітчима (ст. 270 СК України).

Частина 1 ст. 268 СК України передбачає обов'язок мачухи, вітчима утримувати падчерку, пасинка. Зданої норми вбачається, що право отримувати аліменти від мачухи, вітчима можливо з наступних підстав:

- якщо падчерка, пасинок є малолітніми, неповнолітніми;
- якщо падчерка, пасинок проживають разом з мачухою, вітчимом;
- якщо у малолітніх, неповнолітніх падчерки, пасинка немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх братів та сестер, або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання;
- якщо мачуха, вітчим можуть надавати матеріальну допомогу.

Зазначені умови складають юридичний склад, що означає, що право на отримання аліментів від мачухи, вітчима у падчерки, пасинка виникає тільки при наявності всіх вище наведених умов. Якщо хоч одна з умов відсутня то падчерка, пасинок не наділені таким правом.

Суд може також звільнити вітчима, мачуху від обов'язку по утриманню падчерки, пасинка або обмежити його певним строком, з наступних підстав: нетривалого проживання з їхнім матір'ю, батьком; негідної поведінки у шлюбних відносинах матері, батька дитини (ч.2 ст. 268 СК України).

З аналізу цієї норми вбачається, що суд має право також звільнити вітчима, мачуху від обов'язку по утриманню падчерки, пасинка або обмежити його певним строком у зв'язку з нетривалим проживання з їхнім матір'ю, батьком. Однак законодавець не визначає ні мінімального, ні максимального строку в даному випадку. Тому в кожному конкретному випадку суд сам вирішує чи є їх проживання нетривалим.

Щодо негідної поведінки у шлюбних відносинах матері, батька дитини, то таке поняття також є оціночне, тому у кожному конкретному випадку факт негідної поведінки у шлюбних відносинах мате-

рі, батька дитини щодо другого з подружжя або до дітей суд вирішує самостійно на підставі пред'явлених доказів.

Гузь Л. Є. та Гузь А. В. до негідної поведінки в шлюбі матері, батька дитини відносять : «… зловживання спиртними напоями, бійки, порушення подружньої вірності, постійне відбування адміністративного покарання тощо»[1].

З цього приводу З. В. Ромовська зазначала, що «..негідною поведінкою є не тільки те, що суперечить вимогам закону, а й таке, що суперечить моральним засадам суспільства[2].

Волосатий Г. С. вважав, що «факти, що підтверджують негідну поведінку в шлюбі матері, батька дитини є наступними: факти систематичного пияцтва, насилля по відношенню до другого з подружжя або дітей, розповсюдження відомостей, що не відповідають дійсності щодо до другого подружжя, дітей»[3].

Факт негідної поведінки в шлюбі матері, батька дитини зобов'язана доказувати зацікавлена особа, а саме мачуха, вітчим відповідно до вимог ст. 60 ЦПК України. На підтвердження такого факту сторона пред'являє відповідні докази, до них можна віднести : письмові документи, показання свідків, висновок експерта тощо.

Сімейне законодавство передбачає також «зворотній» обов'язок падчерки, пасинка утримувати мачуху, вітчима. Умовами виникнення обов'язку падчерки, пасинка утримувати мачуху, вітчима є наступними: якщо у мачухи, вітчима немає чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина, братів та сестер; якщо чоловік, дружина, повнолітня дочка, син, брат та сестра з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання.

5. Стаття 271 СК України передбачає обов'язок особи утримувати тих, з ким вона проживала однією сім'єю до досягнення повноліття. Якщо особа до досягнення повноліття проживала з родичами або іншими особами однією сім'єю, вона зобов'язана утримувати непрацездатних родичів та інших осіб, з якими проживала не менш як п'ять років, за умови, що ця особа може надавати матеріальну допомогу.

---

[1] Гузь Л. Є., Гузь А. В. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Х.: ФАКТОР, 2011. С.535.

[2] Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. К. : Ін. Юре, 2003. С. 494.

[3] Семейное право Украины : Учебник. Под. ред. Червоного Ю. С. К. : Правова еднисть, 2009. С.495.

Цей обов'язок виникає, якщо у того, хто потребує матеріальної допомоги, немає дружини, чоловіка, повнолітніх дочки, сина, братів та сестер або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання.

Юрисдикції та територіальної підсудності у справах про стягнення аліментів

Відповідно до норм сімейного та цивільного процесуального законодавства справи про стягнення аліментів відносяться до цивільної юрисдикції, та можуть розглядатись як в судовому порядку так і добровільному порядку.

В добровільному порядку, наприклад відповідно до ст. 189 СК України батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на утримання дитини, у якому визначити розмір та строки виплати. Такий договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується, а разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором, аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

В судовому порядку така категорія справ розглядається в позовному (загальному або в спрощеному) та в наказному провадженнях.

У межах спрощеного позовного провадження розглядаються малозначні справи та інші справи, які визначені ч. 4 ст. 19 ЦПК України. Справи про стягнення аліментів законодавець відповідно до п.3 ч.6 ст. 19 ЦПК України відносить до малозначних справ. Однак необхідно зазначити, що справи про стягнення аліментів можуть розглядатися у порядку спрощеного позовного провадження, якщо вимоги про стягнення аліментів не об'єднанні з іншими вимогами визначених у пунктах 1-5 ч.4 ст. 274 ЦПК України. Наприклад, якщо справи про стягнення аліментів розглядаються разом з такими вимогами як: визнання батьківства, материнства; позбавлення батьківських прав; визначення місця проживання малолітньої дитини тощо, то в цьому випадку така категорія справ буде розглядатися за правилами загального позовного провадження.

В порядку наказного провадження відповідно до п. 4, 5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України, судовий наказ про стягнення аліментів на утримання дитини може бути видано, у разі якщо заявлено вимогу про при-

судження аліментів на дитину в чіткий визначений законодавством розмір аліментів, оскільки така вимога повинна бути безспірною. Цивільне процесуальне та сімейне законодавство встановлює чіткий розмір вимоги про присудження аліментів на дитину в наказному провадженні відповідно ч. 3 ст. 184, ч. 5 ст. 183 СК України та п. п. 4, 5 ч.1 ст. 161 ЦПК України, а саме: «заявлено вимогу про стягнення аліментів у розмірі на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб; заявлено вимогу про стягнення аліментів на дитину у твердій грошовій сумі в розмірі 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб».

З вище наведеної норми вбачається, що «законодавець передбачає певні вимоги, за якими можливо розглядати справи про стягнення аліментів на утримання дитини у наказному провадженні, а саме:

– чіткий розмір аліментів визначений законодавством;
– відсутність спору про право. Якщо при стягненні аліментів на дитину не ставиться також питання про встановлення батьківства (материнства) і не оспорюється це право. Якщо немає необхідності залучення при розгляді справи інших заінтересованих осіб;
– заявлено вимогу про стягнення аліментів на утримання неповнолітньої дитини»[1].

Відповідно до ч. 1 ст. 6 СК України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, тобто до вісімнадцяти років. Крім того, норми сімейного законодавства окремою нормою регулюють обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, а не дитину. З даного приводу є слушною судова практика, а саме: Ухвала Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 05 листопада 2018 року (справа № 214/5773/18; прова-

[1] Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С. 249.

дження 2-н/214/753/18) суд дійшов висновку про наявність підстав для відмови у видачі судового наказу про стягнення аліментів на повнолітніх дітей. Посилаючись на п. 3 ч. 1 ст. 165 ЦПК України, суддя відмовляє у видачі судового наказу, якщо заявлено вимогу, яка не відповідає вимогам статті 161 цього Кодексу, оскільки відповідно до норм сімейного законодавства особа має правовий статус дитини до вісімнадцяти років (ч. 1 ст. 6 СК України), таким чином, керуючись вищевикладеним, суд вважає, що заявлена вимога про стягнення аліментів на утримання повнолітніх дітей у порядку наказного провадження не відповідають вимогам ст. 161 ЦПК України»[1].

У зв'язку проголошенням в Україні воєнного стану судова система України також зазнала впливу війни та її наслідків. Це не могло не торкнутися визначення територіальної підсудності у цивільному судочинстві. Безумовно, здійснення розгляду справ щодо стягнення аліментів у цивільному судочинстві в умовах воєнного стану повинні відповідати завданням та основним засадам цивільного судочинства, однак є певні території України, на яких ведуться бойові дії, внаслідок чого суди змушені припинити свою роботу. Основний закон України гарантує кожній людині право на судовий захист (ст. 55), а ст. 64 Конституції України встановлює заборону обмеження даного права навіть в умовах воєнного стану. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» повноваження судів не можуть бути припинені, а ч. 2 ст. 26 цього Закону передбачено, що скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється[2]. Таким чином, будь-яка особа має право на звернення до суду за своїм захистом, не зважаючи на те, що частина судів не функціонують у зв'язку з находженням їх на окупованих територіях або на територіях де ведуться активні бойові дії. У зв'язку з цим було прийнято низку нормативно-правових актів, які регулюють здійснення судами правосуддя в період воєнного стану. Так, Верховна Рада України 3 березня 2022 року ухвалила Закон «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону 163 України «Про судоустрій і

[1] Ухвала Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 05 листопада 2018 року. Справа № 214/5773/18; Провадження 2-н/214/753/18. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79046060

[2] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради.* 2015. № 28. Ст. 250.

статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ»[1]. Цим Законом внесені зміни до ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що передбачають, що «у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі всіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється». Отже, якщо суд знаходиться на окупованій території або на території, де ведуться активні бойові дії, відповідно до розпорядження Голови Верховного Суду щодо зміни територіальної підсудності справ у цивільному судочинстві в умовах воєнного стану, його робота тимчасово припиняється та змінюється територіальна підсудність справ. Після даного розпорядження суд не має права приймати позовні заяви (заяви) до свого провадження та розглядати жодної справи, в тому числі й справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. Якщо ж така позовна заява (заява) надійшла до суду після видання розпорядження, суд направляє таку заяву за визначеною у цьому розпорядженні підсудністю. З цього приводу слушною є думка І. В. Андронова, що «у протилежному випадку може виникнути ситуація, коли одна й та сама справа буде розглядатися двома різними судами та у ній будуть ухвалені два різних судових рішення різними судами з одного й того ж питання, що жодним чином не сприятиме юридичній визначеності правовідносин, які були предметом судового розгляду. Такий підхід також убезпечує суддів, які продовжують знаходитись на тимчасово окупованих територіях, від можливого примусу з боку окупантів

[1] Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ : Закон України від 03.03.2022 № 2112-IX. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text

до ухвалення завідомо неправосудних рішень, адже в будь-якому випадку такі рішення не матимуть законної сили»[1]. Відповідно до Розпорядження Голови Верховного Суду щодо зміни територіальної підсудності справ у цивільному судочинстві, суд зобов'язаний передати всі справи до іншого суду, дотримуючись законодавчих приписів, що визначені у ст. 31 ЦПК України. Порядок передачі справи до іншого суду встановлено ч. 5 ст. 31 ЦПК України, а саме: «У разі ліквідації або припинення роботи суду справи, що перебували у його провадженні, невідкладно передаються до суду, визначеного відповідним законом або рішенням про припинення роботи суду, а якщо такий суд не визначено – до суду, що найбільш територіально наближений до суду, який ліквідовано або роботу якого припинено». Крім того, суду необхідно повідомити всіх учасників судового процесу про зміну територіальної підсудності та вказати, який суд буде розглядати таку справу. Однак часто виникають випадки, коли такі справи неможливо передати до іншого суду у зв'язку з його знищенням у результаті обстрілів та бомбардувань, або взагалі немає можливості вивезти такі справи з окупованих територій. На таку проблему також вказав заступник керівника ОП Андрій Смирнов та зазначив, що «…там, де це можливо, судові справи переміщуються в інші регіони. По багатьох судах, де змінена територіальна підсудність, ці справи були вивезені, колектив суддів був евакуйований. І справді є випадки, коли ми не змогли вивезти матеріали судових справ і вони знищені»[2]. Далі А. Смирнов вказав на те, що в Україні «…працює єдина телекомунікаційна система, яка була впроваджена ще кілька років тому, працює Єдиний реєстр судових рішень, тому в принципі всі документи, які мають відношення до судового розгляду зберігаються в електронному форматі. Державною судовою адміністрацією України було зроблено надійні бекап-копії всіх цих документів, і на сьогоднішній день сервера знаходяться в захищеному місці». Якщо ж таки виникне ситуація, коли справи неможливо буде зберегти, то як справедливо зазначає І. В. Андронов, цивільне процесуальне законодавство передбачає порядок відновлення втраченого судового провадження та вказує, що «…якщо у зв'язку з військовими діями, оку-

[1] Андронов І. В. Підсудність цивільних справ в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Вип. 1. С. 28.

[2] Ржеутська Л. Сьогодні ми хочемо розширити процесуальні можливості через законодавство. *Закон і Бізнес.* 30.03.2022. URL : https://zib.com.ua/ua/151049.html.

пацією територій було втрачено судові справи, провадження у яких було завершено, то відновлення такого судового провадження можливе як за зміненою підсудністю, так і після відновлення підсудності у суді, в якому розглядалася дана справа, на підставі всіх наявних матеріалів. У першу чергу – на підставі даних Єдиного державного реєстру судових рішень»[1].

Більшість справ, що виникають із сімейних правовідносин розглядаються за правилами загальної територіальної підсудності за зареєстрованим місцем проживання чи перебування відповідача. Однак законодавець передбачає певні виключення з загального правила та надає право вибору. Отже, підсудність справ про стягнення аліментів в позовному провадженні визначена ч.1 ст. 28 ЦПК України, а саме позови про стягнення аліментів можуть пред'являтися позивачем також і за його зареєстрованим місцем проживання чи перебування, тобто цивільне процесуальне законодавство передбачає для цієї категорії справ альтернативну територіальну підсудність.

Також звертаємо увагу, що якщо розглядати спори про стягнення аліментів на утримання дитини, то необхідно зазначити, що разом з такою вимогою можуть пред'являтися й інші вимоги, наприклад, вимога про визначення місця проживання малолітньої дитини, визнання батьківства. Такі вимоги можуть також об'єднуватись в одне провадження, що не суперечить нормам цивільного процесуального законодавства. Отже, не зважаючи на те, що спори про позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання малолітньої дитини відносяться до загальної територіальної підсудності, вони можуть також розглядатися за правилами альтернативної територіальної підсудності (ст. 28 ЦПК України), якщо розглядаються разом з вимогою про стягнення аліментів на утримання дитини. Тлумачення ст. ст. 27, 28 ЦПК України свідчить про те, що підсудність за вибором позивача (альтернативна територіальна підсудність) передбачає право позивача за своїм вибором звернутися до суду з вимогою за підсудністю, яка підпадає до одного із декілька судів, чітко визначених в законі. Однак таке правило альтернативної територіальної підсудності не позбавляє особу права на звернення з позовною заявою за правилами загальної територіальної підсудності (ст. 27 ЦПК України). Відповід-

[1] Андронов І. В. Підсудність цивільних справ в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Вип. 1. С. 29.

но до ч. 16 ст. 28 ЦПК України позивач має право на вибір між кількома судами, яким згідно з цією статтею підсудна справа, за винятком виключної підсудності, встановленої ст. 30 ЦПК України.

Щодо визначення територіальної підсудності у справах про стягнення аліментів на утримання дитини у порядку наказного провадження, то необхідно зазначити, що заяви про видачу судового наказу подаються до суду першої інстанції за загальними правилами підсудності. Однак, як зазначає С. Я. Фурса «…застосування правил територіальної підсудності при подані заяви про видачу судового наказу залежить від вимоги, на підставі якої видаватиметься судовий наказ»[1]. Тому, розглядаючи вимогу про стягнення аліментів на утримання дитини, то за аналогією застосовується альтернативна територіальна підсудність відповідно до ч. 1 ст. 28 ЦПК України, а саме вимога про стягнення аліментів на утримання дитини можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування заявника.

Оскільки заявником у цій категорії справ є дитина, то відповідна заява про стягнення аліментів на утримання дитини у порядку наказного провадження подається до суду першої інстанції за зареєстрованим місцем проживання чи перебування дитини, відповідно до якої й стягуються аліменти. Згідно з п. 9 ч. 1 ст. 165 ЦПК України суддя відмовляє у видачі судового наказу у разі порушення правил підсудності. Якщо заяву було подано з порушенням правил підсудності, то відповідно до ч. 1 ст. 166 ЦПК України особа має можливість повторно звернутися до суду. Отже, необхідно звернути увагу, що такі приписи законодавства суттєво відрізняють наказне провадження від інших видів проваджень, оскільки у разі недотримання правил підсудності, наприклад, у позовному провадженні, порушення правил підсудності не тягне за собою наслідків такого характеру. Як уже зазначалось, у справах позовного провадження «суд передає справу на розгляд іншому суду, якщо справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду» (п. 1 ч. 1 ст. 31 ЦПК України)[2].

Щодо міжнародної підсудності, то необхідно зазначити, що такий вид територіальної підсудності також застосовується за вибо-

[1] Цивільний процес України: академічний курс6 за ред. С. Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2009. С.604.

[2] Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С. 252.

ром позивача. Так, наприклад, правила міжнародної підсудності за місцем проживання одержувача аліментів уперше передбачалось у ст. 5 ч. 2 Брюссельської конвенції 1968 року, згодом це положення було відтворено регламентом Brussels I, регламентом ЄС про утримання № 4/2009. Також таке правило міжнародної підсудності щодо стягнення аліментів на утримання дитини передбачалось у п. 1 ч. 1 ст. 7 Гаазької конвенції 1973 року та у п. с ч. 1 ст. 20 Гаазької конвенції 2007 року[1].

Розглядаючи питання визначення підсудності у справах за участю іноземних осіб, необхідно зазначити, що воно регламентується ст. 497 ЦПК України, а саме: «підсудність судам України цивільних справ з іноземним елементом визначається цим Кодексом, законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України».

З цього приводу слушною є позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 16 жовтня 2018 року, справа № 295/4474/15-ц (провадження № 61- 29205 св 18), у якій зазначено, що Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду розглянув у порядку письмового провадження справу за позовом громадянки України, громадянина Королівства Швеція про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів. За результатами розгляду Верховний Суд дійшов висновку, що «оскільки позивачем у зазначеній справі виступала громадянка України, яка має постійне місце проживання і місце реєстрації на території України, суди правильно визначилися з характером спірних правовідносин та правильно застосували закон України, що їх регулює»[2] .

У ч. 1 ст. 67 Закону України «Про міжнародне приватне право» закріплюється норма, відповідно до якої, «зобов'язання щодо утримання, що виникають із сімейних відносин, регулюються правом держави, у якій має місце проживання особа, яка має право на утримання»[3]. Крім того, підстави визначення підсудності справ судам

---

[1] Розгляд окремих категорій справ у цивільному судочинстві: підруч. за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2024. С. 74.

[2] Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 16.10.2018 року у справі № 295/4474/15-ц (провадження № 61-29205 св 18). URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77684730

[3] Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text

України передбачені п. 4 ч. 1 ст. 76 Закону України «Про міжнародне приватне право» : «…суди можуть приймати до свого провадження і розглядати будь-які справи з 161 іноземним елементом у таких випадках, якщо у справі про сплату аліментів або про встановлення батьківства позивач має місце проживання в Україні».

Таким чином, вбачається, що якщо позивачем у справах про стягнення аліментів або про встановлення батьківства є громадянин України, який проживає на території України, то позовна заява подається за правилами територіальної підсудності відповідно до норм ЦПК України, якщо інше не передбачено міжнародним договором, ратифікованим Верховною Радою України[1].

Розгляд справ про стягнення аліментів у цивільному судочинстві

Досліджуючи поняття стягнення аліментів в умовах гібридної війни важливо зазначити, що піклування про дітей, а також про осіб, які в силу різних підстав потребують піклування та утримання, залишається пріоритетом, незалежно від обставин, включаючи воєнний час.

Щодо справ про стягнення аліментів, то як вже зазначалось, такі справи розглядаються за правилами спрощеного позовного провадження у разі, якщо вимога про стягнення аліментів не пов'язана із вимогою про встановлення чи оспорювання батьківства (материнства) (п. 3 ч. 6 ст. 19 ЦПК України).

Відмінність розгляду справ по суті у порядку спрощеного позовного провадженні від загального позовного провадження у справах про стягнення аліментів полягає в наступному: «…розгляд справи по суті в порядку спрощеного позовного провадження починається з відкриття першого судового засідання або через тридцять днів з дня відкриття провадження у справі, якщо судове засідання не проводиться. Перше судове засідання у справі проводиться не пізніше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі (ст. 279 ЦПК України); розгляд справи по суті у порядку спрощеного позовного провадження здійснюється за загальними правилами без виклику учасників справи на підставі наявних матеріалів. Отже, відповідно до

[1] Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С. 161.

ч. 13 ст. 7 ЦПК України таке провадження здійснюється у письмовій формі. Однак сторони мають право подати клопотання про особисту їх участь у судовому засіданні. Суд, розглядаючи таке клопотання, має право задовольнити його, якщо дійде висновку про таку необхідність, або відмовити в задоволені з підстав, передбачених у ч. 6 ст. 279 ЦПК України, а саме: якщо «предметом позову є стягнення грошової суми, розмір якої не перевищує тридцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб»; у спрощеному позовному провадженні не розглядається зустрічний позов, це правило витікає з положень ч. 4 ст. 193 ЦПК України, а саме «…у випадку подання зустрічного позову у справі, яка розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, суд постановляє ухвалу про перехід до розгляду справи за правилами загального позовного провадження»; щодо представництва, то на відміну від інших видів провадження у малозначних спорах (малозначні справи), що розглядаються у порядку спрощеного позовного провадження, представником може бути не тільки адвокат, а також і особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність (ч. 2 ст. 60 ЦПК України ЦПК України); відповідно до ч. 8 ст. 279 ЦПК України при розгляді справи у порядку спрощеного провадження, суд досліджує докази і письмові пояснення, викладені у заявах по суті справи, а у випадку розгляду справи з повідомленням (викликом) учасників справи – також заслуховує їх усні пояснення та показання свідків. Якщо розгляд справи проводиться в судовому засіданні, то судові дебати не проводяться»[1].

Розглядаючи справи про стягнення аліментів на утримання дитини, при визначені судом розмір аліментів відповідно до ст. 182 СК України суд повинен врахувати наступні обставини:

1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини;

2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів;

3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;

4) інші обставини, що мають істотне значення.

Інші обставини – це ті обставини, які суд визначає, що вони мають істотне значення для платника аліментів. Наприклад, «платник аліментів за рішенням суду відшкодовує шкоду іншій особі в розмірі 50

[1] Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С. 232-233.

% своєї заробітної плати; дитина, прийнята в сім'ю дружини як рівноправний член сім'ї і достатньо забезпечена; батько, мати знаходяться в місцях позбавлення волі тощо»[1].

Однак з метою запобігання приховування доходів відповідача, законодавець розширив цей перелік та визначив додаткові обставини, такі, як: «наявність на праві власності, володіння та/або користування у платника аліментів майна та майнових прав, у тому числі рухомого та нерухомого майна, грошових коштів, виключних прав на результати інтелектуальної діяльності, корпоративних прав; і доведення стягувачем аліментів витрати платника аліментів у тому числі на придбання нерухомого або рухомого майна, сума яких перевищує десятикратний розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи, якщо платником аліментів не доведено джерело походження коштів».

Відповідно до норм сімейного законодавства передбачений мінімальний гарантованого розміру аліментів, який на одну дитину не може бути меншим, ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Також законодавець встановлює мінімальний рекомендований розмір аліментів. На одну дитину він становить розмір прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. У даному випадку законодавець встановлює певні умови та у ч. 2 ст. 182 СК України зазначає, що «мінімальний рекомендований розмір аліментів може бути присуджений судом у разі достатності заробітку (доходу) платника аліментів».

Також необхідно враховувати рекомендації, що містяться у постанові Пленуму Верховного суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» № 3 від 15.05.2006 року у абз. 4 п. 17 «…необхідно мати на увазі, що зміна законодавства в частині визначення мінімального розміру аліментів на одну дитину не є підставою для перегляду постановлених раніше судових рішень про їх стягнення»[2].

Перелік видів доходів, що враховується при визначенні розміру аліментів на утримання дитини, передбачений постановою Кабінету

[1] Гузь Л. Є. Захист прав та інтересів дітей (правовий аспект). Х. : Фактор, 2011. С.290.

[2] Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів: Постанова Пленуму Верховного суду України від 15.05.2006 № 3. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06

Міністрів України «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб» від 26 лютого 1993 року № 146.

Також аліменти можуть стягуватись у твердій грошовій сумі. Відповідно до ч. 2 ст. 184 СК України «розмір аліментів, визначений судом або за домовленістю між батьками у твердій грошовій сумі, щорічно підлягає індексації відповідно до закону, якщо платник і одержувач аліментів не домовилися про інше. За заявою одержувача аліментів індексація може бути здійснена судом за інший період».

Проголошення воєнного стану призвело до збільшення кількості чоловіків, які стали на захист України. Це, в свою чергу, «призвело до зростання кількості питань від матерів малолітніх та неповнолітніх дітей щодо стягнення аліментів з військовослужбовців. Важливо зазначити, що:

1. Законодавство не встановлює жодних обмежень щодо стягнення аліментів з військовослужбовців.

2. Аліменти сплачуються на загальних засадах.

3. Джерелами виплат аліментів виступають усі види грошового забезпечення військовослужбовців, за винятком тих, які не мають постійного характеру.

4. Це означає, що матері дітей мають право на отримання аліментів, незалежно від того, де перебуває їхній колишній чоловік (навіть якщо він мобілізований), розмір аліментів буде визначатися з урахуванням усіх видів грошового забезпечення військовослужбовця»[1].

Питання стягнення аліментів з військовослужбовців має певні особливості. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2022 року № 122 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 146» з військовослужбовців, які входять до лав Збройних Сил України, або інших утворених, військових формувань, Державної прикордонної служби, Державного спецзв'язку, осіб, які працюють в поліції, осіб рядового та начальницького складу органів, а також підрозділів внутрішніх справ, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро, служби цивільного захисту та, Державної кримінально-виконавчої служби утримання аліментів здійснюється з усіх видів

[1] Кушніренко Т. Стягнення аліментів під час війни. *Інтент*. 2023. URL: https://intent.press/expert/humanrights/2023/styagnennyaalimentiv-pid-chas-vijni-rozyasnennya-ekspertki/

грошового забезпечення, окрім того, що не має постійного характеру, та у інших випадках, які передбачені чинним законодавством[1].

Також, необхідно звернути увагу на п. 2 ч. 1 ст. 251 ЦПК України, де зазначено, що «суд зобов'язаний зупинити провадження у справі, у разі перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції».

У судовій практики також виникають питання з цього приводу. Так, наприклад, відповідно до ухвали судді Канівського міськрайонного суду Черкаської області від 28.09.2022 року у провадженні № 2/697/405/2022 по справі № 697/1265/22 в якій «суд ухвалив рішення на позов про зміну розміру аліментів на утримання неповнолітнього сина – зупинити до припинення перебування відповідача у складі Збройних Сил України»[2].

В іншій справі відповідно до ухвали Верховного Суду від 13.06.2024 у справі № 557/1226/23, суд вирішуючи питання про обов'язок суду зупинити провадження (у зв'язку з перебуванням сторони у складі ЗСУ) у справі про стягнення аліментів, Верховний Суд передав справу на розгляд об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, вважаючи, що необхідно відступити від висновку Верховного Суду у постанові від 29.11.2023 у справі № 466/5393/22. При цьому зазначено, що «суд має враховувати, зокрема, те, чи мав відповідач можливість висловитися щодо позовних вимог, чи користується правовою допомогою під час судового провадження, чи є належні докази того, що його військова частина переведена на воєнний стан, і що він виконує бойові завдання, перебуваючи у зоні бойових дій, унаслідок чого не може брати участь у судових засіданнях ні особисто, ні у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Не враховуючи ці обставини, обов'язкове зупинення провадження у справі про зміну розміру та способу стягнення аліментів на дитину, хоч і відповідати-

[1] Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 146: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.02.2022 року № 122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/122-2022-%D0%BF#Text

[2] Ухвала Канівського міськрайонного суду Черкаської області від 28.09.2022 № 697/1265/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106518725#

ме певним інтересам відповідача, який перебуває у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан, але може шкодити захищеним інтересам дитини у передбаченому законом утриманні з боку такого відповідача»[1].

Аналізуючи судову практики, необхідно зазначити, що суди при розгляді справ про стягнення аліментів на утримання дитини намагаються віднайти баланс між найкращими інтересами дитини та правами військовослужбовця, використовуючи при цьому різні підходи до вирішення такого питання. Також суд застосовує індивідуальний підхід до кожної справи про стягнення аліментів на утримання дитини враховуючи всі обставини справи.

Аліменти на утримання дитини можуть бути присуджені за минулий час, якщо позивач пред'явить до суду докази того, що він вживав заходи щодо одержання аліментів з відповідача, але не міг їх одержати у зв'язку з ухиленням останнього від їх сплати. У цьому разі суд може присудити аліменти за минулий час, але не більше ніж за десять роки (ч. 2 ст. 191 СК України).

Сімейний кодекс України передбачає участь батьків у додаткових витратах на дитину (ст. 185 СК України). Однак, необхідно зазначити, що визначеного законодавством обов'язку участі батьків в додаткових витратах на утримання дитини, зумовлено особливими обставинами, а саме це може бути хвороба, інвалідність, каліцтво дитини або навпаки зумовлено розвитком його здібностей тощо. Стягнення щодо додаткових витрат на дитину можна пред'являти тільки до батьків (матері, батька). Оскільки мова йде про виплати, що фактично вже були понесенні, або передбачені на майбутнє, то їх необхідно визначати в твердій грошовій сумі.

З цього приводу Верховний Суд у постанові від 12 січня 2022 року, справа № 640/15771/19 (провадження № 61-11061св21) зазначив, що «… надання послуг із організації вступу до вищих навчальних закладів для здобуття професійної освіти, щодо підготовки документів для поїздки на навчання до навчального закладу Oxford International до Великої Британії та Канади, вступ до навчального закладу за кордо-

[1] Ухвала Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 09.09.2024 у справі № 557/1226/23 про прийняття справи до розгляду: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121570473.

ном та консультації з цих питань є тими особливими обставинами, щодо яких передбачено стягнення додаткових витрат з батьків на утримання дитини, відповідно до положень статті 185 СК України. Вирішуючи питання щодо розміру коштів, які підлягають стягненню на додаткові витрати, суди повинні враховувати особливі обставини, якими обумовлені ці додаткові витрати і які є індивідуальними у кожній конкретній справі, а також стан здоров'я та матеріальне становище дитини, стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів, наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина, наявність на праві власності, володіння та/або користування у платника аліментів майна та майнових прав, у тому числі рухомого та нерухомого майна, грошових коштів, виключних прав на результати інтелектуальної діяльності, корпоративних прав»[1].

Якщо вимога про стягнення аліментів на неповнолітню дитину розглядається з вимогою про додаткові витрати, то у рішенні суду зазначається про кожну вимогу окремо.

Стягнення аліментів на утримання повнолітніх дочку чи сина, які потребують матеріальної допомоги здійснюється на підставі ст. ст. 198,199 СК України в судовому шляхом пред'явлення нового позову.

Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчатися та у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, витікає з наступних обставин : продовження навчання дочкою, сином після досягнення повноліття до 23 років (тобто з 18 до 23 років); якщо продовження навчання потребує матеріальної допомоги; якщо батьки в змозі надавати матеріальну допомогу.

Відповідно до ч. 2 ст. 199 СК України право на утримання припиняється у разі припинення навчання. Отже, з моменту припинення навчання за будь яких обставин припиняється і обов'язок сплати аліментів, наприклад, закінчення навчання та отримання відповідного диплому, якщо дочці, сину не виконалось 23 роки; відрахування з навчання тощо.

Сімейний законодавством передбачається коло осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів на

[1] Постанова ВС від 12 січня 2022року у справі№ 640/15771/19(провадження № 61-11061св21) URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KCS_2022.pdf

утримання повнолітніх сина або дочки, а саме мають право: дочка, син, які продовжують навчатися, а також той із батьків, з яким вони проживають (до ч. 3 ст. 199 СК України).

У абз. 3 п. 20 постанови Пленуму Верховного суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» зазначається, що «у разі заявлення позову одним із батьків суд може залучити до участі у справі (якщо залежно від її обставин визнає необхідним) повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчатися і на користь яких у зв'язку з цим стягуються аліменти».

Щодо звернення батьків з позовом про стягнення аліментів на повнолітніх дочку, сина, виникають певні зауваження. В даному випадку, необхідно погодитись з Ю. С. Червоним, що «…вряд чи виправдано встановлення в законі правила, щодо звернення батьків вище наведеному випадку, оскільки батьки не є законними представниками своїх повнолітніх дітей, тому не мають право пред'являти позов про стягнення аліментів на їх утримання»[1]. Сапейко Л. В. вказує на те, що «досягнувши повноліття, особа отримує здатність своїми діями набувати прав і самостійно їх здійснювати, тому саме вона має вирішувати питання щодо необхідності залучення батьків до свого утримання»[2].

Згідно з ст. 204 СК України дочка, син можуть бути звільнені судом від обов'язку утримувати матір, батька та обов'язку брати участь у додаткових витратах, якщо буде встановлено, що мати, батько ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків. У виняткових випадках суд може присудити з дочки, сина аліменти на строк не більш як три роки.

Таке ж положення міститься й у п. 21 постанові Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» та зазначається, що такий «обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати своїх непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги, не є абсолютним. У зв'язку з цим суд на вимогу дочки, сина, до яких пред'явлено позов про стягнення

[1] Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України : пер. з рос. За ред. Ю. С. Червоного : Юрінком Інтер, 2008. С.316.

[2] Сапейко Л. В. Особливості судового розгляду справ про стягнення аліментів на дітей. URL: http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/34827/%CB

аліментів, зобов'язаний перевірити їхні доводи про ухилення батьків від виконання своїх обов'язків щодо них (ст. 204 СК України)».

Розмір аліментів, що може бути стягнутий на утримання батьків з повнолітніх дочки, сина встановлений ст. 205 СК України, а саме «суд визначає розмір аліментів на батьків у твердій грошовій сумі і (або) у частці від заробітку (доходу) з урахуванням матеріального та сімейного стану сторін». Отже, ця норма, передбачає, що суд повинен враховувати матеріальний та сімейний стан повнолітніх дочки, сина, які мають сплачувати аліменти на утримання своїх батьків. Так, наприклад, якщо повнолітні дочка, син не мають доходів, або знаходиться в важкому матеріальному становищу, або на їх утриманні знаходяться інші особи тощо, то це не є підставою для звільнення їх від сплати аліментів, це може впливати тільки на розмір аліментів, що стягується.

Також суд повинен брати до уваги можливість одержання утримання від інших повнолітніх дітей, до яких не пред'явлено позову про стягнення аліментів, дружини, чоловіка та своїх батьків (ч. 2 ст. 205 СК України).

Щодо стягнення з дочки, сина витрат на догляд та лікування батьків, то таке положення передбачено ст. 206 СК України, що у виняткових випадках, «якщо мати, батько є тяжко хворими, інвалідами, а дитина (має достатній дохід (заробіток), суд може ухвалити рішення про стягнення з неї одноразово або протягом певного строку коштів на покриття витрат, пов'язаних з лікуванням та доглядом за батьками».

Відповідно до норм сімейного законодавства є два порядки стягнення аліментів на утримання одного з подружжя : у частці від заробітку (доходу) другого з подружжя і (або) у твердій грошовій сумі. Крім того, такий порядок визначає особа, яка звертається до суду з вимогою про стягнення аліментів на її утримання.

Як вже зазначалось при визначені розміру аліментів на утримання одного з подружжя, суд повинен з'ясувати чи отримує позивач від інших осіб аліменти та в якому розмірі. Розмір аліментів буде також залежати і від інших обставин, таких як, наприклад, наявності у другого з подружжя, який є відповідачем у справі, інших осіб на утриманні (дочки, сина, мати, батька та ін. осіб).

При визначені судом розмір аліментів одному з подружжя за рішенням суду відповідно до ст. ст. 80, 81 СК України суд повинен вра-

хувати наступні обставини: можливості одержання утримання від повнолітніх дочки, сина, батьків; обставин, що мають істотне значення; види доходів, що враховуються при визначенні розміру аліментів.

Наприклад щодо такої підстави як можливість надання матеріальної допомоги, якщо інший з подружжя її потребує, то необхідно зазначити, що той фак, що особа потребує матеріальної допомоги та є непрацездатним, ще не є підставою для стягнення аліментів, якщо інший з подружжя не має можливості надати таку допомогу. Питання щодо можливості надати матеріальну допомогу іншому з подружжя, якщо такий потребує її в кожному окремому випадку вирішує суд.

З цього приводу цікавою є постанова Верховного Суду, в якій суд розглянув у порядку спрощеного позовного провадження касаційну скаргу на рішення Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області та рішення апеляційного суду Вінницької області у справі про стягнення аліментів на утримання одного з подружжя. Суд встановив, що «…в позовній заяві позивач просив суд стягнути із колишньої дружини аліменти на його утримання. Рішенням Жмеринського міськрайонного відмовлено в позовних вимогах. Суд апеляційної інстанції погодився з висновком суду першої інстанції про відмову в задоволенні позовних вимог, оскільки позивач не надав доказів того, що інший із подружжя має можливість надавати таку допомогу. У касаційній скарзі зазначалось, що позивачеві безпідставно відмовлено у стягненні аліментів з колишньої дружини, оскільки саме відповідач має довести можливість або неможливість надавати йому допомогу. Касаційний суд підтримав позицію суду першої інстанції, доводи позивача про те, що відповідач має довести можливість або неможливість надавати йому допомогу, є помилковими, оскільки відповідно до вимог статті 60 ЦПК України (у редакції, чинній на час розгляду справи), докази подаються сторонами та іншими учасниками справи, однак позивач не надав суду будь-яких доказів про доходи дружини»[1]. Тож, Верховний Суд постановив касаційну скаргу залишити без задоволення. Отже, відповідно до зазначеної постанови тягар доказування можливості платника надавати матеріальну допомогу покладається на позивача. Також, суд розглядаючи питання щодо можливості надати таку допомогу іншому з подружжя пови-

[1] Постанова Верховного Суду від 28 лютого 2018 року, справа № 130/2233/15- ц; провадження № 61-4364 св 18. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72561101

нен брати до уваги наступні обставини : характер; розмір і рівень доходів того з подружжя, хто повинен надавати утримання; сімейне становище; наявність утриманців, яких він згідно з чинним законодавством зобов'язаний утримувати (непрацездатні батьки, діти та ін. особи); працездатність; стан здоров'я тощо.

За рішенням суду аліменти присуджуються одному з подружжя, як правило, у грошовій формі. Аліменти одному з подружжя присуджуються за рішенням суду від дня подання позовної заяви.

Розглядаючи справу про стягнення аліментів з інших членів сім'ї та родичів на дітей і непрацездатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги суд визначає їх розмір відповідно до ч. 1 ст. 272 СК України, а саме у частці від заробітку (доходу) або у твердій грошовій сумі.

Також при визначені розміру аліментів суд повинен брати до уваги матеріальний та сімейний стан платника та одержувача аліментів.

Якщо позов пред'явлений не до всіх зобов'язаних осіб, а лише до деяких з них, розмір аліментів визначається з урахуванням обов'язку всіх зобов'язаних осіб надавати утримання. При цьому сукупний розмір аліментів, що підлягає стягненню на одну дитину, має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини і не може бути менше 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Мінімальний рекомендований сукупний розмір аліментів, що підлягає стягненню з інших членів сім'ї та родичів на одну дитину, становить розмір прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку і може бути присуджений судом у разі достатності заробітку (доходу) платника аліментів (ч. 2 ст. 272 СК України).

Суд розглядає справи про стягнення аліментів з інших членів сім'ї та родичів за загальними правилами, що передбачені для справ позовного провадження загального або спрощеного позовного провадження.

Ключові слова: стягнення аліментів, право на утримання, сімейні відносини, захист прав людини, юрисдикція, територіальна підсудність, цивільне судочинство, гібридна війна, воєнний стан.

Розділ 14

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВРЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29946

Алла Кирилюк
кандидатка юридичних наук, доцентка

Лариса Галупова
кандидатка юридичних наук, доцентка

Сучасні гібридні війни є складними соціополітичними явищами, що поєднують традиційні воєнні дії з інформаційними, економічними та психологічними атаками. Вони мають руйнівний вплив не лише на державні інституції та суспільну стабільність, а й на особисті відносини, зокрема сімейні. В умовах гібридної війни родини зазнають численних викликів, пов'язаних із вимушеним переселенням, економічною нестабільністю, психологічним виснаженням та руйнуванням звичних соціальних відносин. Це обумовлює нагальну потребу вивчення специфіки сімейних конфліктів у таких умовах та розробки ефективних механізмів їх врегулювання.

Одним із найважливіших чинників загострення сімейних конфліктів під час гібридної війни є стресова ситуація, спричинена бойовими діями, втратами, пораненнями та розлукою з близькими. Дослідження у сфері психології стресу та посттравматичних розладів свідчать про те, що військові конфлікти суттєво підвищують рівень агресії, тривожності та депресії серед членів родини, що, у свою чергу, провокує внутрішньосімейні конфлікти. Особливо вразливими до цього є родини військовослужбовців, ветеранів та внутрішньо переміщених осіб[1].

Крім того, гібридна війна використовує деструктивні інформаційні технології, спрямовані на розкол суспільства, маніпуляцію громад-

[1] Мащак С. О., Вихор М. Б. Особливості впливу стресу на психічне здоров'я військовослужбовців. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2023. № 3. С. 18-22.

ською думкою та підрив довіри між людьми. Пропаганда, фейки та дезінформація можуть провокувати розбіжності у поглядах членів однієї родини, зокрема щодо політичних ідентичностей, історичних наративів чи ставлення до військового конфлікту. Це посилює міжособистісну напругу та ускладнює можливість гармонійного співіснування в межах сім'ї.

Економічний фактор також є одним із ключових чинників, що впливає на рівень сімейних конфліктів. Гібридна війна призводить до падіння рівня життя, зростання безробіття, втрати стабільних доходів і можливостей професійного розвитку. Фінансова нестабільність значно підвищує рівень конфліктності в сім'ях, оскільки обмеження ресурсів загострюють боротьбу за виживання та знижують рівень толерантності між членами родини.

Значну роль у динаміці сімейних конфліктів відіграє зміна гендерних ролей. У багатьох випадках жінки змушені брати на себе основний економічний і виховний тягар у зв'язку з мобілізацією чоловіків або їхньою загибеллю. Це може викликати напругу у стосунках, а також впливати на психологічний стан дітей, які стають свідками конфліктів між батьками або зіштовхуються з проблемами соціалізації через втрату звичного середовища[1].

Оскільки традиційні юрисдикційні механізми врегулювання сімейних конфліктів часто є недостатньо ефективними в умовах війни, особливої актуальності набувають неюрисдикційні форми захисту, які можуть бути реалізовані шляхом використання альтернативних способів вирішення сімейних спорів.

На нашу думку, дослідження проблем врегулювання сімейних конфліктів у контексті гібридної війни має не лише теоретичне, а й практичне значення. Його результати можуть сприяти розробці комплексних програм підтримки сімей, мінімізації негативних наслідків військового конфлікту для міжособистісних відносин та зміцненню соціальної стабільності. Розуміння механізмів виникнення та вирішення таких конфліктів є важливим кроком на шляху до побудови стійкого й гармонійного суспільства в умовах сучасних викликів.

З огляду на складну природу сімейних конфліктів, їх вивчення охоплює міждисциплінарний підхід, що дозволяє враховувати різно-

[1] Петреченко С. А. Психологічне проблеми гендерної рівності та роль жінки у військовій службі в Україні. *Психологічні студії.* 2023. № 3. 126–131.

манітні чинники, які впливають на їх динаміку. Існує кілька наукових підходів до визначення сімейних конфліктів, кожен із яких спирається на специфічні методологічні засади та пояснює конфліктну взаємодію з точки зору різних дисциплін.

Психологічний підхід розглядає сімейний конфлікт як емоційно напружену ситуацію, що виникає через несумісність потреб, цінностей, установок або очікувань членів сім'ї. Конфлікт тут сприймається як природний етап взаємодії, який може мати як деструктивні, так і конструктивні наслідки залежно від способів його вирішення[1].

Соціологічний підхід визначає сімейний конфлікт як особливий різновид соціальної взаємодії, що виникає в межах сім'ї через розбіжності у ролях, статусах, ресурсах чи соціальних очікуваннях. Такий підхід акцентує увагу на тому, як зовнішні соціальні фактори, зокрема економічна нестабільність чи культурні зміни, впливають на частоту та інтенсивність конфліктів[2].

Правовий підхід розглядає сімейні конфлікти крізь призму правових норм та обов'язків членів сім'ї. У цьому контексті конфлікти часто пов'язані з порушенням прав та невиконанням обов'язків, що може призводити до юридичних спорів, розірвання шлюбу, боротьби за опіку над дітьми чи майнових суперечок.

Комунікативний підхід визначає сімейний конфлікт як наслідок проблем у спілкуванні, зокрема неефективної передачі інформації, відсутності взаємного розуміння або навичок конструктивного вирішення розбіжностей. З цього погляду, конфлікти виникають через неправильну інтерпретацію намірів чи слів іншого члена сім'ї.

Сімейні конфлікти слід відрізняти від сімейних спорів, оскільки вони мають різну природу та динаміку. Сімейний спір – це розбіжність у поглядах або інтересах членів сім'ї, яка здебільшого має чітку предметну основу (наприклад, розподіл сімейного бюджету, вибір місця проживання, виховання дітей). Спори зазвичай піддаються раціональному вирішенню через компроміс або правові механізми.

Сімейний конфлікт є більш глибоким явищем, що може включати емоційну складову, тривалий взаємний психологічний тиск і навіть перерости в хронічну форму. Він не завжди має очевидне

[1] Бондаровська, В. Стадії розвитку сім ї. Види сімейних конфліктів. *Психологічна допомога сім'ї* / Упоряд. Т. Гончаренко. К: Шкіл. сві : Вид. Л. Галіцина, 2015. С. 12-15.

[2] Франчук Ю. В. Особливості соціально-психологічної адаптації молодих сімей офіцерів-прикордонників: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.09. Хмельницький, 2012. 203 с.

рішення, оскільки може ґрунтуватися на несумісності особистісних рис, накопиченому негативному досвіді або незадоволених потребах. Крім того, конфлікт часто супроводжується агресією, образами та маніпуляціями, що ускладнює його розв'язання стандартними методами.

Погоджуємося з думкою Ківалова С. В., який стверджує, що правовий спір є конкретним вираженням юридичного конфлікту. При цьому він підкреслює, що моментом такої конкретизації є звернення до органу, що має відповідні повноваження.[1]

Сімейний конфлікт – це динамічний процес взаємодії між членами сім'ї, що виникає на основі суперечливих цінностей, потреб, очікувань або соціальних ролей, супроводжується емоційною напругою, порушенням гармонійного функціонування сімейної системи та може мати як деструктивні, так і конструктивні наслідки залежно від стратегії його врегулювання. Це явище не є статичним, а змінюється залежно від контексту, соціальних факторів та психологічних особливостей учасників. Відмінною рисою сімейного конфлікту є його глибока особистісна залученість, що ускладнює його розв'язання стандартними логіко-правовими методами та вимагає комплексного підходу, включаючи комунікативні, психологічні та соціально-правові механізми.

Сімейний конфлікт можна розглядати як багатоаспектний феномен, у якому перетинаються емоційна, поведінкова, когнітивна та соціальна складові. Його динаміка визначається не лише індивідуальними характеристиками учасників, але й ширшим соціокультурним та політичним контекстом, що особливо актуально в умовах гібридної війни, коли зовнішні стресори значно посилюють напруження у сімейних стосунках.

Таким чином, сімейний конфлікт – це не просто спірна ситуація чи розбіжність у поглядах, а складний соціально – психологічний процес, що визначає рівень стабільності, адаптивності та згуртованості сім'ї як мікросоціальної спільноти. У зв'язку з цим, захист сімейних прав набуває важливості як важливий інструмент для забезпечення гармонійних стосунків у родині. Це комплекс правових, соціальних та психологічних заходів, спрямованих на відновлення порушених

[1] Ківалов С. В. Виборчий спір як різновид публічно-правового спору. *Наукові праці НУ ОЮА*. Т. X., 2011. № 7. С. 7-19.

прав, припинення правопорушень і запобігання конфліктним ситуаціям у сімейній сфері.

Захист сімейних прав – це комплекс правових, соціальних та психологічних заходів, спрямованих на відновлення порушених прав, припинення правопорушень і запобігання конфліктним ситуаціям у сімейній сфері. В правовій доктрині розрізняють такі основні форми захисту сімейних прав:

1. Юрисдикційна форма – передбачає звернення до компетентних органів державної влади, зокрема судів та органів опіки і піклування. Основними засобами захисту є:

– Судовий захист – вирішення сімейних спорів через судові органи, що здійснюється відповідно до норм Сімейного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України.
– Адміністративний захист – здійснюється органами опіки і піклування у випадках захисту прав дітей та осіб, які потребують державного втручання.

2. Неюрисдикційна форма – передбачає самозахист, який може бути реалізований за допомогою механізмів альтернативного вирішення спорів.

Термін «альтернативне вирішення спору» (Alternative Dispute Resolution, ADR) має різні визначення залежно від наукового підходу та сфери дослідження. На нашу думку, доречним є до всіх неюрисдикційних способів захисту прав вживати поняття «альтернативне врегулювання конфлікту» тільки для третейського суду та міжнародного арбітражу – «альтернативне вирішення спору». За для об'єднання всіх способів, які є альтернативою офіційному правосуддю та адміністративному захисту, в даному науковому дослідженні будемо застосовувати міжнародно прийнятну абревіатуру АВС (альтернативне вирішення спору), яке розуміється як комплекс способів захисту прав, що спрямовані на врегулювання конфлікту та на вирішення спору.

Альтернативне вирішення спорів (АВС) є правовим інструментом, що виникло на основі давніх традицій вирішення конфліктів, але стало самостійним правовим явищем лише в останні століття. Його розвиток можна простежити ще з часів Давнього Риму, коли в цивільному та торговому праві використовувалися механізми, схожі на сучасний арбітраж та медіацію. Так, у Давньому Римі існували

інститути, що дозволяли сторонам вирішувати суперечки за межами державних судів, залучаючи третіх осіб для досягнення справедливого рішення. Ці інструменти мали на меті зберегти мир і підтримувати ділові відносини між сторонами конфлікту. Однак, з розвитком середньовічних правових систем, ці інститути були підпорядковані суворим церковним і державним канонам, що обмежувало їх застосування, хоча вже в епоху Ренесансу деякі з цих методів почали знову набувати популярності. У цей період були створені організації для позасудового врегулювання спорів, зокрема в комерційній сфері, де використовувалися механізми арбітражу для вирішення спірних питань між торговцями та підприємцями. Розвиток таких процесів у сучасному розумінні почався наприкінці XIX століття, коли зростання міжнародної торгівлі та комерційних відносин вимагало швидших і менш витратних способів вирішення спорів. Паралельно з цим виникала необхідність у створенні альтернативних процедур для зниження навантаження на судову систему. У XX столітті концепція АВС отримала своє подальше формалізування і поширення, особливо в США, де наприкінці XIX століття виникли перші арбітражні інститути, а на початку XX століття були ухвалені перші закони, що регулювали арбітраж. Своє повне становлення альтернативні методи набули вже в середині XX століття, коли стали популярними в сімейних та комерційних спорах. Розвиток таких методів, як медіація, арбітраж, фасилітація, став відповіддю на необхідність швидкого та ефективного вирішення спорів поза судовою системою, зберігаючи при цьому конфіденційність і взаємні добрі відносини. В Європі та США АВС стало невід'ємною частиною правових систем, отримавши підтримку на рівні законодавства. Наприкінці XX століття, з розвитком глобалізації та зростанням міжнародних економічних відносин, АВС стало важливим інструментом у міжнародних спорах, а нові форми, такі як онлайн-медіація, почали набувати популярності завдяки розвитку інформаційних технологій. На сьогодні АВС є важливим правовим механізмом, що допомагає вирішувати спори в різних сферах без участі судів, зберігаючи при цьому баланс інтересів усіх учасників конфлікту[1].

[1] Патентна юстиція: навч. -метод. посіб. для здобувачів вищої освіти галузі знань 08 «Право» за спеціальнісю 081 «Право». О. І Харитонова, Л. І. Галупова, А. В. Кирилюк, І. В. Мартинюк. Одеса : Юридика, 2024. 88 с.

На сьогоднішній день, у всьому світі вже існує практика застосування АВС, які з американської доктрини звучить як «Alternative Dispute Resolution», або абревіатура ADR. Вони є неюрисдикційною формою захисту прав. Виникнення та впровадження способів альтернативного вирішення спорів є не противага державним судам, а допомога їм в розвантаженні від великої кількості справ, що знаходяться в їх провадженні[1].

Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи щодо заходів із запобігання та скорочення надмірного судового навантаження (1986) наголошує, що зростання кількості судових справ може призвести до порушення права на розгляд справи у розумні строки. У зв'язку з цим, державам-членам пропонується заохочувати врегулювання спорів поза межами судової системи, зокрема шляхом застосування альтернативних примирних процедур. Також рекомендується впроваджувати відповідні механізми для спрощення доступу до альтернативного вирішення спорів та підвищення його ефективності як дієвої заміни судового розгляду[2].

У додатку до Рекомендації CM/Rec (2016)3 Комітету міністрів Ради Європи, ухваленій під час 129-го засідання Заступників міністрів у березні 2016 року, визначено зобов'язання держав щодо захисту прав людини[3]. Зокрема, наголошується на необхідності створення законодавчих умов, які сприятимуть дотриманню прав людини, а також забезпечення ефективного функціонування позасудових механізмів оскарження порушень прав як додаткових засобів правового захисту. Ця рекомендація підкреслює важливість проактивної ролі держав у формуванні правового середовища, що гарантує повагу до прав людини. Вона визнає, що судова система не завжди є єдиним або найефективнішим способом захисту порушених прав, особливо у випадках, коли судові процедури є занадто складними, дорогими чи тривалими.

---

[1] Галупова Л. І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. С.59.

[2] Комітет міністрів – державам-членам щодо заходів із запобігання та скорочення надмірного навантаження на суди. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 16 вересня 1986 року № R (86). URL: https://court.gov.ua/userfiles/06.pdf

[3] Рекомендація CM/Rec (2016)3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам з прав людини та бізнесу URL: http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2018/11/%90%90%E7%90%F3%90_%90_%90_%90_%90%90%22_%91_%90%F3%91_.pdf

Запровадження позасудових механізмів, таких як медіація, омбудсмени, спеціальні комісії та інші альтернативні процедури вирішення спорів, дозволяє забезпечити оперативність і доступність правового захисту. Це особливо актуально у сфері взаємодії бізнесу та прав людини, де корпоративні практики можуть впливати на соціальні та економічні права громадян. Таким чином, рекомендація акцентує увагу на необхідності інтеграції різних правових механізмів для підвищення ефективності системи захисту прав людини та забезпечення справедливого доступу до правосуддя.

Відповідно до Рекомендації Rec (2001)9 Комітету міністрів державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами, ухваленої Комітетом міністрів 5 вересня 2001 р. на 762-му засіданні заступників міністрів), широке використання альтернативних засобів вирішення спорів може стимулювати розгляд цих проблем та сприяти наближенню адміністративних органів влади до громадськості. Головні переваги альтернативних способів вирішення адміністративних спорів можуть бути, залежно від справи, більш прості та гнучкі процедури, що вможливлюють швидше й дешевше врегулювання спору, дружнє врегулювання, врегулювання спорів за участю експертів, вирішення спорів на засадах справедливості, а не тільки відповідно до суворих правових норм, і більш широкі межі розсуду[1].

Директива Європейського парламенту та Ради 2008/52/ЄС від 21 травня 2008 року «Про окремі аспекти медіації у цивільних і комерційних справах» підкреслює важливість встановлення базових принципів у цій сфері як необхідного кроку для розвитку та належного функціонування позасудових процедур вирішення спорів. Основна мета акта – спрощення та вдосконалення доступу як до судових, так і до альтернативних методів урегулювання конфліктів у цивільних і господарських правовідносинах.

Документ закріплює ключові засади впровадження медіації в національні правові системи держав-членів ЄС. Зокрема, на них покладається обов'язок визначити такі механізми врегулювання спорів, які б гарантували гнучкість процесу посередництва та незалежність

[1] Рекомендація Rec (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf

сторін, водночас забезпечуючи ефективність, неупередженість і компетентність медіаторів.

Директива також наголошує на необхідності дотримання фундаментальних прав людини, враховуючи основоположні принципи, визнані, зокрема, Хартією основних прав Європейського Союзу[1].

У Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи Rec (2002) 10 від 18 вересня 2002 року, адресованій державам-членам щодо застосування медіації в цивільних справах, зазначається, що хоча медіація може сприяти зниженню рівня конфліктності та зменшенню навантаження на судову систему, вона не повинна розглядатися як альтернатива ефективному, справедливому та доступному правосуддю. Вона може бути особливо корисною у випадках, коли традиційні судові процедури є менш зручними для сторін, наприклад, через їх високу вартість, формалізований характер або необхідність збереження комунікації між учасниками спору.

Державам-членам рекомендується розглянути можливість впровадження механізмів частково або повністю безкоштовної медіації чи надання правової допомоги для її проведення, особливо в ситуаціях, коли одна зі сторін потребує додаткового захисту[2].

Згідно з рекомендацією, медіація може застосовуватися не лише у цивільних, а й у комерційних, сімейних, трудових та інших категоріях спорів, за винятком кримінальних і адміністративних справ.

Рекомендація № R (98) 1 Комітету міністрів Ради Європи щодо медіації у сімейних справах, ухвалена 21 січня 1998 року під час 616-го засідання заступників міністрів, враховує розвиток методів мирного врегулювання спорів і визнає важливість зниження рівня конфліктності в інтересах усіх членів сім'ї.

Документ підкреслює необхідність активного впровадження медіації у сімейних справах як процесу, в якому нейтральний посередник допомагає сторонам знайти взаємоприйнятне рішення через перего-

---

[1] Директива Європейського парламенту та Ради 2008/52/ЄС від 21 травня 2008 р. «Щодо деяких аспектів медіації в цивільних і комерційних справах». *Офіційний вісник Європейського Союз*у. Директиви. L136/3. 24. URL: https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf

[2] Рекомендація Rec (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в цивільних справах (ухвалена Комітетом Міністрів 18 вересня 2002 р. на 808-му засіданні заступників міністрів). URL: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1568851&Site=COE

вори. У зв'язку з цим державам-членам рекомендується підтримувати, сприяти або, за необхідності, розширювати застосування медіації у сімейних конфліктах, визнаючи її автономний характер і можливість використання на будь-якому етапі – до, під час або після судового розгляду. Водночас має бути забезпечена наявність ефективних механізмів для належного функціонування цього процесу[1].

Згідно з пунктом 7 Рекомендації, медіація має значний потенціал, зокрема у покращенні якості сімейного спілкування, сприянні мирному врегулюванню спорів, збереженні відносин між батьками та дітьми, а також у зменшенні соціальних і фінансових витрат, пов'язаних із розлученням. Крім того, вона дозволяє скоротити час, необхідний для досягнення взаємоприйнятного рішення.

Директива 2013/11/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2013 року щодо альтернативних способів вирішення спорів у сфері захисту прав споживачів, а також внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 та Директиви 2009/22/ЄС, підкреслює ефективність механізмів альтернативного вирішення спорів (ADR). Документ наголошує на таких ключових перевагах ADR, як простота процедури, оперативність розгляду, а також правова та фінансова доступність для споживачів. Крім того, директива встановлює уніфіковану правову основу для регулювання діяльності різних інститутів альтернативного вирішення спорів, сприяючи гармонізації підходів у державах-членах ЄС[2].

Директива вказує на наступні принципи при створенні та діяльності відповідних інститутів позасудового вирішення спорів: професійність, незалежність та неупередженість (ст. 6), прозорість (ст. 7), ефективність (ст. 8), справедливість (ст. 9), свобода (ст. 10), законність (ст. 11). Ці принципи є спільними для усіх АВС[3].

---

[1] Рекомендація № R (98) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 616 засіданні заступників міністрів 21 січня 1998 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_98_1_1998_01_21.pdf

[2] Directive 2013/11/EU of The European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on alternative dispute resolution for consumer disputes and amending Regulation (EC) No 2006/2004 and Directive 2009/22/EC (Directive on consumer ADR) Directive 2013/11/EU of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on alternative dispute resolution for consumer disputes and amending Regulation (EC) No 2006/2004 and Directive 2009/22/EC (Directive on consumer ADR). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2013/11/oj/eng

[3] Ханик-Посполітак Р. Європейські принципи створення та діяльності інститутів альтернативних способів вирішення спорів. *Юридичний журнал.* 2016. № 7-8 (145-146). С. 73-76.

На Третьому саміті Ради Європи, що відбувся у Варшаві в травні 2005 року, були затверджені Керівні принципи щодо удосконалення виконання існуючих рекомендацій у сфері медіації в сімейних та цивільних справах. Глави держав і урядів постановили «повністю реалізувати потенціал Ради Європи в розробці стандартів» та «сприяти імплементації і подальшому розвитку правових документів Організації та механізмів співробітництва в правовій сфері», а також «підтримувати держави-члени у забезпеченні справедливого і швидкого правосуддя та розробці альтернативних методів вирішення спорів». У контексті цього Європейська комісія з питань ефективності правосуддя (CEPEJ) визначила новий пріоритет для своєї діяльності, спрямований на сприяння ефективному впровадженню правових актів та стандартів Ради Європи в сфері альтернативного вирішення спорів. Як результат, була створена Робоча група з питань медіації (CEPEJ-GT-MED), завданням якої є оцінка впливу рекомендацій Комітету міністрів на держави-члени, аналіз та узагальнення проблем, що виникають при застосуванні альтернативних методів вирішення спорів, а також надання рекомендацій щодо подолання цих проблем. Керівні принципи охоплюють низку ключових аспектів, серед яких необхідність професіоналізації підходів до застосування альтернативних методів вирішення спорів, важливість координації та забезпечення синергії між численними учасниками цього процесу[1].

Сьогодні не склалось єдиного підходу до визначення терміну «Альтернативне вирішення спору» проте, вивчення доктринальних визначень даного поняття різними авторами дає можливість розглянути його як комплексну категорію, які притаманні специфічні риси та ознаки. Так, Р. Фішер та У. Юрі визначають альтернативне вирішення спору як процес пошуку взаємовигідного рішення між сторонами конфлікту шляхом переговорів, без необхідності звернення до суду. Вони наголошують на важливості інтересоорієнтованого підходу, який дозволяє знайти «безпро-

[1] Керівні принципи для кращого виконання наявної Рекомендації щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами і сторонами – приватними особами. Ухвалено Європейською комісією з ефективності правосуддя 7 грудня 2007 р. URL: https://rm.coe.int/guidelines-for-a-better-implementation-of-the-existing-recommendation-/16809ede90

грашне» рішення для обох сторін[1]. Ріскін Л. трактує АВС як гнучку систему методів, що включає медіацію, арбітраж, нейтральну оцінку та інші підходи, які можуть бути застосовані для розв'язання конфліктів у позасудовому порядку. Він підкреслює, що головною перевагою альтернативних методів є їх здатність адаптуватися до особливостей конкретного спору[2]. Дж. Стернлайт зазначає, що АВС є не лише альтернативою судовому процесу, а й способом покращення юридичної системи в цілому. Вона підкреслює, що завдяки таким методам учасники спору можуть зменшити витрати, прискорити процес ухвалення рішення та мінімізувати ворожість між сторонами[3].

Комісія ООН з міжнародного торгового права (UNCITRAL, 2002) визначає альтернативне вирішення спорів як механізм, що сприяє мирному врегулюванню конфліктів шляхом переговорів, медіації чи арбітражу, без необхідності проходження повноцінного судового розгляду[4]. В міжнародному контексті АВС часто використовується для вирішення комерційних спорів, але його принципи широко застосовуються і в сімейному праві.

Європейська комісія (European Commission, 2013) у своїх рекомендаціях щодо медіації визначає АВС як «процедуру врегулювання спору, в якій одна або кілька нейтральних осіб допомагають сторонам знайти рішення на основі діалогу»[5]. Основна мета таких процедур – уникнути дорогих і тривалих судових процесів та забезпечити взаємоприйнятне рішення.

---

1 Fisher R., & Ury W. (1981). *Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving In.* Penguin Books. URL: https://www.penguinrandomhouse.com/books/31032/getting-to-yes-by-roger-fisher-and-william-ury/

2 Riskin L. L. (1996). Understanding Mediators' Orientations, Strategies, and Techniques: A Grid for the Perplexed. Harvard Negotiation Law Review, 1, 7-51. URL: https://www.hnlr.org/wp-content/uploads/sites/22/2012/04/Riskin.pdf

3 Sternlight J. R. (2005). Is Binding Arbitration a Form of ADR?: An Argument That the Term 'ADR' Has Begun to Outlive Its Usefulness. Journal of Dispute Resolution, 2005(1), 97-116. URL: https://scholarship.law.missouri.edu/jdr/vol2005/iss1/6/

4 Uncitral Model Law on International Commercial Conciliation with Guide to Enactment and Use 2002: United Nations Commission on International Trade Law. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/conciliation/modellaw/commercial_conciliation

5 European Commission (2013). Recommendation on the use of common principles for injunctive and compensatory collective redress mechanisms in the Member States concerning violations of rights granted under Union Law. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013H0396

Таким чином, хоча існують різні підходи до визначення АВС, усі вони акцентують увагу на гнучкості, добровільності, нейтральності посередника та зменшенні судового навантаження. Особливо ефективними ці методи є у сферах, де важливо зберегти довготривалі відносини між сторонами, наприклад, у сімейному праві.

Українські науковці пропонують різні визначення терміну «альтернативне вирішення спорів», акцентуючи увагу на його сутності та характеристиках. Так, О. Верба та О. Сидор у навчальному посібнику «Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України» розглядають АВС як сукупність заходів та методів, що можуть застосовуватися сторонами для врегулювання конфліктів без звернення до суду[1].

Згідно з Бондаренко-Зелінською Н. Л., АВС слід розглядати як сукупність методів позасудового врегулювання спорів, у результаті застосування яких сторони, що перебувають у протистоянні, досягають взаємоприйнятого рішення[2]. Вона також зазначає, що завдяки застосуванню АВС сторонам вдається відфільтрувати спори, що вимагають повного судового розгляду, від тих, які можуть бути вирішені без участі суду. Використання методів АВС допомагає зберегти добрі ділові відносини між сторонами конфлікту, тоді як судовий процес може призвести до руйнування їх взаємозв'язків. Саме тому, як зазначають деякі науковці, в країнах ЄС більше 70% приватноправових спорів вирішується через АВС, а лише 30% доходить до державних судів.[3]

До АВС як до способів врегулювання конфлікту звертаються не тільки в США, де виникло дане поняття, але й в таких країнах: Швеції, Франції, Канаді, Австралії, Великобританії, Німеччині, Республіці Казахстан, Італії, Іспанії, Японії, Китаї та ін.[4].

---

[1] Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник / Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. О. Б. Верби- Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с.

[2] Бондаренко-Зелінська Н. Л. Впровадження медіації у судовий процес як складова наближення законодавства України до європейських стандартів. *Приватне право і підприємництво.* 2011. Вип. 10. С. 181-185.

[3] Бережна І. Сумна доля альтернативних методів вирішення спорів в Україні. URL: http://blog.liga.net/user/berezhnaya/article/2073.aspx.

[4] Галупова Л. І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 207 с.

Так, У 1998 році в Сполучених Штатах Америки був ухвалений федеральний Закон про альтернативне вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution Act). Головною метою цього закону було створення правових умов для розширеного застосування альтернативних методів врегулювання конфліктів у федеральних судах. Закон зобов'язав кожен федеральний окружний суд розробити та впровадити правила, які регламентують можливості використання таких методів, що сприяє зниженню навантаження на судову систему та сприяє більш оперативному розв'язанню правових спорів.

Одним із ключових положень закону є те, що федеральні суди повинні не лише дозволяти альтернативне вирішення спорів, а й активно сприяти його застосуванню. Це означає, що суди зобов'язані надавати сторонам необхідну інформацію про можливість використання медіації, арбітражу або інших методів позасудового вирішення конфліктів. Крім того, закон передбачає, що суди можуть рекомендувати або навіть вимагати від сторін участі у процесах альтернативного врегулювання перед тим, як передати справу до традиційного судового розгляду.

Важливим аспектом цього закону є встановлення вимог до посередників та арбітрів, які беруть участь у процесах альтернативного вирішення спорів. Вони повинні мати відповідну кваліфікацію, досвід та відповідати етичним стандартам, що забезпечує об'єктивність та ефективність процедури. Крім того, закон сприяє фінансуванню програм медіації та навчання суддів, адвокатів і посередників методам альтернативного врегулювання конфліктів.

Альтернативне вирішення спорів у США включає декілька основних методів, зокрема медіацію, арбітраж та нейтральну оцінку. Медіація передбачає залучення нейтральної третьої сторони, яка допомагає сторонам дійти взаємовигідної угоди. Арбітраж є більш формальним процесом, у якому незалежний арбітр або група арбітрів приймають рішення, що може бути обов'язковим або рекомендаційним для сторін. Нейтральна оцінка передбачає надання експертного аналізу справи незалежним фахівцем, що може допомогти сторонам оцінити перспективи судового розгляду.

Завдяки цьому закону всі федеральні окружні суди США прийняли відповідні правила та процедури, що регулюють альтернативне вирішення спорів. Це сприяло підвищенню ефективності судової

системи, зменшенню тривалості розгляду справ і скороченню фінансових витрат для сторін. Особливо популярним альтернативне вирішення спорів стало в комерційних справах, трудових конфліктах, сімейних спорах та справах про захист прав споживачів.

Таким чином, Закон про альтернативне вирішення спорів відіграв важливу роль у реформуванні американської судової системи, зробивши її більш доступною, ефективною та орієнтованою на інтереси громадян. Альтернативні методи розв'язання конфліктів не лише допомогли розвантажити суди, а й сприяли розвитку культури діалогу та співпраці між сторонами спору, що є важливим чинником у побудові справедливого правового суспільства[1].

В Австралії широко використовується концепція позасудових способів розгляду спорів (External Dispute Resolution, EDR), яка охоплює різноманітні альтернативні методи врегулювання конфліктів без звернення до державної судової системи. Це поняття є важливою складовою правової системи країни та застосовується у різних сферах, включаючи адміністративне, комерційне, трудове та споживче право.

Австралійське законодавство по-різному визначає зміст АВС залежно від сфери застосування. Наприклад, відповідно до Закону «Про Адміністративний апеляційний трибунал» 1975 року, до позасудових способів вирішення спорів відносяться медіація, незалежна оцінка справи та примирення. Ці методи дозволяють сторонам конфлікту досягти згоди за допомогою нейтрального посередника або експерта без необхідності офіційного судового розгляду.

У 2009 році до Закону «Про Федеральний суд» було внесено зміни, які закріпили визначення позасудового врегулювання спорів як сукупності всіх примирних процедур, що не є частиною державного правосуддя. Це визначення підкреслює, що альтернативні методи, такі як арбітраж та переговори, можуть бути ефективними засобами вирішення конфліктів нарівні з традиційним судочинством.

Окрему роль у розвитку альтернативного вирішення спорів відіграє Австралійський акт «Про медіацію», ухвалений у 1997 році. Він закріпив основні принципи проведення медіаційних процедур, вимо-

[1] USA Litigation and Dispute Resolution 2016, 5th Edition. URL: https://www.globallegalinsights.com/practiceareas/litigation-and-disputeresolution/global-legal-insights---litigation-and-dispute-resolution-5thed./

ги до кваліфікації медіаторів, а також правові наслідки досягнутих домовленостей. Цей закон сприяв активному розвитку культури альтернативного врегулювання конфліктів в Австралії та підвищенню довіри до таких механізмів серед громадян і бізнесу[1].

Крім того, в Австралії діють спеціальні схеми позасудового врегулювання спорів у фінансовому та споживчому секторах. Наприклад, Австралійська фінансова скаргова служба (AFCA) надає можливість вирішувати конфлікти між споживачами та фінансовими установами без звернення до суду. Такі механізми допомагають зменшити навантаження на судову систему та сприяють швидшому вирішенню спорів.

Таким чином, Австралія має добре розвинену систему позасудового врегулювання спорів, яка включає різні законодавчі акти та спеціалізовані установи. Це дозволяє громадянам і компаніям ефективно вирішувати конфлікти, зменшуючи витрати та уникаючи тривалих судових процесів.

Альтернативне вирішення спорів (АВС) в Італії має глибокі історичні корені, оскільки ще з римських часів практикувалися позасудові методи врегулювання конфліктів. Проте сучасний розвиток системи АВС розпочався наприкінці XX століття, коли Італія почала реформувати свою судову систему, щоб зробити її більш ефективною та швидкою.

У 1990-х роках Італія зіткнулася з проблемою надмірного навантаження на судову систему, що спонукало законодавців шукати альтернативні способи вирішення спорів. У цей період було прийнято перші законодавчі ініціативи, спрямовані на впровадження медіації, арбітражу та інших примирних процедур.

Значним кроком уперед стало ухвалення Закону № 580/1993, який дозволив торгово-промисловим палатам створювати центри з медіації та арбітражу. Це дало можливість підприємцям швидко й ефективно розв'язувати комерційні суперечки без необхідності звернення до суду.

З набуттям чинності Директиви ЄС 2008/52/ЕС щодо медіації в цивільних і комерційних справах Італія була змушена адаптувати своє законодавство. У відповідь на це було прийнято Законодавчий

[1] Ковтун Н. Г. Медіація у системі захисту прав інтелектуальної власності: іноземний досвід та національна практика. URL: https://surl.li/sllglt

декрет № 28/2010, який зробив медіацію обов'язковою в деяких категоріях справ, таких як:

– фінансові та банківські спори;
– спори між споживачами та компаніями;
– трудові конфлікти;
– спори щодо нерухомості.

Ця реформа передбачала, що перед зверненням до суду сторони повинні спробувати врегулювати конфлікт через медіацію.

Попри позитивний вплив, у 2012 році Конституційний суд Італії визнав обов'язкову медіацію неконституційною через порушення права на доступ до правосуддя. Проте вже у 2013 році новими змінами до законодавства частково повернули обов'язкову медіацію в певних категоріях справ.

На сьогодні в Італії активно використовуються такі способи АВС як медіація та арбітраж.

У 2023-2024 роках в Італії тривають реформи судової системи, що передбачають подальше розширення альтернативних способів вирішення спорів, зокрема шляхом цифровізації процедур медіації та арбітражу.

Розвиток АВС в Італії відбувався під впливом як внутрішніх проблем судової системи, так і європейських директив. Завдяки реформам альтернативні способи врегулювання конфліктів стали ефективним інструментом розвантаження судів, а медіація та арбітраж отримали широке застосування в комерційних і цивільних спорах[1].

Альтернативне вирішення спорів у Канаді має довгу історію та активно використовується як у державному правосудді, так і в приватному секторі. Канада відома своєю розвиненою системою медіації та арбітражу, що дозволяє зменшити навантаження на суди та сприяє швидшому розв'язанню конфліктів.

У 1970-х роках канадська судова система почала зазнавати значного навантаження, що стало стимулом для пошуку альтернативних методів врегулювання спорів. У відповідь на ці виклики у провінціях Канади почали впроваджувати медіацію та арбітраж, спочатку в сфері сімейного права та комерційних спорів.

У 1986 році у провінції Онтаріо було створено перші програми судової медіації, що стали зразком для інших регіонів. У 1990-х ро-

[1] Медіація в Італії.URL: https://www.mediation-help.com/about-mediation/italy/

ках медіація стала офіційною частиною сімейного права в Онтаріо, Британській Колумбії та Альберті, що дозволило спростити розгляд сімейних спорів без необхідності традиційного судового процесу.

Канада активно адаптувала альтернативні способи врегулювання конфліктів у різних сферах права. Наприклад:

- Комерційний арбітраж регулюється Модельним законом ЮНСІТРАЛ (UNCITRAL Model Law), прийнятим Канадою ще у 1986 році, що визначає загальні принципи арбітражу.
- Закон «Про комерційний арбітраж» (Commercial Arbitration Act) регулює федеральні арбітражні процеси, особливо у сфері міжнародного бізнесу.
- Сімейна медіація стала обов'язковим етапом у розгляді розлучень і спорів щодо опіки над дітьми.

Нині альтернативне вирішення спорів активно застосовується в Канаді на всіх рівнях:

- Медіація використовується у сімейних, трудових і споживчих спорах.
- Арбітраж залишається ключовим механізмом у комерційних і міжнародних угодах.
- Онлайн-платформи вирішення спорів (ODR – Online Dispute Resolution) активно розвиваються, зокрема в Британській Колумбії та Онтаріо, де деякі спори можна вирішувати без фізичної присутності сторін.

У 2023-2024 роках Канада продовжує вдосконалювати систему ABC, інтегруючи технології та штучний інтелект для оптимізації процесів медіації та арбітражу.

Канада створила ефективну систему альтернативного вирішення спорів, яка сприяє швидкому та справедливому врегулюванню конфліктів. Вона ґрунтується на гнучких механізмах медіації та арбітражу, що допомагають розвантажити судову систему та забезпечити доступність правосуддя для громадян і бізнесу.

У Німеччині альтернативне вирішення спорів є важливою складовою правової системи. Воно розвинулося як механізм розвантаження судів та забезпечення швидкого й ефективного вирішення конфліктів у різних сферах права.

Німеччина має давні традиції мирного врегулювання спорів. Ще у XIX столітті в місцевих громадах існували системи примирюваль-

них рад, які допомагали вирішувати суперечки між громадянами без звернення до суду.

У XX столітті арбітраж активно застосовувався в комерційних спорах, а з 1980-х років почалося поступове запровадження медіації в цивільному та сімейному праві.

У 1990-х роках у Німеччині зросла популярність альтернативних способів врегулювання конфліктів, що сприяло законодавчим реформам:

– Закон «Про арбітраж» 1998 року (Zivilprozessordnung, ZPO) адаптував німецьке законодавство до Модельного закону ЮНСІТРАЛ та закріпив основні принципи арбітражного процесу.
– Сімейна медіація почала активно застосовуватися в розлученнях, опіці над дітьми та фінансових суперечках між подружжям.

Після ухвалення Директиви ЄС 2008/52/ЕС щодо медіації Німеччина була зобов'язана створити чіткі правові рамки для цього процесу.

У відповідь на це в 2012 році був ухвалений Закон «Про медіацію» (Mediationsgesetz), який визначив правовий статус медіаторів та встановив вимоги до їх кваліфікації, дозволив судам рекомендувати сторонам спробувати медіацію перед офіційним судовим розглядом, закріпив принципи конфіденційності та добровільності під час медіації[1].

Сьогодні альтернативне вирішення спорів у Німеччині активно розвивається та включає такі ключові механізми:

– Судова медіація – суди можуть рекомендувати сторонам пройти процедуру медіації перед початком судового процесу.
– Позасудова медіація – застосовується у сімейних, комерційних, трудових і споживчих спорах.
– Арбітраж – використовується для міжнародних та комерційних контрактів, а також у фінансовому секторі.

У Німеччині активно впроваджуються онлайн-системи вирішення спорів, що дозволяють вирішувати конфлікти без фізичної присутності сторін, особливо у сфері електронної комерції. Альтернативне вирішення спорів у Німеччині є важливою частиною правової системи.

[1] Інститут медіації в Німеччині, Франції та Канаді: Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29019.pdf

Законодавчі реформи та впровадження європейських норм сприяли розвитку медіації та арбітражу, що допомагає зменшити навантаження на суди та забезпечити ефективне вирішення спорів[1].

У Франції альтернативні способи вирішення спорів мають глибокі історичні корені та активно застосовуються в сучасній правовій системі. Одним із ключових методів є медіація, яка використовується для врегулювання цивільних, комерційних та трудових конфліктів.

Традиція мирного врегулювання спорів у Франції сягає середньовіччя. У XII-XIV століттях у містах Арль, Марсель, Ніцца та Авіньйон статути міст містили положення про мирні угоди між громадянами. Посередництво широко застосовувалося, і вже у XVII столітті воно перетворилося на обов'язкову досудову процедуру в певних категоріях справ[2].

У 1978 році у Франції було введено посаду судового медіатора, в повноваження якого входило забезпечення досудового вирішення спору. За згодою сторін суддя призначає медіатора, яким може бути як фізична особа, так і некомерційна організація. Суддя приймає рішення, яким фіксується призначення медіатора, згода сторін про проведення посередництва, вказується строк від дати призначення та дата відновлення слухання справи.

Окрім медіації, у Франції застосовуються партисипативні процедури, які передбачають активну участь сторін у вирішенні спору за допомогою своїх адвокатів безпосередньо, без залучення суду. Ці процедури спрямовані на досягнення взаємоприйнятного рішення та зменшення навантаження на судову систему[3].

Франція має розвинену систему альтернативних способів вирішення спорів, яка поєднує історичні традиції з сучасними правовими механізмами. Застосування медіації, партисипативних процедур та інших методів сприяє ефективному та швидкому врегулюванню конфліктів, зменшуючи навантаження на судову систему та задовольняючи інтереси всіх сторін.

---

[1] Баран А. Зарубіжний досвід запровадження медіації як альтернативного способу вирішення конфліктів (на прикладі Німеччини). *Актуальні проблеми правознавства.* 2021. № 2 (26). С.5-11.

[2] Міхновський Г. Ю. Історіографія становлення та розвитку альтернативних способів розгляду справ в Україні та світі. *Академічні візії.* 2024. № 36. С.1-13.

[3] Божина Я. Досвід застосування медіації в деяких зарубіжних країнах. *Публічне право.* 2023. № 3 (51). С. 170-176.

У Китаї медіація є традиційним способом вирішення конфліктів, що використовується протягом століть. Сучасна правова система інтегрувала ці практики, створивши відповідні законодавчі акти. Зокрема, Закон КНР «Про медіацію та арбітраж трудових спорів» регулює процедури медіації та арбітражу в трудових конфліктах. Цей закон визначає порядок подання заяв, проведення медіації та арбітражу, а також виконання рішень[1].

Крім того, Закон КНР «Про арбітраж» встановлює загальні принципи та процедури арбітражу, включаючи вимоги до арбітрів, порядок проведення слухань та виконання арбітражних рішень. Ці законодавчі акти сприяють ефективному вирішенню спорів поза межами судової системи, зменшуючи навантаження на суди та забезпечуючи швидше вирішення конфліктів.

У Японії альтернативні способи вирішення спорів також мають давні традиції та підтримуються державою. Закон «Про примирення у цивільних справах» регулює процедури примирення, які є обов'язковими перед зверненням до суду в певних категоріях справ[2]. Це дозволяє зменшити кількість судових розглядів та сприяє швидшому вирішенню конфліктів.

Крім того, в Японії існує концепція «джорі», яка використовується для вирішення спорів у випадках, коли відсутні чіткі правові норми або прецеденти. Це підкреслює важливість етичних та соціальних норм у процесі вирішення конфліктів.

Держава приділяє значну увагу розвитку альтернативних методів вирішення конфліктів, розглядаючи вдосконалення цих механізмів як один з пріоритетних напрямків реформ. Це сприяє зменшенню навантаження на судову систему та забезпечує більш гнучкі та ефективні способи вирішення спорів.

Таким чином, як у Китаї, так і в Японії, альтернативні способи вирішення спорів є важливою частиною правової системи, забезпечуючи ефективні та культурно адаптовані механізми для вирішення конфліктів.

---

[1] Гірник А. М., Резаненко В. Ф. Світоглядні та етико – правові засади медіації в Китаї. Наукові записки. Том 149. С. 27-31. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6ead5e37-ce5a-48ce-8c30-d7ead091c619/content

[2] Ярош Я. С. Інститут примирювальних процедур як спосіб вирішення економічних спорів у зарубіжних країнах. URL: https://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-3768/

Сьогодні в більшості країн світу (наприклад, США, Німеччині, Італії) існує більш широке розуміння АВС. Оскільки способи альтернативного врегулювання спору можуть існувати як в системі державного правосуддя (в публічній сфері), так і поза нею (в сфері приватно-правових відносин). Так, до приватних відносяться процедури, які основані на добровільному волевиявленні сторін – переговори, медіація, третейський суд тощо. Вказані способи є самостійними та існують незалежно від судової системи. Вони характеризуються більшою мірою диспозитивності з мінімальним втручанням з боку держави. Роль держави, в даному випадку, зводиться до офіційного визнання АВС як способів врегулювання конфлікту і забезпечення належних умов їх функціонування.

До публічних (умовно – публічних) відносяться способи, які використовуються всередині судової системи. Ці засоби дістали назву Court – Annexed ADR або, в дослівному перекладі, «альтернативні способи вирішення спорів, приєднані до суду»[1]. Як вже було наголошено, поняття «публічні» вживаються з приставкою «умовно», що свідчить про прив'язаність таких способів АВС до суду але не відображає суть таких процедур, які все ж таки спрямовані на врегулювання конфлікту без залучення органів державної влади чи суду.

Класифікація АВС на приватні і публічні дозволяє отримати цілісне уявлення про АВС як єдиний елемент правової системи, що включає різні сфери правового регулювання, досліджувати специфіку кожної з цих сфер окремо.

На нашу думку, використання способів АВС для врегулювання сімейних спорів є ефективними, оскільки:

- запобігають ескалації конфлікту – на відміну від судових процесів, АВС сприяє деескалації та збереженню стосунків;
- фокусуються на інтересах дітей – медіація дозволяє знайти рішення, що найкраще відповідає потребам дитини, мінімізуючи її стрес;
- сприяють добровільному виконанню рішень – оскільки сторони самі беруть участь у формуванні угоди, ймовірність її виконання значно вища, ніж у разі примусового судового рішення;

[1] Морщагіна Н. Імплементація альтернативних інститутів вирішенн спорів у судовий процес, сучасні реалії та іноземний досвід. URL: https://pravo.ua/implementacija-alternativnih-institut/

– економлять ресурси – у порівнянні з судовими процесами, які можуть тривати роками, альтернативні методи є більш швидкими та менш витратними.
– допомагають зберегти добрі відносини.

Сімейні правовідносини є надзвичайно чутливою та специфічною сферою суспільних відносин. Захист сімейних прав може відбуватися як у судовому порядку, так і шляхом використання альтернативних механізмів врегулювання спорів, таких як медіація чи переговори. Вибір між цими підходами залежить від обставин кожної конкретної ситуації, рівня конфліктності сторін, їхньої готовності до діалогу та пошуку компромісу. Важливо розуміти, що судовий розгляд забезпечує формальну правову визначеність і примусове виконання рішення, тоді як альтернативні методи сприяють досягненню згоди на основі взаємної домовленості, що може бути особливо важливим у питаннях, пов'язаних із дітьми та збереженням сімейних відносин. Тому варто детальніше розглянути відмінності АВС від судового вирішення конфлікту. Так, при АВС, сторони мають більший контроль над визначенням меж спору та вибором найбільш ефективного шляху його врегулювання. Вони не обмежені рамками судового процесу та можуть враховувати не тільки правові норми, але й інші аспекти конфлікту. Основна увага зосереджена не на фактах, а на інтересах учасників. Процедури є більш гнучкими та неформальними порівняно із судовим процесом. Сторони мають можливість зберігати або відновлювати нормальні відносини з партнерами. Процедури АВС є економічно вигіднішими, ніж судові позови[1].

Альтернативні методи вирішення сімейних спорів стають дедалі популярнішими завдяки своїй гнучкості, конфіденційності та орієнтації на досягнення взаємоприйнятного рішення. Вони дозволяють сторонам уникнути тривалих судових розглядів, знизити рівень конфліктності та зберегти відносини, що особливо важливо у питаннях, пов'язаних із спільними дітьми чи поділом майна. На відміну від судового процесу, альтернативне вирішення спорів сприяє конструктивному діалогу між сторонами, допомагаючи знайти оптимальний баланс інтересів.

[1] Альтернативні способи вирішення сімейних конфліктів. Критерії вибору способу АВС для конкретного випадку. URL: https://advokatpost.com/alternatyvni-sposoby-vyrishennia-simejnykh-konfliktiv-kryterii-vyboru-sposobu-avs-dlia-konkretnoho-vypadku-advokat-osadcha/

Різноманіття альтернативних механізмів дає можливість обрати найбільш ефективний варіант для конкретної ситуації. Щоб краще зрозуміти, як вони працюють і в яких випадках їх варто застосовувати, розглянемо детальніше основні види альтернативного вирішення сімейних спорів.

В залежності від функцій, які виконують нейтральні треті особи, залучені до різних способів альтернативного вирішення спорів, ці процедури поділяються на кілька груп:

а) *Квазісудові або змагальні методи*, які побудовані за аналогією до судового процесу з його чіткою структурою, змагальністю, необхідністю дослідження доказів та ухвалення рішення у справі. У цьому випадку третя незалежна особа виконує роль арбітра, який на основі всебічного та повного аналізу обставин справи та доказів приймає законне та обґрунтоване рішення. До таких альтернативних способів вирішення спорів відносяться третейські суди (арбітражі), інститут приватного судді (private judge, rent-a-judge) тощо.

б) *Консенсуальні або примирні методи*, на відміну від квазісудових, які ґрунтуються на змагальності, базуються на технології примирення сторін спору. Це визначає і роль третьої нейтральної особи, яка бере участь у цих процедурах (медіатор, консиліатор тощо): така особа не має завдання вирішувати спір або ухвалювати рішення, натомість її роль полягає в налагодженні комунікації між сторонами для досягнення угоди. Іноді ці процедури можуть проводитися не лише як переговори з залученням одного незалежного посередника, а й у форматі переговорів за участю представників, які спільно сприяють мирному вирішенню спору (колаборативні процедури, партисипативні процедури тощо).

в) *Дорадчо-консультативні методи* спрямовані на консультування сторін для оцінки перспектив їх справи в суді чи іншому квазісудовому органі, а також на аналіз правового спору та надання рекомендацій щодо можливих шляхів його вирішення. До таких альтернативних способів вирішення спорів можна віднести, наприклад, спрощений суд присяжних (summary jury trial), незалежну оцінку фактів (neutral expert fact-finding), попередню нейтральну оцінку (early neutral evaluation) тощо.

г) *Комбіновані* (гібридні, змішані) методи виникають внаслідок поєднання інших альтернативних способів вирішення спорів (АВС) або

їх еволюції, що дозволяє їм об'єднувати характеристики кількох попередніх груп. Наприклад, мед-арб, який з'явився як синтез медіації та арбітражу, має на меті подолання недоліків, властивих кожному з цих методів при їх окремому використанні. Цей спосіб поєднує ознаки примирних і квазісудових методів АВС.

У англо-саксонській правовій системі звичним є розподіл способів альтернативного вирішення спорів на основні та комбіновані.

До першої групи входять: переговори (negotiation), медіація (mediation) та арбітраж (arbitration), які є альтернативами судовому розгляду (adjudication).

Ці способи віднесені до основних через їх структуру та функції, які виконує незалежна третя сторона. Наприклад, переговори є найпростішим методом альтернативного вирішення спорів, при якому сторони намагаються самостійно врегулювати конфлікт без залучення нейтрального посередника. В свою чергу, інші методи передбачають участь такої третьої особи, але з різними ролями.

Також варто зазначити, що вказані процедури є частиною комбінованих (гібридних) методів, таких як посередництво-арбітраж (med-arb), міні-суд (minitrial), незалежна експертиза, омбудсмен, приватний суд (private judging) або суддя напрокат (rent-a-judge) та інші.

У європейській літературі альтернативні способи вирішення спорів (АВС) також класифікуються на дві групи: основні (традиційні) та гібридні (комбіновані). До основних (традиційних) належать, як уже було зазначено, переговори, посередництво (медіація) та арбітраж.

Гібридні (комбіновані) методи альтернативного вирішення спорів виникають шляхом поєднання основних способів (наприклад, мед-арб, арб-мед) або внаслідок їх еволюції (такі як мінірозгляд, колаборативні процедури, партисипативні процедури тощо).

Серед методів мирного вирішення спорів, зокрема й сімейних, основними є переговори та медіація. Також до них належать колаборативна процедура, інститут омбудсмена, експертна оцінка ситуації тощо. Нещодавно, з внесенням відповідних змін до процесуальних кодексів України, процедуру врегулювання спору за участю судді[1] також можна вважати одним із таких методів. На законодавчому рівні в Україні визначені для використання такі альтернативні способи

[1] Гаро Г. О., Спектор О. М., Водоп'ян Т. В., Білик Т. В., Кричина А. В., Стадник С. С., Жидачек Т. М., Бабішена И. Л. Мирне вирішення сімейних спорів. Х.: Фактор, 2019. С. 9.

вирішення конфліктів, як переговори, медіація, третейський суд та врегулювання спору за участю судді.

Учасники сімейного конфлікту, якщо у них є взаєморозуміння та бажання знайти спільні рішення, можуть самостійно врегулювати спірні питання через *переговори*. Цей процес дозволяє сторонам вирішувати суперечки без залучення третьої сторони (посередника) і досягати компромісу. Переговори зосереджені на тому, щоб учасники самостійно вирішували наявні суперечки на свій розсуд[1]. Ця процедура не має формалізованого порядку і дозволяє використовувати інші альтернативні способи вирішення спорів у разі, якщо сторони не можуть досягти взаємовигідного результату. Домовленості, досягнуті в результаті переговорів, можуть бути зафіксовані шляхом укладення різних договорів, таких як шлюбний договір, договір про поділ майна подружжя, договір про забезпечення та виховання дитини, спадковий договір тощо. Особливості укладення таких договорів, що стосуються сімейних відносин, регулюються чинним законодавством України. Однак для дотримання всіх вимог нормативно-правових актів учасникам сімейного конфлікту може знадобитися консультація фахівців у відповідній сфері. Таким чином, у випадку можливого спілкування сторін конфлікту, вони можуть вступати в прямі переговори без допомоги сторонніх осіб, або ж обрати медіацію, де бере участь посередник. Проте недоліком цієї процедури є те, що рішення, ухвалені під час переговорів, не можуть бути примусово виконані.

Медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів[2]. Отже, медіація є структурованими переговорами, які проводяться нейтральним посередником. Вона відрізняється від звичайних переговорів та інших методів вирішення спорів тим, що сторони самостійно генерують рішення, які вони повинні прийняти та виконати, що позитивно впливає на від-

[1] Петреній Ю. О. Медіаторні технології у вирішенні сімейних конфліктів / кваліф. робота бакалавра. Запоріжжя, 2024. С. 27. URL: https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/20177/3/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%B9%20%D0%AE.%D0%9E.pdf.

[2] Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

соток виконання таких рішень. Медіатор лише сприяє формуванню цих рішень і допомагає сторонам усвідомити нюанси та обставини, які є основою для ухвалення рішення. Сам посередник не пропонує жодних рішень і не намагається спонукати сторони до прийняття конкретного варіанту[1]. Ця процедура вирішення конфліктів передбачена чинним законодавством України і може бути застосована для вирішення сімейних конфліктів (стаття 3 Закону України «Про медіацію»)[2], як до, так і на будь-якій стадії судового процесу (стаття 49 Цивільного процесуального кодексу України). Проте на сьогоднішній день медіація не набула великої популярності у сфері сімейних відносин, хоча в міжнародній практиці цей метод є досить поширеним.

Консиліація (узгоджувальне примирення) – це переговори між сторонами за участю третьої особи, яка називається консиліатором. Він допомагає сторонам покращити комунікацію та досягти максимально ефективних домовленостей, сприяючи в пошуку взаємовигідного рішення конфлікту та, за потреби, пропонуючи можливі варіанти. Консиліація є добровільною, конфіденційною та гнучкою процедурою. Гнучкість цього процесу дозволяє сторонам самостійно визначати його структуру, зміст та час проведення. Оскільки консиліація не обмежена правовими аспектами спору, консиліатор, пропонуючи рішення, враховує не лише правові рамки, а й економічні та фінансові інтереси учасників. У порівнянні з медіатором, консиліатор має більше повноважень, оскільки може за запитом учасників пропонувати взаємовигідні варіанти вирішення конфлікту.

Третейське судочинство (арбітраж) є альтернативним квазісудовим методом вирішення конфліктів, який передбачає розгляд і вирішення спору особою (або групою осіб), обраною та уповноваженою сторонами на ухвалення обов'язкового для них рішення. Це рішення приймається на основі повного та всебічного аналізу обставин справи в рамках змагальної процедури[3]. Однією з форм третейського суду є міжнародний комерційний арбітраж.

---

[1] Гаро Г. О., Спектор О. М., Водоп'ян Т. В., Білик Т. В., Кричина А. В., Стадник С. С., Жидачек Т. М., Бабішена И. Л. Мирне вирішення сімейних спорів Х.: Фактор, 2019. С. 9-10.

[2] Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

[3] Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. *Вісник Національної асоціації адвокатів України.* 2024. № 1-2 (98). С. 61.

Можливість розгляду справ третейським судом закріплена в Законі України від 11 травня 2004 року № 1701-IV «Про третейські суди». Згідно з цим законом, третейський суд є незалежним недержавним органом, який у порядку, визначеному цим законом, вирішує спори, що виникають із цивільних та господарських правовідносин (пункт 1 частини 1 статті 2). Також важливим є Закон України від 24 лютого 1994 року № 4002-XII «Про Міжнародний комерційний арбітраж». Цей закон підкреслює важливість арбітражу (третейського суду) як ефективного методу для вирішення спорів.

Згідно зі статтею 6 Закону України «Про третейські суди», існує можливість розгляду сімейних конфліктів третейським судом, за винятком спорів, що виникають із шлюбних контрактів (договорів)[1]. Проте на практиці в Україні цей метод врегулювання сімейних конфліктів не застосовується через низький рівень обізнаності населення та недовіру до недержавних установ у питаннях вирішення особистих прав і обов'язків.

Колаборативні процедури (collaborative procedure, collaborative law) – це спосіб альтернативного вирішення спорів, який передбачає проведення переговорів між сторонами без залучення третьої нейтральної особи, але з обов'язковою участю адвокатів, які пройшли спеціальне навчання та отримали кваліфікацію колаборативних юристів (collaborative lawyers). Ці колаборативні юристи мають навички для налагодження та підтримки комунікації між сторонами, що робить їх схожими на медіаторів. Проте в даній процедурі вони виступають як представники конкретної сторони, забезпечуючи правову підтримку та юридичні консультації. Унікальною рисою колаборативної процедури є наявність чотиристороннього договору між сторонами та їх адвокатами, який обов'язково містить положення про те, що ці адвокати не можуть далі представляти сторони у судових справах, за винятком випадків, пов'язаних із поданням угоди, досягнутої в результаті колаборативної процедури, на затвердження суду.

Партисипативні процедури (la procedure participative) – це переговори між сторонами за обов'язковою участю їх адвокатів, спрямовані на вирішення спору без залучення третьої нейтральної сторони, з можливістю подальшого затвердження досягнутої угоди судом або

[1] Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#n14

розгляду частини чи всього спору, якщо домовленість не була досягнута. Цей вид процедур законодавчо закріплений у Франції та Казахстані.

Партисипативна *процедура* складається з двох етапів: перший – договірна процедура, яка полягає у переговорах сторін за участю їх адвокатів, що допомагають у досягненні угоди щодо спірних питань; другий – процедура судового розгляду, яка включає затвердження угоди судом, якщо сторони цього потребують. Якщо в процесі переговорів сторонам не вдається врегулювати спір, адвокат надає обґрунтований консультативний висновок про ймовірний результат справи в суді. Після цього сторони можуть провести повторні переговори. Якщо й ці переговори не приведуть до успіху, сторони мають право відмовитися від процедури мінірозгляду або подати письмові пропозиції щодо врегулювання спору незалежному раднику. У разі надання таких пропозицій радник формулює свої рекомендації для вирішення спору. Якщо сторони не приймають рекомендації радника, процедура судового мінірозгляду завершується, і сторони можуть обрати інший альтернативний спосіб вирішення спорів або звернутися до суду.

Спрощений суд присяжних (summary jury trial) – це альтернативний спосіб вирішення спорів, який має на меті діагностику процесу врегулювання конфлікту та активізацію сторін у переговорах. Основна суть цього методу полягає в організації модельного судового розгляду з участю справжніх присяжних, при цьому їм не повідомляється, що їх рішення мають лише консультативний характер і не є обов'язковими. Розгляд відбувається за спрощеною процедурою, а рішення присяжних дозволяє оцінити шанси кожної зі сторін у суді, стимулюючи їх до більш продуктивних переговорів. Після проведення засідання сторони мають можливість обговорити з присяжними їх рішення.

Незалежна оцінка фактів (neutral expert factfinding) полягає у наданні висновку від незалежної особи, яка є кваліфікованим фахівцем у певній сфері знань. Цей висновок не є обов'язковим, але об'єктивно відображає фактичні обставини спірної ситуації та допомагає сторонам у врегулюванні конфлікту.

Попередня нейтральна оцінка (early neutral evaluation) передбачає, що незалежна особа, зазвичай юрист або спеціаліст у відповідній

галузі, на ранній стадії конфлікту надає висновок щодо фактичних обставин справи. Цей висновок включає правову оцінку ситуації з перспективами кожної зі сторін, рекомендації щодо стратегії ведення справи та аналіз можливих подій у суді. Хоча такий висновок має рекомендаційний характер і не є обов'язковим для сторін, він слугує основою для подальших переговорів про врегулювання спору.

На нашу думку незалежна оцінка фактів та попередня нейтральна оцінка не є самостійними способами АВС, адже вона направлені на визначення фактичних обставин справи або надання рекомендацій із спірного питання, при цьому наявність самого по собі даного висновку (оцінки) не врегулює конфлікт. В подальшому сторонам все одно необхідно буде звертатись до одного із способів вирішення спорів задля вичерпання конфлікту.

Рекомендаційний (необов'язковий) арбітраж (nonbinding arbitration) передбачає залучення незалежного арбітра, який, спираючись на фактичні дані та докази, отримані під час спрощеної неформалізованої арбітражної процедури, надає власну оцінку аргументам сторін. Головною відмінністю цієї процедури від інших видів арбітражу є те, що рекомендаційний висновок арбітра не підлягає примусовому виконанню.

«Маятниковий арбітраж» (pendulum arbitration) – це спобів альтернативного вирішення спорів, який є досить цікавим. У цьому підході сторони в установленій послідовності представляють арбітру свої варіанти вирішення конфлікту, після чого арбітр вибирає найбільш прийнятний та справедливий варіант.

Мед-арб (з англ. med-arb, mediation-arbitration – медіація та арбітраж) – це один із комбінованих способів альтернативного вирішення спорів, що передбачає залучення третьої нейтральної особи (або кількох осіб) для сприяння у налагодженні комунікації між сторонами та допомоги в прийнятті рішення. Якщо сторони не можуть досягти угоди, ця особа розглядає справу та ухвалює рішення. Мед-арб є двоступеневим процесом, який поєднує елементи медіації та арбітражу. Процедура може проводитися однією особою, яка спочатку виконує роль медіатора, а потім – арбітра, або ж двома особами, які окремо виконують ролі медіатора та арбітра на відповідних етапах. Мед-арб підвищує ймовірність врегулювання спору та досягнення угоди щодо всіх спірних питань, оскільки гарантує, що

спір буде вирішено в будь-якому випадку: або через консенсуальну медіацію, або через більш формалізовану процедуру арбітражу. Цей метод поєднує в собі гарантії остаточності рішення, які забезпечує арбітраж, з увагою до сторін та їх активною участю, що є характерним для медіації[1].

Приватний суд (private judge, private judging, rent-a-judge) – це гібридний спосіб альтернативного вирішення цивільних справ, який поєднує елементи традиційного судового процесу та альтернативного розгляду справ. Суть цього підходу полягає в тому, що за згодою сторін і за рішенням головуючого судді, який веде справу, сторони можуть передати її розгляд приватній особі, зазвичай судді у відставці. Ця особа досліджує та оцінює представлені докази, після чого ухвалює обов'язкове рішення у справі.

Вперше цей інститут був закріплений у Цивільному процесуальному кодексі Каліфорнії. Інститут «приватного правосуддя» відрізняється від традиційного судового розгляду тим, що провадження проходить швидше. Хоча розгляд справи здійснюється відповідно до загальних правил судочинства, процес може бути адаптований і модифікований відповідно до потреб сторін. При цьому приватний суддя обирається самими сторонами, враховуючи його попередній досвід та професіоналізм. Справу можна передати приватному судді на будь-якому етапі судового провадження, а його рішення зазвичай прирівнюються до рішень державного суду і можуть бути оскаржені в порядку, встановленому для оскарження рішень державних судів, тобто в апеляційному та касаційному порядку.

Окремо слід зазначити можливість *онлайн-врегулювання спорів (Online Dispute Resolution – ODR)*, яка останнім часом стає все більш популярною, враховуючи загальні тенденції до активнішого використання інформаційних технологій у різних сферах життя. Сьогодні особливості ODR пов'язані з використанням відеоконференцій під час традиційних методів альтернативного вирішення спорів (таких як онлайн-медіація, онлайн-арбітраж тощо), а також із застосуванням спеціальних платформ, що дозволяють сторонам вести онлайн-переговори для вирішення своїх суперечок.

[1] Бондаренко-Зелінська Н. Л. Запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України. *Приватне право і підприємництво.* 2009. Вип. 8. С. 168.

Крім згаданих вище альтернативних способів вирішення сімейних конфліктів, українське законодавство пропонує ще один варіант – *врегулювання спору за участю судді* (Глава 4 Цивільного процесуального кодексу України)[1].

Значення врегулювання спору за участю судді, як процесуального інституту, полягає в тому, що це ефективний спосіб скорочення часу на розгляд справи та дозволяє сторонам уникнути значних витрат, пов'язаних із судовим процесом. Рішення, до якого сторони дійшли в результаті мирного врегулювання, виконується ними добровільно. Введення в українське законодавство інституту врегулювання спору за участю судді має на меті підвищити довіру громадян до судових органів та зміцнити авторитет правосуддя.

Врегулювання спору за участю судді, хоча і не є медіацією, має спільні риси та певні відмінності з нею. Суддя, який здійснює цю процедуру, повинен обов'язково володіти певними медіаційними техніками та навичками.

Згідно з нормами процесуальних кодексів, врегулювання спору за участю судді відбувається за згодою сторін до початку розгляду справи по суті. Суд ухвалює рішення про проведення процедури врегулювання спору, одночасно зупиняючи провадження у справі.

Якщо сторони не досягли мирного врегулювання в результаті проведення процедури, повторне врегулювання спору за участю судді не допускається. Процес врегулювання спору здійснює суддя-доповідач.

Врегулювання спору за участю судді проводиться у форматі спільних та/або закритих нарад. Сторони мають можливість брати участь у таких нарадах через відеоконференцію відповідно до порядку, визначеного Кодексом. Спільні наради проходять за участю всіх сторін, їх представників та судді, тоді як закриті наради проводяться суддею з кожною стороною окремо за його ініціативою. Суддя координує процес врегулювання спору з метою досягнення угоди між сторонами. В залежності від конкретних обставин наради, суддя може оголосити перерву в межах терміну проведення врегулювання. На початку першої спільної наради суддя пояснює сторонам мету та порядок проведення врегулювання спору, а також їх права та обов'язки.

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.11.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

Під час спільних нарад суддя визначає підстави та предмет позову, а також підстави заперечень. Він роз'яснює сторонам, які питання потрібно довести в рамках розгляду справи, пропонує їм висловити свої ідеї щодо можливих шляхів мирного врегулювання спору та виконує інші дії, спрямовані на досягнення компромісу. Важливо зазначити, що суддя не має права надавати сторонам юридичні поради чи рекомендації, а також оцінювати докази у справі. Уся інформація, отримана від сторін або суддею в процесі врегулювання, є конфіденційною. Протокол наради не ведеться, і технічне фіксування під час проведення врегулювання спору не здійснюється.

Згідно з інформацією від Європейської комісії з питань ефективності правосуддя, судді мають значну роль у розвитку альтернативних методів вирішення спорів. Коли це можливо, судді повинні отримати повноваження рекомендувати сторонам альтернативні методи, такі як примирення, медіація та переговори, замість судового розгляду.

Отже, під час врегулювання спору за участю судді, він:

- спрямовує процес так, щоб допомогти сторонам мирно вирішити спір;
- сприяє швидкому вирішенню конфлікту без тривалих формальних процедур;
- допомагає сторонам досягти примирення, дотримуючись при цьому нейтральної позиції;
- підтримує спільний пошук шляхів врегулювання спору;
- сприяє конструктивній взаємодії, направляючи процес і виявляючи взаємовигідні чи прийнятні для обох сторін варіанти вирішення конфлікту.

Використання цієї процедури для вирішення сімейного конфлікту можливе за згодою сторін до початку розгляду справи по суті в суді (стаття 201 ЦПК України)[1].

Отже, правова система України розвивається в напрямку створення альтернативних методів вирішення спірних питань, включаючи сімейні конфлікти, без залучення судових органів. Проте сьогодні існує необхідність у популяризації альтернативних способів вирішення сімейних конфліктів серед їх безпосередніх учасників. Адже мирне

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

та позасудове вирішення конфліктів сприяє знаходженню взаємоприйнятного рішення та збереженню здорових взаємин між учасниками конфлікту і дітьми, що є пріоритетним у процесі врегулювання сімейних конфліктів.

Ключові слова: неюрисдикційна форма захисту, захист сімейних прав, сімейні права, правові механізми, самозахист, альтернативне вирішення спору, конфлікт, позасудовий захист, договірне врегулювання, консенсус, досудове вирішення спорів.

Розділ 15

МЕДІАЦІЯ ПРИ ВРЕГУЛЮВАННІ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ПЕРІОД ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29938

Лариса Галупова
кандидатка юридичних наук

Іван Мартинюк
кандидат юридичних наук

Медіація є одним із ключових механізмів альтернативного вирішення спорів, що ґрунтується на характерних для неї принципах та методах. У науковій доктрині медіація розглядається як структурований процес, у якому незалежний третій посередник (медіатор) допомагає сторонам конфлікту досягти взаємоприйнятного рішення без залучення органів державної влади або суду. Її основною метою є не лише врегулювання спору, а й збереження міжособистісних відносин, що особливо актуально у сімейних конфліктах, де інтереси дітей та довготривалі віднсини між сторонами є визначальними [1].

Відповідно до Закону України «Про медіацію» від 16.11.2021 № 1875-IX, медіація визначається як «добровільний, позасудовий, структурований процес, у якому медіатор допомагає сторонам конфлікту досягти взаємоприйнятного рішення»[2]. Це визначення відповідає міжнародним стандартам, зокрема Рекомендації № R(98)1 Комітету Міністрів Ради Європи щодо сімейної медіації, яка наголошує на важливості цього інструменту як засобу, що сприяє гуманізації правосуддя у сімейних справах [3].

Сутність медіації полягає у трансформації конфлікту з деструктивної взаємодії у конструктивний процес переговорів. Головною

[1] Menkel-Meadow C. Mediation and its Applications in Family Disputes. *Harvard Law Review*. 2022. Vol. 135. No. 2. P. 128-145.

[2] Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20

[3] Council of Europe. Recommendation № R(98)1 of the Committee of Ministers to Member States on Family Mediation. Strasbourg, 1998.

особливістю цього підходу є орієнтація не лише на правові норми, а й на емоційні, соціальні та психологічні аспекти відносин між сторонами. Дослідження показують, що використання медіації у сімейних справах сприяє зниженню рівня емоційного стресу учасників та підвищенню рівня виконання досягнутих домовленостей[1].

На відміну від судового розгляду, який передбачає змагальний процес і ухвалення рішення суддею, медіація пропонує сторонам можливість самостійно знайти взаємовигідне рішення. Як зазначають науковці, цей процес дозволяє уникнути ескалації конфлікту та мінімізує негативний вплив на дітей, які є найуразливішими учасниками сімейних спорів[2].

Сімейна медіація особливо ефективна у справах, що стосуються визначення місця проживання дитини, порядку спілкування з одним із батьків, розподілу сімейного майна та аліментних зобов'язань. У багатьох країнах, таких як Велика Британія, Німеччина та Канада, перед поданням позову до суду сторони зобов'язані пройти обов'язкову медіацію у сімейних спорах. Наприклад, у Великій Британії відповідно до Family Law Act 1996 учасники розлучного процесу повинні спершу звернутися до медіатора, що значно зменшує судове навантаження[3].

Медіація також активно впроваджується в Україні, хоча її застосування у сфері сімейних правовідносин досі є недостатньо розвиненим. Закон України «Про медіацію» закріплює загальні принципи та процедуру медіації, проте не передбачає її обов'язковості у сімейних спорах. Це відрізняється від практики ЄС, де існує нормативна вимога щодо обов'язкової участі у медіації перед зверненням до суду, як це передбачено Директивою 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради[4].

Водночас, для того, щоб медіація стала ефективним інструментом вирішення сімейних конфліктів, необхідно звернути увагу на рівень

[1] Wall J., Dunne T. The Cost-Benefit Analysis of Family Mediation. Conflict Resolution Quarterly. 2019. Vol. 36. № 3. P. 311-328.

[2] McIntosh J., Smyth B. Parenting Arrangements after Divorce: Mediation Outcomes. *Journal of Family Psychology*. 2020. Vol. 34. № 4. P. 560-576.

[3] Family Law Act 1996. United Kingdom. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/27/contents

[4] Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council on Certain Aspects of Mediation in Civil and Commercial Matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008L0052

професійної підготовки медіаторів. У розвинутих країнах ЄС та США функціонують спеціалізовані медіаційні центри, де професіонали проходять сертифікацію, що істотно підвищує якість процесу та формує довіру з боку громадян до цього механізму[1]. В Україні розвиток інституту сімейної медіації потребує законодавчих змін, спрямованих на його популяризацію та інтеграцію у систему правосуддя, що відповідатиме європейським стандартам.

Медіація є важливим інструментом врегулювання сімейних конфліктів, який сприяє збереженню соціальних відносин, мінімізації стресу учасників та досягненню справедливих рішень. Її подальший розвиток в Україні залежить від удосконалення нормативно-правової бази та популяризації цього механізму серед населення[2].

Сімейна медіація є особливим видом альтернативного вирішення спорів, що ґрунтується на чітко визначених принципах та етичних засадах. Ці принципи закріплені як у міжнародних нормативних актах, так і в національному законодавстві багатьох країн, включаючи Україну.

Одним із основних принципів, які вирізняють медіації з-поміж інших способів вирішення спору є *принципи добровільності.* Добровільність є фундаментальною основою сімейної медіації. Сторони конфлікту мають право самостійно вирішувати, чи брати участь у процесі, а також можуть вийти з нього на будь-якому етапі. У деяких країнах, таких як Велика Британія та Німеччина, медіація може бути обов'язковим попереднім етапом перед судовим розглядом, але навіть у таких випадках рішення, прийняті під час медіації, залишаються виключно добровільними[3].

Принцип добровільності забезпечує базовий етичний фундамент медіації, який відрізняє її від судового процесу, де сторонам часто доводиться брати участь у процесі за рішенням суду. Добровільність дає можливість учасникам не тільки зберегти свою автономію і контроль над процесом, але й обирати найбільш комфортний для них спосіб вирішення конфлікту.

Як влучно зазначає О. С. Можайкіна принцип добровільності можна розглядати з двох аспектів: процедурного та змістовного. Проце-

[1] Dunne T., Wall J. The Role of Professional Mediators in Family Disputes. *International Journal of Law and Family.* 2019. Vol. 33. № 1. P. 87-102.

[2] Folberg J., Milne A., Salem P. Divorce and Family Mediation: Models, Techniques, and Applications. Guilford Press, 2022. 558 p.

[3] Roberts M. Mediation in Family Disputes: Principles and Practice. Routledge, 2017. 292 p.

дурна добровільність означає, що учасники медіації вступають у процес за власним бажанням, без будь-якого примусу, погоджуючись брати в ньому участь. Змістовна добровільність стосується вибору тем, проблем і питань, які сторони вирішують обговорювати під час медіаційних зустрічей[1].

З правової точки зору, принцип добровільності має важливе значення для забезпечення справедливості та чесності медіаційного процесу. Оскільки медіація ґрунтується на взаєморозумінні та співпраці сторін, можливість кожного учасника вільно вирішувати, чи хоче він продовжувати переговори, створює атмосферу довіри. Без примусу чи зовнішнього тиску люди більш схильні до пошуку компромісів і прийняття обґрунтованих рішень. Це знижує ризик «швидких рішень», які можуть бути прийняті під тиском чи страхом, що зазвичай спостерігається в судових розглядах.

Цікаво, що добровільність не означає повну відсутність регулювання чи організації процесу. У медіації зберігається структура, але без примусових обмежень. Так, якщо у традиційному судочинстві учасники зазвичай не мають можливості вибирати суддю чи вирішувати порядок розгляду справи, то у медіації сторони самі визначають, хто буде медіатором, на яких умовах проходитиме процес, а також які питання вони хочуть обговорити. Така гнучкість дозволяє знайти рішення, яке більше відповідає індивідуальним потребам учасників.

Ще одним аспектом добровільності є те, що цей принцип є запорукою збереження конфіденційності. Оскільки медіація є конфіденційним процесом, участь у ньому на добровільних засадах дозволяє зберегти приватність сторін, що, в свою чергу, сприяє більш відкритому та чесному діалогу. У ситуаціях, коли сторони обговорюють чутливі питання, наприклад, під час розлучення чи визначення опіки над дітьми, збереження конфіденційності є важливим чинником для створення безпечної та сприятливої атмосфери для прийняття рішень.

З психологічної точки зору, добровільність у медіації дозволяє учасникам зберігати відчуття контролю над ситуацією, що є важливим для їх психоемоційного стану. Коли людина не відчуває себе змушеною брати участь у процесі, а робить це з власного бажання,

[1] Можайкіна О. С. Сутність принципу добровільності в медіації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2020. С. 77-79.

її готовність до співпраці і пошуку вирішення конфлікту значно зростає. Це особливо актуально для сімейних справ, де емоційна напруга може бути дуже високою. У ситуаціях, коли одна зі сторін має відчуття примусу, процес може стати ще більш конфліктним і непродуктивним. Тому добровільність є важливим механізмом для досягнення успішного результату.

Зрештою, принцип добровільності сприяє кращому прийняттю результатів медіації. Оскільки учасники процесу активно беруть участь у розробці вирішення спору, вони більше схильні до виконання досягнутих домовленостей. Це особливо важливо в сімейних спорах, де необхідно зберегти тривалі та конструктивні відносини між сторонами, наприклад, між батьками та дітьми або між подружжям після розлучення. Водночас примусова участь в процесі може призвести до незадоволеності рішенням та ускладнити подальше виконання досягнутих угод.

Отже, принцип добровільності в медіації не лише забезпечує моральну та етичну основу цього процесу, але й робить його більш ефективним, оскільки стимулює до конструктивного діалогу та сприяє прийняттю рішень, які задовольняють інтереси всіх учасників.

Принцип нейтральності та неупередженості є основою для забезпечення ефективності та справедливості медіаційного процесу. Ці два принципи тісно пов'язані між собою і мають вирішальне значення для підтримки довіри учасників до медіації як механізму вирішення конфліктів.

Нейтральність медіатора означає, що він не має особистих інтересів у результаті медіації і не займає жодної сторони конфлікту. Медіатор повинен бути незалежним від будь-якої з учасницьких сторін і не впливати на процес прийняття рішень. Його завдання полягає не в тому, щоб підтримувати одну зі сторін, а в тому, щоб сприяти конструктивному діалогу та допомагати сторонам досягти взаємно прийнятного рішення[1]. Це передбачає також відсутність будь-яких зовнішніх впливів, які могли б вплинути на відношення або ставлення медіатора.

Неупередженість медіатора полягає в тому, щоб він не надавав переваги жодній зі сторін, не демонстрував упереджене ставлення

[1] Мазаракі Н. А. Принцип нейтральності медіатора. *Юридичний бюлетень.* 2018.Вип. 7. Ч. 1. С. 99-107.

до жодного учасника процесу, а також не оцінював ситуацію з точки зору особистих поглядів, уподобань або досвіду[1]. Медіатор має забезпечити рівність умов для обох сторін, даючи їм однакову можливість висловити свою точку зору та враховувати їх інтереси при пошуку рішення. Він не повинен виявляти жодних симпатій чи антипатій до жодної зі сторін, оскільки це може суттєво вплинути на результат медіації.

Ці принципи гарантують, що процес медіації відбувається в атмосфері справедливості та рівності. Порушення принципів нейтральності та неупередженості може призвести до втрати довіри до медіації, що знижує її ефективність і може призвести до зриву переговорів або до судового розгляду справи.

Для забезпечення цього принципу в міжнародній практиці існують чіткі правила та стандарти сертифікації медіаторів, які вимагають від них об'єктивності та відсутності конфлікту інтересів. У деяких країнах, наприклад, медіатори мають пройти спеціальну сертифікацію, що підтверджує їх здатність бути нейтральними і неупередженими, а також знання етичних норм, які регулюють їхню діяльність. У разі порушення цього принципу медіатор може бути позбавлений сертифікації та права брати участь у медіаціях[2].

Крім того, принципи нейтральності та неупередженості також охоплюють поведінку медіатора під час проведення переговорів. Медіатор не повинен нав'язувати рішення сторонам чи вказувати їм, який варіант є «правильним». Його роль полягає в тому, щоб допомогти сторонам зрозуміти їхні потреби, інтереси та можливі варіанти вирішення конфлікту. Важливо, щоб медіатор сприяв створенню такої атмосфери, в якій учасники можуть висловлювати свої думки без страху бути осудженими або не зрозумілими.

Медіатор не має права підтримувати одну зі сторін або нав'язувати своє бачення розв'язання конфлікту. Він повинен залишатися нейтральним та неупередженим щодо учасників процесу, сприяючи конструктивному діалогу. У міжнародній практиці це регулюється

[1] Йосипенко С. Нейтральність та незалежність медіатора, як запорука успішної медіації. URL: https://uba.ua/ukr/news/8303

[2] Wall J. A., Stark J. B. Mediation: A Path Back for Couples in Conflict. Dispute Resolution Journal, 2009. 64(1). P. 47-56.

відповідними стандартами, зокрема Кодексом етики медіаторів Європейського форуму з медіації[1].

Таким чином, нейтральність і неупередженість медіатора є гарантією того, що процес медіації буде справедливим, ефективним і орієнтованим на досягнення взаємно прийнятного рішення для всіх учасників.

Принцип конфіденційності є одним з основних елементів медіаційного процесу, який сприяє формуванню атмосфери довіри між сторонами конфлікту. Конфіденційність у медіації передбачає, що інформація, яку сторони надають під час переговорів, не може бути використана поза межами медіаційного процесу без їх згоди[2]. Це забезпечує безпеку та відкритість у процесі вирішення спору, оскільки учасники можуть обговорювати свої позиції, потреби та зацікавленість без страху, що їх слова будуть використані проти них у суді чи в інших органах. Принцип конфіденційності сприяє створенню умов для чесного і конструктивного діалогу, в якому кожна сторона може висловити свої погляди, не побоюючись негативних наслідків.

Важливим аспектом є те, що конфіденційність поширюється не тільки на інформацію, надану сторонами, але й на сам процес медіації, включаючи обговорення та зауваження, зроблені під час засідань. Це гарантує, що медіатор не може розголошувати або використовувати будь-яку інформацію, отриману в ході медіації, без спеціальної згоди сторін. Завдяки цьому, учасники медіації мають можливість вести відкриті дискусії, не побоюючись, що ці розмови стануть частиною судового процесу або інших процедур, що можуть негативно вплинути на їхні інтереси.

Принцип конфіденційності в медіації також має свої обмеження. Наприклад, якщо медіатор дізнається про факти, що можуть загрожувати безпеці учасників або третіх осіб, він зобов'язаний повідомити відповідні органи. Це може стосуватися, зокрема, ситуацій, коли є ознаки насильства в сім'ї, загроза життю або здоров'ю дітей чи інших осіб[3]. У таких випадках медіатор повинен діяти в межах законодав-

[1] European Code of Conduct for Mediators. 2004. URL: https://www.europarl.europa.eu

[2] Закон України «Про медіацію». Науково-практичний коментар. Станом на 1 квітня 2023 р. / За заг. Ред.. сора Кармази О. О., Федоренко Т. В., кандидата юридичних наук, доцента Ізуїти П. О. К.: Талком, 2023. 241 с.

[3] Конфіденційність медіації. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/konfidenciinist-mediaciyi

чих вимог, гарантуючи захист прав і безпеки учасників, при цьому не порушуючи основного принципу медіації – конфіденційності.

З огляду на це, конфіденційність у медіації є ключовим елементом, що забезпечує баланс між правами учасників на захист їхньої особистої інформації та необхідністю дотримання етичних і правових норм. Вона сприяє не лише успішному завершенню медіаційного процесу, а й забезпеченню його легітимності, оскільки учасники можуть бути впевнені в тому, що процес медіації не перетвориться на інструмент для збору доказів у рамках подальших судових або адміністративних розслідувань.

Водночас важливо зазначити, що принцип конфіденційності підтримується й закріплюється на законодавчому рівні у багатьох країнах. Наприклад, у Європейському Союзі директиви щодо медіації, зокрема Директива 2008/52/ЄС, чітко визначають вимоги до конфіденційності медіаційного процесу, встановлюючи необхідність для держав-членів вжити відповідних заходів для забезпечення цього принципу. У багатьох національних системах медіаторів зобов'язують підписувати угоду про конфіденційність перед початком медіації, що є частиною стандартів професійної етики[1].

Таким чином, конфіденційність є не лише юридичною гарантією, але й етичним стандартом, який забезпечує довіру між сторонами та медіатором, що є запорукою успішної та ефективної медіації. Вона сприяє глибокому і конструктивному діалогу між сторонами, де кожна зі сторін може відкрито виразити свої інтереси та потреби без остраху або негативних наслідків, що виникають у разі розголошення цієї інформації.

Принципи самовизначення та рівності прав сторін створюють рівні умови для досягнення справедливого й взаємовигідного рішення.

Принцип самовизначення означає, що сторони самостійно ухвалюють рішення щодо участі в медіації, визначають зміст переговорів і приймають рішення без примусу з боку медіатора чи іншої сторони. Це гарантує, що процес є дійсно добровільним і спрямованим на досягнення рішення, яке враховує інтереси обох сторін. Самовизначення проявляється у свободі сторін встановлювати власні пріоритети, визначати прийнятність запропонованих варіантів і, за необхідності,

[1] Озерський І. В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. 332 с.

відмовлятися від подальшої участі в медіації. Такий підхід забезпечує ефективність переговорного процесу, оскільки домовленості, досягнуті на основі добровільного вибору, мають вищий рівень дотримання у майбутньому[1].

Принцип рівності прав сторін забезпечує, що жодна зі сторін не має переваг або привілеїв у процесі медіації. Це означає, що кожен учасник має однакові можливості висловлювати свої позиції, пропонувати варіанти вирішення конфлікту та брати участь у прийнятті рішень[2]. Медіатор відіграє важливу роль у дотриманні цього принципу, створюючи умови, за яких обидві сторони мають рівний доступ до інформації, можуть висловлювати свої аргументи та впливати на перебіг переговорів.

У практиці сімейної медіації рівність сторін особливо важлива, оскільки часто сторони можуть перебувати у нерівних позиціях через емоційний стан, фінансову залежність чи інші фактори. Тому ефективна медіація передбачає створення балансу між сторонами, щоб жодна з них не відчувала тиску або дискримінації. Це може включати, наприклад, залучення спеціалістів (психологів, юристів), які допомагають вразливішій стороні ефективніше висловлювати свої інтереси.

Важливість цих принципів підкреслюється і на міжнародному рівні. Так, Європейська конвенція про права людини гарантує рівність усіх перед законом, що знаходить своє відображення і в медіаційних процедурах, зокрема в директиві ЄС 2008/52/ЄС, яка закріплює право сторін на справедливу та рівноправну участь у переговорах.

Дотримання ключових принципів медіації створює передумови для ефективного та справедливого вирішення конфліктів. Однак важливо не лише розуміти теоретичні засади медіації, а й оцінювати її практичну ефективність у порівнянні з традиційним судовим розглядом чи зверненням до органів державної влади. Саме тому доцільно розглянути основні переваги медіації які пояснюють, чому все більше сторін обирають цей альтернативний спосіб вирішення сімейних спорів.

---

[1] Мазаракі Н. А. Зміст та значення принципу самовизначення сторін медіації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія, соціологія, право.* 2017. Вип. 3/4. С.94-97. URL: http://sociojournal.kpi.kiev.ua/archive/2017/3-4/18.pdf

[2] Про медіацію: Науково-практичний коментар до закону України. Станом на 1 квітня 2023 р. / За заг. ред. Кармази О. О., Федоренко Т. В., Ізуїти П. О. К. : Талком, 2023. 241 с.

Врегулювання сімейних конфліктів традиційно здійснюється через судові процедури, які передбачають ухвалення рішень на основі чинного законодавства та доказової бази. Водночас медіація, як альтернативний метод вирішення спорів, пропонує більш гнучкий, конфіденційний і менш конфронтаційний підхід. Вибір між судовим розглядом і медіацією залежить від характеру конфлікту, особистих обставин сторін і їхньої готовності до переговорів.

Судовий процес є суворо формалізованим і регулюється нормами процесуального права, що обмежує можливість сторін вільно впливати на хід справи. Суддя ухвалює рішення на основі наявних доказів та законодавчих норм, не беручи до уваги емоційні аспекти конфлікту.

Медіація, навпаки, є гнучким процесом, який дозволяє сторонам самостійно визначати умови врегулювання спору, виходячи з їхніх потреб та інтересів. Учасники можуть обговорювати питання, які не розглядатимуться в суді (наприклад, емоційні аспекти розлучення чи адаптацію дітей).

Судовий процес у сімейних справах може тривати від кількох місяців до кількох років, особливо якщо сторони подають апеляції. Така затримка негативно впливає на психологічний стан учасників конфлікту, особливо дітей. Медіація зазвичай займає від кількох зустрічей до кількох тижнів, залежно від складності справи. Це дозволяє швидше знайти компроміс і уникнути затяжного стресу для всіх учасників.

Судові процеси вимагають значних фінансових витрат: оплата судових зборів, адвокатів, експертних висновків тощо. У деяких країнах держава надає безкоштовну правову допомогу, але вона доступна не всім. Медіація є значно дешевшим способом вирішення спорів. Витрати на медіатора зазвичай нижчі, ніж на судовий процес, і багато країн (наприклад, Велика Британія, Німеччина) передбачають державне фінансування сімейної медіації.

Судові процеси є публічними, за винятком окремих випадків, передбачених законодавством. Учасники спору не можуть контролювати, яка інформація стане відомою третім особам. Це особливо важливо у випадках сімейного насильства або суперечок щодо опіки над дітьми.

Медіація, навпаки, забезпечує повну конфіденційність, що дозволяє сторонам обговорювати чутливі питання без ризику розголошення інформації.

Судовий процес часто посилює конфронтацію між сторонами, оскільки базується на принципі змагальності. Ворожість між учасниками може зберігатися навіть після ухвалення судового рішення, що особливо проблематично, якщо в подальшому їм потрібно взаємодіяти у вихованні дітей. Медіація сприяє збереженню чи навіть покращенню комунікації між сторонами, оскільки процес передбачає конструктивний діалог і пошук спільних рішень. Це особливо важливо в контексті спільного батьківства після розлучення.

Судові рішення є обов'язковими для виконання, але їхня реалізація може потребувати додаткових примусових заходів, таких як виконавче провадження. Це може затягнути процес і викликати додаткові витрати. Рішення, ухвалені під час медіації, виконуються добровільно, оскільки сторони самі дійшли до компромісу. Статистика показує, що рівень виконання медіаційних угод значно вищий, ніж судових рішень[1].

Гібридна війна, що триває в Україні, створює нові виклики для судової системи, включаючи затримки у розгляді справ, складнощі з доступом до судів на окупованих територіях тощо. В таких умовах медіація набуває особливого значення, адже вона:

1. Розвантажує судову систему – через війну навантаження на суди значно зросло, а їхня ефективність знизилася через нестачу кадрів, руйнування інфраструктури тощо. Медіація дозволяє вирішувати сімейні конфлікти без звернення до суду.

2. Гарантує швидке вирішення спорів. В умовах воєнного стану, час має критичне значення. Медіація дає змогу швидко дійти до домовленостей, не чекаючи тривалого судового розгляду.

3. Забезпечує психологічний комфорт учасників. Люди, які постраждали від війни, часто перебувають у стані стресу та емоційного виснаження. Медіація допомагає їм уникнути додаткового травматичного досвіду, пов'язаного із судовим процесом.

4. Сприяє збереженню сімейних відносин. Війна розділила багато сімей, спричинила міграцію, розлучення, зміни в родинних ролях. Медіація допомагає знайти компроміси, що зберігають або відновлюють сімейні відносини, особливо коли йдеться про батьківські обов'язки.

[1] Медіація та судова система: Що? Як? Навіщо? URL: https://namu.com.ua/ua/downloads/promomaterials/DODATOK_6_BROSHURA_MEDIATCHIA_TA_SUD.pdf

5. Може проводитися онлайн – військові дії ускладнюють фізичну присутність у судах. Медіаційні сесії можна проводити онлайн, що робить їх доступними навіть для внутрішньо переміщених осіб чи українців за кордоном.

Порівняльний аналіз сімейної медіації та судових процедур свідчить про те, що медіація є більш ефективним, швидким і гнучким інструментом врегулювання спорів. В умовах гібридної війни її значення тільки зростає, адже вона не лише допомагає окремим сім'ям, а й сприяє загальному зниженню соціальної напруги в суспільстві. Для України пріоритетним напрямком має стати активний розвиток медіації через відповідне законодавче забезпечення, популяризацію методу та державну підтримку.

Сімейні конфлікти, особливо ті, що стосуються розлучень, розподілу опіки над дітьми, розподілу майна та інших чутливих питань, мають не лише правову, а й глибоку психологічну природу. Саме тому медіація як альтернативний метод вирішення сімейних спорів покликана не лише знаходити юридично прийнятні рішення, а й враховувати емоційний стан учасників процесу, допомагаючи їм подолати конфлікт конструктивно. Психологічні аспекти сімейної медіації відіграють ключову роль у забезпеченні ефективного діалогу між сторонами, зниженні рівня агресії та створенні атмосфери довіри, що значно підвищує шанси на добровільне виконання досягнутих домовленостей.

Однією з найважливіших психологічних особливостей сімейної медіації є її емоційно-орієнтований підхід, який дозволяє сторонам висловити свої почуття, страхи та очікування у безпечному середовищі. Дослідження показують, що учасники сімейних спорів часто відчувають гнів, тривогу, образу чи навіть почуття провини, що заважає їм об'єктивно оцінювати ситуацію та приймати раціональні рішення. Медіатор, розуміючи ці емоційні чинники, застосовує методики активного слухання, емпатії та рефреймінгу, що дозволяють змінити негативне сприйняття конфлікту та спрямувати сторони на пошук спільних рішень.

Важливу роль відіграє також конфліктологічний аспект сімейної медіації, який базується на психологічних моделях управління конфліктами. Зокрема, теорія Томаса-Кілмана описує різні стилі поведінки в конфлікті, серед яких уникнення, конкуренція, компроміс,

співпраця та пристосування. Медіатор допомагає сторонам вийти зі стану конкуренції або уникнення і перейти до співпраці, що є ключовим для ефективного вирішення сімейних суперечок[1].

Одним із основних завдань медіації є управління рівнем стресу учасників. Судові процеси, як правило, супроводжуються високим рівнем психологічного тиску, оскільки вони мають конфронтаційний характер, вимагають публічного розгляду особистих проблем і часто тривають роками. Медіація, навпаки, створює менш формалізовану атмосферу, що сприяє зниженню тривожності та підвищенню почуття контролю над ситуацією.[2] Відомо, що люди, які відчувають контроль над процесом ухвалення рішень, менш схильні до емоційного виснаження та приймають більш виважені рішення.

Ще одним психологічним аспектом сімейної медіації є розвиток комунікативних навичок сторін, що є важливим, особливо коли конфлікт пов'язаний із спільним батьківством після розлучення. У процесі медіації учасники навчаються використовувати ненасильницьку комунікацію, яка сприяє уникненню маніпуляцій, обвинувачень і агресивних висловлювань[3]. Натомість застосовується техніка «Я-повідомлень», яка дозволяє сторонам виражати свої потреби без звинувачень, що значно покращує міжособистісну взаємодію та формує навички конструктивного вирішення майбутніх суперечок.

Особливої уваги в контексті сімейної медіації заслуговує психологічний вплив конфлікту на дітей. Дослідження вказують, що тривалі сімейні суперечки негативно позначаються на емоційному та когнітивному розвитку дітей, сприяють появі тривожності, депресивних станів, проблем із соціалізацією. Медіація допомагає батькам усвідомити, що їхні дії та рішення впливають на дитячу психіку, і спрямовує їх на побудову ефективної моделі співпраці в питаннях виховання. Крім того, у деяких країнах, таких як Канада, Нідерланди та Швеція, активно розвивається дитячо-орієнтована медіація, що передбачає врахування думки дитини під час

[1] Модель конфлікту Томаса Кілманна (Thomas Kilmann Conflict Model). URL: https://www.maxzosim.com/thomas-kilmann-conflict-management-model/

[2] Бляхарський Я. С., Філюк О. С., Лазарева А. О. Медіація як ефективний засіб вирішення спорів: досвід розвинених країн. *Академічні візії.* 2024. Вип. 35. С.1-11.

[3] Що спільного між медіацією та ненасильницьким спілкуванням? URL: https://imcampus.com/uk/що-спільного-між-медіацією-та-ненасил/

вирішення спорів, що сприяє формуванню у неї почуття безпеки та стабільності[1].

Також варто зазначити, що сімейна медіація часто стикається з випадками нерівності сторін у переговорах, коли одна сторона має більш сильну психологічну позицію, а інша відчуває страх або емоційний тиск. Це може бути наслідком фінансової залежності, психологічного насильства або попереднього досвіду токсичних відносин. У таких випадках медіатор має дотримуватися принципу балансу, забезпечуючи рівні можливості для обох сторін. Досвід показує, що грамотне фасилітоване спілкування дозволяє навіть слабшій стороні отримати впевненість у своїй позиції та досягти справедливого результату.

Таким чином, психологічні аспекти відіграють важливу роль у сімейній медіації, адже вона не лише допомагає вирішувати юридичні питання, а й сприяє психологічному відновленню сторін, збереженню їхніх соціальних відносин та мінімізації негативних наслідків конфлікту для дітей. У сучасному суспільстві, особливо в умовах кризи та війни, розвиток сімейної медіації є стратегічно важливим, оскільки вона дозволяє уникнути ескалації сімейних суперечок та сприяє загальному зниженню соціальної напруги.

Медіація як альтернативний спосіб врегулювання сімейних спорів набула широкого поширення у міжнародній правовій практиці завдяки її ефективності, гуманному підходу та здатності забезпечити дотримання прав усіх учасників конфлікту. Визнання медіації як дієвого інструменту у сімейних справах відображене у численних міжнародних нормативних актах, рекомендаціях та судовій практиці. Зокрема, ООН, Європейський Союз, Рада Європи та Гаазька конференція з міжнародного приватного права (HCCH) виробили низку стандартів, що визначають загальні принципи, механізми та етичні засади проведення медіаційних процедур у сімейних конфліктах[2].

Одним із ключових документів у сфері міжнародних стандартів сімейної медіації є Конвенція ООН про права дитини 1989 року, яка наголошує на необхідності врахування найкращих інтересів дитини

[1] Медіація. Настанови з належної практики застосування Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 25 жовтня 1980. URL: https://assets.hcch.net/docs/53302537-eedd-4c25-a4aa-6120e90f8bc8.pdf

[2] Хлистік М. А. Медіація: досвід європейських країн та перспективи для України. *Нове українське право.* 2022. Вип. 6. Том 2. С. 190-196.

в усіх рішеннях, що її стосуються (ст. 3)[1]. Саме цей принцип є основоположним у сімейній медіації, оскільки будь-який конфлікт між батьками безпосередньо впливає на психологічний і соціальний стан дитини. ООН також заохочує застосування альтернативних методів вирішення сімейних спорів, зокрема через посередництво та примирення.

Європейське законодавство також містить низку важливих стандартів. Директива ЄС 2008/52/ЕС про деякі аспекти медіації у цивільних і комерційних справах встановлює загальні принципи медіації, що застосовуються й до сімейних спорів. Вона закріплює основні вимоги до якості медіації, зокрема добровільність участі, неупередженість медіатора та конфіденційність процедури[2]. Директива також передбачає можливість судового схвалення медіаційних угод, що додає юридичної сили домовленостям, досягнутим у процесі посередництва.

Рада Європи також внесла значний внесок у розвиток стандартів сімейної медіації. Рекомендація № R (98) 1 Комітету міністрів Ради Європи щодо сімейної медіації визначає основні принципи, серед яких доступність процедури, захист прав дітей, спеціальна підготовка медіаторів і взаємодія з національними судовими системами[3]. Окремо наголошується на необхідності розвитку державних програм медіації, які мають гарантувати рівний доступ до цієї процедури для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального чи економічного статусу.

На особливу увагу заслуговує діяльність Гаазької конференції з міжнародного приватного права . У рамках цієї організації було розроблено Гаазьку конвенцію 1980 року про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, яка передбачає застосування медіації як основного механізму врегулювання конфліктів, пов'язаних із незаконним вивезенням дітей за кордон одним із батьків[4]. Викори-

[1] UN Convention on the Rights of the Child, 1989. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child

[2] Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32008L0052

[3] Recommendation No. R (98) 1 of the Committee of Ministers to Member States on Family Mediation. URL: https://rm.coe.int/09000016805e261d

[4] Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, 1980. URL: https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=24

стання медіації дозволяє уникнути складних судових процесів та мінімізувати негативний вплив конфлікту на дитину, сприяючи швидкому відновленню правового статусу.

Крім міжнародних конвенцій, важливим стандартом є Керівництво ООН з питань сімейної медіації, яке рекомендує розробку національних стратегій розвитку альтернативного врегулювання сімейних спорів, підготовку кваліфікованих медіаторів і створення спеціалізованих центрів медіації при судових установах[1]. Це сприяє підвищенню рівня довіри до посередницьких процедур і забезпечує їхню ефективність.

Особливу увагу міжнародні організації приділяють підготовці медіаторів у сфері сімейного права. Європейський кодекс поведінки для медіаторів (European Code of Conduct for Mediators) визначає етичні принципи, яких повинні дотримуватися фахівці, включаючи нейтральність, відсутність конфлікту інтересів та професіоналізм[2]. Такі стандарти забезпечують належний рівень медіаційних процедур та гарантують захист прав усіх учасників процесу.

Таким чином, міжнародні стандарти медіації у сімейних конфліктах ґрунтуються на ключових принципах захисту прав дитини, добровільності, неупередженості та конфіденційності. Вони забезпечують правову основу для впровадження ефективних механізмів вирішення спорів, що дозволяють уникати тривалих судових розглядів і сприяють гармонізації сімейних відносин. Зважаючи на їхню ефективність, держави, включаючи Україну, активно імплементують міжнародні підходи до регулювання сімейної медіації, що є важливим кроком на шляху до забезпечення доступного та справедливого правосуддя для всіх членів сім'ї.

У листопаді 2021 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про медіацію», який набрав чинності 15 грудня 2021 року. Цей закон встановлює правові засади та порядок проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфліктів (спорів), включаючи сімейні справи[3].

---

1 UN Guidelines on Family Mediation, 2016. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/policy/Guidelines_Family_Mediation.pdf

2 European Code of Conduct for Mediators. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/code_of_conduct_for_mediators_en.pdf

3 Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1875-20

Закон також визначає вимоги до медіаторів, які повинні мати відповідну підготовку та дотримуватися норм професійної етики. Це забезпечує якість та ефективність медіаційних процедур, а також захист прав та інтересів сторін.

Таким чином, законодавство України щодо застосування медіації у сімейних справах створює правову основу для альтернативного вирішення конфліктів, що сприяє зниженню навантаження на судову систему та забезпечує більш гнучкі та індивідуально орієнтовані підходи до врегулювання сімейних спорів.

Медіація в сімейних конфліктах в Україні набуває все більшого значення як ефективний альтернативний метод вирішення спорів, що дозволяє знизити навантаження на судову систему та забезпечити більш гнучкі й індивідуальні підходи до врегулювання сімейних питань. Закон України «Про медіацію» визначає медіацію як добровільну, конфіденційну та структуровану процедуру, під час якої нейтральний медіатор допомагає сторонам досягти взаємоприйнятного рішення[1].

Судова практика в Україні поступово інтегрує медіацію як засіб вирішення сімейних спорів. Суди в своїх ухвалах зазначають, що сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу. Це свідчить про визнання судами потенціалу медіації у зменшенні кількості судових розглядів та сприянні більш швидкому та ефективному вирішенню конфліктів.

Застосування медіації в сімейних спорах є особливо актуальним в умовах воєнного стану в Україні. Військові дії можуть викликати серйозний стрес та травматичні події для членів сімей, що ускладнює процес вирішення спорів як з юридичної, так і з психологічної точки зору. У таких умовах медіація виступає як ефективний метод збереження сімейного благополуччя та вирішення конфліктів, що виникають у ситуаціях військових загроз. Загалом, судова практика в Україні демонструє зростаюче визнання та інтеграцію медіації як ефективного інструменту вирішення сімейних конфліктів, що сприяє зниженню навантаження на судову систему та забезпечує більш гнучкі й індивідуальні підходи до врегулювання сімейних спорів[2].

---

[1] Медіація в сімейних спорах. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/mediaciia-v-simeinix-sporax

[2] Маліннікова Д. К. Сімейна медіація як ефективний метод вирішення спорів в умовах воєнного стану в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* 2024. Том 35 (74). № 1. С. 36-40.

Законодавче регулювання сімейної медіації в Україні стикається з низкою проблем, які перешкоджають її ефективному впровадженню та розвитку. Однією з головних проблем є недостатня інтеграція медіації в судову систему. Хоча Верховний Суд України підтримує розвиток медіації, на практиці судді рідко пропонують сторонам скористатися цим інструментом, що свідчить про відсутність врегульованої на державному рівні ролі судів у процесі медіації[1].

Крім того, існує проблема відсутності процесуальних механізмів та стимулів для сторін спору щодо використання медіації. Це створює бар'єри для її застосування та знижує ефективність альтернативних способів вирішення конфліктів[2].

Ще однією проблемою є недостатня поінформованість населення про можливості та переваги медіації. Багато громадян не знають про існування цього інструменту або не розуміють його суті, що обмежує його застосування у вирішенні сімейних спорів[3].

Для вдосконалення законодавчого регулювання сімейної медіації в Україні необхідно здійснити низку заходів. По-перше, слід розробити та впровадити процесуальні механізми, які б стимулювали сторони до використання медіації. Це може включати, наприклад, запровадження обов'язкової медіації перед зверненням до суду у певних категоріях сімейних спорів.

По-друге, необхідно забезпечити інтеграцію медіації в судову систему. Це передбачає визначення ролі судів у процесі медіації та навчання суддів щодо переваг та процедур медіації, щоб вони могли ефективно направляти сторони до цього способу вирішення спорів.

По-третє, важливо підвищувати обізнаність населення про медіацію через інформаційні кампанії, освітні програми та залучення засобів масової інформації. Це допоможе змінити сприйняття медіації як ефективного та доступного способу вирішення сімейних конфліктів. Таким чином, для вдосконалення законодавчого регулювання сімейної медіації в Україні необхідно комплексно підходити до вирішення

[1] Реалії та перспективи розвитку медіації в Україні. URL: https://pravo.ua/realii-ta-perspektyvy-rozvytku-mediatsii-v-ukraini/

[2] Усатюк Л. Реалії та перспективи розвитку медіації в Україна. URL: https://pravo.ua/realii-ta-perspektyvy-rozvytku-mediatsii-v-ukraini/

[3] Кацьора О. Проблеми та стан розвитку медіації в Україні. *Грані.* 2021. Том 24. № 7-8. С. 21-25.

існуючих проблем, враховуючи як законодавчі, так і практичні аспекти впровадження медіації.

Для повного та всебічного дослідження процедури медіації при врегулюванні сімейних конфліктів необхідно визначити її переваги при розгляді окремих категорій сімейних спорів. Так, медіація у процесі розлучення є ефективним інструментом мирного врегулювання конфліктів між подружжям, що дозволяє уникнути тривалих судових процесів та зменшити рівень емоційного напруження. На відміну від судового розгляду, де рішення ухвалює суддя, медіація передбачає спільну участь обох сторін у розробці компромісних рішень. Учасники медіаційного процесу мають можливість обговорити такі важливі аспекти, як розподіл майна, опіка над дітьми, фінансова підтримка та інші питання, що виникають у зв'язку з розірванням шлюбу. Головна мета цього підходу – досягнення взаємоприйнятних рішень, які враховують інтереси всіх членів сім'ї, особливо дітей.

Перевагами медіації є її добровільність, конфіденційність та орієнтація на довготривалу співпрацю між сторонами, що є особливо важливим у випадках, коли подружжя має спільних дітей. Медіація сприяє налагодженню конструктивного діалогу між колишніми партнерами та допомагає уникнути конфронтаційних ситуацій у майбутньому. Зокрема, дослідження показують, що діти, чиї батьки використали медіацію під час розлучення, менше страждають від психологічних травм, ніж ті, чиї батьки вдаються до затяжних судових суперечок[1].

Разом з тим, процес медіації має і певні ризики. Однією з головних проблем є те, що медіація не завжди є ефективною у випадках, коли між подружжям існує значний дисбаланс сил, наприклад, коли один із партнерів зазнавав домашнього насильства або перебував у фінансовій залежності від іншого. Крім того, оскільки медіація не передбачає примусового виконання досягнутих домовленостей, виникає ризик того, що одна зі сторін може відмовитися виконувати свої зобов'язання, що призведе до необхідності звернення до суду[2].

[1] Що таке медіація під час розірвання шлюбу. URL: https://legalconsult-online.com.ua/медіація-в-розлученні/

[2] Переваги сімейної медіації при вирішенні питання про розірвання шлюбу. URL: https://protocol.ua/ua/perevagi_simeynoi_mediatsii_pri_virishenni_pitannya_pro_rozirvannya_shlyubu_1/

Законодавство України передбачає можливість використання медіації у сімейних справах, проте цей інститут ще не є достатньо розвиненим. Прийняття Закону України «Про медіацію» стало важливим кроком на шляху до запровадження цієї практики в юридичну сферу, однак на практиці існує низка проблем, пов'язаних із недостатньою обізнаністю громадян щодо можливостей медіації, відсутністю єдиних стандартів підготовки медіаторів та невизначеністю статусу медіаційних угод у судовому процесі[1].

Однак попри ці виклики, медіація залишається важливим інструментом у процесі розлучення, оскільки дозволяє сторонам зменшити рівень конфліктності, зберегти гідні відносини після розлучення та мінімізувати негативний вплив розриву шлюбу на дітей. З урахуванням сучасних викликів, зокрема гібридної війни, коли сім'ї часто перебувають у стресових умовах через вимушене розлучення через мобілізацію чи міграцію, розвиток медіації як альтернативного методу врегулювання сімейних конфліктів набуває особливого значення.

Врегулювання спорів щодо опіки над дітьми та визначення їх місця проживання є однією з найскладніших категорій сімейних конфліктів, оскільки безпосередньо зачіпає інтереси дитини та може мати довготривалі наслідки для її психологічного і соціального розвитку. Традиційно такі спори розглядаються в судовому порядку, однак судові процеси часто супроводжуються високим рівнем конфліктності між батьками, що негативно позначається на емоційному стані дитини. Саме тому, медіація виступає як ефективний альтернативний метод вирішення таких суперечок, орієнтований на пошук компромісних рішень з урахуванням інтересів всіх сторін.

У процесі медіації щодо опіки над дітьми батьки мають можливість у спокійній атмосфері обговорити всі питання, пов'язані з утриманням, вихованням та місцем проживання дитини. Медіатор допомагає сторонам уникнути емоційного загострення, спрямовуючи дискусію у конструктивне русло. На відміну від суду, де ухвалюється обов'язкове для виконання рішення, у межах медіації рішення виробляється самими батьками, що підвищує його ефективність та добровільне виконання. Такий підхід сприяє підтриманню нормаль-

[1] Ніколаєва Г. Сімейна медіація. URL: https://advokat-nikolaeva.com/blog/simejna-mediacziya/

них відносин між колишнім подружжям, що є важливим для психологічного комфорту дитини.

Основними критеріями, які враховуються під час визначення місця проживання дитини, є її вік, прив'язаність до кожного з батьків, можливості кожного з них забезпечити належні умови для виховання та навчання, а також власна думка дитини, якщо вона досягла відповідного віку. Сьогодні міжнародні стандарти, зокрема Конвенція ООН про права дитини, наголошують на необхідності врахування найкращих інтересів дитини під час прийняття рішень щодо її проживання та опіки. Водночас на практиці батьки рідко звертаються до медіаційних процедур, віддаючи перевагу судовому розгляду. Основними причинами цього є низька довіра до таких процедур, а також складність правозастосування досягнутих домовленостей, якщо одна зі сторін ухиляється від їх виконання. Під час воєнного стану та в умовах гібридної війни врегулювання таких спорів набуває особливої актуальності, оскільки багато сімей перебувають у ситуації примусової розлуки через мобілізацію, евакуацію або інші обставини. Використання медіації в таких умовах дозволяє знайти гнучкі рішення, які враховують інтереси всіх учасників процесу, зокрема дитини, і сприяють мінімізації конфліктних ситуацій у майбутньому. Враховуючи сучасні виклики, необхідним є подальше вдосконалення законодавчого регулювання сімейної медіації, зокрема через розробку механізмів імплементації досягнутих угод та забезпечення обов'язковості їх виконання, що сприятиме розширенню практики застосування цього інституту в Україні.

Фінансові аспекти сімейної медіації, зокрема поділ майна та аліментні зобов'язання, є одними з найбільш конфліктогенних питань при розірванні шлюбу. Враховуючи, що судові процеси в цих справах можуть тривати роками, супроводжуватися значними витратами та психологічним виснаженням сторін, медіація стає ефективним інструментом для швидкого й менш затратного вирішення таких конфліктів. Поділ майна при розлученні зазвичай пов'язаний із встановленням права власності на нерухомість, автомобілі, фінансові активи, бізнес, а також спільні боргові зобов'язання. У судовій практиці України майно, набуте подружжям під час шлюбу, за загальним правилом ділиться порівну, якщо інше не передбачено шлюбним договором чи домовленістю сторін (ст. 60 Сімейного кодексу України). Однак су-

довий процес може загострювати конфлікт між сторонами, тоді як медіація дозволяє знайти більш гнучкі рішення, що враховують як юридичні, так і емоційні питання при конфлікті.

Альтернативне врегулювання спорів щодо поділу майна через медіацію ґрунтується на інтересах сторін, а не на суворих юридичних формулюваннях. Наприклад, один із подружжя може відмовитися від частки у квартирі в обмін на інші фінансові компенсації чи права на бізнес. Важливо, що угоди, досягнуті в рамках медіації, можуть бути нотаріально завірені та мати юридичну силу, що мінімізує ризики їх невиконання.

Аліментні зобов'язання – ще одна складна фінансова сфера, що часто стає причиною судових розглядів. В Україні розмір аліментів визначається відповідно до статей 181-183 Сімейного кодексу України, виходячи з доходів платника та потреб дитини. У судовій практиці часто виникають спори щодо сум, строків і способів виплат, що може ускладнювати процес примусового виконання рішень. Медіація у питаннях аліментів дозволяє розробити більш гнучкі та вигідні для обох сторін умови. Наприклад, замість стандартних щомісячних виплат батьки можуть домовитися про одноразову компенсацію або про передачу майна на користь дитини. У деяких випадках медіація сприяє усвідомленню платником необхідності забезпечення гідного рівня життя для дитини, що зменшує ризики ухилення від сплати аліментів.

З фінансової точки зору медіація є значно дешевшим інструментом порівняно з судовими процесами, оскільки дозволяє уникнути витрат на судові збори, адвокатів і тривалі процедури виконавчого провадження. Крім того, зниження конфліктності між батьками позитивно впливає на психологічний стан дитини, що є одним із ключових пріоритетів при вирішенні сімейних спорів.

З огляду на сучасні виклики, зокрема економічну нестабільність та наслідки війни, розвиток медіаційних механізмів у сфері фінансових питань сімейних спорів є важливим напрямком удосконалення правозастосовної практики в Україні. Запровадження більш чітких законодавчих механізмів виконання медіаційних угод та підвищення рівня правової культури населення сприятиме популяризації цього інструменту та його ефективному використанню.

Сімейні конфлікти часто виникають через нерівномірний розподіл обов'язків, фінансові труднощі, розбіжності у вихованні дітей, втручан-

ня родичів та психологічні проблеми. Судові процедури, як правило, посилюють протистояння, тоді як медіація сприяє діалогу, враховуючи інтереси всіх сторін. Конфлікти між подружжям можуть стосуватися як матеріальних, так і нематеріальних аспектів сімейного життя. Наприклад, нерівномірний розподіл домашніх обов'язків або несумісність життєвих пріоритетів часто призводять до тривалих суперечок. У таких випадках медіатор допомагає подружжю усвідомити причини конфлікту та знайти компромісне рішення. Крім того, якщо сторони вирішили розлучитися, медіація дає змогу зробити це мирно, з мінімальними емоційними втратами та негативними наслідками для дітей.

Конфлікти між батьками та дітьми є ще однією складною сферою сімейної медіації. Часто вони виникають у підлітковому віці через різницю в цінностях, способі життя або контролі з боку батьків. Замість примусових заходів, які можуть призвести до подальшого відчуження, медіація дозволяє обом сторонам висловити свої потреби та знайти взаємоприйнятне рішення. Наприклад, у країнах ЄС розроблено спеціальні програми медіації для сімей із проблемними підлітками, що сприяють їхній соціальній адаптації та зміцненню родинних відносин[1].

Особливого значення набуває врегулювання конфліктів між старшими членами родини та молодшим поколінням, зокрема щодо догляду за літніми родичами, спадкового майна чи фінансових питань. Часто непорозуміння між поколіннями загострюються через відсутність діалогу або розбіжності у поглядах. Медіація може допомогти розв'язати такі конфлікти, сприяючи взаєморозумінню та забезпечуючи врахування потреб всіх учасників процесу. Наприклад, у США та Великій Британії діють спеціалізовані програми «elder mediation», що дозволяють врегульовувати конфлікти у сім'ях з літніми людьми та уникати судових суперечок[2].

Одним із найскладніших питань є втручання родичів у сімейні відносини, що може призвести до конфліктів між подружжям або між батьками та дітьми. Медіація допомагає визначити межі особи-

---

[1] Явор О. А. Закономірності розвитку сімейної медіації в зарубіжних країнах та на Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове видання*. С. 47-53. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2021/07/11-1.pdf

[2] Mediation. URL: https://sccarbitrationinstitute.se/en/our-services/mediation/?gad_source=1&gbraid=0AAAAAoNYkOVhvwYPFhXv7gawpCFOh5Sjq&gclid=Cj0KCQjwhYS_BhD2ARIsAJTMMQZnrlLyW08t5BlDu2ZJysZGcUYUMZI4IFwya_y-SIKFxGIVww5JcOYaAgd_EALw_wcB

стого простору кожного члена сім'ї та запобігти надмірному впливу третіх осіб на прийняття сімейних рішень.

Отже, сімейна медіація є ефективним способом мирного врегулювання спорів, що дозволяє уникнути судової тяганини, зберегти відносини між членами сім'ї та забезпечити найкращі інтереси дітей. Запровадження державних програм підтримки медіації, підготовка кваліфікованих медіаторів та підвищення рівня правової обізнаності громадян сприятиме поширенню цієї практики в Україні та наблизить її до міжнародних стандартів.

Сімейний медіатор відіграє ключову роль у процесі мирного врегулювання конфліктів між членами родини, забезпечуючи об'єктивність, нейтральність та професійний підхід до вирішення спорів. Його компетенції охоплюють широкий спектр знань, навичок та етичних стандартів, що є необхідними для ефективного посередництва.

Компетенція сімейного медіатора – це сукупність знань, навичок, професійних якостей та етичних стандартів, необхідних для здійснення посередництва у сімейних конфліктах з метою досягнення взаємоприйнятного рішення сторонами.

Ця компетенція охоплює:

1. Юридичні знання – орієнтація у сімейному праві, законодавстві щодо медіації, міжнародних стандартах альтернативного вирішення спорів.

2. Психологічні навички – вміння аналізувати емоційний стан сторін, застосовувати техніки активного слухання, управління конфліктом та стресом.

3. Комунікативні здібності – здатність до ведення переговорів, фасилітації діалогу, встановлення довіри між сторонами.

4. Етичні стандарти – дотримання принципів нейтральності, конфіденційності, добровільності та неупередженості у процесі медіації.

5. Організаційні вміння – структурація процесу медіації, допомога у формуванні взаємоприйнятних рішень, документальне оформлення досягнутих домовленостей.

Компетентний сімейний медіатор діє відповідно до міжнародних та національних стандартів медіації, сприяючи мирному врегулюванню сімейних спорів[1]. Наприклад, у країнах ЄС до кваліфікаційних

[1] Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. К. : Обнова компані 2017. 256 с.

вимог сімейного медіатора входять юридична освіта або спеціалізовані сертифікати, що підтверджують його компетентність у сфері медіації.

Одним із ключових обов'язків сімейного медіатора є збереження нейтралітету та конфіденційності. Він не може приймати сторону одного з учасників конфлікту або впливати на їхні рішення. Учасники процесу повинні відчувати, що медіатор неупереджений і забезпечує рівні можливості для кожної сторони висловити свої аргументи та пропозиції щодо вирішення спору.

Сімейний медіатор також несе відповідальність за структурування переговорного процесу. Він організовує зустрічі, визначає порядок розгляду питань, допомагає учасникам виробити реалістичні та життєздатні рішення. Крім того, він може залучати до процесу незалежних експертів – психологів, фінансових консультантів чи юристів – якщо це необхідно для всебічного розгляду проблеми. Наприклад, у США деякі моделі сімейної медіації передбачають участь кількох медіаторів із різними спеціалізаціями, що дозволяє охопити всі аспекти конфлікту.

Одним із важливих завдань медіатора є складання медіаційної угоди. Цей документ фіксує досягнуті домовленості та може мати юридичну силу, якщо сторони погоджуються на його виконання. У країнах Європейського Союзу підписані в межах медіації угоди можуть бути затверджені судом, що гарантує їхню обов'язковість для виконання.

У кризових ситуаціях, зокрема під час військових дій чи економічної нестабільності, сімейний медіатор може виконувати ще й роль кризового комунікатора, допомагаючи сім'ям адаптуватися до нових обставин, запобігати розпаду родини або зменшувати психологічне навантаження на дітей. У таких умовах особливо важливо, щоб медіатор мав навички роботи з травматичним досвідом, розумів особливості соціальної підтримки постраждалих сімей та міг сприяти стабілізації родинних відносин.

Таким чином, сімейний медіатор виконує комплексну роль, поєднуючи юридичну експертизу, психологічну підтримку та комунікативні навички. Його діяльність сприяє мирному врегулюванню сімейних конфліктів, збереженню емоційного добробуту учасників та зміцненню інституту сім'ї в суспільстві.

Сімейна медіація є альтернативним методом вирішення конфліктів, який передбачає участь нейтрального посередника – медіатора – для досягнення взаємоприйнятного рішення між сторонами. Ефективність цього процесу значною мірою залежить від застосування відповідних методів та технік, які сприяють конструктивному діалогу та взаєморозумінню[1].

Основні методи та техніки сімейної медіації:

1. *Активне слухання* – медіатор уважно вислуховує кожну сторону, підтверджуючи їхні почуття та переживання. Це сприяє створенню атмосфери довіри та відкритості, що є фундаментом для подальшого конструктивного діалогу.

2. *Перефразування та резюмування.* Ця техніка дозволяє медіатору уточнювати та підсумовувати висловлювання сторін, забезпечуючи правильне розуміння та запобігаючи можливим непорозумінням.

3. Відкриті запитання. Використання питань, які спонукають до розгорнутих відповідей, допомагає сторонам глибше усвідомити свої потреби та інтереси, що є ключовим для пошуку взаємоприйнятних рішень.

4. *Нейтралізація емоцій.* Медіатор допомагає сторонам управляти своїми емоціями, знижуючи напруженість та запобігаючи ескалації конфлікту. Це досягається через визнання емоцій та спрямування уваги на вирішення проблеми.

5. *Фокусування на інтересах, а не на позиціях.* Медіатор сприяє переходу від жорстких позицій до обговорення реальних інтересів та потреб сторін, що відкриває можливості для гнучких та креативних рішень.

6. *Структурування процесу.* Чітке визначення етапів медіації, таких як підготовка, вступна частина, обговорення проблеми, пошук рішень та укладення угоди, забезпечує послідовність та ефективність процесу.

7. *Розвиток варіантів рішень.* Медіатор стимулює сторони до генерування можливих варіантів вирішення конфлікту, оцінюючи їхні переваги та недоліки, що дозволяє обрати найбільш прийнятне рішення для всіх учасників.

[1] Данилентко П. Сімейна медіація як альтернатива суду. *Юридична газета оналйн:всеукраїнське професійне юридичне видання.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/simeyna-mediaciya-yak-alternativa-sudu.html

Застосування цих методів та технік у сімейній медіації сприяє ефективному вирішенню конфліктів, збереженню або покращенню взаємин між членами родини та мінімізації негативних наслідків для всіх учасників процесу.

Ефективність медіаційного процесу значною мірою залежить від професійної підготовки медіаторів, їх сертифікації та постійного вдосконалення професійних навичок. Підготовка сімейних медіаторів включає отримання відповідних теоретичних знань та практичних навичок для роботи з конфліктуючими сторонами. Відповідно до міжнародних стандартів, базовий курс підготовки медіатора повинен містити не менше 40–60 годин навчання, що включає такі модулі:

- Основи теорії конфлікту та комунікації;
- Методи та техніки медіації;
- Психологічні аспекти сімейних конфліктів;
- Правові аспекти сімейної медіації.

В Україні такі навчальні програми пропонують різні установи, зокрема Українська академія медіації та Асоціація сімейних медіаторів України. Навчання включає як очні, так і дистанційні курси, а також інтерактивні семінари та симуляційні вправи. Сертифікація є важливим етапом у професійному становленні сімейного медіатора, оскільки вона підтверджує відповідність його кваліфікації міжнародним та національним стандартам. В Україні сертифікація медіаторів регулюється Законом України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року. Відповідно до цього закону, медіатор повинен пройти акредитований курс навчання (90 год.) та отримати сертифікат, що підтверджує його професійну компетентність. Сертифікація здійснюється через професійні організації, що відповідають за якість підготовки фахівців, такі як Українська академія медіації, Центр медіації при Києво-Могилянській бізнес-школі та інші. Успішне складання сертифікаційного іспиту дозволяє медіатору офіційно здійснювати свою діяльність у сфері сімейної медіації.

Після отримання сертифікату медіатор зобов'язаний підтримувати та розвивати свої професійні навички. Це включає:

- Участь у спеціалізованих курсах та тренінгах;
- Роботу в професійних асоціаціях та об'єднаннях;
- Участь у міжнародних конференціях та стажуваннях;
- Обмін досвідом із колегами та наставництво.

Наприклад, Асоціація сімейних медіаторів України пропонує своїм членам можливості для професійного розвитку через участь у майстер-класах, науково-практичних конференціях та робочих групах. Крім того, важливим аспектом розвитку є безперервне навчання через ознайомлення з сучасними дослідженнями та нормативними змінами у сфері медіації. Таким чином, ефективне функціонування сімейної медіації неможливе без належної підготовки, сертифікації та постійного вдосконалення професійних навичок медіаторів. Розвиток навчальних програм та удосконалення механізмів сертифікації сприятимуть підвищенню якості надання медіаційних послуг у сімейних конфліктах, що має особливе значення у сучасних соціально-економічних умовах.

Медіація у сімейних конфліктах має низку переваг у порівнянні із судовими процедурами, зокрема гнучкість, конфіденційність, економічну ефективність та орієнтованість на інтереси сторін. Аналіз практичних кейсів свідчить, що використання медіації сприяє значному зниженню рівня конфліктності між сторонами та покращенню їхніх відносин у довгостроковій перспективі.

Значна перевага медіації проявляється під час гібридної війни, коли сім'ї опиняються у складних соціально-економічних умовах, а судова система перевантажена. Використання альтернативних методів врегулювання спорів дозволяє швидше та ефективніше досягати компромісу, зберігаючи сімейні відносини та емоційне благополуччя дітей.

Таким чином, ефективне функціонування сімейної медіації неможливе без належної підготовки, сертифікації та постійного вдосконалення професійних навичок медіаторів. Розвиток навчальних програм та удосконалення механізмів сертифікації сприятимуть підвищенню якості надання медіаційних послуг у сімейних конфліктах, що має особливе значення у сучасних соціально-економічних умовах.

У сучасних умовах розвитку цифрових технологій та глобалізації онлайн-медіація стає важливим інструментом альтернативного вирішення спорів, зокрема у сімейних правовідносинах. Її актуальність обумовлена низкою соціальних, правових та технологічних факторів.

По-перше, онлайн-медіація дозволяє значно розширити доступ до правосуддя, особливо для осіб, які проживають у віддалених регіонах або за кордоном. У контексті сімейних спорів, коли сторони можуть

перебувати у різних країнах через трудову міграцію чи інші життєві обставини, цифрові платформи забезпечують можливість ефективного вирішення конфліктів без необхідності особистої присутності.

По-друге, пандемія COVID-19 продемонструвала необхідність переходу багатьох правових процесів в онлайн-формат. Це сприяло формуванню нормативної бази та технологічної інфраструктури для проведення медіаційних процедур дистанційно. Наприклад, Європейський Союз розробив рекомендації щодо цифрових судових процедур, які включають аспекти онлайн-медіації.

По-третє, онлайн-медіація сприяє зниженню емоційного напруження між сторонами, оскільки виключає безпосередній фізичний контакт, що може бути важливим у випадках, коли між подружжям або іншими членами сім'ї існує значний рівень конфлікту чи навіть ризик насильства. Водночас дослідження показують, що онлайн-формат дозволяє більш ефективно структурувати переговори та забезпечує рівний доступ до слова кожній стороні.

По-четверте, цифрові платформи, що використовуються для медіації, надають можливість запису сесій (за згодою сторін), спрощують документування домовленостей та їх подальше виконання. Крім того, автоматизовані алгоритми та штучний інтелект можуть допомагати у виявленні ключових тем конфлікту та пропонувати можливі рішення.

Водночас, онлайн-медіація має певні виклики, серед яких – необхідність забезпечення конфіденційності, кібербезпеки, а також наявність чіткої нормативної регламентації її правового статусу. Наприклад, в Україні Закон «Про медіацію» не містить окремого регулювання онлайн-медіації, що створює правові прогалини щодо її офіційного визнання та виконання рішень, досягнутих в онлайн-форматі[1].

Таким чином, онлайн-медіація є перспективним напрямом розвитку сімейного права, який потребує подальшого вдосконалення нормативної бази, впровадження технологічних рішень та формування відповідних компетенцій у медіаторів. Її впровадження сприяє демократизації процесу вирішення сімейних спорів, робить його доступнішим, швидшим та економічно вигіднішим для всіх учасників.

[1] Рекомендації для медіаторів щодо підготовки та проведення онлайн – медіації (в редакції РГ "ODR в Україні" ГО "НАМУ" від 02.11.2021 р.). URL: https://namu.com.ua/ua/info/mediators/uyenspyereashchkl-ses-sroamr-pyeekashchkl-/

Сімейна медіація в Україні потребує значного вдосконалення як на законодавчому, так і на практичному рівнях. Однією з головних проблем залишається нормативно-правове забезпечення, яке поки що не гарантує чіткого статусу медіації у сімейних спорах. Попри ухвалення Закону України «Про медіацію» його норми є загальними та потребують деталізації у Сімейному кодексі України та процесуальному законодавстві. Зокрема, невирішеним залишається питання виконання угод, укладених за результатами медіації, що є критично важливим для таких аспектів, як визначення місця проживання дитини чи виконання аліментних зобов'язань. Крім того, важливим завданням є розробка механізмів захисту прав дітей у процесі медіації, включаючи їхнє залучення до переговорного процесу та оцінку їхніх інтересів.

Ще одним викликом є недостатньо розвинена система професійної підготовки сімейних медіаторів. Відсутність єдиних стандартів освіти, кваліфікаційних вимог та механізму сертифікації призводить до різного рівня підготовки фахівців, що суттєво впливає на якість послуг. Необхідно розробити систему обов'язкової сертифікації медіаторів, яка враховуватиме як юридичну, так і психологічну складову їхньої діяльності. Особливо важливою є спеціалізована психологічна підготовка, яка дозволить медіаторам ефективно працювати із сім'ями, що перебувають у стані високого конфлікту, а також з особами, які пережили травматичний досвід.

Організаційно-методичне забезпечення сімейної медіації також потребує вдосконалення. Зокрема, необхідно інтегрувати медіацію у судову систему шляхом запровадження обов'язкового інформування сторін про можливість альтернативного вирішення спору та судового спрямування на медіацію. Крім того, сімейна медіація залишається малодоступною через її приватний характер та відсутність державного фінансування. Для розширення доступу до послуги необхідно запровадити державні програми фінансової підтримки медіації для соціально вразливих категорій громадян.

Технологічний розвиток є ще одним важливим напрямом вдосконалення сімейної медіації. В умовах цифровізації суспільства важливо створити нормативну базу для онлайн-медіації, що забезпечить захист персональних даних, надійну верифікацію учасників процесу та дотримання конфіденційності переговорів. Розвиток онлайн-плат-

форм для подання заяв, ведення переговорів та документування досягнутих домовленостей значно спростить доступ до медіації, особливо для людей, які проживають у віддалених регіонах або перебувають за кордоном. Крім того, перспективним є використання штучного інтелекту та алгоритмів для попереднього аналізу сімейних конфліктів, що дозволить медіаторам більш ефективно структурувати процес переговорів.

Суспільне ставлення до медіації також потребує змін. Попри те, що цей метод давно використовується у країнах Європейського Союзу та США, в Україні він досі залишається маловідомим серед населення. Важливо проводити інформаційні кампанії, спрямовані на популяризацію медіації та її переваг перед традиційним судовим розглядом. Окремо слід підготувати суддів, адвокатів та інших правників до взаємодії з медіаторами, оскільки їхня недовіра або скептичне ставлення часто стає перешкодою для ефективного застосування цього механізму.

Таким чином, вдосконалення сімейної медіації потребує комплексного підходу, що включає правові, організаційні, психологічні та технологічні аспекти. Удосконалення законодавства, запровадження єдиних стандартів підготовки медіаторів, розвиток онлайн-медіації та державна підтримка альтернативного вирішення сімейних спорів дозволять підвищити ефективність цього інструменту та сприяти зменшенню конфліктності у сімейних відносинах.

Ключові слова: неюрисдикційна форма захисту, захист сімейних прав, сімейні права, правові механізми, самозахист, альтернативне вирішення спору, конфлікт, позасудовий захист, договірне врегулювання, медіація, консенсус, досудове вирішення спорів.

Розділ 16

МЕХАНІЗМИ ТА ПРИНЦИПИ КОЛІЗІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI 10.32837/11300.29934

Олена Кізлова
докторка юридичних наук, професорка

У сучасних умовах глобалізації, зростаючої мобільності населення, інтенсифікації міграційних процесів, розвитку транснаціональних шлюбів і поширення мультикультурних сімей, значно зростає кількість правовідносин, які виходять за межі однієї правової системи. Зокрема, сімейні відносини з іноземним елементом набувають дедалі більшого поширення, що, у свою чергу, актуалізує проблематику їх належного правового регулювання.

Колізійне регулювання як ключовий інструмент міжнародного приватного права покликане вирішувати питання застосування належного правопорядку до правовідносин з іноземним елементом. Сімейні відносини з іноземним елементом – це правовідносини, в яких суб'єктом (або суб'єктами) виступають іноземні громадяни чи особи без громадянства, об'єкт розташований за межами держави, або ж їх виникнення, зміна чи припинення пов'язане з юридичним фактом, що мав місце за кордоном[1]. У сфері сімейного права це охоплює такі відносини, як укладення і розірвання шлюбу, правовий режим майна подружжя, встановлення батьківства, опіка і піклування, усиновлення, визначення місця проживання та правового статусу дитини, виконання обов'язків із утримання тощо. У всіх цих випадках на перетині юрисдикцій виникає потреба у чіткому й ефективному механізмі вирішення колізій правових норм.

[1] Чепис О. І. Колізійне регулювання сімейних правовідносин у міжнародному приватному праві: шляхи подолання конфлікту кваліфікацій. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету.* 2017. № 42. С. 99.

Особливу актуальність дослідження зумовлює також складність взаємодії між національними правовими системами, які відображають різні правові традиції (континентальна, англосаксонська, мусульманська тощо), відмінності у визнанні правового статусу шлюбу (включаючи одностатеві союзи), а також неоднакове регулювання прав у сім'ї. Така розбіжність нерідко ускладнює або навіть унеможливлює взаємне визнання судових рішень, що породжує ситуації правової невизначеності або подвійного регулювання.

Україна, інтегруючись у європейський правовий простір, активно гармонізує власне законодавство з міжнародними стандартами, зокрема тими, що встановлені у численних конвенціях Гаазької конференції з міжнародного приватного права[1]. Проте і досі відчутною є потреба у комплексному доктринальному осмисленні засад і механізмів колізійного регулювання, адаптації відповідних норм до умов сучасного правового обігу, а також у системному оновленні національного законодавства у сфері сімейних відносин з іноземним елементом.

Саме тому актуальність наукового дослідження полягає не лише в необхідності аналізу чинних правових норм і міжнародно-правових зобов'язань України, але й у формуванні концептуальних підходів до розв'язання новітніх викликів, які постають у сфері міжнародного сімейного права. Сьогодні актуальним є питання забезпечення ефективного механізму захисту прав і законних інтересів осіб, залучених до транснаціональних сімейних правовідносин, і сприяння утвердженню принципів правової визначеності, стабільності та справедливості у колізійному регулюванні.

Колізійні норми є фундаментальним елементом міжнародного приватного права, оскільки вони визначають, правова система якої держави має бути застосована до конкретного правовідношення з іноземним елементом. Їх призначення полягає не у врегулюванні правовідносини по суті, а в тому, щоб спрямувати до належного правопорядку – так званого «компетентного» права[2].

---

[1] Гаазькі конвенції з міжнародного приватного права. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998-2004. URL: https://leksika.com.ua/19100820/legal/gaazki_konventsiyi_z_mizhnarodnogo_privatnogo_prava

[2] Бровдій А. М., Килимник І. І. Законодавче забезпечення приватноправових відносин. Частина 1. Міжнародне приватне право : *конспект лекцій для студентів усіх форм навчання всіх спеціальностей та напрямів підготовки.* Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. С. 13.

Це визначення відповідає загальноприйнятому розумінню колізійної норми у міжнародному приватному праві. Зокрема, згідно з пунктом 3 частини першої статті 1 Закону України «Про міжнародне приватне право», колізійна норма – це норма, що визначає право якої держави підлягає застосуванню до правовідносин з іноземним елементом[1]. Колізійна норма лише вказує правовий закон, який можна застосувати до даних правовідносин, не вирішуючи їх по суті.

У юридичній науці колізійна норма трактується як юридичне правило, яке визначає, право якої держави підлягає застосуванню до цивільно-правового відношення, що ускладнене іноземним елементом[2]. У цьому розумінні колізійна норма є різновидом відсильної норми (норми, яка відсилає до іншого правопорядку).

Класична структура колізійної норми складається з двох основних елементів:

Обсяг (об'єкт регулювання) – вказує на вид правовідносин, до яких застосовується норма.

Прив'язка (колізійний прив'язувальний елемент) – визначає критерій, за яким обирається застосовне право (наприклад, «особистий закон особи» (lex personalis), «місце вчинення акту» (lex loci actus), «місце проживання» (lex domicilii), «громадянство» (lex patriae) тощо)[3].

Колізійна норма не встановлює матеріально-правових наслідків правовідносини, а лише визначає, яка саме правова система має бути застосована судом, нотаріусом або іншим органом. Це своєрідне «навігуюче правило», що дозволяє забезпечити справедливість і передбачуваність у транснаціональних правовідносинах, уникнути правового вакууму або дублювання норм.

Колізійні положення в сфері сімейного права утворюють складну правову конструкцію, яка може охоплювати сталі норми національного законодавства, що регулюють сімейно-правові відносини. Це, своєю чергою, може призводити до правових суперечностей у вре-

---

[1] Про міжнародне приватне право. 23 червня 2005 року. № 2709-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2709-15

[2] Даниленко Д. В. Колізійний метод в міжнародному приватному праві. *Наукові записки.* 2019. Вип. 6. С. 135-139. URL: https://cusu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/6_2019/135-139.pdf

[3] Міжнародне приватне право : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. За ред. В. П. Жушмана, І. А. Шуміло. Х.: Право, 2011. 320 с.

гулюванні сімейних відносин, зокрема через відмінності у підходах національних юрисдикцій до тлумачення та застосування правових норм у конкретних життєвих ситуаціях[1]. У сімейному праві з іноземним елементом колізійні норми відіграють особливо важливу роль, оскільки саме на підставі прив'язки визначається, наприклад, чи вважається шлюб дійсним, чи підлягає він розірванню, чи визнаються права на опіку або батьківство. Таким чином, ефективне функціонування колізійних норм забезпечує повагу до прав і свобод осіб, що перебувають у складних правових ситуаціях через наявність іноземного елементу.

Сімейні правовідносини за своєю природою є глибоко персоніфікованими та водночас соціально значущими, що потребує особливої уваги до принципів гуманізму, захисту прав дитини, гендерної рівності, поваги до особистої автономії сторін[2]. Колізійне право, уникаючи уніфікації матеріальних норм, створює правову рамку, яка дозволяє враховувати різноманітність національних правових систем при збереженні міжнародної правової узгодженості. Наприклад, визначення дійсності шлюбу чи розірвання шлюбних відносин, правовий режим майна подружжя, питання опіки та аліментів – усе це у випадку наявності іноземного елементу регулюється з урахуванням колізійної прив'язки до відповідного національного законодавства.

Особливістю функціонування колізійного права в сімейних правовідносинах є його здатність забезпечити баланс між автономією сторін та публічним інтересом. Колізійні норми дедалі частіше передбачають автономію волі, що дозволяє сторонам обирати застосовне право, особливо в питаннях шлюбних контрактів чи розлучення. Водночас держава залишає за собою право втручання у випадках, коли вибір сторін порушує засади публічного порядку або права найуразливіших учасників правовідносин, зокрема дітей.

На практиці колізійне регулювання сприяє правовій визначеності й передбачуваності, знижує ризики конфлікту юрисдикцій і забезпечує ефективне виконання судових рішень у міжнародному контексті. Воно відіграє важливу роль у процедурі визнання і виконання рішень іноземних судів, у тому числі щодо усиновлення, визначення місця

[1] Азізова С. Х. Окремі питання розірвання шлюбу з іноземним елементом. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 12. С. 536. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2023/131.pdf

[2] Труба В. І. Класифікація сімейних правовідносин: моногр. Одеса. Фенікс. 2020. С. 131.

проживання дитини, встановлення батьківства тощо. Колізійне право також покликане мінімізувати феномен подвійного регулювання або ж правового вакууму, коли жодна правова система не вважає себе компетентною для вирішення справи[1].

Отже, колізійне право не лише виконує роль нейтрального механізму вибору компетентного правопорядку, а й виступає засобом досягнення правової гармонії в умовах множинності юридичних систем. Його значення у сфері сімейного права з іноземним елементом зростає разом із розширенням міжнародних контактів і посиленням прав людини як універсального критерію правового захисту. Це вимагає від правозастосовних органів високого рівня правової культури, гнучкості та глибокого розуміння як внутрішніх, так і міжнародних правових стандартів.

Колізійне право як складова міжнародного приватного права має глибокі історичні корені, що сягають античних часів. Його розвиток у сфері сімейних правовідносин, зокрема з іноземним елементом, є результатом поступової еволюції доктринальних підходів, юридичної техніки та уніфікаційних зусиль на міжнародному рівні. Особливості сімейних відносин, пов'язаних з особистим статусом, шлюбом, майновими правами подружжя, правами батьків і дітей, виявилися одними з перших сфер, у яких з'явилася необхідність визначення застосовного права у випадках трансграничного елементу[2].

Перші спроби колізійного регулювання відносяться до римського приватного права, де виникали питання щодо статусу іноземців (peregrini) та взаємовідносин між ними. Однак справжнє становлення колізійного права відбулося в епоху середньовіччя, коли в італійських містах-державах (Болонья, Флоренція, Мілан) почали з'являтися перші форми конфліктного регулювання. Т. зв. італійська школа колізійного права (XIII–XIV ст.) започаткувала ідею, що закони певного міста мають визначену сферу дії, а отже, мають вирішуватись питання конфлікту між ними. Бартолус і Бальдус сформулювали підходи до визначення застосовного права залежно від предмета правовідно-

[1] Batiffol H. Public policy and the autonomy of the parties: interrelations between imperative legislation and the doctrine of party autonomy. *Summer Institute.* P. 79. URL: https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=summer_institute&filename=7&type=additional.

[2] Міжнародне приватне право : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. За ред. В. П. Жушмана, І. А. Шуміло. Х.: Право, 2011. 320 с.

син, започаткувавши поділ на статути особисті, реальні та змішані – доктрину, яка вплинула на колізійне регулювання, зокрема у сфері шлюбних та особистих прав[1].

У XVII–XVIII століттях розвиток отримали голландська школа колізійного права (Ульріх Губер) та французька школа. Губер запропонував три основоположні принципи: закони кожної держави діють у її межах, іноземці підлягають місцевим законам, але визнання іноземного права можливе за умови відсутності суперечності з публічним порядком. Ці ідеї стали підґрунтям для подальшого розвитку колізійного права у континентальних правових системах, включаючи сімейне право.

У XIX столітті сформувалася німецька школа колізійного права, представлена С. Савіньї, який запропонував концепцію «природного центру тяжіння правовідносин» (das natürliche Rechtsverhältnis), що поклала початок ідеї принципу найбільш тісного зв'язку (closest connection). Цей підхід знайшов широку підтримку в сфері сімейних правовідносин, де жорстке слідування одному національному закону часто виявлялося неефективним або несправедливим[2].

У XX столітті спостерігається якісно новий етап – уніфікація колізійного регулювання сімейних відносин на міжнародному рівні. Створення Гаазької конференції з міжнародного приватного права (1893 р.) започаткувало низку міжнародних конвенцій, які системно регулюють питання шлюбу, утримання, усиновлення, батьківства, прав дитини, міжнародного викрадення дітей тощо[3]. Важливими етапами є прийняття Гаазької конвенції 1978 року про застосовне право до шлюбного майнового режиму, Конвенції 1996 року про захист дітей, а також Брюссельських регламентів ЄС, зокрема Brussels II bis[4].

В Україні інститут колізійного права в контексті сімейних відносин почав розвиватися після здобуття незалежності, що відобразилося у прийнятті Закону України «Про міжнародне приватне право»,

[1] Hatzimihail N. Bartolus and the conflict of laws. URL: https://surl.li/jqxurd

[2] Lydorf C. Romance Legal Family. URL: https://ieg-ego.eu/en/threads/crossroads/legal-families/claudia-lydorf-romance-legal-family

[3] Nwagbara C. Re – Examining the Theory of Savigny, the Theory of Acquired Rights and the Local Law Theory under Private International Law URL:https://www.iiste.org/Journals/index.php/JLPG/article/viewFile/14350/14658

[4] Brussels IIa Regulation – Matrimonial matters and matters of parental responsibility forms. URL: https://webgate.ec.europa.eu/e-justice/271/EN/brussels_iia_regulation__matrimonial_matters_and_matters_of_parental_responsibility_forms

який систематизував підходи до визначення застосовного права у сфері шлюбних, майнових, батьківських та інших сімейних правовідносин з іноземним елементом[1]. Водночас, українська правозастосовна практика стикається з викликами, пов'язаними з гармонізацією норм із європейськими стандартами, зокрема з Гаазькими конвенціями, учасником яких Україна поступово стає.

Таким чином, історичний розвиток колізійного права у сфері сімейних правовідносин демонструє поступовий перехід від казуїстичного і локального підходу до уніфікованого, структурованого і міжнаціонального регулювання, що відповідає реаліям глобалізованого правового середовища та зростаючої мобільності населення.

Колізійне право у сфері сімейних відносин з іноземним елементом є складним та багатогранним інститутом міжнародного приватного права, яка взаємодіє з численними джерелами на різних рівнях правового регулювання. Зокрема, ці джерела можна поділити на національні, міжнародні та регіональні, кожне з яких має свою роль у забезпеченні стабільності і передбачуваності в міжнародних сімейних правовідносинах. Національні джерела колізійного права становлять базовий рівень правового регулювання і включають законодавчі акти, що визначають застосовне право до сімейних відносин, що виникають у контексті міжнародного елементу. Наприклад, національні цивільні та сімейні кодекси встановлюють основні принципи для визначення права, що має застосовуватися до таких відносин. У більшості країн основною нормою, що регулює сімейні відносини з іноземним елементом, є норми міжнародного приватного права, які визначають правила колізійного регулювання через посилання на національні правові системи інших держав. Для України, до прикладу, важливими є Закон України «Про міжнародне приватне право» та положення Сімейного кодексу України, які надають чіткі інструкції щодо застосовного права в міжнародних шлюбних та сімейних справах. Особливе значення в регулюванні сімейних правовідносин між громадянами різних держав мають дво- та багатосторонні міжнародні договори у сфері приватноправових відносин. Так, Україна уклала відповідні угоди з низкою держав, зокрема з Республікою Польща, Албанією, Болгарією, В'єтнамом, Монголією, Узбекистаном, Китай-

[1] Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2709-15

ською Народною Республікою, Кубою, Німеччиною, Фінляндією, Латвією, Литвою, Чехією та іншими країнами. Наприклад, у Договорі між Україною та Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах, розділ II, присвячений «Справам у галузі сімейного права», визначено, що форма укладення шлюбу регулюється законодавством договірної сторони, на території якої цей шлюб укладається. Крім того, умови укладення шлюбу для кожної з осіб, що вступають у шлюб, визначаються законодавством договірної сторони, громадянином якої вони є. Договір також містить положення, що регулюють особисті та майнові відносини подружжя, розірвання шлюбу, правовідносини між батьками та дітьми, усиновлення, опіку та піклування над дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування[1].

Міжнародні джерела колізійного права мають значний вплив на регулювання міжнародних сімейних відносин. Зокрема, міжнародні угоди і конвенції, прийняті в рамках міжнародних організацій, забезпечують стандартизацію та уніфікацію принципів колізійного регулювання. Однією з таких угод є Гаазька конвенція 1978 року, про яку вже йшла мова раніше. Вона сприяє узгодженості правових норм щодо шлюбних майнових режимів між державами. Аналогічно, Гаазька конвенція 1980 року про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей[2] встановлює чіткі норми щодо юрисдикції та застосовного права у випадках міжнародних сімейних спорів, пов'язаних із правами дітей. Особливе значення мають також багатосторонні угоди, що регулюють визнання та виконання судових рішень між державами, оскільки це дозволяє створити ефективні механізми для захисту прав осіб, залучених до міжнародних сімейних правовідносин. Певною мірою це стосується і практики міжнародних судових органів, зокрема Європейського суду з прав людини, який, виносячи рішення в справах, що стосуються прав дітей та шлюбних правовідносин, робить вагомий внесок у розробку загальних принципів застосовного права у міжнародних сімейних справах. Судові рішення цього органу, що відображають стандарти прав людини, активно ви-

[1] Чернік С. Д. Правоврегулювання сімейних відносин, ускладнених іноземним елементом. *Наукові записки.* 2022. Вип. 12. С. 53.

[2] Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188 – Text

користовуються в національних судових системах для тлумачення колізійних норм, що стосуються іноземного елементу.

Регіональні джерела колізійного права, зокрема правові акти Європейського Союзу, мають важливе значення для країн, що є його членами або асоційованими державами. Одним з ключових документів є Регламент ЄС № 2201/2003 (Brussels II bis)[1], що регулює питання юрисдикції, визнання та виконання рішень у справах про розлучення, опіку та інші сімейні питання. Заміна цього регламенту на Regulation (EU) 2019/1111 (Brussels II ter)[2] виявила прагнення до ще більш чіткої гармонізації норм, зокрема в аспектах визначення застосовного права та судової юрисдикції у міжнародних сімейних спорах. ЄС також активно співпрацює з іншими регіональними організаціями, зокрема з Радою Європи, для розвитку правових механізмів, які сприяють захисту прав дітей та інших осіб у міжнародних сімейних відносинах. Важливим елементом регіональних джерел є також застосування Конвенції про визнання та виконання рішень у цивільних та комерційних справах[3], яка створює правові передумови для взаємного визнання рішень щодо сімейних відносин серед держав, що є учасниками цієї угоди.

Загалом, джерела колізійного права у сфері сімейних відносин з іноземним елементом складаються з різних, але взаємодоповнюючих рівнів правового регулювання, що дозволяє досягти збалансованості та забезпечити ефективний захист прав осіб у міжнародних сімейних справах.

Колізійне регулювання сімейних правовідносин з іноземним елементом ґрунтується на низці загальновизнаних **принципів**, які покликані забезпечити баланс між автономією сторін, ефективністю правового регулювання, міжнародною справедливістю та публічним порядком. Ці принципи є результатом еволюції доктрини міжнарод-

---

1 Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2003/2201/oj/eng

2 Council Regulation (EU) 2019/1111 of 25 June 2019 on jurisdiction, recognition and enforcement of decisions in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, and on international child abduction (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019R1111

3 Конвенція про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах від 02.07.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001-19 – Text

ного приватного права та відображені як у національному законодавстві, так і в міжнародно-правових актах.

Принцип автономії волі у виборі застосовного права передбачає, що сторони мають право самостійно обрати правову систему, яка буде застосовуватись до їх сімейних правовідносин. Цей принцип отримав широке визнання в європейській правовій традиції та відображений, зокрема, у Римському Регламенті III щодо розірвання шлюбу та розлуки (Регламент (ЄС) № 1259/2010). Щодо сфери дії принципу автономії волі В. Яковлєв слушно підкреслює, що визначальним чинником є не стільки сам факт наявності іноземного елементу чи об'єктивного зв'язку правовідносин із кількома національними правопорядками (що, безумовно, є передумовою колізійного регулювання), скільки їх приватноправова природа. Така природа виявляється у засадничих характеристиках – юридичній рівності сторін, свободі волевиявлення та майновій самостійності суб'єктів, – які і створюють концептуальне підґрунтя для легітимного здійснення автономії волі у виборі застосовного права[1]. Принцип автономії волі постає як правовий механізм, переданий законодавцем на розсуд приватних осіб у тій сфері, де домінують їхні особисті інтереси, з метою компенсувати недосконалість колізійного регулювання або усунути невизначеність, що виникає внаслідок застосування принципу найбільш тісного зв'язку між правом та суспільними відносинами. В умовах взаємного визнання правових систем різних держав і постійної транснаціональної взаємодії, автономія волі сприймається як невід'ємний атрибут сутності приватного права. Практично всі національні правові системи визнають автономію волі фундаментальним принципом регулювання договірних правовідносин, особливо тих, які мають іноземний елемент[2]. В українському правопорядку цей принцип закріплено в пункті 5 частини першої статті 1 Закону України «Про міжнародне приватне право», відповідно до якої автономія волі означає право учасників правовідносин з іноземним елементом самостійно обирати право, яке підлягатиме застосуванню до їхніх відносин. Відповідно до частини пер-

[1] Яковлєв В. В. Автономія волі у трудових відноси-нах, ускладнених іноземним елементом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право»*. 2011. Вип. 17. С. 51.

[2] Шевченко Л. А. Сутність та значення принципу автономії волі в міжнародному приватному праві. *Молодий вчений*. 2019. № 4 (68). С. 167.

шої статті 5 зазначеного Закону, реалізація такого вибору можлива у випадках, прямо передбачених законодавством[1].

Таким чином, автономія волі виступає гарантією поваги до приватної ініціативи сторін і є важливим інструментом правової передбачуваності. У той же час, вона може бути обмежена з огляду на публічний порядок, а також інтереси слабшої сторони – найчастіше дитини чи непрацездатного подружжя.

Принцип найбільш тісного зв'язку вимагає, щоб до правовідносин застосовувалося право тієї держави, з якою це правовідношення має найбільш суттєвий зв'язок. У сфері сімейного права це може бути спільне місце проживання подружжя, національність обох сторін або місце проживання дитини. Цей принцип покликаний забезпечити об'єктивне, фактично обґрунтоване обрання правопорядку, що найкраще відповідає сутності правовідносин. Ще одним важливим аспектом принципу найбільш тісного зв'язку є його гнучкість, яка дозволяє суду враховувати конкретні обставини кожної справи. Це особливо актуально у випадках, коли правовідносини мають транскордонний характер, наприклад, у шлюбах між громадянами різних держав або при визначенні опіки над дітьми, які проживають у різних юрисдикціях[2]. Такий підхід сприяє досягненню справедливого рішення, яке ґрунтується на реальному соціальному й правовому контексті сторін.

Принцип національного та звичайного місця проживання також використовується як критерій прив'язки у колізійних нормах. Вибір між громадянством (lex patriae) та звичайним місцем проживання (lex domicilii) залежить від традицій конкретної правової системи. У європейському контексті все частіше перевага надається саме місцю постійного проживання як більш гнучкому та соціально релевантному критерію. Цей підхід пов'язаний із прагненням забезпечити реальне, а не формальне правове регулювання приватних правовідносин, ускладнених іноземним елементом. Звичайне місце проживання розглядається як фактичний центр життєвих інтересів особи, що дає змогу точніше виявити правопорядок, з яким конкретне сімейне правовідношення має найбільш тісний зв'язок. Такий підхід сприяє до-

[1] Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005. № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2709-15

[2] Розгон О. В. Визначення місця проживання дитини з одним із батьків, якщо батьки проживають за однією адресою. *НАА У.* 2021. № 9. С. 43.

сягненню балансу між стабільністю правового регулювання та адаптацією до динамічної соціальної реальності. Особливо це актуально в умовах підвищеної мобільності населення, транснаціональних шлюбів, змішаних родин і міграційних процесів, коли формальне громадянство не завжди відображає реальні обставини життя сторін. З цієї причини в багатьох європейських правопорядках, а також у праві Європейського Союзу, саме звичайне місце проживання дедалі частіше фігурує як основний критерій для визначення застосовного права у сфері сімейних відносин, зокрема при вирішенні питань щодо опіки над дітьми, аліментних зобов'язань чи особистого статусу осіб. Така еволюція правового мислення свідчить про поступове переосмислення концепції належного зв'язку між правом та життєвими обставинами, в якому перевага надається не формально-юридичним ознакам, а критеріям, що відповідають реальній соціальній інтеграції особи в конкретному середовищі.[1]

Принцип публічного порядку (ordre public) є корективним механізмом, який дозволяє національному суду не застосовувати іноземне право або не визнавати іноземне рішення, якщо його зміст суперечить основоположним принципам національного правопорядку[2]. У сфері сімейного права це може стосуватися, наприклад, відмови у визнанні шлюбу, укладеного з порушенням принципу гендерної рівності або у випадку порушення прав дитини. У контексті міжнародного приватного права, ordre public не є універсальним поняттям, а відображає специфіку кожної національної правової системи. Застосування цього принципу дозволяє державам зберігати суверенітет у правовому регулюванні, забезпечуючи, щоб іноземні норми не підривали основи національного правопорядку.

У сфері сімейного права, принцип публічного порядку може бути застосований, наприклад, у випадках, якщо рішення щодо опіки над дитиною суперечить принципу найкращих інтересів дитини, воно може бути не визнане національним судом. Таким чином, принцип публічного порядку забезпечує баланс між необхідністю міжнарод-

[1] Губін О. «Дитячі» Гаазькі конвенції: постійне або звичайне місце проживання дитини. Судова практика ВС. URL: https://agalawyers.org/files/cliens_images/ЮРИСТ%20%26%20ЗАКОН%20-%20Актуально%20-%20_Дитячі_%20Га...%20проживання%20дитини.pdf

[2] The traditional view of public policy and ordre public in private international law. URL: https://digitalcommons.law.uga.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1964&context=gjicl&httpsredir=1&referer=

ного правового співробітництва та захистом фундаментальних національних цінностей у сфері сімейного права.

Принцип захисту прав дитини набуває особливого значення в контексті транснаціональних сімейних правовідносин. Він закріплений у Конвенції ООН про права дитини (1989) та в численних міжнародних документах, що регламентують питання міжнародного усиновлення, утримання, викрадення дітей тощо (зокрема, Гаазька конвенція 1980 року). У застосуванні колізійних норм *принцип найкращих інтересів дитини* має превалююче значення, навіть якщо це вимагає відступу від обраного сторонами застосовного права[1].

Таким чином, принципи колізійного регулювання у сфері сімейного права виступають не лише технічними інструментами юридичного прив'язування, а й відображають фундаментальні цінності – людську гідність, рівність, справедливість і захист вразливих категорій осіб. Їх дотримання забезпечує легітимність колізійного права в умовах правового плюралізму та глобалізованого світу.

Дослідження механізмів реалізації колізійних норм у сфері міжнародного приватного права, зокрема у сімейних правовідносинах, має надзвичайно важливе теоретичне та практичне значення. Колізійне регулювання виступає ключовим інструментом забезпечення правової визначеності у ситуаціях, коли правовідносини мають транскордонний характер і охоплюють декілька правопорядків. У зв'язку з глобалізацією, інтенсифікацією міжнародної міграції, збільшенням кількості транснаціональних шлюбів та розширенням контактів між правовими системами, питання ефективного застосування колізійних норм набуває особливої актуальності.

По-перше, від чіткості та послідовності механізмів реалізації колізійних норм залежить стабільність і передбачуваність правового регулювання приватних відносин з іноземним елементом. Це, у свою чергу, сприяє зміцненню довіри учасників правовідносин до правової системи та захисту їхніх суб'єктивних прав.

По-друге, дослідження дозволяє виявити прогалини та суперечності між національними, регіональними та міжнародними підходами до визначення застосовного права, що є передумовою для гармонізації й уніфікації правових норм. У межах правового плюралізму

[1] Розгон О. В. Визначення місця проживання дитини з одним із батьків, якщо батьки проживають за однією адресою. *НАА У.* 2021. № 9. С. 43.

важливо забезпечити баланс між повагою до суверенітету держав і потребою в ефективному транснаціональному правозастосуванні.

По-третє, аналіз механізмів реалізації колізійних норм дає змогу оцінити, наскільки сучасне колізійне право здатне враховувати потреби захисту основоположних прав людини, зокрема прав дітей, жінок, осіб, які перебувають у вразливому становищі. Сучасна доктрина визнає, що колізійні норми мають слугувати не лише юридичній техніці, а й ціннісному орієнтиру.

Отже, комплексне дослідження механізмів реалізації колізійного регулювання дозволяє не лише поглибити наукове розуміння інструментів міжнародного приватного права, а й сприяє розвитку ефективної практики правозастосування, адаптованої до динамічної природи глобалізованих правовідносин.

Саме тому, особливої уваги заслуговує механізм визначення компетентного (застосовного) права у шлюбних правовідносинах, який є не лише техніко-юридичним, а й глибоко ціннісним інструментом. Саме через вибір відповідного права забезпечується не лише формальна узгодженість правових систем, а й реалізація ключових правових принципів у конкретних життєвих обставинах, особливо в умовах, коли шлюбні відносини ускладнені іноземним елементом.

Визначення компетентного (застосовного) права у шлюбних правовідносинах є ключовим аспектом міжнародного приватного права, що забезпечує правову визначеність та передбачуваність у ситуаціях, коли шлюбні відносини ускладнені іноземним елементом. Це питання набуває особливої актуальності в умовах зростаючої мобільності населення, транснаціональних шлюбів та міграційних процесів.

Згідно з українським законодавством, зокрема Законом України «Про міжнародне приватне право», визначення застосовного права до шлюбних правовідносин здійснюється на підставі колізійних норм, які враховують такі критерії, як громадянство сторін, їхнє звичайне місце проживання та автономія волі. Зокрема, стаття 58 цього Закону передбачає, що шлюбні правовідносини регулюються правом держави, громадянином якої є кожна зі сторін, або правом держави, в якій сторони мають спільне звичайне місце проживання[1].

[1] Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005. № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2709-15

У міжнародній практиці існують різні підходи до визначення застосовного права у шлюбних правовідносинах. Одним із них є принцип автономії волі, який дозволяє сторонам самостійно обирати право, що регулюватиме їхні шлюбні відносини. Цей принцип визнається у багатьох правових системах і є важливим інструментом забезпечення гнучкості та адаптації правового регулювання до конкретних обставин.

У Європейському Союзі застосовується Регламент Ради (ЄС) № 1259/2010 від 20 грудня 2010 року, який встановлює правила щодо вибору застосовного права до розлучення та роздільного проживання подружжя. Цей Регламент дозволяє подружжю обирати право держави, з якою вони мають тісний зв'язок, наприклад, громадянство або звичайне місце проживання[1].

У випадках, коли сторони не здійснили вибір застосовного права, суди застосовують об'єктивні критерії для визначення найбільш тісного зв'язку між правовідносинами та певною правовою системою. Це може бути право держави, де подружжя мало спільне звичайне місце проживання, або право держави, з якою сторони мають найтіснішій зв'язок.

Важливо зазначити, що при визначенні застосовного права можуть виникати ситуації, коли право іноземної країни суперечить основоположним принципам національного правопорядку. У таких випадках застосовується принцип публічного порядку (ordre public), який дозволяє відмовити у застосуванні іноземного права, якщо його норми несумісні з фундаментальними засадами національного права.

Таким чином, визначення компетентного права у шлюбних правовідносинах є складним процесом, що вимагає врахування різноманітних факторів, зокрема автономії волі сторін, об'єктивних критеріїв зв'язку з правовою системою та принципу публічного порядку. Це забезпечує баланс між повагою до іноземних правових систем та захистом національних правових цінностей.

Наступним проблемним питанням є колізійне регулювання режиму майна подружжя, оскільки в умовах глобалізації значна кількість шлюбів укладається між громадянами різних держав, або подружжя

[1] Council Regulation (EU) No 1259/2010 of 20 December 2010 implementing enhanced cooperation in the area of the law applicable to divorce and legal separation URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2010/1259/oj/eng

змінює місце проживання, що потребує визначення права, яке регулює їхні майнові правовідносини. Проблематика полягає в тому, що системи національного права по-різному кваліфікують поняття шлюбного майнового режиму, а також встановлюють різні колізійні прив'язки. На сьогодні існує два основні підходи до вирішення питання про компетентне право у сфері майнових відносин подружжя: об'єктивний (імперативний) та суб'єктивний (автономія волі сторін). Згідно з об'єктивним підходом, право, що підлягає застосуванню, визначається на основі встановлених законом критеріїв, таких як громадянство чи місце проживання подружжя. Натомість у межах суб'єктивного підходу подружжя має право самостійно обирати право, що регулює їхній шлюбний майновий режим, за допомогою відповідної угоди. У сучасному праві простежується тенденція до визнання автономії волі сторін як провідного колізійного принципу.

Законодавство України передбачає можливість як обрання подружжям права, що регулює їхні майнові відносини, так і застосування права на підставі визначених колізійних норм. Відповідно до статті 63 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 року, майнові правовідносини між подружжям регулюються правом, яке сторони обрали в договорі між собою. Якщо такого вибору немає, застосовується право держави, громадянами якої були подружжя після укладення шлюбу, або, за відсутності такого, право держави, на території якої вони мали перше спільне місце проживання після укладення шлюбу. Якщо жодна з цих прив'язок не підходить, застосовується право держави, з якою подружжя найбільш тісно пов'язане. Таким чином, українське законодавство вміло поєднує імперативний і диспозитивний підходи, дозволяючи сторонам адаптувати правове регулювання до власних обставин.

Європейський Союз у питаннях колізійного регулювання режиму майна подружжя застосовує Регламент Ради (ЄС) № 2016/1103 від 24 червня 2016 року. Регламент встановлює уніфіковані колізійні норми, які застосовуються до держав-членів, що беруть участь у тіснішій співпраці у цій сфері. Відповідно до статті 22 Регламенту, подружжя може обрати право держави, громадянином якої є один з них, або держави, в якій один з них має постійне місце проживання. Якщо подружжя не здійснило такого вибору, згідно зі статтею 26, застосовується право держави першого спільного місця проживання після

укладення шлюбу. У разі його відсутності – право держави, громадянами якої вони є, а за відсутності й цього – право держави, з якою подружжя має найбільш тісний зв'язок[1]. Такий підхід сприяє передбачуваності та правовій визначеності у транскордонних сімейних правовідносинах.

Разом із тим залишаються низка проблем, пов'язаних з колізійним регулюванням. Зокрема, складнощі виникають у випадках зміни громадянства або місця проживання подружжя, що створює ризики колізій законів та юрисдикцій. Іншою проблемою є обмежена можливість визнання та виконання іноземних шлюбних договорів, які можуть суперечити публічному порядку приймаючої держави або містити правові конструкції, неприйнятні з точки зору національного законодавства. У цьому контексті доцільним є розгляд можливості приєднання України до Гаазької конвенції 1978 року про закон, що застосовується до режиму майна подружжя, яка забезпечує уніфікацію правил та полегшує транснаціональне визнання шлюбних майнових режимів[2].

Таким чином, колізійне регулювання майнових правовідносин між подружжям відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності та передбачуваності транснаціональних шлюбів. Українська правова система, хоч і має базові механізми, які відповідають сучасним європейським підходам, потребує подальшого вдосконалення, особливо в напрямку гармонізації з міжнародними договорами та уніфікації колізійних норм.

З урахуванням того, що майнові та немайнові аспекти сімейних правовідносин тісно переплітаються, колізійне регулювання не може обмежуватись виключно матеріальними питаннями. Важливо також забезпечити належне врегулювання особистих правовідносин між членами сім'ї, зокрема тих, що стосуються батьківської відповідальності. У сучасному міжнародному правовому середовищі акцент дедалі більше зміщується на захист інтересів дитини, що вимагає більш гнучких та гуманних підходів у виборі застосовного права. У цьому контексті колізійне регулювання батьківських прав і обов'язків набуває особливої актуальності.

[1] Convention on the law applicable to matrimonial property regimes (concluded 14 march 1978). URL: https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=87

[2] Бурлай О. Є. Правовідносини подружжя в міжнародному приватному праві: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2007. 22 с.

Визначення права, що застосовується до батьківських прав і обов'язків у міжнародному приватному праві є одним із ключових аспектів регулювання сімейних правовідносин з іноземним елементом. Під батьківськими правами і обов'язками слід розуміти сукупність прав і обов'язків батьків щодо особи та майна дитини, включаючи питання опіки, виховання, місця проживання дитини, її правового представництва, утримання тощо. У випадках, коли батьки та дитина є громадянами різних держав або проживають у різних країнах, постає необхідність у визначенні національного права, яке має застосовуватись до цих правовідносин.

В українському праві питання визначення компетентного права у сфері батьківських прав і обов'язків регулюється статтею 65 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 року. Згідно з цією нормою, батьківські права та обов'язки визначаються правом держави, громадянином якої є дитина. Якщо дитина має громадянство кількох держав, застосовується право держави, з якою вона має найбільш тісний зв'язок. У випадках, коли батьки та дитина проживають у тій самій державі, може застосовуватися право держави спільного місця проживання, зважаючи на принцип найбільш тісного зв'язку. Закон також передбачає можливість відступу від іноземного права, яке підлягає застосуванню, у випадках, коли його застосування суперечило б публічному порядку України (ст. 12 Закону).

Міжнародно-правова практика у сфері батьківських прав і обов'язків значною мірою базується на положеннях Конвенції про юрисдикцію, застосовне право, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів щодо захисту дітей, укладеної в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права 19 жовтня 1996 року. Вона набула чинності 1 січня 2002 року та становить універсальний інструмент у сфері прав дитини. Відповідно до статті 15 цієї Конвенції, право держави звичайного місця проживання дитини застосовується до визначення та здійснення батьківської відповідальності. Застосування цього критерію забезпечує стабільність та ефективність у регулюванні відповідних правовідносин, а також відповідає принципу найкращих інтересів дитини, який є фундаментальним у міжнародному праві[1].

[1] Convention of 19 October 1996 on Jurisdiction, Applicable Law, Recognition, Enforcement and Co-operation in Respect of Parental Responsibility and Measures for the Protection of Children. URL: https://assets.hcch.net/docs/be4083a2-ed90-4dc2-bb97-13be22e6a5d8.pdf

Конвенція також дозволяє застосування іншого права у разі зміни місця проживання дитини, що може вплинути на правове регулювання батьківських прав. Наприклад, у разі переїзду дитини до іншої держави батьківські права і обов'язки можуть переоцінюватися відповідно до права нової країни проживання. Це положення сприяє гнучкості правового регулювання та адаптації до змін у фактичних обставинах життя дитини.

Європейський Союз, своєю чергою, врегулював зазначені питання через Брюссель II bis Регламент (Рада (ЄС) № 2201/2003), який був чинним до 1 серпня 2022 року, коли його замінив новий Регламент (ЄС) 2019/1111. Останній зберігає основний підхід до застосування права країни звичайного місця проживання дитини як базового колізійного критерію для батьківської відповідальності. Регламент також передбачає детальний механізм визнання та виконання рішень щодо батьківських прав і обов'язків між державами-членами ЄС, включаючи спеціальні процедури щодо повернення дітей, неправомірно вивезених до іншої країни.

У практиці Європейського суду з прав людини питання батьківської відповідальності розглядаються крізь призму статей 6 і 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які гарантують право на справедливий суд і повагу до приватного та сімейного життя. Наприклад, у справі Neulinger and Shuruk v. Switzerland (2010) Суд підкреслив, що при визначенні права, яке застосовується до відносин батьків і дітей, держава повинна виходити з принципу найкращих інтересів дитини як першочергового критерію[1]. Це рішення акцентує необхідність гнучкого і гуманного підходу до застосування колізійних норм.

У випадках, коли батьки чи опікуни дитини є громадянами різних держав або проживають у різних юрисдикціях, виникає необхідність узгодження підходів до визначення права, яке регулює батьківську відповідальність. При цьому важливу роль відіграють як внутрішні колізійні норми, так і міжнародні договори, які спрямовані на уніфікацію підходів до вирішення подібних ситуацій. Зокрема, застосування принципу найкращих інтересів дитини стало визначальним критерієм при виборі відповідного правопорядку, що дозволяє досяг-

[1] Case of Neulinger and Shuruk v. Switzerland 6 July 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng – {«itemid»:[«001-99817»]}

ти більш ефективного та справедливого регулювання сімейних правовідносин з іноземним елементом.

Визначення права, що застосовується до батьківських прав і обов'язків, є складним процесом, який вимагає врахування низки факторів: громадянства, звичайного місця проживання, принципу найтіснішого зв'язку, а також міжнародних стандартів захисту прав дитини. Сучасні тенденції демонструють пріоритет застосування права держави звичайного місця проживання дитини, що забезпечує сталість правового регулювання та захист її інтересів.

Регулювання опіки, піклування та усиновлення з іноземним елементом є одним із найскладніших та найбільш чутливих аспектів міжнародного приватного права, оскільки стосується безпосередньо правового статусу та добробуту дитини, яка перебуває у вразливому становищі. Такі правовідносини передбачають участь суб'єктів, пов'язаних з різними правовими системами, що потребує чіткого визначення юрисдикції, застосовного права, порядку визнання та виконання рішень компетентних органів іноземних держав, а також дотримання міжнародних стандартів захисту прав дитини.

Нормативне підґрунтя цього регулювання в Україні формується як на основі національного законодавства, так і міжнародних договорів. Зокрема, Законом України «Про міжнародне приватне право» (статті 64–68) визначено, що питання опіки, піклування та усиновлення врегульовуються відповідно до законодавства держави громадянства дитини, якщо інше не передбачено міжнародними договорами[1]. Особливо важливим є положення про визнання іноземних судових рішень в Україні лише за умови, що ці рішення не суперечать принципам публічного порядку (ordre public) (ст. 390 ЦПК України)[2].

Ключову роль у регулюванні цих питань відіграє Гаазька конвенція від 19 жовтня 1996 року про юрисдикцію, застосовне право, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів щодо захисту дітей. Ця конвенція закріплює пріоритет юрисдикції судів держави звичайного місця проживання дитини (ст. 5), визначає застосовне право (ст. 15) та передбачає механізми транскордонного співробітництва між компетентними органа-

[1] Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005. № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2709-15

[2] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20240805 – Text

ми країн-учасниць (статті 29–39). Конвенція також гарантує взаємне визнання та виконання заходів, прийнятих уповноваженими органами однієї держави, в інших державах-учасницях, що сприяє забезпеченню безперервності правового захисту дітей у транснаціональному контексті.

У сфері усиновлення особливе значення має Гаазька конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 року, яка, хоча й не була ратифікована Україною, є важливим джерелом міжнародних стандартів. Вона передбачає принцип пріоритетності внутрішнього усиновлення, встановлює необхідність згоди компетентних органів обох держав (держави походження дитини та держави проживання усиновителів), а також вимоги до дотримання найкращих інтересів дитини (ст. 1, 4–6). Відсутність ратифікації цієї конвенції Україною створює правовий вакуум у механізмах міжнародного співробітництва щодо усиновлення, що викликає потребу в нормативному доопрацюванні законодавства відповідно до міжнародних стандартів.

Поряд з цим, практика Європейського суду з прав людини також формує стандарти, обов'язкові для держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, у справі Harroudj v. France (2012), Суд підкреслив, що національні обмеження у сфері міжнародного усиновлення повинні відповідати принципу пропорційності та не порушувати права дитини на сімейне життя, гарантованого ст. 8 ЄКПЛ[1].

В українському законодавстві, питання встановлення опіки та піклування з іноземним елементом регулюються також Сімейним кодексом України (гл. 19)[2], Законом України «Про охорону дитинства»[3], а також підзаконними актами, які визначають порядок дій органів опіки і піклування. Для міжнародного усиновлення – Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за до-

[1] *Harroudj v France, no 43631/09, 4 October 2012.* URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/%3Flibrary=ECHR%26id=001-113819%26filename=CASE%2520OF%2520HARROUDJ%2520v.%2520FRANCE.docx%26logEvent=False&ved=2ahUKEwjO8u6gtJONAxU1GhAIHT5YJjwQFnoECBoQAQ&usg=AOvVaw3dNf3YrfFWGgaglpL5MH93

[2] Сімейний кодекс України від 10.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 – n1263

[3] Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 – Text

триманням прав усиновлених дітей, затвердженим постановою КМУ № 905 від 8 жовтня 2008 року[1].

Таким чином, правове регулювання опіки, піклування та усиновлення з іноземним елементом в Україні перебуває у стані поступового розвитку та наближення до міжнародних стандартів. Успішна імплементація положень міжнародних конвенцій, зокрема в частині транскордонного співробітництва та забезпечення ефективної взаємодії між державними органами різних країн, є запорукою реального захисту прав та інтересів дитини, що є головною метою правового регулювання в цій сфері.

На нашу думку, механізми реалізації транскордонного співробітництва в міжнародному приватному праві, зокрема в питаннях усиновлення, опіки та піклування, є важливими для забезпечення прав дітей і стабільності правових процесів між різними державами. Один із основних механізмів – це міжнародні угоди та конвенції, які визначають правила взаємодії держав у цих сферах. Прикладом є Гаазька конвенція про міждержавне усиновлення 1993 року, яка регулює процес усиновлення між країнами, забезпечуючи захист прав дітей і запобігаючи їх незаконному переміщенню або продажу. Іншою важливою складовою є механізм визначення юрисдикції та застосовного права, який дозволяє країнам чітко регулювати, яке національне право має застосовуватись в кожному конкретному випадку.

Додатково важливим механізмом є створення Центральних органів, які діють у межах міжнародних угод, таких як Гаазька конвенція, для координації процесів усиновлення та опіки між різними країнами. Ці органи займаються перевіркою статусу дітей, обміном інформацією між країнами, а також забезпечують виконання рішень, що приймаються в інших державах. Вони виступають своєрідним мостом між національними правовими системами, забезпечуючи, щоб міжнародні стандарти захисту прав дітей дотримувались на всіх етапах правових процедур. У різних країнах функції таких Центральних органів можуть бути покладені на різні установи. Наприклад, в Україні таким органам є Національна соціальна сервісна служба України, яка відповідає за міжнародне усиновлення та опіку. У Франції ці функції здійснює Міністерство юстиції, в Італії – Центральне управління у

[1] Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету міністрів України від 08.10.2008 р. № 905. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-п – Text

справах неповнолітніх при Міністерстві юстиції, а в Канаді відповідні повноваження розподіляються між федеральним урядом і провінційними органами, зокрема відділами захисту дітей. Повноваження Центральних органів включають розгляд заяв про повернення дітей, незаконно переміщених або утримуваних у іншій країні, сприяння встановленню їх місцезнаходження, координацію дій з іноземними органами, забезпечення виконання судових рішень щодо дітей, а також надання консультацій та інформаційної підтримки. Їх діяльність є ключовою у захисті прав дитини в міжнародному праві, оскільки спрямована на швидке, ефективне і правомірне вирішення питань, пов'язаних із сімейними правовідносинами з іноземним елементом.

Сьогодні особливого значення набуває механізм визнання та виконання іноземних судових рішень у сфері сімейного права, який є невід'ємною складовою міжнародного співробітництва. Визнання таких рішень сприяє стабільності правового статусу осіб у транснаціональних правовідносинах, дозволяє уникати дублювання судових процесів у різних юрисдикціях і мінімізує ризики правової невизначеності. Це, у свою чергу, створює передумови для належного захисту прав та інтересів учасників сімейних правовідносин, з особливим акцентом на найкращі інтереси дитини.

Визнання та виконання іноземних судових рішень у сфері сімейного права є ключовими механізмами міжнародного приватного права, що забезпечують стабільність правового статусу осіб у транснаціональних правовідносинах. Ці механізми дозволяють уникнути правової невизначеності, зменшують ризик виникнення конфліктів юрисдикцій та сприяють ефективному захисту прав та інтересів учасників сімейних правовідносин, особливо дітей.

В літературі, визнання іноземних судових рішень сприяє економії часу та ресурсів сторін, оскільки усуває потребу у повторному розгляді справи в іншій юрисдикції. Це також зменшує навантаження на судову систему та запобігає ухваленню суперечливих рішень у різних країнах. Крім того, механізм визнання запобігає створенню «правових вакуумів», коли особа не може реалізувати свої права через відсутність визнання судового рішення в іншій державі[1].

[1] Лев М. О. Теоретичні концепції винання та виконання іноземних судових рішень. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2013. Вип. 21. Ч.а II. Том 1. С. 226. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/898/1/ТЕОРЕТИЧНІ%20КОНЦЕПЦІЇ%20ВИЗНАННЯ.pdf

У сфері сімейного права, де особливу увагу приділяють захисту прав та інтересів дитини, визнання та виконання іноземних судових рішень набуває особливої ваги. Наприклад, відмова у визнанні рішення про розірвання шлюбу може перешкоджати особі вступити в новий шлюб у країнах, де передбачено моногамію, або ускладнити визначення правового статусу дитини. Таким чином, ефективне функціонування механізмів визнання та виконання іноземних судових рішень є необхідною умовою для забезпечення правової визначеності та захисту прав осіб у міжнародних сімейних правовідносинах .

В Україні правове регулювання визнання та виконання іноземних судових рішень у сфері сімейного права здійснюється відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу України та Закону України «Про міжнародне приватне право». Зокрема, стаття 81 зазначеного Закону передбачає можливість визнання та виконання рішень іноземних судів у справах, що виникають із сімейних правовідносин, за умови наявності міжнародного договору або на основі принципу взаємності.

Отже, визнання та виконання іноземних судових рішень у сфері сімейного права є важливими інструментами забезпечення правової визначеності, захисту прав та інтересів учасників сімейних правовідносин та сприяють ефективному функціонуванню міжнародного приватного права[1].

Сфера охоплення визнання та виконання іноземних судових рішень у сфері сімейного права є надзвичайно широкою та охоплює різноманітні аспекти, такі як розірвання шлюбу, встановлення опіки, стягнення аліментів, усиновлення та інші питання, що виникають у транснаціональних сімейних правовідносинах. Ці механізми відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності правового статусу осіб, особливо в умовах глобалізації та зростання кількості міжнародних шлюбів.

Розірвання шлюбу з іноземним елементом вимагає врахування колізійних норм та міжнародних договорів, які визначають юрисдикцію та застосовне право. Наприклад, відповідно до Договору про правову допомогу між Україною та Естонією, компетентними є суди

[1] Визнання та звернення до виконання рішення іноземного суду, що підлягає примусовому виконанню. URL: https://legalaid.wiki/index.php/Визнання_та_звернення_до_виконання_рішення_іноземного_суду,_що_підлягає_примусовому_виконанню

обох держав, які застосовують своє національне законодавство[1]. Це дозволяє уникнути правової невизначеності та забезпечити ефективний захист прав сторін.

У справах щодо опіки та піклування над дітьми, визнання та виконання іноземних судових рішень є важливими для забезпечення найкращих інтересів дитини. Україна ратифікувала Європейську конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми, що гарантує визнання таких рішень на території України. Це сприяє забезпеченню стабільності та безпеки для дітей у міжнародних сімейних спорах.

Стягнення аліментів на утримання одного з подружжя або дітей за кордоном є складним процесом, що потребує визнання та виконання судових рішень в іноземних державах. Як влучно зазначає Ільченко І. П., існують юридичні та практичні перешкоди у виконанні таких рішень, зокрема, пов'язані з належним повідомленням відповідача та співпрацею між уповноваженими органами[2]. Належне повідомлення відповідача є ключовою умовою забезпечення його права на захист, однак в умовах міжнародного спору це може бути ускладнено через мовні бар'єри, відсутність точних контактних даних або недостатню ефективність процедур міжнародного повідомлення. Крім того, правові системи різних держав по-різному тлумачать процесуальні стандарти, що може призвести до визнання судових рішень такими, що суперечать публічному порядку країни виконання.

Ще однією важливою проблемою є недостатній рівень співпраці або відсутність координації між Центральними органами, органами опіки та судами різних країн. На практиці це призводить до затягування процесу, відмов у передачі необхідної інформації або ухилення від виконання рішень під приводом порушення національного законодавства. Зокрема, у випадках, коли одна із сторін змінює місце проживання дитини або умисно приховує її, виникають додаткові труднощі із реалізацією механізмів, передбачених міжнародними конвенціями. У таких ситуаціях важливим стає не лише юридичний

[1] Юрисдикційні питання справ про розірвання іноземних шлюбів в Україні. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1216716/

[2] Ільченко І. П. Проблеми виконання судових рішень про стягнення аліментів на утримання одного із подружжя за кордоном: юридичні та практичні перешкоди. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 168. URL http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/312957/303980

супровід, а й дипломатична та адміністративна взаємодія між державами, спрямована на забезпечення найкращих інтересів дитини. На нашу думку, способами уникнення таких перешкод є запровадження ефективних механізмів міжнародного повідомлення сторін, зокрема через офіційні електронні системи обміну документами та залучення дипломатичних каналів для встановлення точного місцезнаходження відповідача.

Усиновлення з іноземним елементом також вимагає визнання та виконання судових рішень, що забезпечують правовий статус дитини та прийомних батьків. Відмова у визнанні рішення про усиновлення може призвести до порушення прав дитини та її інтеграції в нову сім'ю. Європейський суд з прав людини наголошує на важливості врахування соціальної реальності та інтересів дитини при вирішенні таких питань.

Визнання та виконання іноземних судових рішень у сфері сімейного права також охоплює питання встановлення батьківства, позбавлення батьківських прав, визнання недійсності шлюбу та інші аспекти, що впливають на правовий статус осіб. Ці механізми забезпечують правову визначеність та захист прав учасників сімейних правовідносин у міжнародній площині. Важливим аспектом є також взаємодія між національними судами та міжнародними органами, такими як Європейський суд з прав людини, який розглядає скарги щодо порушення прав у сфері сімейного права. Це сприяє гармонізації правозастосовної практики та забезпеченню ефективного захисту прав осіб у міжнародних сімейних спорах.

Отже, сфера охоплення визнання та виконання іноземних судових рішень у сфері сімейного права є надзвичайно широкою та багатогранною. Вона вимагає ефективного міжнародного співробітництва, удосконалення правових механізмів та врахування найкращих інтересів учасників сімейних правовідносин, особливо дітей. Це забезпечує стабільність та правову визначеність у транснаціональних сімейних спорах.

Крім того, важливим є забезпечення взаємодії між судовими системами різних країн, що дозволяє ефективно реалізувати рішення, прийняті в іншій юрисдикції. Це є необхідним для забезпечення прав дітей та стабільності їх правового статусу, особливо в ситуаціях, коли родини з різних країн займаються усиновленням або іншими правами опіки.

У сфері сімейних правовідносин визнання та виконання іноземних судових рішень є важливим інструментом забезпечення стабільності правового статусу осіб у міжнародному контексті. До таких рішень належать, зокрема, рішення щодо шлюбів, розлучень, визнання або оспорювання батьківства, опіки й піклування, усиновлення, аліментів тощо. Правовою основою визнання та виконання іноземних рішень є як міжнародні договори, так і національне законодавство. Серед міжнародних інструментів особливе місце займають:

– Конвенція про юрисдикцію, застосовне право, визнання, виконання та співробітництво у справах про батьківську відповідальність та заходи щодо захисту дітей 1996 року (Гаазька конвенція 1996 року);
– Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року (Гаазька конвенція 1980 року);
– Конвенція про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інші форми утримання сім'ї 2007 року (Гаазька конвенція 2007 року)[1].

У разі відсутності міждержавних договорів застосовується національне процесуальне законодавство відповідної держави. В Україні таке регулювання міститься в Цивільному процесуальному кодексі України (статті 467–471). Серед умов визнання іноземного судового рішення – компетентність іноземного суду, дотримання прав сторін, остаточність рішення, а також відсутність його суперечності з принципами публічного порядку[2].

Водночас держави повинні дотримуватись Конвенції ООН про права дитини, що гарантує повагу до найкращих інтересів дитини як основного критерію під час розгляду справ про опіку, піклування, усиновлення тощо.

У цілому визнання та виконання іноземних судових рішень у сфері сімейних відносин слугує меті гармонізації правового регулювання, забезпечення єдності правового статусу особи в різних країнах та захисту прав найуразливіших суб'єктів – дітей.

Значущим для ефективного функціонування колізійного регулювання є дослідження механізмів реалізації колізійних норм. Серед

[1] Визнання та виконання за кордоном рішень судів України про стягнення аліментних платежів – нагадує Західне міжрегіональне управління Міністерства юстиції. URL: https://court.gov.ua/press/news/1786312/

[2] Цивільний процесуальний кодекс України https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

таких механізмів слід виокремити пряме відсилання, зворотне відсилання, відсилання до третьої системи права, кумулятивне застосування норм, а також застосування імперативних норм незалежно від обраного права. Розуміння цих інструментів є необхідним для правильного тлумачення та застосування відповідного матеріального права, особливо коли колізійна норма не дає однозначної відповіді або допускає дискрецію суду.

З метою вдосконалення правового регулювання шлюбних правовідносин з іноземним елементом, українське законодавство повинно не лише вдосконалювати техніку формулювання колізійних норм, а й орієнтуватися на гармонізацію з європейськими підходами, які базуються на визнанні прав людини як фундаментальної цінності. Доцільним є розширення можливостей сторін щодо автономії волі у виборі застосовного права, водночас передбачаючи належні запобіжники для уникнення маніпуляцій правовою юрисдикцією.

Таким чином, сучасні виклики міжнародного життя вимагають не лише переосмислення традиційних колізійних підходів у сфері сімейного права, а й впровадження гнучких, адаптивних та людиноцентричних механізмів, що забезпечують ефективний правовий захист у складних транскордонних ситуаціях. Лише за умови поєднання юридичної точності з етичною чутливістю можлива побудова справедливої системи колізійного регулювання у сфері сімейного права.

Умови сьогодення диктують необхідність переосмислення підходів до міжнародного сімейного права. Відтак, виникає потреба у створенні нових правових моделей, здатних оперативно реагувати на виклики глобалізованого світу та забезпечити належний захист прав особи незалежно від її громадянства чи місця проживання. На нашу думку, доречним є розробка універсального цифрового механізму фіксації сімейно-правових дій із міжнародним елементом. Йдеться про створення безпечної платформи, де сторони можуть реєструвати важливі правові дії (договір про утримання, згода на виїзд дитини, домовленості про опіку), що дозволить уникнути зловживань у транскордонних відносинах. Такий механізм має функціонувати на основі міждержавної угоди або спеціального міжнародного договору, який забезпечить юридичну чинність та визнання зареєстрованих дій у всіх державах-учасницях. Це, у свою чергу, сприятиме формуванню

єдиного цифрового простору довіри, де взаємне визнання та правова визначеність стануть ключовими засадами.

Важливо, щоб така платформа передбачала:

- верифікацію особи сторін за допомогою електронного підпису або біометричної ідентифікації;
- мультинаціональну підтримку мовного інтерфейсу;
- захист персональних даних відповідно до міжнародних стандартів (зокрема, GDPR);
- можливість швидкого доступу компетентних органів, судів та консульських установ до зареєстрованої інформації у разі виникнення правового спору або загрози правам дитини.

У перспективі цей інструмент може стати частиною ширшої системи цифрової трансформації правосуддя в міжнародних сімейних справах, сприяючи оперативному та прозорому вирішенню конфліктів.

Крім того, актуальним є запровадження інституту «транснаціонального сімейного омбудсмена». Це незалежна посада, яка представляє інтереси сторін у міжнародних конфліктах і координує дії міждержавних структур задля досягнення правової рівноваги. Омбудсмен діятиме як гарант дотримання прав людини в умовах правової невизначеності, що часто виникає у транснаціональних сімейних спорах. Його мандат має включати не лише захист інтересів окремих осіб, а й превентивну функцію – моніторинг ситуацій, що потенційно можуть призвести до порушення прав дитини чи одного з батьків.

Запровадження такого інституту передбачає:

- створення єдиного контактного центру, доступного для громадян незалежно від країни перебування;
- юрисдикційну нейтральність, що забезпечить неупередженість при розгляді справ;
- право ініціювати міждержавні консультації у складних сімейних конфліктах;
- участь у розробці стандартів медіації у міжнародному контексті;
- контроль за виконанням зобов'язань держав щодо прав дитини та інших учасників процесу.

Такий омбудсмен стане містком між індивідом і державними/міжнародними інституціями, підвищуючи довіру до процедур і

сприяючи гуманізації механізмів розв'язання сімейних спорів у глобалізованому світі.

У цьому контексті важливим доповненням до діяльності транснаціонального сімейного омбудсмена може стати впровадження механізму динамічного правозастосування, здатного враховувати не лише юридичні, а й соціокультурні чинники. Такий підхід передбачає адаптивний аналіз правової ситуації залежно від контексту конкретного міжнародного спору – що особливо актуально для справ з участю дітей змішаного походження, коли конфлікт включає різні правові традиції, мовні бар'єри та відмінності у виховних підходах.

Застосування динамічного підходу дозволяє створити індивідуалізовані, культурно чутливі рішення, які мінімізують психологічне навантаження на дитину та запобігають формальній дискримінації однієї зі сторін. Це також відкриває можливості для глибшої інтеграції інститутів психологічної та соціальної експертизи в правові процедури, спрямовані на досягнення балансу між правами батьків і найкращими інтересами дитини.

Ключові слова: колізійне право, сімейні відносини, іноземний елемент, міжнародне приватне право, принцип найбільш тісного зв'язку, міжнародні договори, розірвання шлюбу, опіка та піклування, сімейне право, сімейні спори, принцип публічного порядку, принцип автономії волі, принцип застосування найкращого інтересу дитини.

Розділ 17

МИСЛЕННЯ СПАДКОВОГО ПРАВА У MODUS FUTURI EXACTI: ВИКЛИКИ РЕКОДИФІКАЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

DOI 10.32837/11300.29933

Юрій Орзіх
кандидат юридичних наук, доцент

Реформування спадкового права в Україні в умовах війни та процесу європейської інтеграції постає не лише як юридикотехнічне завдання адаптації чинного законодавства, але й як складний акт мислення про майбутнє правопорядку, в якому доведеться жити наступним поколінням. Саме тому пропонується розглядати будь-які пропозиції та ідеї з реформування спадкового право крізь призму *modus futuri exacti* – категорії, яку у своїх працях використовував та детально описував Альфред Щюц[1]. Ідея *modus futuri exacti* походить із латинської граматики та позначає спосіб уявлення майбутньої дії як уже завершеної, так ніби уявлена дія не просто потенційно досяжна, а вже сталася[2]. У феноменологічному та правотворчому контексті це поняття пропонується застосовувати як філософсько-методологічну рамку ситуацій, у яких суб'єкт, що пропонує ідеї реформування не просто планує зміну, а уявляє її результат як уже наявну реальність, з якої виводить структуру та логіку дій у теперішньому. Такий спосіб мислення перетинається з телеологічним підходом але не є тотожнім йому. Не вдаючись у детальний опис, телеологічний підхід передбачає, що кожна норма права, кожний закон має свою певну мету, що виправдовує його

[1] Schutz A. (1945). On Multiple Realities. *Philosophy and Phenomenological Research*, *5*(4), 533–576. https://doi.org/10.2307/2102818

[2] Carlos Morujão, "Subjective Meanings and Normative Values in Alfred Schutz'S Philosophy of Human Action", *Phenomenology and Mind* [Online], 24 | 2023, Online since 01 November 2023, connection on 08 November 2023. URL: http://journals.openedition.org/phenomenology/2479

існування та необхідність прийняття. Натомість мислення в *modus futuri exacti* передбачає, що суб'єкт повинен дати відповідь, серед іншого, на питання про стан речей та їх динаміку у випадку, якщо запропоновані реформи стали теперішньою реальністю але не зараз, а майбутньому, яке не визначене конкретними строковими обмеженнями. Це передбачає одночасно контекстуалізацію об'єкту мислення – в даному випадку спадкового права – та деконструкцію поточного контексту його існування і передбачення інших можливих контекстів.

Такий аналітичний режим мислення дозволяє формулювати реформу спадкового права не тільки як реакцію на теперішні обставини – війну, демографічні зміни, європейську інтеграцію, транснаціональну мобільність, цифровізацію і т.д. – а як цілепокладальне проєктування правової моделі, яка вже втілила відповіді на ці виклики і має певний запас міцності на майбутні зміни контексту. Цей умовний запас міцності є проявом контингентності права у розумінні його здатності бути іншим та відповідати умовам нових, потенційних контекстів існування без необхідності внесення конкретних змін до умовного закону. Контингентність права виступає не як слабкість або невизначеність, а навпаки, як умова правової адаптивності та запорука правової визначеності.

У цьому контексті *modus futuri exacti* відкриває можливість мислити спадкове право у його «довершеному» майбутньому стані, як частину європейського правового простору, структурно сумісну з acquis communautaire, а контингентість права наділяє цей довершений стан здатністю відповідати на потенційні зміни контекстів існування спадкового права.

Доволі частою є теза про те, що спадкове право є доволі сталим, культурно та ціннісно обумовленою частиною цивільного права або приватного права. Однак, вартує з цього приводу звернути увагу на дослідження Р. Зіммерманна, в якому ним послідовно доводиться теза про зворотне – спадкове право не відображає культурних відмінностей та не пояснюється культурними особливостями[1]. У цій статті наводиться багато прикладів, які доводять позицію автора та спростовують пояснювальну силу аргументу до право-

[1] Zimmermann, R. (2018). *Does the Law of Succession reflect cultural differences?* Maastricht Law Series.

вої культури. Одним з таких прикладів є ситуація з голографічними заповітами (заповітами написаними заповідачем власноруч без участі нотаріуса чи будь-якого іншого юрисдикційного органу). Автор фактично стверджує, що межі, окреслені концепцією правових сімей, втрачають чіткість, якщо проаналізувати приклади з континентального права: голографічний заповіт визнається в Парагваї, Панамі та Перу, але відсутній в Уругваї, Колумбії та Бразилії; іспанське та португальське законодавства, хоча й належать до однієї правової сім'ї, демонструють різний підхід до голографічного заповіту; у Німеччині, після прийняття Німецького цивільного кодексу, співіснують голографічний і нотаріальний заповіти, тоді як у Нідерландах із 1838 року та навіть після реформи 2003 року заповіт можливий лише за участі нотаріуса – все це свідчить про відсутність сталих культурних закономірностей у регулюванні форм заповіту і у цих рішеннях не простежується жодної залежності від культурного шляху[1].

Інша теза, пов'язана з притаманною спадковому праву статичністю та стійкістю до змін унаслідок глибокого культурного укорінення не витримує критики, з огляду на аргументи автора та виглядає щонайменше як перебільшення, не підтверджене емпіричними даними. Зокрема автора стверджує, що у широкому порівняльному контексті простежується тенденція до частих і суттєвих змін спадкового права, зокрема шляхом комплексних рекодифікацій (Італія 1942 р., Португалія 1966 р., Франція 2001/2006 рр., Нідерланди 2003 р., Каталонія 1993 і 2009 рр., Австрія 2017 р.) або окремих законодавчих реформ, як-от у Німеччині (1938, 1969, 1953, 2002 рр.), Австрії (п'ять змін до 2017 р.), Франції (1891–2006 рр.), Англії (1925–2014 рр.) та Норвегії (1851–1972 рр.), що свідчить про значну динаміку спадкового права в межах європейської західної правової традиції[2]. Єдине, що на думку автора, виказує відносну стійкість до часу це права на спадкування за законом кровних родичів спадкодавця, що підтверджується тим, що лише Нідерланди упродовж XX століття здійснили системну зміну, перейшовши від французької до модифікованої батьківської моделі,

[1] Zimmermann, R. (2018). *Does the Law of Succession reflect cultural differences?* Maastricht Law Series. P. 6

[2] Zimmermann, R. (2018). *Does the Law of Succession reflect cultural differences?* Maastricht Law Series. P. 10

тоді як інші юрисдикції обмежувалися незначними корективами в межах чинних структур[1].

Такий погляд на спадкове право як на динамічне, необов'язково обумовлене правовою культурою явище дозволяє розсунути історичні межі якоїсь конкретної правової культури і подивитися на спадкове право з мотивів прагматичної доцільності і зручності конкретного правопорядку у застосуванні та його когерентності (внутрішньої узгодженості як логічної системи). Саме з цих філософсько-методологічних відправних точок формувалися пропозиції кафедри цивільного права щодо реформування Книги 6 ЦК України. З одного боку, вони стали відповіддю на актуальні виклики сьогодення України, до якого відноситься як наявна війна, євроінтеграційний вектор розвитку України, накопичена судова та нотаріальна практика застосування норм спадкового права за роки існування Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), а з іншого – проєктом концептуальних напрацювань з реформування спадкового права. Цей проєкт напрацювань створювався, зокрема, з ідеєю про те, що майбутнє України буде включати набагато більше релевантних контекстів аніж вже перелічені і складність реформування спадкового права полягає в тому, щоб модельно передбачити ці потенційні контексти або створити таку модель спадкового права України, яка буде здатна, звісно до певної міри, дати адекватну відповідь на зміну контекстів її існування без необхідності внесення змін до неї. Метою цих пропозицій, зокрема, є спроба реконцептуалізації фундаментальних понять спадкового права України у режимі нормативного проєктування майбутнього (modus futuri exacti) з урахуванням викликів сьогодення.

В якості відправних були обрані **поняття спадкування, видів спадкування, спадкоємців та складу спадщини** – понять, на які звернули увагу автори Концепції оновлення ЦКУ[2]. Окремої уваги заслуговує **поняття спадщини**, яке неодноразово ставало предметом наукових дискусій[3]. Окрім цього, наявність євроінтеграційних зо-

[1] Там само.

[2] Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2020. С. 58.

[3] Див. Спадкове право крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. 536 с.; Кухарєв О. Е. Спадкове право України : підручник. Київ: Алерта, 2020.; Заіка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток

бов'язань України, які вимагають поступової апроксимації, адаптації та гармонізації українського права з правом ЄС, та безпрецедентної міграції українського населення здебільшого, до країн ЄС, викликаної повномасштабним вторгненням, зумовлює необхідність доповнення спадкового права нормами про **транскордонне спадкування** (cross-border succession).

Актуальна редакція статті 1216 ЦКУ передбачає, що спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Вже з самого початку видно, що поняття спадкування існує у системній єдності з такими поняттями як спадщина, яка ототожнюється з правами та обов'язками, поняттями спадкодавця та спадкоємця. Водночас, визначення складу спадщини у вигляді прав та обов'язків на цьому не завершується і стаття 1218 ЦКУ визначає умови прав та обов'язків, які входять до складу спадщини, а отже переходять від спадкодавця до спадкоємця, а стаття 1219 ЦКУ, визначає перелік прав та обов'язків, які не входять до складу спадщини. Але на цьому етапі нас цікавить сама сутність спадкування як явища, яке полягає у правонаступництві. На нашу думку, перехід прав та обов'язків та імпліцитне ототожнення прав та обов'язків зі спадщиною є дещо хибним.

Запропонована редакція статті 1216 ЦКУ передбачає, що:

«***Спадкуванням визнається правонаступництво щодо спадщини померлої особи, яке охоплює всі форми її передачі у зв'язку зі смертю фізичної особи.***»

Таким чином, сам процес правонаступництва не ототожнюється з спадщиною та її складом. Окрім цього, на використання такого широкого формулювання та саме концепту правонаступництва нас наштовхнуло визначення спадкування, надане у Регламенті ЄС 650/2012 Про спадкування[1] (далі – Регламент). Відповідно до статті 3(1)(а) Регламенту:

: монографія. 2-ге вид. Київ : КНТ, 2007., Цивільне право України : академічний курс: у 2-х т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Ін Юре, 2006. Т. 1. Загальна частина. С. 509-510.; Цивільне право України: у 2-х кн. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. К. : Юрінком Інтер, 1999. Кн. 2. С. 719.; Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К. : Істина, 2004. 928 с.; Цивільний кодекс України. Постатейний коментар у двох частинах. За ред.. А. С. Довгерта, Н. С. Кузнєцової. К. : Юстиніан, 2006. Ч. 2. 1008 с.

[1] *Regulation – 650/2012 – EN – EU Succession Regulation*, Retrieved September 16, 2024, from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012R0650

«***'succession'*** means succession to the estate of a deceased person and covers all forms of transfer of assets, rights and obligations by reason of death, whether by way of a voluntary transfer under a disposition of property upon death or a transfer through intestate succession;»

«***Спадкування***» означає правонаступництво щодо майна померлої особи і охоплює всі форми передачі активів, прав та обов'язків у зв'язку зі смертю, чи то шляхом добровільної передачі за розпорядженням майном на випадок смерті, чи то в порядку спадкування за законом;»

Положення пункту 9 Преамбули Регламенту напряму свідчать про те, що ідея законодавців була саме максимально розширити дію поняття спадкування з метою гармонізації підходів у транскордонному спадкуванні та покриття максимально можливого спектру ситуацій, в яких відбувається правонаступництво щодо майна після смерті померлої особи. І хоча це не призвело до відсутності судових спорів, тим не менш позиція Європейського суду справедливості (далі ЄСС) у таких справах як C-218/16 *Kubicka*[1] та C-558/16 *Mahnkopf*[2] дозволяє простежити уніфіковане тлумачення Регламенту судом. У справі C-218/16 *Kubicka* розглядається питання, чи може «*legatum in personam*» визнаватися спадкуванням у розумінні Регламенту (ЄС) № 650/2012. Власне, в німецькому праві конструкція заповідального відказу не надає прав на річ безпосередньо (right *in rem*), а діє лише «*in personam*» на підставі зобов'язального права. Це означає, що після смерті особи все майно, включно з предметом заповідального відказу, спочатку переходить до спадкоємця(ів) шляхом універсального правонаступництва, а вже спадкоємець зобов'язаний передати чи відступити це майно заповідачу (legatum) за договором. Тобто, тут простежуються чіткі зобов'язальні правовідносини між спадкоємцем, який вже став власником та отримувачем заповідального відказу. Тут, лише побіжно зазначимо, що аналогічна конструкція присутня в актуальній редакції статті 1238 ЦКУ, якою передбачений заповідальний відказ як конструкція але без належного механізму реалізації норми. З огляду на таку конструкцію заповідального відказу

[1] C-218/16 *Kubicka, https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-218/16*

[2] C-558/16 *Mahnkopf https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&td=ALL&num =C-558/16*

за німецьким правом виникло питання, чи підпадає така конструкція під поняття «спадкування», передбачене Регламентом, оскільки буквально передання майна відбувається не від померлої особи до отримувача легату, а від спадкоємця померлої особи[1]. ЄСС прийшов до висновку, що така ситуація також підпадає під дію Регламенту не дивлячись на відсутність у національному законодавстві країни застосовного права, заповідального відказу з прямими матеріальними наслідками у вигляді віндикації. Таким чином, пряма передача права власності за допомогою заповідального відказу шляхом віндикації стосується лише механізму, за допомогою якого це речове право передається в момент смерті спадкодавця, що, згідно з п. 15, є саме тим, що Регламент № 650/2012 прагне дозволити відповідно до права, що регулює спадкування[2]. Більше того, у справі C-558/16 *Mahnkopf* суд дійшов висновку, що положення національного права, яке передбачає після смерті одного з подружжя фіксований розподіл накопиченого прибутку шляхом збільшення частки майна того з подружжя, хто пережив, підпадає під дію цього регламенту. Фактично, виділення частки другого з подружжя після смерті іншого подружжя теж підпадає під дію цього Регламенту.

Усі ці випадки підпадають під дію Регламенту з огляду на широку концептуалізацію поняття спадкування саме тому, що остаточний ефект полягає у передачі того чи іншого майна спадкоємцю після та у зв'язку зі смертю у відповідно до приписи спадкового права. З огляду на вищезазначене, запропонована редакція статті 1216 ЦКУ вбачається виправданою та своєчасною.

Поняття видів спадкування також на нашу думку потребує реконцептуалізації з огляду на зміст Регламенту, стрімку інтернаціоналізацію та глобалізацію суспільних відносин. Існуюча редакція статті 1217 ЦКУ дуже кратко та встановлює, що спадкування здійснюється за заповітом або за законом. Строго кажучи, подібне формулювання обмежує можливість спадкування за будь-яким іншим добровільним розпорядженням фізичної особи, яке хоч може і не передбачене національним правом України але передбачене правом країни походження такого розпорядження. І знову мусимо визнати, що Регламент надихнув на наступну запропоновану редакцію статті 1217 ЦКУ:

[1] Пункт 22 C-218/16 *Kubicka*
[2] Пункт 49 C-218/16 *Kubicka*

«Стаття 1217. Види спадкування

1. Спадкування здійснюється на підставі добровільного розпорядження фізичної особи на випадок її смерті та за законом.

2. Розпорядженням фізичної особи на випадок її смерті є заповіти, у тому числі спільні заповіти, заповіти подружжя, та договори щодо спадщини, у тому числі спадковий договір.»

Статті 3(1)(b), (c) та (d) Регламенту надають визначення договорам щодо спадщини – «**agreement as to succession**», які як правило є спадковими договорами у розумінні нинішньої редакції ЦКУ, спільним заповітам – «**joint will**» та розпорядженням власністю на випадок смерті – «**disposition of property upon death**».

(b) **'agreement as to succession'** means an agreement, including an agreement resulting from mutual wills, which, with or without consideration, creates, modifies or terminates rights to the future estate or estates of one or more persons party to the agreement;

(b) «**угода про спадкування**» означає угоду, в тому числі угоду, що випливає із обопільних (взаємних) заповітів, яка за винагороду або без неї створює, змінює або припиняє права на майбутнє майно або майно однієї або більше осіб, що є сторонами угоди;

(c) **'joint will'** means a will drawn up in one instrument by two or more persons;

(c) «**спільний заповіт**» означає заповіт, складений в одному документі двома або більше особами;

(d) **'disposition of property upon death'** means a will, a joint will or an agreement as to succession;

(d) «**розпорядження майном після смерті**» означає заповіт, спільний заповіт або договір про спадкування;

Думається, що з урахуванням цих визначень, подібна редакція усуває ряд можливих практичних проблем реалізації спадкоємцями своїх прав на території України у випадку наявності добровільних розпоряджень на випадок смерті, що мають походження з третьої країни. В нотаріальній практиці і до стрімкого зростання справ за участю іноземного елемента було достатньо складнощів пов'язаних

зі спадкуванням за іноземними заповітами, що мають походження з країн Європи, США чи Канади, з країн де більше всього проживає українського населення. Наразі проблемних питань у нотаріальній практиці по спадкових справах стало ще більше. Одне з таких ми озвучимо тут але не будемо приділяти йому уваги оскільки воно тематично виходить за межі теми. Це питання визнання та виконання автентичних документів (нотаріальних документів), створених українським нотаріусом у країнах ЄС, наприклад шлюбних контрактів, договорів про зміну черговості у спадкуванні, договорів про поділ спадщини, договорів про управління спадщиною та інше. Важливо розуміти, що використання нами Регламенту в якості певної основи для пропозицій пов'язано не просто з кандидатським статусом України. Навіть з урахуванням факту, що точна дата вступу України в ЄС невідома орієнтація на Регламент вбачається доречною з огляду на юридичну силу Регламенту у системі акті ЄС. Регламенти ЄС є автоматично частиною національного права країни члена ЄС[1] і це означає, що якщо у випадку розгляду українським судом чи нотаріусом спадкової справи з іноземним елементом підлягає застосуванню право країни члена ЄС то автоматично підлягає застосуванню і Регламент, який, до речі, має вищу юридичну силу та пріоритет над національним правом.

Наступним етапом необхідно визначити правонаступництво щодо чого відбувається, тобто визначити, що саме входить до складу спадщини. Проблемність поняття складу спадщини, його правової природи неодноразово ставало предметом спорів. Діюча редакція статті 1218 ЦКУ неодноразово ставила питання про віднесення чи невіднесення певних об'єктів до складу спадщини. Окремим проблемним питанням з моменту прийняття ЦКУ було узгодження статті 1218 ЦКУ з п. 11) частини першої статті 346 ЦКУ, відповідно до якої право власності припиняється зі смертю власника. Саме тому пропонується принаймні прибрати фразу «***і не припинилися внаслідок його смерті***» з тексту діючої редакції статті 1218 ЦКУ, хоча максимально коректним є узгодження змісту цієї норми зі змістом норм Книги 3 ЦКУ. З нашої точки зору не дуже ефективною є робота над рефор-

[1] Див. статтю 288 *Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*, Retrieved September 16, 2024, from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT

муванням Книги 6 без узгодження її змісту з Книгою 3 ЦКУ та концепцією об'єктів цивільних прав сформованої в ході рекодифікації, адже «*The primary function of the law of succession is to identify both the persons entitled to succeed to the deceased and also the* ***property*** *they are to receive.*»[1]. Діюча редакція передбачає, що до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті, натомість пропонується наступна редакція:

«***Стаття 1218.*** *Склад спадщини*

1. До складу спадщини входять ***речі, цифрові речі, майно, гроші, цінні папери, об'єкти права інтелектуальної власності, а також усі права та обов'язки,*** *що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини,* ***якщо інше не встановлено цим Кодексом, іншим законом або договором.***

2. Об'єкти нерухомого майна, що входять до складу спадщини і на які спадкодавець за своє життя не встиг оформити відповідне речове право, яке спадкується його спадкоємцями чи іншими набувачами спадщини, підлягають спадкуванню з урахуванням положень законодавства про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

3. Об'єкти рухомого майна та інші об'єкти, що входять до складу спадщини (окрім об'єктів нерухомого майна) і на які спадкодавець за своє життя не встиг оформити відповідне речове право, яке спадкується його спадкоємцями чи іншими набувачами спадщини, підлягають спадкуванню за умови підтвердження факту володіння спадкодавця такими об'єктами.

4. У випадку неможливості підтвердження факту володіння спадкодавця об'єктами рухомого майна та

[1] *Exploring the Law of Succession : Studies National, Historical and Comparative*, edited by Kenneth Reid, et al., Edinburgh University Press, 2007. *ProQuest Ebook Central*, http://ebookcentral.proquest.com/lib/universitetsbiblioteket-ebooks/detail.action?docID=6992638. Переклад «Основна функція спадкового права полягає у визначенні осіб, які мають право на спадкування після смерті спадкодавця, а також майна, яке вони повинні отримати.»

іншими об'єктами, що входять до складу спадщини (окрім об'єктів нерухомого майна) у безспірному порядку, спадкування таких об'єктів відбувається в судовому порядку.»

Ідея, закладена у запропонованій редакції частини 1 статті 1218 ЦКУ, полягає саме у тому, щоб окреслити максимально широке коло саме об'єктів і прав та обов'язків, які за своєю природою повинні бути трансферабельними у зв'язку зі смертю фізичної особи та не дивлячись на смерть фізичної особи, тобто щодо яких можливе правонаступництво. Що стосується чіткої концептуалізації в кодексі поняття спадщина, то думається, що вичерпне визначення може скоріш нашкодити та ускладнити суспільні відносини та економічний обіг. Дуже цікавим вбачається дослідження професорки І. В. Спасибо-Фатєєвої поняття та складу спадщини, де проводиться огляд та аналіз як актуальних так і історичних підходів[1]. Один з підходів, який авторка наводить в якості прикладу, був викладений відомим німецьким вченим 19 століття Юліусом Барон. Цей підхід передбачає сприйняття спадщини як суб'єкта права і є доволі унікальним. Цікаво, що сьогодні такий підхід дуже рідко можна зустріти. Як правило цей підхід можна зустріти у скандинавських країнах, наприклад. Швеція, де спадщина (dödsbon) є суб'єктом права та сприймається як юридична особа. У законодавстві Швеції прямо не визначено, що таке спадщина (dödsbon), а також не зазначено, що спадкова маса є юридичною особою. Це випливає опосередковано з різних нормативних актів[2]. Що таке спадщина (dödsbo) і що вона є самостійним суб'єктом, випливає з 18 гл. 1 § Закону про спадкування (Ärvdabalken)[3] та пов'язаних із ним положень. Згідно з вказаним положенням, спадкоємці повинні спільно управляти майном померлого та **представляти спадщину перед третіми особами, «***De företräder därvid dödsboet mot tredje man***»**[4] говорить Закон Швеції про спадкування. Термін dödsbo у тексті

[1] Спадкове право крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. 536 с.

[2] Heidbrink, J. (2023). *Personrätt : rättsliga aktörers rättssubjektivitet och handlingsförmåga* (Upplaga 1). Studentlitteratur. с. 263

[3] *Ärvdabalk (1958:637) (ÄB) | Lagen.nu.* (n.d.-b). https://lagen.nu/1958:637#K18

[4] Там само. 18 гл. 1 §

закону стосується фрази «майно/власності померлого» (den dödes egendom). Спадщина також наділяється процесуальною правозданістю (partshabilitet), що підтверджується 18 гл. 1b § третім реченням Закону про спадкування (Ärvdabalken), яким передбачено, якщо один із співвласників[1] подає позов проти спадщини, то спадщину в суді («***i målet***» буквально у справі) представляють інші співвласники[2].

Таким чином, можна побачити, що шведська правова система не передбачає ніяких визначень понять спадщини але надає доволі прозору, функціональну та прагматичну законодавчу концептуалізації спадщини, спрямовану на максимальне полегшення економічного обігу та забезпечення прав кредиторів. Спадщина як юридична особа є платником податків відповідно до 4 гл. 1 § Закону про оподаткування доходів (Inkomstskattelag)[3] та може бути визнана банкрутом відповідно до 2 гл. 3 § Закону про Конкурентне провадження (Банкрутство) (Konkurslag)[4]. Звісно ми не пропонуємо визнавати статусу юридичною особи за спадщиною в українському праві. Така ілюстрація була надана в якості ***exempli gratia***, щоб звернути увагу на те, що навіть така незвична конструкція може дуже ефективно існувати і без прямих визначень понять.

Запропоновані частини 2 та 3 статті 1218 ЦКУ стали наслідком аналізу певної практики, яка сформувалася як відповідь на доволі розповсюджені фактичні обставини пов'язані з відсутністю у спадкодавців належним чином оформлених прав на певне майно, що входить до складу спадщини. Це свого часу породило певну судову і нотаріальну практику, яка полягала в тому, що майно, права власності на яке не оформлене, не зареєстроване у встановленому законом порядку, спадкується за наявності певних доказів в судовому порядку. Після реформи системи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень у 2013 році та подальших змін до Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме

[1] Хоча текст закону і використовує в оригіналі тексту слово "Delägare", що буквально означає власник частки, тим не менш, в даному випадку під співвласником треба розуміти спадкоємця.

[2] *Ärvdabalk (1958:637) (ÄB) | Lagen.nu.* https://lagen.nu/1958:637#K18

[3] Inkomstskattelag (1999:1229), *Lagen.nu.* https://lagen.nu/1999:1229#K4

[4] Konkurslag (1987:672), *Lagen.nu.* https://lagen.nu/1987:672#K2

майно та їх обтяжень у 2016 році[1] з'явилася можливість оформлення права власності на підставі заяви спадкоємця на ім'я спадкодавця з наступною видачею свідоцтва про право на спадщину на таке майно. Ці зміни було дуже довгоочікуваними та надзвичайно спростили життя багатьом спадкоємцям, окрім цього це розвантажило суди від справ по яким визнання права власності було скоріш формальністю аніж справжнім спором. Водночас, з нашої точки зору подібні положення необхідно детально прописувати не у ЦКУ, а у законі Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. ЦКУ як кодифікований акт, повинен лише містити матеріальну норму, що передбачає таку можливість оскільки всі інші питання пов'язані з реєстрацією та її порядком і процедурою є суто адміністративні.

Зараз це стосується лише нерухомого майна але запропонована редакція передбачає також можливість застосування аналогічного механізму і до рухомого майна та інших об'єктів, що входять до складу спадщини. Метою такої редакції є передбачення максимально широкого застосування такої норми до об'єктів цивільних прав, які мають значну економічну цінність але, які можуть бути не знайомі правовій системі і порядок їх обігу, правового регулювання, реєстрації прав на них просто не передбачений жодним актом права. Це напряму стосується ситуацій, наприклад, з цифровими активами, цифровими речами, електронними гаманцями. Відомо, що проблемою певних таких об'єктів є складність, а інколи і неможливість підтвердження права власності конкретної особи, звідси і складність їх успадкування. Водночас, на нашу думку, якщо є можливість безспірно підтвердити факт володіння спадкодавцем таким об'єктом, то це дає можливість його успадкувати. Звісно, такі об'єкти потребують додаткової детальної процедури оформлення спадкових прав але процедурні норми є питанням спеціального законодавства та підзаконних актів.

Пропозиції по уточненню поняття спадкоємця були інспіровані активною дискусією з доцентом К. М. Глиняною та професором О. І. Сафончик, за що я їм надзвичайно вдячний, оскільки ідеї та обговорення цієї теми є надзвичайно актуальним питанням.

[1] Див. п.66 Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, затвердженого Постановою КМУ № 1127 від 25.12.2015 року, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text

Стаття 1222 Спадкоємці

1. Спадкоємцями за ***добровільним розпорядженням фізичної особи на випадок її смерті та за законом*** *можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця* ***чи після відкриття спадщини*** *і народженні живими після відкриття спадщини.*

2. Спадкоємці, які були зачаті з використанням біологічного матеріалу спадкодавця після відкриття спадщини та народженні живими після відкриття спадщини, спадкують спадщину спадкодавця з урахування статті 1280 цього кодексу, а у випадку видачі свідоцтва про право на спадщину – в тому числі з урахуванням статті 1300 цього кодексу.

Наразі питання визнання статусу спадкоємця за особами, які були зачаті та народжені після смерті спадкодавця за допомогою використання біологічного матеріалу спадкодавця, є актуальним з огляду на багато факторів, але для майбутнього України особливо важливим є це з огляду війну та винищування української нації. Можливість збереження біологічного матеріалу з метою його подальшого використання для продовження роду є не просто мейнстрімом для України, а одним зі способів збереження нації та її майбутнього.

Водночас, необхідно звернути на правові складнощі законодавчого та практичного характеру, які виникають у зв'язку з обранням такого підходу. По-перше, слід звернути увагу, що тоді необхідно адаптувати концепцію суб'єктів цивільного права. Визнаючи статус спадкоємців за дитиною, яка навіть ще не зачата і існування якої є потенціальним, а не актуальним, як це передбачено зараз, коли дитина зачата за життя спадкодавця, ми наділяємо правоздатністю в потенційності. Це вимагає узгодження редакції статті 1222 ЦКУ з положеннями про особу. По-друге, з більш практичної сторони питання треба подивитися на проблему захисту та реалізації прав таких потенційних спадкоємців. Саме тому запропонована частина друга статті 1222 ЦКУ, яка пов'язана зі статтею 1280 та 1300 ЦКУ. Ці статті ЦКУ передбачають можливість перерозподілу спадщини та внесення змін до свідоцтва про право на спадщину у випадку коли спадко-

ємці з'явилися вже після спливу строку для прийняття спадщини і після розподілу її між спадкоємцями або після видачи свідоцтва про право на спадщину. По-третє, у випадку прийняття цієї пропозиції необхідно вносити відповідні зміни пов'язані з прийняттям спадщини. Адже для малолітніх спадкоємців передбачений фактичний порядок прийняття спадщини, тобто такі спадкоємці вважаються такими, що прийняли спадщину без необхідності подання самостійної заяви про прийняття спадщини(див. статтю 1268 ЦКУ). Думається, що визнання аналогічного статусу за спадкоємцями зачатими після смерті спадкодавця за допомогою використання біологічного матеріалу можливо виключно, до спливу строку на прийняття спадщини за умови подання відповідної заяви матір'ю дитини – донору яйцеклітини – та відповідних підтверджуючих медичних документів. У іншому випадку нотаріус, який веде таку спадкову справу не зможе видати свідоцтво про право на спадщину іншим спадкоємцям, за їх наявністю, на всю спадщину. Це пов'язано із тим, що частка спадкоємця, який ще не народився повинна його дочекатися адже саме свідоцтво про право на спадщину повинно видаватися існуючому та живому спадкоємцю.

«Стаття 1221[1] Транскордонне спадкування

1. Транскордонне спадкування є спадкуванням, яке відбувається за участю іноземного елемента, у розумінні Закону України «Про міжнародне приватне право».

2. У випадках, коли в межах транскордонного спадкування застосуванню підлягає право іноземної держави то застосуванню судом або нотаріусом підлягають лише ті положення права іноземної держави, які регулюють:

1) причини, час і місце відкриття спадщини;

2) визначення спадкоємців та інших набувачів спадщини, їхніх відповідних часток та зобов'язань, які можуть бути покладені на них померлим, а також визначення інших прав на спадщину, включаючи права на спадщину подружжя, який пережив померлого;

3) здатність успадковувати;

4) позбавлення права на спадщину та позбавлення права на спадщину через поведінку;

5) передача спадкоємцям і, залежно від обставин, іншим набувачам спадщини або її частину, включаючи умови і наслідки прийняття або відмови від спадщини;

6) повноваження спадкоємців, виконавців заповітів та інших розпорядників майна, зокрема щодо продажу майна та виплат кредиторам;

7) відповідальність за борги в рамках правонаступництва;

8) частина майна, що підлягає відчуженню, обов'язкова частка та інші обмеження щодо розпорядження майном після смерті, а також вимоги, які близькі до померлого особи можуть мати до майна або спадкоємців;

9) будь-яке зобов'язання відновити або врахувати подарунки, прижиттєві передачі частини спадщини або заповідальні відкази при визначенні часток різних набувачів спадщини;

10) розподіл спадщини.

3. Положення частини 2 цієї статті підлягають застосуванню, якщо інше не передбачено міжнародним договором відповідно до статті 10 цього Кодексу.

4. У будь-якому разі, не підлягають застосування на території України такі положення права іноземної держави, які за своїми наслідками порушують публічний порядок України.

5. З питань, які не врегульовані правом іноземної держави та виходять за межі переліку, зазначеного у частині другій цієї статті, застосуванню підлягає право України.»

Особливою уваги потребує питання транскордонного спадкування про яке вже побіжно йшла мова, а саме про обмеження переліку норм іноземного права, які підлягають застосуванню у випадку ви-

значення іноземного права як застосовного в конкретній справі. Євроінтеграційні зобов'язання України вимагають поступової гармонізації права України з правом ЄС, зокрема з положеннями Регламентів ЄС. Особливий статус саме регламентів ЄС, як зазначено було вище, передбачений статтею 288 Угоди про функціонування ЄС відповідно до якої регламенти мають обов'язкову силу для країн членів ЄС у всіх своїх положеннях і застосовується безпосередньо в усіх країнах-членах.[1] Для України, української системи правосуддя, так само як і для нотаріату, з урахуванням надзвичайно великої кількості українського населення, яке проживає вже довгий час на території країн ЄС, це означає, що у випадку визначення права країни-члена ЄС в якості застосовного права, Регламенти ЄС будуть підлягати застосуванню судом або нотаріусом, який розглядає таку справу оскільки вони є такими ж частинами національного права країни-члена ЄС як і інші закони. Більше того, вони навіть мають ієрархічний пріоритет надконституційного характеру[2]. Таким чином необхідно чітко обмежити перелік тих положень іноземного права, які підлягають застосуванню, а не покладатися на норму статті 6 Закону України «Про міжнародне приватне право», яка передбачає, що у випадку визначення в якості застосовного іноземне право, застосуванню підлягають всі норми іноземного права. Всі норми іноземного права застосуванню не можуть підлягати хоча б з огляду на те, що процесуальні та процедурні норми просто неможливо буде застосувати.

Стаття 23 Регламенту передбачає межі застосовного права у випадках транскордонного спадкування, тобто за участю іноземного елемента і з нашої точки зору доречно її відтворити у вигляді запропонованої статті 1221[1], друга частина якої є практично дослівним перекладом статті 23 Регламенту.

Частина 3 запропонованої статті 1221[1] ЦКУ відтворює сутність статті 75 Регламенту, яка покликана врегулювати питання ієрархії

[1] Див. статтю 288 *Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union*, Retrieved September 16, 2024, from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT

[2] Див справи CJEU in the *van Gen en Loose case* C-26/62, *the Costa v ENEL case* C-6/64 в якому, зокрема, підкреслювалося, що держави-члени обмежили свої суверенні права, створивши новий правовий порядок і приєднавшись до нього. Також див. справу *Simmenthal C-106/77* , у якій зазначалося, що право ЄС не може бути скасоване або усунуте національним правом або конституційними принципами в держав-членів ЄС у зв'язку верховенством права ЄС над національним правом.

між Регламентом та міжнародними конвенціями, які були ратифіковані країнами-членами ЄС до моменту прийняття цього Регламенту, тобто до 4 липня 2012 року, а не з дати набрання ним сили – 17 серпня 2015 року. Згідно статті 75 цей Регламент не впливає на застосування міжнародних конвенцій, сторонами яких є одна або більше держав-членів на момент прийняття цього Регламенту і які стосуються питань, охоплених цим Регламентом. З інших питань, що стосуються відносин з іноземним елементом лише застережемо, що на нашу думку положення Закону України «Про міжнародне приватне право» потребують не меншої уваги у процесі рекодифікації ніж сам кодекс.

Певним чином підводячи попередній підсумок зазначимо, що на жаль викласти усі ідеї та пропозиції кафедри в межах цього видання не вбачається можливим. На нашу думку ця тема потребує окремого видання, присвяченого виключно реформуванню Спадкового права. Однак, серед пропозицій концептуального характеру, яким вважаємо за потрібне приділити тут увагу відносяться питання повноважень органів місцевого самоврядування на ведення спадкових справ. В 2014 році органам місцевого самоврядування були надані повноваження на ведення спадкових справ та видачі свідоцтв про право на спадщину.

За більше ніж 10 років дана можливість так і не набула популярності серед населення, не дивлячись на практично ті самі показники кількості нотаріусів. Це, в першу чергу, пов'язано з тим, що органам місцевого самоврядування історично не притаманні нотаріальні повноваження. Функції посвідчення окремих видів довіреностей та заяв органами місцевого самоврядування є радянським рудиментом. Нотаріальні функції з посвідчення у країнах ЄС надаються судовим реєстраторам, судовим клеркам, навіть податковій адміністрації, але не органам місцевого самоврядування. Органам місцевого самоврядування, як правило, надаються функції із засвідчення справжності підпису особи на документі, що означає, що в момент вчинення такої дії, офіційна особа органу місцевого самоврядування не несе відповідальності за зміст підписаного документу, за його відповідність діючому законодавству оскільки часто навіть не має або не зобов'язана мати юридичну освіту. Також, такі функції вимагають дуже великого обсягу знань та навичок, які нотаріус здобуває протягом всієї своєї діяльності, а не тільки під час стажування. Це пов'язано з постійною

зміною законодавства та необхідністю постійного оновлення своїх знань та навичок. В умовах коли офіційною особою органу місцевого самоврядування оформлення спадкових справ та видача свідоцтв про право на спадщину відбувається спорадично підтримання необхідних знань та навичок у належному та необхідному стані стає неможливим. Особливо багато проблемних питань може виникнути, якщо така спадкова справа буде обтяжена іноземним елементом, наприклад, у вигляді заповіту, складеного у Іспанії з умовою, що до спадкування підлягає застосуванню право Іспанії[1].

Окрім цього, необхідно зазначити, що наявність подібних повноважень у органів місцевого самоврядування повністю суперечить концепції латинського нотаріату або ***civil law notary,*** якої притримується Україна. Ці пропозиції, за умови їх прийняття, потребують внесення додаткових змін до нормативно-правових актів України, зокрема Закону України Про нотаріат, Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, Правил ведення нотаріального діловодства, що повинно бути передбачено перехідними положеннями Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України.

На останок варто зазначити, що багато питань спадкового права потребують доопрацювання, перегляду, реконцептуалізації частина з яких була надана у вигляді пропозицій. До таких ми відносимо питання: заповідальних відказів; особливі заповіти військових та інших осіб, що опинилися у надзвичайних та небезпечних умовах існування та умови їх дійсності; умови недійсності заповітів та інших добровільних розпоряджень фізичної особи на випадок смерті; перелік спадкоємців за законом; спадкування частки прийнятої спадкоємцем але не оформленої за його життя; договір про поділ спадщини; охорона спадщини та управління спадщиною; виконання заповіту; відумерла спадщина та її фонд; спадкування окремих видів майна як то цифрових речей; заповіти подружжя та спільні і взаємні заповіти; умови можливості забезпечення вимог кредиторів спадкодавця до оформлення спадщини спадкоємцями; спадковий договір.

[1] Звісно на сьогодні це можливо лише частково. Відповідно до статті 71 Закону України «Про міжнародне приватне право» діє принцип *lex loci sitae* (застосування права місця знаходження нерухомого майна).

СПИСОК ОСНОВНИХ ПРАЦЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ШКОЛИ

1997-2003 рр.

1. Калітенко О. М. Деякі аспекти правового регулювання майнових відносин подружжя в Україні. *Актуальні проблнми політики.* 1997. Вип.1-2. С.68-71.
2. Калітенко О. М. Окремі питання правового регулювання спільної сумісної власності подружжя. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ.* 1999. № 2. С. 35-38.
3. Калітенко О. М. Історія розвитку принципів та методів правового регулювання майнових відносин подружжя (1900-2000 роки). *Актуальні проблеми держави та права.* 1999. Вип. 6, ч.1. С. 80-84.
4. Калітенко О. М. Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна: дис.. … канд. юрид. наук. Харків. 2001 р. 175 с.
5. Сафончик О. І. Порядок виникнення, здійснення і припинення спільної сумісної власності подружжя за законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2002. № 16. С. 481-486.
6. Сафончик О. І. Недійсність шлюбу за новим Сімейним кодексом України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2003. № 17. С. 16-21.
7. Сафончик О. І. Підстави та порядок розірвання шлюбу. *Актуальні проблеми держави та права.* 2003. Вип.18. С.577-582.
8. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Сім'я в Римі та сучасність. С*ім'я в системі соціальних інститутів: проблеми і перспективи:* тези доповідей. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса,1997.
9. Харитонов Є. О., Форманюк В. І. Візантійське сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Актуальні проблеми політики.* 1998. Вип. 3–4.
10. Цивільне та сімейне право України у запитаннях та відповідях. *Навч. посібник* / Є. О. Харитонов, О. М. Калітенко, В. М. Зубар. Х. Одіссей. 2002. 640 с.
11. Цивільне і сімейне право України: *Навчально–практичний посібник.* Видання друге, перероблене та доповнене / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дришлюка. Х.: Одіссей. 2003.640 с.

2004 р.

12. Сафончик О. І. Правове регулювання припинення шлюбу в України: автореф. …канд..юрид.наук. Одеса. 2004. 20 с.
13. Сафончик О. І. Деякі питання щодо шлюбу як соціально-правового явища та його правової природи. *Актуальні проблеми держави і права.* 2004. № 22. С. 559-564.

14. Цивільне та сімейне право (частина ІІІ). Спеціальний курс: *Навчально–методичний посібник* / За заг. ред.. Є. О. Харитонова. Одеська національна юридична академія. Одеса. Фенікс, 2004. 56 с.
15. Цивільне та сімейне право України. *Навчальний посібник.* Харитонов Є. О., Калітенко О. М., Зубар В. М. та ін. Х. „Одиссей". 2004. 640 с.

2005-2006 р.р.

16. Науково–практичний коментар до Сімейного кодексу України / За ред. Є. О. Харитонова. Х.: Одіссей. 2006. 552 с.
17. Сафончик О. І. Немайнові права та обов'язки у випадку припинення шлюбу. *Актуальні проблеми держави та права.* 2005. Вип. 25. С. 278-283.
18. Сафончик О. І. Деякі питання реалізації права спільної часткової власності за законодавством України. *Суспільство. Держава. Право.* 2005. № 5. С. 14-18.

2007 р.

19. Навчально-методичний посібник для підготовки до здачі екзамену з курсу „Цивільне та сімейне право". Частина І / За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. Х. ТОВ „Одіссей". 2007. 320 с.
20. Сафончик О. І. Деякі питання правової природи шлюбу. *Актуальні проблеми держави і права.* 2007. Вип. 33. С. 95–100.

2008 р.

21. Науково–практичний коментар до Сімейного кодексу України. Видання друге, доповнене / Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Білоусов Ю. В. та ін. За ред. Є. О. Харитонова. Х. ТОВ „Одіссей". 2008. 560 с.
22. Сафончик О. І. Деякі питання щодо утримання подружжя за законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 43. С. 195–199.
23. Сафончик О. І. Поняття та види правового режиму майна подружжя. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 38. С. 110–114.
24. Сімейне право України: *Навчальний посібник*/ За ред. Є. О. Харитонова. К. Істина. 2008. 200 с.
25. Цивільне та сімейне право .Ч. 3. *Навч.-метод. посіб.*; авт. кол.; за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. Одеська національна юридична академія. О. Фенікс. 2008. 160 с. (редагування, метод. вказівки до тем: 1, 23, 24, 26; до тем: 11-15, 17-19, 21, 27 – за участі Некіт К. Г.).

2009 р.

26. Цивільне та сімейне право України. *Підручник.* За ред.. Харитонова Є. О., Голубєвої Н. Ю. К. Правова єдність. 2009. 968 с.

2010 р.

27. Сафончик О. І. Деякі питання правового регулювання правовідносин «фактичного подружжя» щодо взаємного утримання. *Актуальні проблеми держави і права.* 2010. Вип. 53. С. 199–204.
28. Сафончик О. І. Проблемні питання розірвання шлюбу в судовому порядку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2010. Вип. 14, ч. 2. С. 278–281.
29. Сафончик О. І. Поняття шлюбу та його правова природа. Умови укладання шлюбу. Порядок укладання шлюбу. Недійсність шлюбу. Визнання шлюбу неукладеним. Фактичні шлюбні відносини. Роздільна власність подружжя. Спільна власність подружжя. Поділ спільного майна подружжя. Поняття припинення шлюбу. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання. Визнання розірвання шлюбу фіктивним. Встановлення режиму окремого проживання подружжя. *Сімейне право України: Підручник* / За ред. Є. О. Харитонова. Н. Ю. Голубєвої. К. Істина. 2010. С.67-86, 103-127, 160-186.
30. Сафончик О. І. Право спільної власності. *Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар.* За заг. ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. Х. Одіссей. 2010. С. 364-378.
31. Сімейне право України: *Підручник.* За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. К. Істина. 2010. 320 с.(глава 1 – крім § 4 і 5).
32. Харитонов Є. О. Деякі проблемні питання визначення сім'ї за сімейним законодавством України. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу:* матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного. (Одеса, 17 рудня 2010 р.). Одеса. Фенікс. 2010. С. 93-97.
33. Харитонов Є. О. Предмет і метод правового регулювання та деякі інші чинники визначення місця сімейного права у системі права України. *Часопис цивілістики.* 2010. Вип. 9. С. 57-62.
34. Харитонов Є. О. До питання про визначення місця сімейного законодавства у правовій системі України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* 2010. № 929. С. 399-405.
35. Харитонова О. І. Поняття та підстави виникнення сімейних правовідносин. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права* (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ. 16 вересня 2010 року. К. КНТ. 2011. С. 59-64 (472 с.).

2011 р.

36. Сафончик О. І. Деякі питання розвитку законодавства з питань виникнення та припинення шлюбно-сімейних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 59. С. 277–284.

37. Сафончик О. І. До питання правових наслідків припинення шлюбно-сімейних правовідносин. *Актуальні проблеми політики.* 2011. Вип. 41. С. 286–294.
38. Сафончик О. І. Правові наслідки припинення шлюбно-сімейних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 58. С. 309–315.
39. Харитонов Є. О. Сім'я як концепт сімейного законодавства. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011.. Вип. 58. С.293-301.
40. Харитонов Є. О. Сім'я: пошук правової парадигми. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права* (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 16 вересня 2010 року. К. КНТ. 2011. С. 53-58.
41. Цивільний процес України. *Підручник.* За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. К. Істина. 2011. 536 с.

2012 р.

42. Сафончик О. І. Проблемні питання реалізації прав спільної часткової власності за законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. Вип. 66. С. 42–48.
43. Харитонова О. І. До проблеми визначення творчоздатності фізичної особи у віці до 18 років. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права* (Матвєєвські цивілістичні читання). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 10 листопада 2011 року). К. Алерта. 2012. С. 77-80.
44. Харитонов Є. Цивільне законодавство і регулювання сімейних відносин. *Цивільне законодавство України* (основні категорії, принципи та концепти): монографія. За заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс. 2012. С. 265-282.
45. Харитонов Є. О. Цивільне та сімейне право: частина І. *Навч.-метод. посіб.* для студ. фак. цив. та госп. юстиції Національного університету «Одеська юридична академія». За ред. Є. О. Харитонова. Одеса. Видавець Букаєв Вадим Вікторович. 2012. 150 с.

2013 р.

46. Глиняна К. М. Договірне регулювання майнових правовідносин подружжя. *Часопис цивілістики.* 2013. Вип. 15. С. 89-94.
47. Журило С. С. Інститут усиновлення дітей: загальна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2013. № 21. Ч. 2. Т. 1. С. 198-201.
48. Журило С. С. Вимоги до усиновлювачів дітей-громадян України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2013. № 5. С. 155-158.
49. Сафончик О. І. Особливості припинення шлюбно-сімейних правовідносин. *Legea si viata: Revistastiintifico-practica.* 2013. Nr. 2 (254). Februarie. P. 18–23.

2014 р.

50. Глиняна К. М. Особливості судового вирішення сімейних спорів за сімейним законодавством України. *Юридичний вісник.* 2014. № 1. С. 85-91.
51. Глиняна К. М. Особливості добровільного виконання батьками та дітьми обов'язку по взаємному утриманню. *Часопис цивілістики.* 2014. № 16. С. 107-112.
52. Hlyniana K. M. Particular featuresof judicial resolution of family disputes for family law of Ukraine. *Law herald.* 2014. № 1. С. 18-19.
53. Журило С. С. До питання про таємницю усиновлення в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2014. № 1. С. 123-126.
54. Журило С. С. До питання про необхідність забезпечення таємниці усиновлення в України. *Часопис цивілістики.* 2014. Вип. 16. С. 187-190.
55. Журило С. С. До питання про усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами. *Часопис цивілістики.* 2014. Вип. 17. С. 171-175.
56. Журило С. С. Правові наслідки усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2014. № 5. URL: www.pap.in.ua.
57. Сафончик О. І. Припинення шлюбно-сімейних правовідносин за законодавством України. *Часопис цивілістики.* 2014. Вип. 16. С. 141–146.
58. Сафончик О. І. Розірвання шлюбу в судовому порядку за законодавством України. *Часопис цивілістики.* 2014. Вип. 17. С. 158–162.
59. Харитонов Є. О. Деякі проблемні питання співвідношення цивільного та сімейного законодавства України. *Актуальні проблеми приватного права:* матеріали міжнар.наук-практ. конф., присвяченої 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид.наук, проф., чл..-кор. АН УРСР В. П. Маслова. 28 лют. 2014 р. Х. 2014. С.22-26.
60. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт: пошук парадигми: *монографія.* Одеса. Фенікс. 2014. 804 с.
61. Цивільне та сімейне право. ч. І. *навч.-метод. посібник.* За ред. Є. О. Харитонова. Одеса. Фенікс. 2014. 216 с.
62. Цивільне та сімейне право: Ч. 2. *навч.-метод. посібник.* За ред.. Є. О. Харитонова. Одеса. Фенікс. 2014. 146 с.
63. Яніцька І. А. Правова природа інституту опіки. *Lega si viata.* 2014. № 3/3. С. 242-244.

2015 р.

64. Hlyniana K. M. Features of family dispute resolution under English law. *Часопис цивілістики.* 2015. № 19. С. 166-170.
65. Журило С. С. Захист прав та інтересів дітей при усиновленні. *Часопис цивілістики.* 2015. Вип. 18. С. 130-133.

66. Журило С. С. Загальна характеристика умов, які висуваються для усиновлення дітей за законодавством України. *Митна справа.* 2015. № 5 (101). Ч. 2. С. 203-208.
67. Журило С. С. Умови усиновлення дітей – громадян України іноземними громадянами. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2015. № 4. URL: www.pap.in.ua.
68. Сафончик О. І. Особливості припинення шлюбно-сімейних правовідносин за законодавством України. *Часопис цивілістики.* 2015. Вип. 18. С. 114–119.
69. Сафончик О. І. Теоретичні аспекти шлюбно-сімейних правовідносин. *Часопис цивілістики.* 2015. Вип. 21. С. 28–32.

2016 р.

70. Глиняна К. М. Рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини. *Правова держава.* 2016. № 22. С. 106-111.
71. Глиняна К. М. Порядок регулювання майнових відносин за участю малолітніх та неповнолітніх осіб. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2016. № 2. С. 200-210.
72. Глиняна К. М. Рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини. *Правова держава.* 2016. № 22. С. 106-111.
73. Глиняна К. М. Розвиток законодавства про влаштування дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування. *Юридичний вісник.* 2016. № 1. С. 107-113.
74. Глиняна К. М. Особливості вирішення спорів щодо права батьків на виховання дитини. *Часопис цивілістики.* 2016. № 21. С. 32-36.
75. Глиняна К. М. Правові засоби державного захисту сім'ї в Україні. *Молодий вчений.* 2016. № 6 (33). С. 230-233.
76. Журило С. С. Регулювання усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами: питання теорії та практики. *Монографія.* Одеса. 2016. 290 с.
77. Журило С. С. До питання про надання батьками згоди на усиновлення дитини. *Часопис цивілістики.* 2016. Вип. 20. С. 112-115.
78. Журило С. С. Особливості підготовки судом справ про усиновлення українських дітей іноземними громадянами до розгляду. *Правова держава.* 2016. № 21. С. 138-143.
79. Журило С. С. Визнання усиновлення дітей-громадян України іноземними громадянами недійсним: підстави та правові наслідки. *Часопис цивілістики.* 2016. Вип. 22. С. 56-59.
80. Сафончик О. І. Деякі питання укладання шлюбу в римському праві. Основи римського приватного права. *Посібник для аудиторного і самост. вивчення курсу.* За ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Букаєв В. В. 2016. С. 264-267.
81. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. До проблеми запровадження сімейної юстиції. *Особливості розгляду сімейних спорів: матеріали круглого столу* (Оде-

са, 17 жовтня 2016 р.)/ уклад: Т. А. Стоянова, І. А. Яніцька; Нац.ун-т «Одес. юрид.акад.». Одеса. Юридична література. 2016. С.7.-9.
82. Яніцька І. А. Зарубіжний досвід правового регулювання інституту опіки та піклування. *Правова держава.* 2016. Вип. 21. С. 175-182.

2017 р.

83. Глиняна К. М. Особливості розвитку сімейного права у англійській правовій системі. *Часопис цивілістики.* 2017. № 24. С. 75-79.
84. Глиняна К. М. Формування та розвиток національних та міжнародно-правових актів щодо регулювання правовідносин усиновлення. *Часопис цивілістики.* 2017. № 27. С. 32-37.
85. Журило С. С. Застосування інформаційних технологій в процесі усиновлення: перспективи розвитку. *Часопис цивілістики.* 2017. Вип. 5. С. 89-93.
86. Журило С. С. Майно подружжя: способи захисту. URL: http://ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozytsiya/article_jurylo_protect_estate_of_spouses/ (17.09.2017 р. не фахова, газета, консультація).
87. Журило С. С. Перспективи приєднання України до Гаазької конвенції з міждержавного усиновлення. URL: http://ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozytsiya/perspektivi-pri-dnannya-ukraini-do-gaazkoi-konventsii-z-mizhderzhavnogo-usinovlennya/ (06.11.2017 р. не фахова, газета, консультація).
88. Журило С. С. Діти як самостійні суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин. *Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні:* колект. моногр. За заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса. Юридична література. 2017. С. 105-116.
89. Давидова І. В. Представництво: *Діяльність в інтересах іншої особи в умовах війни: цивілістичні аспекти:* колективна монографія; за ред. проф. Є. О. Харитонова, проф. І. В. Давидової. Одеса. Фенікс. 2022. С. 90-117.
90. Калітенко О. М. До питання про цільове призначення аліментів на дитину. *Часопис цивілістики.* 2017. Вип. 27. С. 45-48.
91. Сафончик О. І. До питань майнових правовідносин чоловіка та дружини у разі припинення шлюбно-сімейних правовідносин. *Jurnal juridic national: Teorie si Practica.* 2017. Bn. 2 (24). P. 127–130.
92. Сафончик О. І. Питання шлюбно-сімейних правовідносин на шляху до євроінтеграції (Problematic issues of marriage and family legal relations on the path of European antegration). *Visegrad Journal on human rights.* 2017. Bn. 1/1. P. 107–111.
93. Сафончик О. І. Визначення та підстави припинення шлюбу за законодавством України. *Часопис цивілістики.* 2017. Вип. 25. С. 75–79.
94. Сафончик О. І. Поняття припинення шлюбу та його відмінність від визнання шлюбу недійсним за законодавством України. *Вісник Чернівецького факультету НУ «Одеська юридична академія».* 2017. № 3. С. 51–59.

95. Сафончик О. І. Окремі аспекти припинення релігійного шлюбу. *Забезпечення прав людини четвертого покоління у системі охорони здоров'я*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (12 квітня 2019 р., м. Ужгород): зб. наук. ст.; [під заг. ред. С. Б. Булеци, Я. В. Лазура, М. В. Менджул]. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші. 2019. С. 116-119.
96. Сафончик О. І. Правові наслідки припинення шлюбно-сімейних правовідносин за законодавством України та країн Євросоюзу. *Часопис цивілістики.* 2017. Вип. 24. С. 79–83.
97. Сафончик О. І. Шлюбний договір і ІТ: проблемні питання застосування. *Часопис цивілістики.* 2017. Вип. 26. С. 83–87.
98. Сафончик О. І. ІТ та укладання шлюбу. Спільна власність подружжя на ІТ-об'єкти. Права та обов'язки батьків і дітей та ІТ. Порядок видачі документів про державну реєстрацію актів цивільного стану в сфері ІТ. *ІТ-право: теорія та практика. Навч. посібн.* За заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. Одеса. Фенікс. 2017. С. 343-363.
99. Сафончик О. І. Спільна власність. *Цивільне право України. Посібник для аудит. і самост. вивчення курсу.* За ред. Є. О. Харитонова, І. В. Давидової, Н. Г. Некіт. Одеса. Фенікс. 2016. С. 99-100.
100. Сафончик О. І. Деякі питання сформованих стандартів у сфері сімейного права країн-членів Євросоюзу. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє. До 20-річчя НУ ОЮА та 170-річчя Одеської школи права*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2017 р.), Т. 2. Одеса. Фенікс. 2017. С. 526-528.
101. Сафончик О. І. Окремі аспекти припинення шлюбно-сімейних правовідносин в Україні та деяких країнах ЄС. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права*: матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Одеса, 26 травня 2017 р.). Одеса. Фенікс. 2017. С. 19-21.
102. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Проблема асекурація інформаційної безпеки неповнолітніх у ІТ-сфері в контексті немайнових правовідносин батьків та дітей. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до Європейського права*: мат. всеукр. кругл. столу (26 травня 2017 р., м. Одеса) / за ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова, к.ю.н., проф. Калітенко О. М. Одеса. Фенікс. 2017. С. 4-9.
103. Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Засади сімейного права в порівнянні норм права українського і польського (польською мовою*). Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права: матеріали Всеукр. круглого столу* (м. Одеса, 20 листопада 2017 року). За заг.ред. Є. О. Харитонова, К. М. Глиняної. Одеса: Юридична література. 2017. С.4-7.
104. Цивільне та сімейне право. Ч. 2. Навч.-метод. посібник. Є. О. Харитонов, О. І. Сафончик, І. В. Давидова та ін. Одеса. Фенікс. 2017. 170 с.

105. Участь адвоката у сімейних та спадкових правовідносинах. *Навч.-метод. посібник.* Є. О. Харитонов, О. І. Сафончик, та ін. Одеса. Фенікс. 2017. 120 с.
106. Яніцька І. А. Апалькова І. С. Оптимізація обміну інформації між єдиною інформаційно-аналітичною системою «Діти» та системою електронного правосуддя при судовому встановленні опіки (піклування) над дітьми, позбавленими батьківського піклування. «*Evropský politický a právní diskurz».* 2017. № 6. С.224-229.

2018 р.

107. Волкова Н. В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica.* 2018. № 1 (29). С. 84–87.
108. Волкова Н. В. Форма захисту сімейних прав та інтересів дитини. *Право і суспільство.* 2018. № 4. С.81–85.
109. Глиняна К. М. Формування концепції немайнових прав батьків та дітей в Україні. *Юридичний вісник.* 2018. № 4. С. 42-48.
110. Глиняна К. М. Порівняльно-правова характеристика сімейного права української та англійської правових систем. *Юридичний вісник.* 2018. № 3. С.53-59.
111. Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: проблеми теорії і практики. моногр. Одеса: Фенікс. 2018. 375с.
112. Сафончик О. І. Деякі питання припинення шлюбно-сімейних правовідносин в Україні та деяких країнах ЄС. *Молодий вчений.* 2018. № 3 (55). С. 298-301.
113. Сафончик О. І. Загальні положення про виникнення шлюбно- сімейних правовідносин за законодавством України. *Visegrad Journal on human rights.* 2018. Вп. 1. Р. 160–164.
114. Сафончик О. І. Класифікація правових наслідків припинення шлюбно-сімейних правовідносин за законодавством України. *Jurnal juridic national: Teorie si Practica.* 2018. Вп. 2 (30). Р. 111–114.
115. Сафончик О. І. Деякі питання поділу корпоративних прав подружжя за законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2018. Випуск 1, том 1. С. 81-84.
116. Участь адвоката у сімейних та спадкових справах: *навч. посіб.* За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Сафончик. Ондеса. Фенікс. 2018. 464 с.
117. Цивільне та сімейне право України. *авч. посіб.* / авт. кол.; за ред. Є. О. Харитонова. Одеса. Фенікс. 2018. 598 с.

2019 р.

118. Волкова Н. В. Предмет доказування у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики.* 2019. № 34 спецвипуск «Цивільний процес». С. 37-41.

119. Глиняна К. М. Проблеми правового регулювання усиновлення дітей іноземними громадянами в сучасних умовах. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2019. Вип. 2. С. 112-124.
120. Глиняна К. М. Міжнародні стандарти охорони та захисту житлових прав та законних інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Юридичний вісник.* 2019. № 2. С. 44-48.
121. Калітенко О. М. Право на забуття: здобуток європейський чи глобальний? *Часопис цивілістики.* 2019. Вип. 35. С. 60-64.
122. Oksana Safonchyk, Kateryna Hlyniana, Oleksandr Melnyk, Dmytro Plushko. Concept and features of religious marriage. *Amazonia revista Investiga.* Vol.8. Num. 20 (2019), С. 468-476.
123. Oksana Safonchyk, Rostyslav Sirko, Viktoria Andronova. Regulatoin of marriage relations by contract. *Amazonia revista Investiga.* 2019. Vol.8. Num. 21. С. 382-388.
124. Сафончик О. І. До питання класифікації шлюбних правовідносин. *Юридичний вісник.* 2019. № 2. С. 88-94.
125. Сафончик О. І. До питання формування концепції шлюбних правовідносин та правовідносин, подібних до шлюбних. *Юридичний вісник.* 2019. № 1. С. 53-60.
126. Сафончик О. І. Правові аспекти видачі документів про державну реєстрацію актів цивільного стану у сфері інформаційних технологій в Україні. *Часопис цивілістики.* 2019. № 32. С. 76-81.
127. Сафончик О. І. Окремі аспекти юридичних фактів в сімейному праві України. *Закарпатські правові читання. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції* (11-31 квітня 2019 р.) / Ужгородський національний університет; За заг. ред. О. Я. Рогача, Я. В. Лазура, М. В. Савчина.-Ужгород: РІК-У. 2019. Т. 3. С.89-92.
128. Сафончик О. І. Окремі аспекти рекодифікації сімейного законодавства в контексті євроінтеграційних процесів. *Рекодифікація цивільного законодавства і система права України у контексті євроінтеграційних процесів*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (8-9 листопада 2019, м. Одеса). За заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса. Фенікс. 2019. С. 66-69.
129. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том І. Витоки. *Монографія.* Одеса. Фенікс. 2019. 614 с.
130. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том ІІ. Пошук парадигми (до історії питання). *Монографія.* Одеса. Фенікс. 2019. 614 с.
131. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том ІІІ. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиту. *Монографія.* Одеса. Фенікс. 2019. 752 с.
132. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право: ціннісні аспекти формування концепту. *Часопис цивілістики.* 2019. № 33. С. 6-11.
133. Харитонов Є. О., Харитонова О. І Національний менталітет та регулюванні сімейних відносин в Україні. *Спогади про Людину, Вченого, Науковця* (до

60-річчя від Дня народження професора Ірини Володимирівни Жилінкової); за заг. ред. Р. О. Стефанчука. К. Право. 2019. 288 с.

2020 р.

134. Волкова Н. В. Суб'єкти доказування у справах про захист прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 9. С. 19-23.
135. Галупова Л. І. Способи врегулювання онлайн – конфліктів щодо прав інтелектуальної власності. *Правове життя сучасної України*: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса: Гельветика. 2020. Т. 3. С.521-524.
136. Проблеми цивільного та сімейного права. *Навчально-методичний посібник (для здобувачів вищої освіти денної форми навчання)* / Є. О. Харитонов, О. М. Калітенко, Д. О. Колодін та ін. Одеса. Фенікс. 2020. 129 с.
137. Сафончик О. І. Щодо аналізу сімейного законодавства з метою здійснення класифікації правових наслідків припинення шлюбних відносин. *Юридичний вісник.* 2020. Вип.1. С. 58-65.
138. Сафончик О. І. Окремі аспекти дистанційного укладення та припинення шлюбу в період пандемії. *Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення та захисту: монографія.* За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, К. Г. Некіт. Одеса: Гельветика. 2020. С. 329-344.
139. Сафончик О. І. Окремі аспекти рекодифікації сімейного законодавства в контексті євроінтеграційних процесів. *Рекодифікація цивільного законодавства в умовах євроінтеграційних процесів: монографія.* За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. Київ: Норма Права. 2020. С. 208-222.
140. Сафончик О. І. Some aspects of civil legislation recordification in the context of European integration processes. *Current issues of recodification of Ukrainian civil legislation.* Collective monograph/ E. O. Kharitonov, N. Yu.Golubeva, O. I. Safonchyk, V. O. Goncharenko, ect. Lviv-Torun: Liha-Pres. 2020. P. 32-46.
141. Safonchyk, O., Hlyniana, K., & Ennan, R. (2020). Current Issues of Recodification of Civil Legislation of Ukraine in the Context of European Integration Processese. *Amazonia Investiga,* 9 (28), 303-310.

2021 р.

142. Davydova I., DidenkoL., Tomina V. Legal nature and inheritance of virtual property in Ukraine and the world: current status, problems, prospects. *Ius Humani.* 2021. vol. 10 (II), P. 1-26.
143. Olena Kizlova, Oksana Safonchyk, Kateryna Hlyniana, and Svetlana Mazurenko (2021). Civil legal relations in the context of adaptation of civil legislation to the legislation of the EU countries in the digital age. IJCSNS *International Journal of Computer Science and Network Security.* Vol. 21. No. 12 pp. 521-525.

144. Орзіх Ю. Г. Заповідальний відказ: проблеми правозастосування. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)*: у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Гельветика. 2021. Т. 2. С. 438-441.
145. Сафончик О. І., Шамота А. В. Особисті немайнові права чоловіка і жінки, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах. *Юридичний вісник.* № 2. 2021. С. 54 – 61.
146. Сафончик О. І., Шамота А. В. Принцип гендерної рівності за сімейним законодавством України. *Часопис цивілістики.* 2021. № 41. С. 18-22.
147. Сафончик О. І. Сімейний кодекс України в умовах рекодифікації цивільного законодавства. *Офіційна концепція оновлення Цивільного кодексу України: проблеми практичної реалізації*: матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Одеса, 25 лютого 2021 р.) / За заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова, д.ю.н., проф. О. І. Харитонової . Одеса. Фенікс. 2021. С. 21-25.
148. Сафончик О. І. Щодо питання підстав виникнення шлюбних правовідносин за законодавством України в сучасних умовах. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру* (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса: Гельветика. 2021. С. 403-407.
149. Харитонов Є. О. Рекодифікація цивільного законодавства і регулювання сімейних відносин в Україні. *Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах пандемії та ІТ:* матер. Всеукр. наук. конф. / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса. Фенікс. 2021. С. 221-224.

2022 р.

150. Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса. 2022. 444 с.
151. Волкова Н. В., Шкорупеєв Д. А. Судовий розгляд і виконання рішень у справах про стягнення аліментів. *Монографія.* Одеса. Фенікс. 2022. 192 с. Розділ 4. С. 135-174.
152. Галупова Л. І. Авторські права на твори, створені за допомогою штучного інтелекту. *Міжнародна транспортна інфраструктура, індустріальні центри та корпоративна логістика*: вісімнадцята науково-практична конференція (2-3 червня 2022 р. Харків.) С.220-222.
153. Галупова Л. І, Мартинюк І. В. Юрисдикція судових та позасудових органів у сфері захисту прав інтелектуальної власності. *Часопис цивілістики.* 2022. Вип. 45. С.43-47.
154. Давидова І. В., Владишевська В. В. Інститут представництва як інструмент захисту інтересів іншої особи в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 6. С. 508-511.

155. Журило С. С. Піклування про інтереси дітей та захист таких інтересів. *Діяльність в інтересах іншої особи в умовах війни: цивілістичні аспекти:* кол. Монографія. За ред. проф. Є. О. Харитонова, проф. І. В. Давидової. Одеса. Фенікс. 2022. С. 118-146.
156. Орзіх Ю. Г. Правозастосування у нотаріальній діяльності в умовах воєнного стану в Україні: на прикладі спадкування. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)*: у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). За загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Гельветика. 2022. Т. 2. С. 650-653.
157. Сафончик О. І. Окремі питання розірвання шлюбу та поділу спільного майна подружжя в умовах воєнного стану. *Приватне право в умовах війни:* матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листопада 2022 р.). За заг. ред.: Є. Харитонова, д І. Давидової. Одеса: Фенікс. 2022. С. 64-67.
158. Сафончик О. І. Окремі аспекти поняття та правової природи шлюбу в Україні. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.)/ за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса. Видавничий дім «Гельветика». 2022. Т. 2. С. 597-600.
159. Сафончик О. І. Особливості укладення шлюбу в період дії воєнного стану на території України. *Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни*: матер. Всеукр. наук. конф. (Одеса, 24 травня 2022 р.). За заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса. Фенікс. 2022. С. 50-53.
160. Tokarchuk, L., Pereverzyeva, O., Volkova, N., Yanitska, I., & Bodnaruk, M. Constitutional principles of protection of family rights and interests of the child in civil proceedings. *Amazonia Investiga*, 11(49), 2022. pp.61-68.
161. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Європейські цінності, цінності права ЄС і DCFR. *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції*: Матеріали міжнар. науково-практичної конференції. М. Кропивницький 23-24 серпня 2022 р. За заг.ред. Б. Р. Стецюка. Кропивницький: ЛА НАУ. 2022. С. 289-291.
162. Харитонов Є. О. Сімейному кодексу України 20 років: здобутки і проблеми. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права*: матер. ІІ Всеукр. кругл. столу (Одеса, 25 листоп. 2022 р.). За заг. ред.: д. ю. н., проф. Є. Харитонова, к. ю. н., доц. К. Спасової; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса. 2022. С. 3-8.
163. Шамота О. В. Принцип гендерної рівності при визначенні місця проживання дитини. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття»* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична

академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.)/ за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса. Гельветика. 2022. Т. 2. С. 714-716.

164. Шамота О. В. Окремі питання гендерної рівності у сімейному праві. *Сучасний стан і перспективи розвитку сімейного права України в умовах адаптації до європейського права:* матер. ІІ Всеукр. кругл. столу (Одеса, 25 листоп. 2022 р.). За заг. ред.:. Є. Харитонова, К. Спасової. Одеса. 2022. С. 31-33.
165. Шамота О. В. До питання забезпечення гендерної рівності в умовах воєнного стану. *Приватне право в умовах війни: матеріали всеукр. наук. конф. (Одеса, 15 листоп. 2022 р.)/ за заг. ред.*: Є. Харитонова, І. Давидової. Одеса. 2022. С. 165-168.
166. Шамота О. В. До питання правового регулювання гендерної рівності в Україні. *Проблеми розвитку суспільства та держави: сучасні наукові виклики*: матеріали всеукр. наук. конф. молодих вчених (м. Одеса, 2 грудня 2022 р.). За ред.: Н. Д. Маслій, К. І. Спасової. Одеса. 2022. С. 90-93.
167. Шамота О. В. Окремі питання гендерної рівності у цивільному праві України. *Шерешевські читання: спадкове право в умовах війни:* матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 8 грудня, 2022 р.). За заг. ред. дЄ. О. Харитонова;. Одеса. 2022. С. 35-38.
168. Яніцька І. А. Електронне судочинство в умовах воєнного стану у справах щодо встановлення опіки та піклування. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 11. С.273-276.

2023 р.

169. Volkova N., Prytuliak V., Yanitska I., Poliuk Y., Polunina O. Current issues of the application of ECTHR decisions and its implementation in the field of children's rights protection. *Amazonia Investiga*, vol. 12 (67).2023, 241-249.
170. Глиняна К. М. Проблемні питання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Часопис цивілістики.* 2023. № 50. С. 37-44.
171. Давидова І. В., Павлова В. Г. Забезпечення права батьків і дітей на майно. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 6. С. 112-115.
172. Давидова І. В., Павлова В. Г. Проблемні питання аліментних зобов'язань інших членів сім'ї та родичів. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* 2023. Том 34 (73). № 2. С. 37-41.
173. Калітенко О. М. До питання про окремі правові статуси фізичних осіб в умовах воєнного стану. *Часопис цивілістики.* 2023. № 48. С. 35-40.
174. Орзіх Ю. Г., Орзіх В. М. (2023). Глава 85. Спадкування за заповітом. Цивільний кодекс України Глава 86: Спадкування за законом (за виключенням статті 1267). Глава 87. Здійснення права на спадкування. Глава 89. Оформлення спадкових прав. Цивільний кодекс України. *Наук.-практ. коментар*: станом на 01 січн. 2023 р. За заг. ред. Харитонова Є. О., Калітенко О. М. Київ. Норма права. 2023. 1424 с.

175. Орзіх Ю. Г. Спадкове право в умовах воєнного стану. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану. *Монографія.* За ред.: Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, К. Г. Некіт. Одеса. Фенікс. 2023. С. 163–176.
176. Orzikh, Y. H. Щодо окремих аспектів шведського підходу до приватного права: порівняльний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 6. С.158–162.
177. Орзіх Ю. Г. Функції податкової служби Швеції в сімейних та спадкових правових відносинах. Міжнародна науково-практична конференція, присвячена пам'яті Є. В. Васьковського *«Одинадцяті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права»* (до 25-річчя заснування економіко-правового факультету) (Одеса, 26.05.2023 р.) Одеса. Фенікс. 2023. 154 с.
178. Сафончик О. І. Особисті немайнові права: актуальні проблеми цивільно-правового захисту. *Юридичний вісник.* 2023. № 1. С. 32-39.
179. Сафончик О. І. Окремі аспекти відшкодування майнової та не майнової (моральної) шкоди в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник.* 2023. № 2. С. 24-30.
180. Сафончик О. І. Окремі аспекти особистих немайнових прав фізичних осіб за законодавством України. *Проблеми цивільного права у постпандемічну добу*: матер. круг. столу (м. Одеса, 26 травня 2023 р.) За ред.: Є. О. Харитонова, І. В. Давидової. Одеса. 2023. С. 30-32.
181. Сафончик О. І. Окремі питання захисту нерухомого майна та інших майнових прав фізичних осіб в умовах воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень:* у 2 т.: матер. Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 трав.2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Юридика. 2023. Т. 2. С. 501-503.
182. Спадкове право України та країн світу. Практикум. За ред.: Є. О. Харитонова, О. М. Берназ-Лукавецької, В. Г. Павлової; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса. Фенікс. 2023. 52 с.
183. Харитонов Є., Харитонова О. Приватне право як концепт. Том V. Протистояння відкритого та закритого суспільств і приватне право (Частина ІІ. Закрите суспільство vs приватне право). *Монографія.* Одеса. Фенікс. 2023. 446 с.
184. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану. *Монографія.* За ред.: Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, К. Г. Некіт. Одеса. Фенікс. 2023. 336 с.
185. Ульянова Г. О, Галупова Л. І., Кирилюк А. В. Виконання умов угоди за результатами медіації у сфері інтелектуальної власності в умовах надзвичайного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 723–726.
186. Шамота О. В. Цивільно-правова відповідальність за порушення принципу гендерної рівності в Україні. *Юридичний вісник.* 2023. № 2. С. 135-142.
187. Шамота О. В. Актуальні питання захисту суб'єктів сімейних відносин у разі порушення принципу гендерної рівності. *Часопис цивілістики.* 2023. № 48. С. 48-53. DOI https://doi.org/10.32782/chc.v048.2023.6.

188. Шамота О. В. Особливості забезпечення гендерної рівності при реалізації немайнових прав учасників сімейних правовідносин. *Juris Europensis Scientia.* № 2. 2023. С. 25-29.
189. Шамота О. В. Поняття гендерної рівності та особливості її забезпечення при реалізації майнових прав учасників сімейних відносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2023. № 62. С. 57-60.
190. Шамота О. В. Забезпечення гендерної рівності в сфері сімейних правовідносин за законодавством деяких зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 6. С. 208-210.
191. Шамота О. В. Актуальні питання визначення гендерної рівності в шлюбно-сімейних правовідносинах. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: у 2 т.: матер. Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 трав.2023 р.). За заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Юридика. 2023. Т. 2. С. 547-549.
192. Шамота О. В. Деякі аспекти визначення поняття гендерна рівність за законодавством України. *Проблеми цивільного права у постпандемічну добу:* матер. круг. столу (м. Одеса, 26 травня 2023 р.). За ред.: Є. О. Харитонова, І. В. Давидової. Одеса. 2023. С. 82-85.
193. Шамота О. В. Окремі питання гендерної рівності у шлюбно-сімейних правовідносинах. *Римське право і сучасність: актуальні проблеми оновлення цивільного законодавства:* матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 25 травня 2023 р.). За заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса. 2023. С. 107-110.
194. Яніцька І. А. Волкова Н. В. Тимчасова опіка в умовах воєнного стану та їх процесуальні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2023. № 63. С.101-106.

2024 р.

195. Галупова Л. І. Переваги медіації при врегулюванні іміджевих спорі. *Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, IT та Інтернет права:* матеріали Восьмої всеукраїнської науково – практичної конференції (Львів, 15 травня 2024 р.). Львів: Юрид. ф–т Львів. нац. ун–ту ім. І. Франка, 2024. С. 35-38.
196. Глиняна К. М. Співвідношення правового і соціального статусу дитини в процесі його соціалізації як суб'єкта цивільного права. *Київський юридичний журнал.* 2024. № 5. С. 97-102.
197. Глиняна К. М. Проблемні питання захисту прав дитини з урахуванням обсягу її дієздатності. *Юридичний вісник.* 2024. № 3. С. 62-71
198. Глиняна К. М. Визначення та співвідношення понять «захист» та «охорона» прав дитини. *Право і суспільство.* 2024. № 3. С. 66-71.
199. Мазуренко С. В., Галупова Л. І. Роль медіації у врегулюванні конфліктів у сфері креативних індустрій: *правовий аспект. Медіація & Університети*

1.0: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (15 листопада 2024 р., Чернівці)/ редкол.: Амелічева Л., Гаврилюк Р., Горецька Х., Романадзе Л. та ін. Чернівці: 2024. С. 408 412.
200. Orzikh Y. (2024). Rivalry Between Legal Principles and the Rule of Law in the Context of Armed Conflict: Case Study – Ukraine. *In Rule of Law in a Transitional Spectrum* (pp. 287–327).
201. Розгляд окремих категорій справ у цивільному судочинстві: *Підручник.* За ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса. Фенікс. 2024. 592 с.
202. Сафончик О. І. Функції органів опіки та піклування щодо захисту прав та інтересів дитини при позбавленні батьківських прав в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник.* 2024. № 1. С. 162-168.
203. Сафончик О. І. Актуальні питання спільної власності подружжя на об'єкти незавершеного будівництва. *Актуальні проблеми сімейного права: міжнар. наук.-практ. конф., присвяч.ї пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни* (м. Харків, 12 квіт. 2024 р.). Харків. Право, 2024. С.65-68. .
204. Сафончик О. І. Окремі аспекти правового регулювання укладання шлюбу онлайн за допомогою застосунку дія в Україні. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 12 груд. 2024 р.) [Електронне видання] / за заг. ред.: д.ю.н., проф. Є. Харитонова, д.ю.н., проф. І. Давидової; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса. Фенікс. 2025. С.24-27. URL.
205. Сафончик О. І. Окремі аспекти стягнення аліментів на утримання дитини в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми здійснення та захисту прав та інтересів дітей у приватних правовідносинах в умовах воєнного стану.* За ред. С. Д. Гринько. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. 2024. С.82-87.
206. Сафончик О. І. До питання здійснення спільної власності подружжя на об'єкти незавершеного будівництва. *Сімейне право України в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали круг. столу (м. Одеса 08 квітня 2024 р.). За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Сафончик. Одеса. Фенікс. 2024. С.50-53.
207. Сафончик О. І. Окремі аспекти представництва дітей в умовах воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України*: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.). За заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Фенікс. 2024. С. 566-568.
208. Kharytonov E., Safonchyk O., Azizova S. Divorce with a foreign element: problems of theory and practice. *Journal of Law and Political Sciences.* 2024. Vol. № 42. P.170-188.
209. Харитонов Є. О. Сімейний кодекс України: перспективи на тлі євроінтеграційних процесів. *Сімейне право України в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали круг. столу (м. Одеса, 8 квіт. 2024 р.). За заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Сафончик. Одеса. Фенікс. 2024. С. 8-12.

210. Харитонов Євген Олегович, Харитонова Олена Іванівна. Деякі проблеми самозахисту цивільних прав та інтересів дітей в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми здійснення та захисту прав та інтересів дітей у приватних правовідносинах в умовах воєнного стану*: За ред. С. Д. Гринько. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 106-109.
211. Харитонова О. І., Харитонов Є. О. Екстракція як спосіб захисту прав подружжя на майно в умовах війни. *Актуальні проблеми сімейного права:* міжнар. наук.-практ. конф., присвяч-ї пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни (м. Харків, 12 квіт. 2024 р.). Харків: Право. 2024. С. 89-93.
212. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Том V. Протистояння відкритого та закритого суспільств і приватне право. (Частина І. Приватне право у відкритому суспільстві. *Монографія.* Одеса. Фенікс. 2022. 432 с.
213. Харитонова О. І, Галупова Л. І. Медіація як альтернативний спосіб врегулювання конфліктів у сфері корпоративного права. *Часопис цивілістики: науково – практичний журнал.* 2024. Вип 53. С. 47-53.
214. Шамота О. В. Правове забезпечення гендерної рівності у сімейних правовідносинах в умовах пандемії. *Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 квітня 2024 р.). За заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса. 2024. 1000 с.
215. Шамота О. В. Актуальні питання забезпечення гендерної рівності в окремих країнах ЄС. *Сімейне право України в контексті євроінтеграційних процесів*, (Одеса 8 квітня 2024 р.), Одеса. За ред.: Є. О. Харитонова, О. І. Сафончик. Одеса. Фенікс. 2024. 150 с.

2025 р.

216. Сімейний кодекс України. *Наук-практ. коментар.* Станом на 01.01.2025. За заг. ред. Харитонова Є. О., Сафончик О. І. Київ: Норма права. 2025. 432 с.
217. Харитонов Є., Харитонова О. Сімейний кодекс України: ціннісні орієнтири. Актуальні проблеми сімейного права : матеріали ІІ міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилінкової Ірини Володимирівни (м. Харків, 11 квіт. 2025 р.). Харків : Право, 2025. С. 102-106.
218. Орзіх Ю. Розділ 15. Застосування права ЄС і права держав-членів ЄС в Україні та прав. *Актуальні проблеми регулювання майнових і немайнових відносин в умовах гібридної війни через призму людино-центричної цивілістики: колективна монографія.* За заг. ред. Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової, О. Сафончик. Одеса. Фенікс.. 2025. С. 362-488.

Наукове видання

СІМЕЙНІ (РОДИННІ) ЦІННОСТІ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

Колективна монографія

За загальною редакцією професорів:
Євгена Харитонова, Олени Харитонової,
Ірини Давидової, Оксани Сафончик

На обкладинці картина Опанаса Сластіона «ПРОВОДИ НА СІЧ», 1886 р.

Підписано до друку 15.06.2025.
Формат 60х84/16. Ум-друк. арк. 29,53.
Наклад 100 прим. Зам. № 2506-06.

Видавець ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net